

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XV

1961

De *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* werd in 1870 als *Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde*, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J.F. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een « Academie van Taalkunde » zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met ook andere bijdragen, in de *Handelingen*, die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, worden gepubliceerd.

★

De medewerkers worden verzocht uitsluitend *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Adres van redactie en administratie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

★

Handelingen I, II, VII, VIII, XIV zijn uitverkocht. De overige zijn te verkrijgen tegen 100 F per deel ; deel XV (1961) evenwel tegen 150 F. Zich wenden tot de secretaris, voornoemd adres. Het bedrag te storten op postrekening 4051.77 t.n.v. de Maatschappij, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XV

1961

INHOUD

	blz.
1. Toespraak op de Algemene Vergadering van 19 maart 1961 met In Memoriam Prof. Dr. A. Carnoy, door Prof. Dr. R. FONCKE	3
2. † Dr. Cyriel De Baere, door Gilbert DEGROOTE	9
3. Kritische Aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden, door Dr. A. AMPE S.J.	13
4. De spiritualisatie van de cultus in Paulus' brieven en in de Schriften van de Doze Zee, door Mgr. Prof. J. COPPENS	95
5. Twee eeuwen van Torre, door Dr. M. CORDEMANS	113
6. Filologie en oudheidkunde: de <i>Beowulf</i> voor en na de ontdekking van Sutton Hoo, door Prof. Dr. R. DEROLEZ	139
7. De bibliotheek van het Kapittel van Sint Donatiaan te Brugge in de Middeleeuwen, door Drs. A. DEROLEZ	159
8. Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De Libris teutonicalibus van Gerard Zerbolt van Zutphen (2e en laatste deel), door Drs. J. DESCHAMPS	175
9. Johannes Placotomus, schildknaap van de « Mediocritas » en zijn dertig hygiënische stellingen, door Dr. L. ELAUT	221
10. Jacob de coster van Maerlant, door E.H. J. NOTERDAEME	233
11. De Franse Revolutie en de Bollandisten, door Drs. E. PERSOONS	273
12. Repertoriumvernieuwing bij de Antwerpse liefhebberskringen omstreeks 1900, door Drs. C. TINDEMANS	279
13. Het Gotisch. Ontwikkeling van de Codex Argenteus en eerste belangstelling, door Drs. R. VAN DE VELDE	295
14. Werkzaamheden van de Maatschappij	309
15. Ledenlijst 1961	319

Om technische redenen was het niet meer mogelijk de uitvoerige studie van Dr. H. VAN LOOY: « Metrische en stilistische aantekeningen bij Priscianus' Periegesis » in deze jaargang op te nemen. Ze zal in « Handelingen » 1962 verschijnen.

Toespraak op de algemene vergadering van
19 maart 1961 met in memoriam
Prof. Dr. A. Carnoy

DOOR

Prof. Dr. ROBERT FONCKE

Mevrouwen, Mijne Heren,
Geachte Toehoorders,

ik heb het eervolle voorrecht U uit naam van het Bestuur welkom te heten op deze vergadering in-pleno van onze Vereniging en U hartelijk dank te zeggen om Uw opkomst. Zij stelt het beste in uitzicht voor het slotgedeelte van onze werkzaamheden van de huidige halfjaarlijkse samenkomst. Des te levendiger is onze dank van hoe verder Gij vandaag hierheen zijt gekomen, enkelen onder U tot van over de landsgrenzen ! Hun gevoelen wij ons inzonderheid tot erkentelijkheid verplicht.

Sinds onze laatste vergadering werd helaas ! een tot diepe treurnis stemmende leemte in ons midden geslagen. Want wij hebben het afsterven te herdenken van onze zeer hooggeachte erevoorzitter, Prof. emer. van de Katholieke Universiteit te Leuven, Dr. Albert Carnoy. Hij verscheidde in de gezegende ouderdom van meer dan 82 jaar... en toch koesterde men algemeen het vurig verlangen dat hij nog ettelijke jaren mocht behouden blijven niet alleen voor de talrijke kring van zijn voorbeeldig gezin en zijn verwanten, voor de taalwetenschap, maar tevens voor ons Genootschap, in wiens midden hij zo trouw en zo gaarne verkeerde. Prof. Albert Carnoy sloot voor immer de ogen op 12 januari ll.; — op dinsdag, 17 januari 1961 werd hij op echt koninklijke wijze naar zijn laatste rustplaats gedragen, vergezeld van een duizendtallige schare kennissen en vereerders, die allen zijn vrienden waren. Want wie hoe dan ook — gelijk ook wij hier, Geachte Toehoorders! — omgang met hem mocht verwerken, werd dadelijk de hechtste vriendschap voor hem gewaar om zijn onvergelykelijke innemendheid, zijn aanlokkelijke vriendelijkheid... zijn inschikkelijkheid t' allen tijden... zijn dienstwilligheid en hulpvaardigheid voor allen... om al de uitzonderlijke kwaliteiten van zijn ingoed hart...

Wijlen Albert Carnoy is een hoogstaande mens geweest... en een man van de wetenschap van uitzonderlijk gehalte. In den lande en v er over de grenzen was hij terecht bekend en beroemd als een taalgeleerde van het diepstgaande en het meest omvattende talent. Daarom werd hij gedurende zijn leven in rijke mate vereremerkt met zich ophopende huldeblijken zo van wege vreemde bewonderaars als van zulke in eigen land... Daarom vielen er schone woorden van treurnis alom, nu hij was heengegaan. Daarom, bij zijn lijkbaar, weerklonken de innige klachten van zijn vakgenoten — van zijn kollega's — van zijn honderden oud-studenten, die zijn aandenken onvergetelijk zullen bewaren, gelijk nog honderden... gelijk duizenden op onze vaderlandse bodem.

Immers, er mag worden aan herinnerd dat wijlen professor Carnoy zich allesbehalve een in enge kring zich afzonderende geleerde heeft betoond. Integendeel! Onweerstaanbaar voelde hij er zich toe gedreven zijn werkkraft, zijn kunnen en zijn kennen ten dienste te stellen van de medemens, ten einde diens stoffelijke en geestelijke lotsverbetering en opgang te helpen bevorderen. Met dit doel dan liet hij zich v or de 2e Wereldoorlog, ondanks zijn opslorpande taak en bezigheden, verkiezen tot lid van de Belgische Senaat. Welke indruk hij als dusdanig verwekte heeft onder meer mogen blijken uit zijn aanstelling een tijdlang als minister van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid — en in deze hoedanigheid wist hij o.a. maatregelen met taalkundige draagwijdte te treffen, die in het midden van onze Vereniging de algemene goedkeuring wegdroegen.

Zullen wij zijn lof nog aanheffen als onverzettelijk Vlaamsgezinde, die juist om zijn eigenlijk afliggende herkomst des te meer indruk maakte ten voordele van onze rechtvaardige Vlaamse Beweging en zich steeds met woord en daad inzette voor haar gezonde doeleinden? Het is U, geachte Toehoorders, wel ten volle bekend!

Bekend ten volle is U voorzeker tevens tot welke onvergankelijke erkentelijkheid ons Genootschap tegenover wijlen Prof. Albert Carnoy zich ten eeuwigen dage verplicht voelt!

Immers: hoe graag verwijlde hij in ons midden! Bij herhaling kwam hij er nadrukkelijk voor uit, dat hij onze « Zuidnederlandse » rekende tot de verenigingen, waarvan hij de werkzaamheden het liefst volgde. Wij mochten hem stellig als een van haar trouwste leden begroeten! Nooit werd te vergeefs op zijn meegaandheid een beroep gedaan, wanneer het er op aankwam harer goede gang te verzekeren. Hoe dikwijls heeft hij ons niet vergast, 't zij in een afdelingsvergadering, 't zij in een plenaire namiddagzitting,

op steeds belangwekkende, de wetenschap tastbaar vooruithelpende mededelingen, die hij leuk en handig aangepast ten gehore bracht!

Was hij niet de Nestor onder ons? Van in het jaar 1911 — een halve eeuw geleden — reeds aanvaardde hij het lidmaatschap bij ons; — in 1921 werd hij tot ondervoorzitter verkozen; — hij fungeerde als voorzitter gedurende de lange tijdspanne van 17 jaar: van 1933 tot 1950. Toen hij alsdan de tijd van gaan als dusdanig gekomen achtte, heeft ons Genootschap zijn hoge verdiensten belicht door hem het ere-voorzitterschap op te dragen.

Het staat om al deze redenen vast, dat wij hier eveneens de herinnering aan de voortreffelijke mens... aan de uitstekende geleerde... aan de koene Vlaamse strijder... aan ons allertrouwste medelid, die wijlen professor Dr. Albert Carnoy geweest is, levendig en voor altijd zullen bewaren; zij zal er ons toe aanzetten ons te regelen op zijn schoon, lichtend voorbeeld!

Wij treuren nog mede met zijn edele, liefhebbende Gade en zijn diepbeproefde Nabestaanden... mede met allen, die het voorrecht hadden de dierbare Dode van dichtbij of van verre te leren kennen.

Zeergeachte Toehoorders, ik moge U verzoeken één minuut stilte aan zijn nagedachtenis te wijden.

Gelukkiglijk, Geachte Toehoorders, wisselen regendagen en zonnige uren met elkaar af in 's mensen bestaan... en ook voor de maatschappijen.

Met vreugde en trots kunnen wij aldus vermelden, dat ter beantwoording van het eerbiedig verzoek van Uw Bestuur het Zijne Majesteit, Koning Boudewijn, heeft behaagd aan onze «Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis» machtiging te verlenen de titel «Koninklijke Maatschappij» te voeren. Ten paleize te Brussel, op 29 november 1960, ondertekende de Kabinetschef van de Koning het brevet dienaangaande. Op vrijdag, 24 februari ll. mocht ik als Uw voorzitter het dokument in ontvangst nemen in het goevernementspaleis van de provincie Brabant alhier en wel uit de handen van de heer Goeverneur De Néeff gedurende een plechtige vergadering met de heren Leden van de Bestendige Deputatie; luide juichten zij de lovende woorden van de Goeverneur en mijn bondig dankwoord toe.

Wij hebben gemeend door onze Secretaris in een eerbiedig schrijven aan Zijne Majesteit de Koning te mogen uiting geven aan de grote fierheid en de grote blijdschap, waarmede de toegestane gunst ons allen vervult, en aan onze onwrikbare trouw aan Hem en onze vorstelijke Dynastie. Wij hebben er op gedrukt dat zij niet van aard wezen zal om op onze lauweren te laten

gaan rusten... integendeel : een aanmaning om naar het voorbeeld van onze voorgangers van sinds 90 jaar ons voort zo krachtig als maar mogelijk te wijden aan de beoefening en de ongeremde opgang van onze Vlaamse geesteswetenschappelijke bedrijvigheid en de Vlaamse cultuur.

Wij zijn de mening toegedaan dat wij de werkzaamheden van juist vandaag al van onze « Koninklijke Zuidnldse Mij voor taal- en letterkunde en geschiedenis » mogen aanhalen als een eerste bevestiging van de daareven vermonde belofte.

Het mag immers opvallen hoe verrassend degelijk en aantrekkelijk verscheiden de vergaderprogramma's van al onze secties dit keer voorkwamen. Het Bestuur dankt uit aller naam de verschillende geleerde sprekers en wenst hun geluk met het verdiend sukses, dat zij hebben geoogst. Terdege zal zulks blijken uit de verslagen door de secretarissen over de groepsvergaderingen, die wij zo dadelijk mogen tegemoet zien en die wij bij voorbaat daarom danken.

Op onze innige dank heeft grotelijks recht ons oud maar steeds jeugdig blijvend, trouw medelid Monseigneur Magister Coppens ! Zonder de geringste aarzeling is hij ingegaan op het verlangen van het Bestuur, toen het op hem een beroep deed voor het welwillend verstrekken van een lezing, die de hoofdbrok moest uitmaken van onze algemene zitting van deze namiddag. Wij vermoedden dat Monseigneur Magister Coppens hiervoor zijn keuze zou laten vallen op geen alledaags onderwerp, dat belangwekkend zou werken voor al onze leden en leerrijk in al zijn aspecten worden behandeld. Gelijk wij de gevierde redenaar kennen, zal hij het vaardig en gevat van 't begin tot het einde ten gehore brengen. Weshalve wij hem bij herhaling oprechte dank betuigen en tevens bij voorbaat feliciteren met het onbetwijfeld sukses, dat Gij hem zult spenderen om zijn uiterst vriendelijke inspanning, die het gehalte van deze, onze samenkomst nog tastbaar de hoogte zal invoeren.

Het weze mij nog veroorloofd hier tot besluit — ik mocht het anders eens met professorale verstrooidheid verzuimen ! — openlijk hulde te brengen om hun onverdroten inspanningen tot heil van onze « Koninklijke Zuidnldse Maatschappij » aan de twee voortreffelijke medewerkers, die wij bezitten in onze Penningmeester en onze Secretaris.

Wij verhopan alleszins dat het financieel verslag, gelijk te verwachten van Dr. Sterkens, een bemoedigende toon mag laten verluiden. Daaraan zullen niet vreemd zijn de zeer gewaardeerde tegemoetkomingen, die wij van onderscheiden instellingen al mogen ervaren zoals laatst nog vanwege de Kultuurraad van de

Vlaamse Provinciën. Aan hen alle betuigen wij van nieuws onze welgemeende dank.

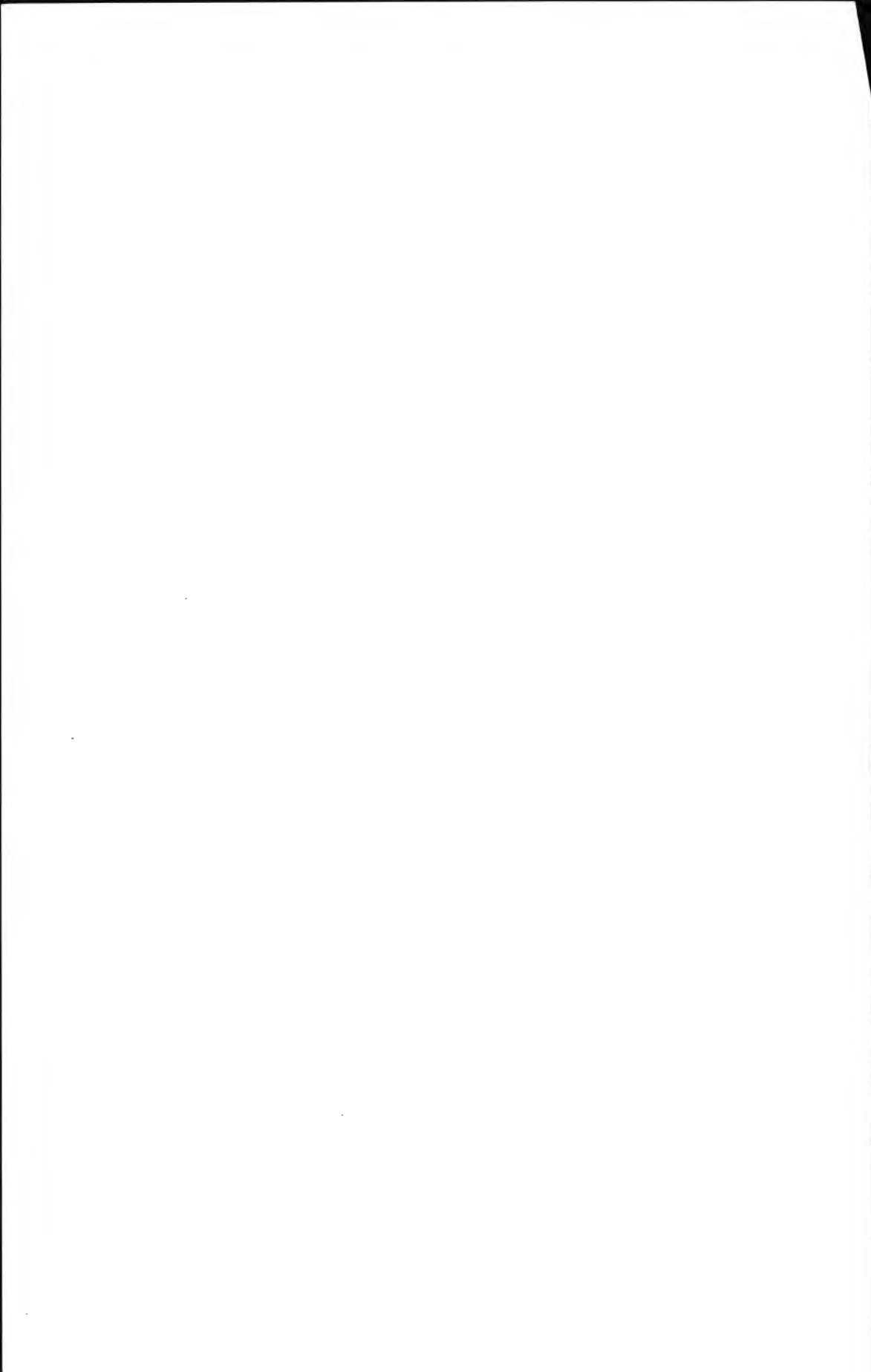
Meteen hopen wij van harte dat hun voorbeeld dra bij nog meer andere navolging moge vinden natuurlijk. Edoch ieder van ons kon bijdragen tot versteviging in financieel opzicht van ons Genootschap door een drukker propaganda bij vrienden en kennissen voor werving van nieuwe leden, vooral onder de ons bekende pas afgestudeerde licentiaten en doctoren. Wij dringen bij U allen aan op een duchtige actie hiertoe.

Van onze Secretaris, Dr. Gilbert Degroote, staan notulen en mededelingen in uitzicht, die ons maatschappelijk verloop gedurende het jongste halfjaar zullen belichten op de wijze, waaraan hij ons al jaren heeft gewoon gemaakt... dus : op uitstekende manier.

Wat ik bij een vorige gelegenheid reeds graag heb gezegd en waarvoor ik mijn voorgangers als voorzitter algeheel kon naspreken : hij heeft zich bij voortduring de echte stuwkracht betoond, aan wie men het beste... al het goede, waarop onze « Koninklijke Zuidndlse Maatschappij » mag prat gaan, volop is verschuldigd. Om het met één woord te zeggen : voor als na vereenzelvigt hij zich, wat inspanning, wat last en moeite het vaak kost, met ons Genootschap. Mijn mede-bestuursleden zullen het beamen, dat het tot een genoegen wordt naast een secretaris van zijn formaat de leiding van onze Vereniging waar te nemen.

Moget Gij dan, zeergeachte Dames en Heren, zijn veeleisende taak enigszins verlichten door tegemoetkomende inschikkelijkheid, wanneer hij — hij doet het overigens zó zelden ! — een wens bij U ten gehore brengt of een beroep op U doet.

Inmiddels betuig ik aan Dr. Degroote onze diepgevoelde dank om zijn taai optreden, dag aan dag tot groot nut en voordeel van onze Koninklijke Zuidndlse Maatschappij.

De "Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-en-Letterkunde en Geschiedenis"
aan DR C. DE BAERE
Brussel 24 Oktober 1959

† Dr. Cyriel De Baere

(Baasrode 9 april 1884 - Beringen-Mijn 14 oktober 1961)

Na Prof. Dr. A. Carnoy verloor onze Vereniging een van haar meest vooraanstaande figuren : Dr. Cyriel de Baere, Ere-Vaste-Secretaris van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Aan zijn nagedachtenis werd door velen een treffende hulde gebracht. Zijn activiteit was immers zo veelomvattend. Reeds onmiddellijk na zijn verscheiden werden de verschillende schakeringen ervan belicht : zijn publicaties op het gebied van de studie van onze taal- en letterkunde en folklore, zijn arbeid in dienst van ons onderwijs, de taalinspectie M.O., de volksontwikkeling en het cultuurleven te Brussel. Er werd gewezen op zijn grote bevoegdheid en op zijn administratieve kwaliteiten in de leidende functies die hij waarnam.

Als zovelen leerde ik hem kennen als een bijzonder evenwichtige geest, een ingoed mens, die naast tal van andere opdrachten, die van Secretaris der Zuidnederlandse vervulde. Deze ook menselijke kennismaking met hem begon reeds in 1945 in het Brusselse verenigingsleven en werd nog inniger, toen ik, op 26 september 1948, als adjunct-secretaris van de Maatschappij werd aangesteld.

In onze kring herdenken wij hem in de eerste plaats als iemand, die gedurende lange jaren de spil van de Zuidnederlandse Maatschappij is geweest, en haar tot een « interessante geleerde vereniging » heeft gemaakt, zoals Prof. Dr. P. Lambrechts inder-tijd schreef.

Wanneer we de oude verslagboeken van de Zuidnederlandse doorbladeren, kunnen we vaststellen dat Cyriel de Baere op 27 juni 1921 tot lid werd gekozen. Op de vergadering van 31 augustus 1921 trad hij als waarnemend secretaris op. Het was een voor die tijd ongetwijfeld merkwaardige bijeenkomst, want hij noteerde in het verslag — het zij even aangestipt — o.m. deze bijzonderheid : « Een nieuwigheid nu : de aanwezigheid eener dame, juffrouw Alice Nahon, die met veel succes een half dozijn onuitgegeven gedichtjes van haar hand heeft voorgelezen ». Op 20 april 1922 nam de toenmalige secretaris, Dr. Jan Grauls, wegens ziekte, ont-

slag. Het secretariaat werd aan Cyriel de Baere toevertrouwd. In het thans meer dan 91-jarig bestaan van de Maatschappij kunnen we onder zijn voorgangers — nl. E.H. Th. Roucourt, E.H. J. Bols, Pol de Mont of Jan Boucherij — niemand aanwijzen, bij wie het zo lang heeft berust.

Met de hem eigen zin voor orde en organisatie, die hem toeliet uiteenlopende zaken snel en degelijk af te handelen, zou hij de Zuidnederlandse tot een werkgemeenschap voor filologen en historici weten uit te breiden. Voornamelijk onder zijn impuls werd het arbeidsveld van de Vereniging — oorspronkelijk een « Maatschappij van Taalkunde », die de bedoeling had een Academie te zijn met een beperkt aantal werkende leden — aanzienlijk verruimd, kwam de splitsing in sectievergaderingen, werden de « Handelingen » opnieuw en onder zijn redactie uitgegeven, steeg het ledental... Gedurende meer dan drie decennia heeft hij trouw en geduldig het niet steeds dankbare organisatie- en schrijfwerk verricht: de sprekers uitgenodigd, de programma's samengesteld, de verslagen opgesteld, de toelagen aangevraagd enz. Bovendien vond hij de tijd om echo's uit eigen wetenschappelijke bedrijvigheid op de vergaderingen te laten horen: o.m. op 20 april 1922 over « De Hasseltsche Lakenindustrie », op 20 juli 1926 over « De Judasfiguur in de Nederlandsche Letterkunde », op 28 maart 1929 over « De Judasfiguur in Folklore en Legende », op 14 september 1934 over « Bastaardvloeken op het tooneel », op 12 september 1945 over « Uit het leven der Brusselsche Kamers van Rhetorica ». Na E.H. J. Bols en E.P. J. Salsmans S.J. schreef hij een historische schets van « De Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis » (« Handelingen », 1948, blz. 1-15).

Op 24 oktober 1954 werd hem door de leden en het Bestuur van onze Vereniging een warme hulde gebracht ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag en als blijk van waardering voor zijn bekwame toewijding.

Namens de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde werd het woord gevoerd door Lode Baekelmans, namens de Zuidnederlandse door de Voorzitter, Prof. Dr. W. Peremans en door Dr. R. Sterkens, namens de Leuvense Universiteit door Prof. Dr. E. Rombauts. Verder werden nog, op afwisselend gevoelige, luimige of anecdotische wijze, herinneringen opgehaald door Dr. Ernest Claes, Prof. Dr. J. Muls en Prof. Dr. R. Foncke.

Dank zij de spontane geldelijke steun van de leden kon ons Genootschap Dr. C. de Baere zijn mooi, door Gerard Baksteen getekend portret aanbieden, was het mogelijk deze hartelijke hulde, die de eenvoudige man, die Cyriel de Baere was, diep ontroerde,

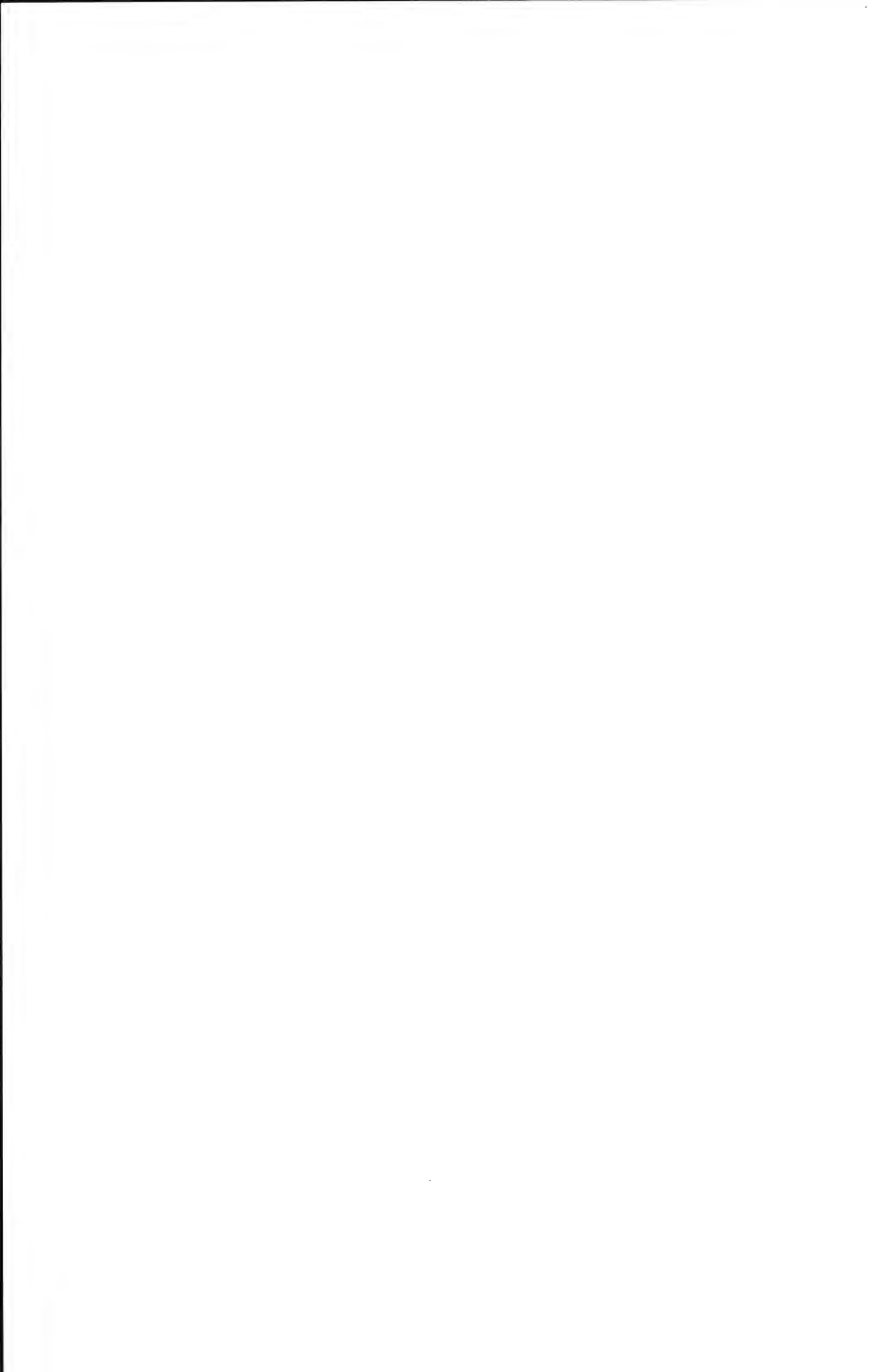
in de feestzaal van « L'Horloge » aan de Naamse Poort te organiseren.

De « Handelingen » van 1954 (bl. 3-46) hebben trouwens de herinnering aan die viering bewaard : daar komen de « Toespraak » van Dr. R. Sterkens en de « Bibliographie van Dr. Cyriel de Baere » door Dr. R. Roemans voor.

Vier jaar later zou de Maatschappij hem nogmaals, en dit op voorstel van de Voorzitter, Prof. Dr. H. van Werveke, haar sympathie betuigen door hem, bij zijn aftreden als Secretaris, haar « Handelingen » op te dragen : « als blijk van haar erkentelijkheid voor de onschatbare diensten haar gedurende meer dan zesendertig jaren (20 april 1922 - 5 oktober 1958) bewezen ».

Zo heeft hij gedurende vele jaren, inzonderheid aan geleerden en jonge vorsers, een mogelijkheid geboden om in gemeenschappelijke besprekingen de uitkomsten van hun opzoekingen te toetsen. Aldus heeft hij in en door de Zuidnederlandse, met de hem kenmerkende stille volharding, de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur en wetenschap in ons land helpen bevorderen.

Gilbert Degroot.

Kritische aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden

door

Dr. A. AMPE, S.J.

Men kan niet zeggen dat de *Hortulus Animae*¹, het gebedenboek dat in de 16e eeuw eens een zo enorme verspreiding heeft gekend, in de wetenschappelijke kringen van literatuur- en vroomheidsvorsing onbekend is gebleven. Zo wat overal vindt men een uiteenzetting omtrent zijn ontstaan, inhoud en verspreiding. En daarin is alles zeer klaar; we zouden geneigd zijn te zeggen: al te klaar en te eenvoudig... Immers het beeld, dat ons daarvan zo wat overal wordt opgehangen, is zeer overzichtelijk, in alles aan zich zelf gelijk, als beantwoordend aan een traditioneel geworden voorstelling van zaken².

Er is dan de eerste Latijnse druk te Straatsburg 1498 bij Wilhelmus Schaffener³. Een eerste Nederduitse vertaling verschijnt in 1500 (zie *Copinger*, nr. 3174); een eerste Duitse vertaling in 1501, gevolgd van een nieuwe, in 1502 door de humanist Sebastiaan Brant, de auteur van *Das Narrenschiff*, die de basis vormt voor de latere Duitse uitgaven. Een Nederduitse vertaling verscheen nog in 1513 te Leipzig, terwijl een aanpassing in protestantse zin door Georg Rhaw in 1520 volgde. De verspreiding gaat uit van Straatsburg, daarna van Nurenberg (Johan Koberger, met zijn drukfiliaal in Lyon⁴), Leipzig, Bazel, Augsburg, Worms enz. Het succes ervan werd in de hand gewerkt door de rijke verluchting der drukken, waar de invloed merkbaar is van Martin Schongauer uit Straatsburg voor de Duitse uitgaven, van Hans Baldung voor de drukken

(1) Wij gebruiken verder de volgende afkortingen: HA: Hortulus Animae; LHA de Latijnse tekst van de HA; NHA: de Nederlandse tekst van de HA; EHA: de 'enkele' HA; DHA: de 'dubbele' HA (de draagwijdte van deze termen wordt verder aangegeven).

(2) Wij ontleen onze voorstelling vooral aan: J. Klapper in *Verfasserlexikon der deutschen Literatur des Mittelalters* (ug. W. Stammeler), s.v. *Hortulus Animae*; Fr. Dörnhöffer, *Hortulus Animae. Le Jardin de l'âme. Cod. Bibl. Pal. Vindob. 2706, Commentaire*. Francfort s. M., Joseph Baer, 1912.

(3) Zie Hain, nr. 8936. Een volledig ex. berust in de KB. te Brussel; zie Polain, nr. 1999.

(4) De UB. te Gent bezit een ex. van de druk 1513 te Lyon, merkwaardig zowel om de houtsneden door Clein als wegens de met de hand geschilderde, niet bepaald kunstzinnige versiering er van (eens in het bezit van Fr. Sweertius).

vanaf 1511, van niemand minder dan Dürer en zijn school voor de Nurenbergse uitgaven.

Dit succes blijkt niet het minst uit het Hs. 2706 der *Nationalbibliothek* te Wenen, gemaakt naar de (niet teruggevonden) Duitse uitgave van Martinus Flach te Straatsburg 1510, prachtig verlicht door kunstenaars uit de Gents-Brugse school \pm 1520. Wellicht heeft de kunstwaarde van dit hs.⁵, die voor iedereen tastbaar is geworden door de statige facsimile-uitgave⁶ van 1907/9, het meest bijgedragen, om een algemene bekendheid en beroemdheid aan de HA te verzekeren, waardoor het werk onbetwist en onbetwistbaar als een vaststaande grootheid beschouwd is gaan worden.

Tegenover de achtergrond van deze algemeen aanvaarde inzichten omtrent de HA is het begrijpelijk, dat aan de in de Nederlanden verschenen HA slechts een matige aandacht werd besteed en hoe daarbij alles van uit die gezichtshoek beoordeeld werd⁷. Deze ziet men dan ook globaal als een vertaling van de in Duitsland, m.n. te Straatsburg, verschenen HA. Omdat men blijkbaar geloofde dat alles opgelost was door een verwijzing naar Duitsland, bleven de ogen als 't ware fataal gesloten voor alle verdere problemen, die onvermijdelijk en spontaan uit een onbevangen onderzoek van de teksten zelf zouden grezen zijn.

Gezien deze feitelijke toestand van het wetenschappelijk onderzoek binnen en buiten de grenzen en wegens het bijna onoverzienbaar materiaal⁸, dat zich opdringt bij de ontginning van dit ge-

(5) Dit werd vooral in het licht gesteld door Eduard Chmelarz, *Ein Verwandter des Breviarium Grimani* in *Jahrb. d. kunsth. Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhauses*, 10, 1889, p. 429 s., en Fr. Dörnhöffer (zie n. 2). De algemeen verspreide opinie, dat het hs. zou vervaardigd zijn voor Margareta van Oostenrijk, dochter van K. Maximilianus, en uitgevoerd door de Gentse schilder Gerard Horenbout, werd door Dörnhöffer afgewezen. De identificatie-pogingen zijn nog volop aan gang.

(6) *Hortulus animae. 'Seelengärtlein'. Codex Ms. 2706 der k.k. Hofbibliothek in Wien*. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Fr. Dörnhöffer, 1907-9, uitgegeven bij Oosthoek te Utrecht (2 dln.; 3e deel commentaar). Vgl. 77 s.

(7) Typisch lijkt wel het bijna onleesbare artikeltje van J.V. in *Biekerf*, 1922, pp. 145-8. Zie verder p. 80.

(8) Buiten het bibliografisch en het kunsthistorisch belang dat de HA oplevert, moet hij specifiek onderzocht worden als uiting van de vroomheid op het einde der middeleeuwen en de aanvang der nieuwe tijden. J. Klapper, a.c., deed hieromtrent een eerste poging; Fr. Haimerl, *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*, München, 1952, pp. 123-132, is bij uiterlijkheden blijven staan: hij is niet bij machte te bewijzen waarin het eigene van de HA zou bestaan of hoe bv. het *humanisme* van Seb. Brant in de HA zich zou doen gelden, terwijl wij veelmeer het boek als een uitloper en een eindproduct van de middeleeuwse vroomheid uit de getijdenboeken moeten zien. Het verbazende er van ligt wellicht juist daarin, dat de humanisten zoveel middeleeuws erfgoed zonder argwaan hebben overgenomen en dat dit alles, mede door hun toedoen, te midden van de renaissance en de hervorming is blijven voortleven. Die verstrengeling van oud en nieuw is ongemeen interessant en vergt nieuwe studie. Het kleine artikeltje van Fr. Wulf in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, 1960², s.v. *Hortulus animae* is zeer leerrijk, maar is uiteraard te beknopt om nieuwe perspectieven te openen.

bied, was het ons onmogelijk in te gaan op een alzijdig doorvorsen er van en definitieve oplossingen daarin aan te brengen, vooral omdat onze studie, waarvan wij hier de resultaten wensen mee te delen, louter occasioneel ontstaan en gegroeid is, zodat ook de hier gebrachte behandeling wel vaak op een ruwbouw lijkt, die verdere afwerking vergt.

De aanleiding tot de hier volgende studie was inderdaad een onderzoek van hs. 3084 der KB. te Brussel. Aanvankelijk interesseerde ons de daarin voorkomende passie-tekst: hij vormt o.i. een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de passie-literatuur ten onzent. Maar daarover zullen we handelen, wanneer dit gegeven aan de beurt komt in onze « Losse aantekeningen bij de 'Heimelijke Passie' »⁹. Daarna werd onze aandacht geboeid door enkele anonieme teksten, die evenwel fragmenten bleken te zijn uit *Jacob Roecx' Wijngaert der sielen*¹⁰. Deze voor het eerst vastgestelde handschriftelijke overlevering heeft ongetwijfeld haar belang voor de nog te weinig bekende figuur van Roecx¹¹, maar eveneens voor de auteurskwestie omtrent sommige aan Vervoort toegeschreven werken, zoals wij in een hieraan gewijd artikel hopen te kunnen bewijzen. Ten slotte verruimde de horizon van ons onderzoek van voornoemd hs. zich plots, wanneer wij vaststelden, dat vele der hierin voorkomende teksten ook in de bekende, maar nog weinig bestudeerde HA te lezen stonden. Zo werden wij geconfronteerd met een heel nieuw vraagstuk: hoe heeft de HA, die, zoals men gewoonlijk aanneemt, van uit Duitsland door de druk verspreid werd, op de vroomheid der Nederlanden ingewerkt? Iedereen weet dat Dietse vertalingen van de HA ten onzent gedrukt werden, maar een nader onderzoek drong ons alvast twee andere vragen op, nl.: heeft de HA, die van uit Duitsland een zo opvallende verspreiding heeft meegemaakt, wellicht geen wortels, die in de bodem van de Nederlandse vroomheid reiken?; en anderzijds: heeft de HA, waarvan de invloed door de druk algemeen aanvaard is, niet een andere inwerking ten onzent uitgeoefend langs handschriftelijke weg, zoals we dit reeds door ons voornoemd hs., dat het vertrekpunt van onze bedenkingen was, moesten vaststellen? Begrijpelijkerwijs evenwel gaat het niet op, alles hieromtrent te willen oplossen, vooral daar bij het vorderen van ons onderzoek steeds nieuwe vraagtekens rezen. Zo moest onze studie zich beperken tot een verkenningsstocht op een verwaarloosd terrein, met de bedoeling een zakelijke berichtgeving van het reeds gevondene te bezorgen en een kritische vraagstelling te suggereren aangaande onopge-

(9) Vgl. *OGE.* (= *Ons Geestelijk Erf*), 1961, p. 186-214.

(10) Vgl. *OGE.*, 1960, p. 5-52.

(11) Zie de tweede in n. 12 aangekondigde studie.

loste punten, die gaandeweg onze aandacht opeisten. Zoals de titel aanstipt, beperken wij ons onderzoek tot de verspreiding van de HA in de Nederlanden, zodat wij de HA in het buitenland slechts aanraken in zover dit onmiddellijk nodig leek ter verklaring van wat binnen onze grenzen gebeurde.

Dit alles brengt ons er toe, een eerste hoofdstuk te wijden aan de beschrijving van ons hs., die nadrukkelijk de tekst-identificatie binnen de Dietse literatuur nagaat, om slechts als het ware achteraf te verwijzen naar de HA. Dit heeft het voordeel, dat wij aldus aantonen hoe de teksten, die we in de HA terugvinden, diep verankerd in onze eigen traditie liggen. Het tweede hoofdstuk onderzoekt de drukken van de HA (binnen onze grenzen), wat ons het onverwachte inzicht zal bijbrengen in de bonte verscheidenheid van wat bij ons onder die éne naam schuilgaat¹². Een derde hoofdstuk voert ons terug naar de handschriften, om de invloed van de HA ook over die weg te gaan ontdekken. Meteen krijgen wij de nieuwe problematiek beter onder ogen.

(12) Belangrijke gedeelten hieruit verschijnen in *De Gulden Passer*, 1962, o.a. het bibliografisch overzicht der drukken, de beschrijving van twee onbekende postincunabeltjes, de beschouwingen over de Latijnse Hortulus Animae en over de Hortulus Animae in de Dietse vertaling van Damiaan vanden Houte. Bovendien gaven wij reeds in *OGE.*, 1961, pp. 300-18, een bibliografie over de aan Vervoort toegeschreven Hortulus, met een onderzoek omtrent deze toeschrijving: 'De aan Vervoort toegeschreven Hortulus animae'. Onze beschouwingen aldaar moeten aangevuld worden door onze studie: 'Het aan Vervoort toegeschreven Ghulden Ghebede-boecxken' (te verschijnen in *OGE.*, 1962). Vgl. p. 40, n. 7.

EERSTE HOOFDSTUK

EEN VERBORGEN HORTULUS - ANIMAE - HANDSCHRIFT UIT DE
FAMILIE MIDDELBORCH

Hs. 3084 der KB. te Brussel is op het eerste gezicht weinig belangrijk en werd naar wij weten ook nog nooit nader onderzocht. Wij zelf hebben ook slechts geleidelijk de waarde er van leren kennen, zoals wij hierboven reeds lieten doorschemeren. Zo zien wij ons dan ook genoopt nader kennis hiervan te nemen door een nauwkeurige beschrijving van zijn inhoud. Zo komen wij wellicht het best er toe, het belang er van te laten aanvoelen, naarmate blijkt dat het een typische vertegenwoordiger van de gebedsliteratuur uit de eerste helft der 16de eeuw mag heten en een verwikkelde problematiek met zich brengt door zijn vervlochtenheid met het HA-vraagstuk, dat wij hiervoren schetsten.

§ 1. Inhoudsopgave van Hs. 3084 der KB.
te Brussel.

Het papieren handschriftje, 109 bladen tellend, meet 14 bij 10 cm. en steekt in een 19e-eeuws bandje, waarvan de rug meldt: *Gebedboek*. Het heeft volgende inhoud.

1. (f 1r) *Desen boeck hoort toe Barbera//Middelborch weduwe
wonende in die//Legenstrate by die wedemerck¹ dyen//vint die
brincken haer tuys (hieronder streep, met dwarslijntjes)
brincken haer tuys al sonder beyden
sy en souder niet gerne af sceyden
als gy ten oordeel sult syn gestelt
suldy met den boeck dan syn gequelt
brincken haer tuys al sonder beraden
soe en sal u dit boexken niet verladen
(hieronder streep zoals boven)
Die met Jhesus liefden es ghewont
het <v>vaer hem leet waer hy ghesont*

(1) Naar een vriendelijke mededeling van dhr. L. De Man, uit Wommel, redactiesecretaris van *Eigen Schoon en De Brabander*, moeten wij deze toponiemen in Leuven thuisbrengen. De *legenstrate* beantwoordt aan de huidige Parijsstraat; de *wedemerck* (= veemarkt) aan het huidige St.-Antoniusplein. Over de eigenlijke Leuvense familie enz. konden geen nadere inlichtingen gevonden worden in de parochiële registers, buiten enkele sporadische gegevens uit de 2e helft der 16e eeuw. Over Barbara Middelborch zie verder p. 15 s.

(hieronder effen streep)

B M (= Barbara Middellborch) *Niet sonder Godt*

(hieronder enkele streep)

*Wat baet ons welde en rycheyt groot
wy syn ghestrickt al met die doot*

2. F. 1v : bl.

3. F. 2r-3r : liturgische tafel voor berekening van pasen enz. voor de jaren 1500 tot 1577 (zie verder p. 26).

4. F. 3v-4v : bl.

5. F. 5r-10v : liturgische kalender. Zie p. 26.

6. F. 11 r : *Inden beginne was dat woirt ende dat woirt ... Ende wy hebben gesien syn glorie des eenigen geboren sone vuyten vader vol godliken genaden ende waerheden. God sy geloeft.*

Dit is het Laatste Evangelie uit de H. Mis (= Jo. 1.1-14). Deze tekst werd om zijn diepte en eerbiedwaardigheid ook buiten het liturgisch kader gebruikt, vooral als 'zegen' (vgl. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, 1930-4, dl. VI, p. 11, nr. 7). Over het liturgisch en paraliturgisch gebruik van deze tekst zie J. Jungmann, *Missarum Solemnia*, Wien, Herder, 1948, II, p. 542-7².

7. F. 11r-12v : *Dese bedinghe plach dagelycx te lesen maximilianus die edel keyser vanden roomschen rycke ter saligen gedachten van synder sielen* (titel). *O almogende god, gedanct gelooft ende gebenedyt moet ghy syn vander graciën die ghy my verleent hebt dat ic een kersten mensche geworden ben... dat ic mach regeneren met u dair boven inden hemel ende met al u vrienden, dair eeuwich peys is sonder eynde. Amen.*

Dit zeer verspreide 'echt volksgebed' werd uitgegeven door J. Broeckaert in *Dietsche Warande*. NR. IX, 1896, pp. 123-5, en besproken door Meertens, *o.c.*, VI, p. 51-2³. Andere hss. vermeld bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 5, nr. 20 ; Dalmatius van Heel, O.F.M., *Middeleeuwse Hss. op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*, 1948, p. 118, nr. 35 ; Lieftinck, *Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis (Leidensis) asservantur*. P.I. Leiden, 1948, Hs. Ltk. 303, f. 172, *o.c.*, p. 121⁴.

8. F. 12v-16v : *Als haer sinte birgitta te roome in sinte pauwels kercke hadde laten sluyten, badt si alle daghe devotelyck voir een heylich cruys, dat huer geopenbaert mocht worden tghetal der won-*

(2) Dit is een constant gegeven in de Getijdenboeken, dat wij ook in HA terugvinden ; zie NHA, nr. 7. Vgl. p. 22.

(3) Een nader onderzoek zou geveerd zijn, om de oorsprong en herkomst van dit vooral door de druk verspreide gebed na te gaan, en speciaal het verband er van met het andere lofgebed vermeld bij Meertens, *o.c.*, I, p. 31s.

(4) Zie NHA, nr. 107, 129 ; vgl. p. 30. Ook in HA van Vervoort (zie OGE, 1961, p. 300 s.).

den christi. Soe heeft huer dbelt met geneychden hoofde toesproken seggende: De wonden myns lichaems syn geweest vyf duysent, vyfhondert ende vijfventsestich. Ende wildi die eeren, soe leest een geheel jair lanck alle daghe xv. pater noster ende xv. ave maria. Soe sal elcke wonde ten eynde vanden jaire gegroet syn met een pater noster ende ave maria. Ende die dit doet met dese navolgende gebeden, sal xv. sielen van syn naesten vrienden verlossen vuyten vagevier, xv. sondaren bekeeren, ende xv. rechtveerdige houden staende in goeden state. Ende ic wil hem geven myn lichaem tot een spyse xv. dagen voir syn doot, ende vergeven hem al zyn sonden. Ende soe dickwils als mense devotelyck knielende leest, soe verdientmen xlvi duysent twee hondert jaeren ende vj carenen aflaets, als te roome int aflaet boeck gescreven staet (titel). (inc.) (f. 13r) O heere Jesu christe eeuwige soeticheyte der gheenre die u minnen, jubilatatie boven alle blyscap ende begheerte salicheyte ende minnair der berouwiger sondaren die penitentie doen, ghi hebt geseit ende getuycht dat u weelde is te syne... dat het eynde myns levens soe loffelyck vonden worde, dat ic nae dit leven u eeuwelyck weerdelycken loven ende met alle u lieve heyligen verbliden mach. Pater noster, ave maria.

Dit is het bekende *Gebed der XV pater nosters*, meestal aan S. Birgitta toegeschreven. Zie hierover literatuur en andere hss. bij Achten-Knaus, *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften*, Darmstadt, 1959, p. 34, en index i.v. *Brigitta*, p. 398; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 113; Dom Wilmart in *Revue Bénédictine*, 51, 1935, pp. 274-8 (speciaal over de Engelse versie).

De tekst van ons hs. komt overeen met de redactie C, die P. Stracke uitgeeft in *OGE.*, 17¹, 1943, p. 135-8⁵.

9. F. 16v-17r: *O salige brigitta verre gepresen ende vermaert inder aerden, genaempt een princersse van schotlant, gestadich in u leven... O heylighe vrouwe, bidt dinen bruygoom voir onse sonden, dat wy met u verblyden moegen inder eeuwicheyt. Amen. pater noster en ave maria.*

Dit gebed tot S. Brigida, prinses van Schotland genoemd⁶, vond ik in andere hss. niet⁷.

(5) Zie NHA, nr 109-110; zie verder p. 30.

(6) Over deze Brigida zie G. Schreiber, *Irland im deutschen und abendländischen Sakralraum, Zugleich ein Ausblick auf St. Brandan und die zweite Kolumbusreise*. Keulen-Opladen, Westdeutscher Verlag, 1952, pp. 26-37.

(7) Dit gebed vinden wij onder de suffragia van NHA nr. 83 (108) van de Vorsterman-druk. In andere (latere?) drukken (in welke voor het eerst?) komt het vóór de 15 oraties van S. Birgitta. Het is opvallend hoe Brigida met Birgitta, zo al niet verward, dan toch samengebracht werd. Wie is hiervoor verantwoordelijk? Speelt wellicht hierbij de traditie, die de 15 Oraties van Engelse herkomst laat zijn, een rol? De LHA heeft dit samenbrengen niet. De gebedsteksten aldaar voor beide heiligen hebben evenwel vele lotgevallen meegemaakt.

10. F. 17r-22v : <D>it syn die vyfthien bloetstortinghen cristi. Ende die dese navolgende gebeden leest met xv. pater nosters ende xv. ave maria ter eeren vander passien ende lyden ons heeren met innicheyt syns herten een jair lanck ende sonderlinge des vrydaechs, die verlost vyfthien sielen vuyten vagheveer ; hy bekeert vyfthien sondaren van haren sonden, ende xv. menschen van zyn geslachte wordden gestadicht tot een goet leven, ende hy crycht rechte kennisse van syn sonden (titel). (inc.) <I>ck dancke u, gebenedyde heere Jesu chrisie, dat ghy vuytstorte u heylighe preciose bloet in u kintsche daghen... op dat zy ende wy u eeuwelyck inder eeuwichheit moeten loven ende dancken sonder eynde met alle dat hemelsche geselschap. Amen. Pater noster ave maria.

De oefening der 15 Bloedstortinghen (naast die van 7 enz.) is zeer verspreid : zie Meertens, o.c., dl. II, p. 40-42 (we bemerken dat de gunstenrubriek, die zo sterk aan gene van de XV Pater Nosters van S. Birgitta (vgl. nr. 7) herinnert, niet alleen in de drukken voorkomt, zoals Meertens zegt,, maar ook in hss.; andere hss. aldaar aangegeven, ook bij Achten-Knaus, o.c., p. 55 en 319 ; Lieftinck, o.c., p. 34, 53, 122, 140, 168⁸.

11. F. 22 v :

<O> heere Jesu criste, u bitter passie, cruys, nagelen ende doot,
Spere, geesselen, croone, tranen ende wonden root,
Sweet, water, bloet ende pyne groot,
Dit moet mynder armer sielen troosten in haerder uysterste noot,
Als ic moet sterven die bitter doot.
Amen. Pater noster. Ave maria.

Van dit rijmgebed, dat vaak bij het vorige aansluit⁹, vindt men een afdruk, een bespreking en andere vindplaatsen bij Meertens, II, p. 85 ; VI, p. 80, nr 16c. Vgl. Bieckorf, IV, 1893, p. 226-8¹⁰.

12. F. 22 v : <A>nthoni, heylighe heremyt, der siecken hope, te loven, te minnen ende te dienen... met u inder hemelscher glorien eeuwelyck verblyden moet sonder eynde¹¹.

13. F. 22v-35r : <H>ier nae volghen die vier vuyterste, die welcke zeer schoon ende bequaem syn om lesen ende een yegelyck behoirse dicwils te overdencken (titel). (f. 23 r. (inc.). Dit leert

(8) Zie NHA, nr. 125-6 ; zie verder p. 30.

(9) Ook in de drukken gebeurt dit (bv. *De 15 Bloetstoringhen*, Antwerpen voor de Wed. Cornelis Stichter, Antwerpen voor Nicolaes Braau), terwijl andere uitgaven het *Maria-gebed* : *Weest gegroet, O alder heylichste...* hebben ; vgl. de drukken door Nijhoff-Kronenberg vermeld. Kan dit misschien bijdragen tot het vaststellen van bepaalde drukafhankelijkheid? Vgl. n. 14.

(10) Komt voor in NHA, nr. 127 ; zie p. 30.

(11) Zie NHA, nr. 76, vgl. p. 26. Met het St. Brigida-gebed is dit het enige dat in ons hs. overgenomen werd uit de vele suffragia, die zo typerend zijn voor de ge-tijdenboeken. Dit overgenomen om wille van de patroon van de kopiist.

ons die wyse man : gedencket dyn vuyterste ende inder eeuwichheit en sulstu nyet sundighen. Hier af spreect sinte Augustyn : meer es te scuwen alle die onreynicheyt der sunden... want ons heere es altyt bereet den mensche te behouden met synre ontfermherticheyt, die hy nyet behouden en can met synre gerechticheyt. Amen.

Mndl. vertaling van het *Cordiale de IV novissimis* van Gerardus van Vliederhoven¹².

14 F. 35r-36v : Die paus Innocentius gheeft den ghenen die dit navolgende gebet devotelyck leest, telcken male hondert daghen aflaets. Ende so wie dat alle daghe leest, sal voer syn doot sien die gloriose moeder ons heeren, ende sy sal hem openbaerlyc seggen den dach ende ure, dat hy sterven sal, ende is gebeeten int latyn *Obsecro*. (titel). (inc.) *Ic bidde u heylige maria, moeder gods, vol ende overloedich van ghenaden, des oversten coninx dochter... ende helpt my ten eeuwigen leven, over soete maget ende moeder gods, moeder der ontfermherticheit. Amen.*

Andere hss. bij Meertens, VI, p. 112, nr. 10 ; Lieftinck, o.c., p. 122, 164, 169 ; Dalmatius van Heel, o.c., p. 28, 89, 100¹³.

15. F. 36v : Dit gebet heeft gemaict papa Sixtus ende gheeft den ghenen, diet devotelyck lesen voer onse lieve vrouwe in die sonne xj duysent jair aflaets (titel). (inc.) *Weest gegroet alderheylichste maria, moeder gods, coninginne des hemels... Jesum dinen beminden, ende verlost my van allen quade. Amen.*

Afgedrukt bij Kronenburg, o.c., II, p. 364. Andere Mndl. en Latijnse teksten vermeld bij Meertens, VI, p. 76, nr. 14. Komt ook voor in Hs. 14.17 Plantijn-museum, Antwerpen, f. 19r (niet vermeld in Meertens' beschrijving) ; Dalmatius van Heel, o.c., p. 52 enz. ; Lieftinck, o.c., p. 118 en 209 ; Achten-Knaus, o.c., p. 52 enz. ; Latijnse hss. bij Leroquais, *Livres d'heures* I-II, index i.v. *Ave domina Maria...* Zie p. 58¹⁴.

16. Een schoon gebet tot onser liever vrouwen. Ende het heet int latijn *O intemerata* etc. (titel). (inc.) *O ombesmette ende inder eeuwichheit gebenedide sonderlinge maget ende moeder gods... cristum dat ic met hem regneren mach, die metten vader ende metten heyligen geest een zyt die met hem leves ende regneerste inder eeuwichheit. Amen.*

(12) Zie verder DHA, p. 75. De reden, waarom deze tekst werd opgenomen, is niet klaar.

(13) Een constant gegeven uit de Getijdenboeken. Zie NHA, nr. 37 ; vgl. verder p. 24.

(14) Zie NHA, nr. 38 ; zie p. 26. — Dit gebed komt vaak in drukken in aansluiting bij de *XV Bloedssortingen* (zie n. 9), meestal als inleiding van het referein van *de Zeven Weën van OLV* (afgedrukt in *Het Boek*, 1922, p. 85-86, 281). Zie Nijhoff-Kronenberg, 2516-20.

Van dit overbekende O Intemerata-gebed is de Mndl. tekst uitgegeven bij J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in de Nederlanden*, Amsterdam (1906), IV, p. 377-8 (met de aldaar aangegeven literatuur); de Latijnse in *PL.* 158, c. 959-60. Over herkomst en auteurschap van dit gebed, dat vaak aan Anselmus wordt toegeschreven, zie Dom Wilmart, *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin*, Paris, 1932, pp. 474-504 (met uitgave van meerdere redacties). Andere teksten zie Achten-Knaus, *o.c.*, p. 140 en 378 (O) *Intemerata et in eternum benedicta singularis...*; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 89, n. 86; 127, n. 96; 100, n. 24; Lieftinck, *o.c.*, p. 152, 163, 203, 208; Meertens, *o.c.*, VI, p. 17, n. 6; Leroquais, *o.c.*, Index i.v. *O Intemerata...* (de inleiding toont aan, dat het gebed, evenals het *Obsecro*, deel uitmaakte van de *Horae BMV*, zodat hieruit de grote verspreiding er van blijkt¹⁵).

17. F. 37v-38r : *Dit navolgende gebed was gegeven biden engel gods den heyligen leeraer sinte bernaert ende seyde hem : Gelyc gout dat costelycste ende weerdichste is boven alle metalen, alsoe is dit gebedt mariam alder bequaemste ende ontfanckelycste boven alle ander gebeden* (titel). (inc.) *Weest gegroet alder heylichste dienstmaecht der heyligher drivuldicheyt maria, weest gegroet alder hoogste ... in die ure mynder doot ontfanckt myn siele ende offerse uwen sone Jesu cristo. Amen.*

Uitgegeven in *Biekerf*, IV, 1893, 230-1; andere hss. bij Meertens, VI, p. 7, nr. 5; Lieftinck, *o.c.*, p. 124; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 89, nr. 26; p. 100, nr. 26; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 40 enz. Vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 188-9¹⁶.

18. F. 38r-60r : *Hier beghint die passie ende lyden ons liefs heren Jesu christi. Amen.* (titel). (inc.) *Sint Jan bescreyft dat sesse daghen voir paesschen Jesus quam in dat stedeken van bethanien in symon lasarus huys, want ons heere hadde desen symon vander lasernien genesen... Doen riep maria die vrouwen tot haer, ende seyde dat Jhesus haer lieve kint tot haer geweest hadde, ende dat hy ter hellen gegaen was, om syn vrinden te verlossene. Doen worden sy alle tsamen verblyt, met alle vruechden ende glorien, wair omme die selve heere ons die glorie gunnen wille, die eeuwelyc dueren moet. Amen.*

Deze passie, gaande van palmzondag tot aan de verschijning van de verreezen Christus aan Maria, is uiterst belangrijk voor de geschiedenis van de *Heimelike Passie*, zoals wij elders hopen aan te tonen¹⁷.

(15) Zie NHA, nr. 41; zie verder p. 24.

(16) Zie NHA, nr. 39; zie verder p. 24.

(17) Zie OGE., 1961, p. 186 en vervolgen.

19. F. 60r-63r: *Hier beghint een devote oeffeninge ende troostelycke begheringe tot elck besonder artikel van ons liefs heeren passie. Eerst tot die moeder gods (titel). (inc.) O moeder der bermherticheyt maria, ick aenbede u doir dat groot inwendich liden, dat ghy voir ons arme sondaren geleden hebt, doen u lieve sone oirlof nam aen u opten witten donderdach... O heere Jesu christe, ick aenbede u doir dat groot inwendich liden, dat ghy voir ons arme sondaren geleden hebt, doen ghy int hoeften waert... (reeks van 14 gebeden op dat schema), gevolgd door het gebed tot Maria :*

O moeder der bermherticheyt, ic bidde u doir dat groot inwendich liden... O heere Jesu christe, doir alle dat liden, datmen u ende u lieve moeder aen dede, soe gheeft alle geloovige sielen rust ende vrede. Pater noster. Ave maria. Amen.

Vgl. Meertens, VI, p. 201, nr. 41 (onvolledig?). Komt vaak voor nog in de drukken van de 17e eeuw, bv. als bijvoegsel na *De doorne Croon ons Heeren Jesu Christi*, Antwerpen, P. Stroobant (ex. Plantijn-museum, Antwerpen, A 2470), maar onvolledig¹⁸.

20. F. 63r-v: *Julius die tweede paus, heeft gegeven allen kersten menschen, die dese gebedekens lesen, als men ave maria slaet, lxxxij M. jaren aflaets, soe dicwils als mense leest (titel). (inc.) O alder glorioeste ende hoochste coninginne der ontfermherticheyt... gracie ende duechden des heylighs gheest. Amen. ave maria.*

Veelvuldig voorkomend gebed, vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 207, waardoor het hs. wel naar de 16e eeuw moet teruggebracht worden (zie L. Indestege, *Verslagen en Meded. der Kon. Vl. Ac. v. T. en Letterkunde*, 1957, p. 23, zoals reeds J. Pollman had aangestipt in zijn recensie in *Studiën*, Dl. CX, nov. 1928, p. 384). Andere vindplaatsen bij Dalm. van Heel, *o.c.*, p. 92, nr. 101; p. 105, nr. 32. Nog in hs. 4407-08 KB. te Brussel, f. 111r en p. 58. Afgedrukt bij Kronenburg, *o.c.*, II, p. 375¹⁹.

21. F. 63v-64v: *Die dit navolgende gebet leest voir dat heylige sacrament, verdient hondert duysent jaeren aflaets, ende negentich carenen. Ende sint Jan guldemont seyt: soe wie dat dagelycx leest, en sal ongebiecht noch sonder dat heylighe sacrament nyet sterven (titel). (inc.) In die tegenwoirdicheyt uws heyligen lichaems ende uws heylegen dierbaeren bloets... ende met hulpe uwer graciën, brinct my na dit leven int eeuwege leven. Amen. Pater noster. ave maria.*

Dit gebed heb ik uitvoerig behandeld in *OGE.*, 1955, pp. 320-9.

(18) Zie DHA. Men vergelijkte nu L. Indestege, *Een Diets Gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, Gent, Sekretariaat der Academie, 1961, p. IX-X. - NB. Tot onze spijt moeten wij er van afzien, deze voortreffelijke uitgave in deze studie te gebruiken, daar zij ons pas tijdens de drukproeven bereikte.

(19) Wat wij het Angelus-gebed noemen. Zie NHA, nr. 118 (128), vgl. p. 30.

Nieuwe vindplaatsen : Brugge, Stadsbibl., hs. 327, f. 162v-164v (zie *Sacris Erudiri*, 1952, 310-1); Wolfenbüttel, Herz. Bibl., Hs. 88.14, f. 69v-70r; Rotterdam, Gemeentebibl. hs. 96.E 14, f. 84a-85b (Dalm. van Heel, p. 12); Antwerpen, Mus. Mayer-Van Den Bergh, nr. 301, f. 13r-v; Londen, Brit. Mus., hs. 14042, f. 368r-369r; L. Indestege in *Versl. en Meded. Kon. Vl. Ac.*, 1957, p.31²⁰.

22. F. 64v-65v : *Want ons leven onseker is eenen oogeblic tyts, om dan een salighe pelgrimage te doen, hier inder aerden, soe ist ons seer nootelijc ende wel te raden, dat een yegelyck smorgens opstaende, een goet opset sal maken, hoe hy dyen dach sal overbringen, ter eeren gods, ende tot salicheyt synder sielen, ende stichticheyt zyns even mensche, ende zyn neringe ende officie ter eeren gods ende proffyt sijns huysgesins, ende seeght aldus (titel). (inc.) Inden name des + vaders, ende des + soens ende des + heyligen gheest. Amen. Jesus van nazareth, coninck der joden, ontfermi u mynre. // O almachtige eewige moghentheit des vaders, wilt in desen daghe... als ic oyt genoechte in sonden gehad hebbe. Amen. pater noster. ave maria.*

Deze morgen-aanbeveling komt in hoofdzaak overeen met *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 8-9 (vgl. p. 12) (een gebed tot elk der 3 goddelijke Personen). Vgl. nr. 27²¹.

23. F. 65v : *<E>en goede bevelinge tot onsen lieven heere (titel). (inc.) Ick bevele my in cristus cruyce, in gods aensichte... ende alle myn vrienden, zijne levende oft doot, helpse lieve heere vuyt alder noot.*

Variante van *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 41; vgl. *Achten-Knaus, o.c.*, p. 134²².

24. F. 65v-66r : *Alsmen inder missen onsen heere heeft (sic), sal men devotelyck dese gebedekens lesen (titel). (inc.) O myn heere, myn godt, ghy syt dair tegenwoirdich onder den heylighen sacramente. Ick ben een arme sondige creature...*

4 korte gebeden bij de opheffing der hostie²³.

25. F. 66v : *Alsmen den kelct op heeft (titel). (inc.) Dat lichaem ende bloet ons heeren...²⁴.*

26 F. 66v-67r : *Als onsen heere gegeven is, salmen dit navolgende gebedt devotelyck lesen (titel). (inc.). O heere Jesu criste, almachtich eeuwich god, want ghy u alder heylichste vleesch ont-*

(20) Zie NHA, nr. 42; vgl. verder p. 24. Zie OGE., 1961, n. 301.

(21) Dit gebed vinden wij terug in *Een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe*, nr. 3 a; zie p. 70.

(22) Zoals vorige noot, aldaar nr. 3b; zie verder p. 70.

(23) De aanhef van het 3e gebed komt overeen met NHA, nr. 101, dat een vertaling uit het Latijn is: *Salve Lux (lees salus) mundi* uit LHA, nr. 134. Welke zijn de concrete tussenchakels in de overlevering?

(24) Vertaling van de formule bij de communie: *Corpus... custodiat...*

fanghen hebt vander glorioser moeder maghet maria... van alle quaden die tegenwoirdich ende toecomende zyn. Amen. Pater noster. Ave maria.

Zie Meertens, III, p. 7 s. Andere hss. Meertens, VI, p. 119, nr. 67²⁵.

27. *Item tsavons salmen overdencken hoemen dien dach overgebracht heeft... ende lesen dan dese gebedekens (titel). (inc.) <A>machtighe eeuwighe mogentheyte des vaders, wilt my vergeven die gebreken... die eeuwighe pyne der hellen verdient hebbe, als ic menich dootsonde gedaen hebbe. Amen. Pater noster.*

Drie gebeden tot de drie Personen der H. Drieëenheid. Vgl. nr. 22²⁶.

28. F. 67v-68r: <E>en schoon gebet tot uwen goeden enghel (titel). (inc.) *Ick bid u, heylige enghel, dien ick van god bevolen ben, dat... die myn siele tot u moeten brengen, die een warachtich paradys zyt. Pater noster.*

Andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 77, nr. 20; Lieftinck, o.c., p. 52, 122, 124. Vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 266-7²⁷.

29. F. 68v-70v: <D>it is ons kersten geloove ende dagelycsche bichte, dwelck een yegelyck kersten menssche altoos int herte hebben sal, ende die metten monde spreken ende beliden sal vuytgegeven byden geleerden doctoer inder godheyt Mr. godschalck Rosemont (titel). (inc.) <I>ck arm sondich menssche versaecke den viant vander hellen, al synen raet ende ingeven. Ic geloove in god... mynder sielen medecine verghiffenisse van alle myn sonden, quyttscheldinghe van alle myn pine. Amen. Pater noster.

Dit beantwoordt inderdaad aan Rosemond's werkje²⁸, waarover p. 38 s., p. 58, p. 60 s. Vgl. nog hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f 1r en 2r (bijgevoegde bladen): *Dat gheloeve ende seyninghe van meester godscalc roesemont...*, dat grotendeels hiermee overeenkomt.

30. F. 70v-78v: *Hier beghint een ghebet op die incarnacie ende leven christi Jesu (titel). (inc.) O Jesu christe, ick aenbede u, coninck van Jsrael, licht des volcx, heere der heeren, prince des vreedts, cracht des almachtigen godts, wijsheyt des vaders, ick aenbede u, middelaer der menschen... Ende wilt allen uwen arbeyt, alle u goede wercken ende alle die verdienste ws heyligen lydens setten voor alle myn sonden ende versuymelycheyt, ende wilt my*

(25) Overgenomen uit Mis-oefening voorkomend in het *Boecxken van Myrrhe*, nr. 6; zie verder p. 70.

(26) Overgenomen uit het *Boecxken van Myrrhe* als nr. 7; zie verder p. 70.

(27) Zie NHA, nr. 47; vgl. p. 24.

(28) Vgl. OGE., 1961, p. 312-3. Zie verder p. 40, n. 7.

versoenen aen uwen hemelschen vader, met wien ghy een eewich god eewelyc regneert. Amen.

Dit is Jacob Roecx' *Den Wijngaert der sielen*, Antwerpen, 1544, c. 2, f. A4v-B6r.

31. F. 78v-82v: *Een ghebet totten vader (rubriek). (inc.) O alder mogenste vader, ic arm snode sondaer valle neder met also dieper ootmoedicheyt voor u voeten als ic ymmer meer can... ende daer ghy, mijn heer, wilt voor ghebeden hebben, opdat ghy daer inder eewicheyt af moecht gheloeft, ghedanct ende ghebenedyt worden.*

Dit is J. Roecx, *id.*, c. 13, f. H4r-8v.

32. F. 82v-85r: *Ghebet (rubriek). (inc.) O alder soetste Jesu, die van uwen eygen discipulen zyt ghelaten, van uwen vercoren volc zyt ghevangen, van ws selfs apostel zijt verraden ... Mer u altoos onderdanich sy, gheeneycht sy, u sonder ghebreken aenhanghe, vreesse, bemynne, dancke, love, benedye, hier ende inder eewicheyt. Amen.*

Dit is J. Roecx, *id.*, c. 16, f. K3r-6r.

33. F. 85r-86v: *Een gebed tot god de vader voir alle die onsprekelycke gaven ende gratien, die hy ons gedaen heeft, ende men salt altyt tsondaeghs spreken met vierige begheerte ende minnende herten (rubriek). (inc.) O almogende godheyt ende ombegrypelycke goetheit, die alle verstant in hemel ende in eerde te boven zyt gaende, die vuyter eygendom uwer goetheyt hemel ende aerde hebt vervult... Gheeft my, o vader, met alle myn ledekens u te loven ende dair in myn leven te verslyten, want u te leven is een eewich leven nu ende inder eewicheyt. Amen.*

Dit beantwoordt aan J. Roecx, *id.*, c. 1, f. A1v-4v, maar in een andere redactie. — Over J. Roecx en zijn werk schreven wij uitvoerig in *OGE.*, 1960, pp. 5-52; op deze fragmenten, vooral op de gewijzigde redactie van de proloog uit *Den Wijngaert der Sielen*, komen wij nader terug bij een andere gelegenheid²⁹.

34. F. 86v-88r: *Een generael biechte die een yegelyck cristen menssche dickwils tot god spreken sal (titel). (inc.) Inden naeme der vaders + ende des soens + ende des heylighen gheest + Amen. Ick arme sondighe menssche versaecke den viant vander hellen, alle synen raet, alle synen daet, quaet inghe<ev>n ende ongelooft... als myn siele vuyt den lichaem sal moeten scheyden, heden sult ghy wesen met my inden paradyt. Amen.*

Vgl. hiervoren, p. 13, nr. 29.

35. F. 88v-108v: bl.

(29) Over Roecx, zie hiervoren p. 3 en n. 9. Over dit laatste fragment zie mijn p. 4, n. 12 aangekondigde studie.

36. F. 109r-v : geboortelijst van 7 kinderen, bijgehouden door de heer Anthoen Middelborch, tussen 1543 en 1552³⁰.

(30) Uit de genealogische gegevens, die ons de geboortelijst aan de hand doet, moeten wij besluiten, dat de opsteller dezer geboortedata de vader der kinderen moet zijn, nl. Meester Anthoen Middelborch uit Leuven (zie hiervoren p. 9, n. 11). De Middelborch-familie heeft een wijde vertakking in Brussel en Brabant en telde veel hogere ambtenaren uit de administratie van Brabant onder haar leden. Wij stellen ons tevreden met de vermelding van de vader van voornoemde Anthoen, nl. Meester Peeter van Capenberg, gheseyt Middelborch (beide patroniemen vindt men verbonden van af het begin der 15e eeuw, terwijl het eerste meer en meer verdwijnt in de tweede helft der 16e eeuw). Deze Peter Middelborch was eerst klerk van Meester Ghysbrecht Molepas, griffier aan het Hof van Brabant (c. 1496), dien hij c. 1504 in deze functie opvolgde. Hij huwde 1) Elisabeth Hemelrijckx, uit Mechelen, dochter van Rombout en Jacquemijne du Parcq (c. 1503); 2) Geertruyd van Overdylef uit Leuven (weduwe in 1540). Van hem bezitten zij onder nrs. 17151-6 : *Six volumes contenant quarante-deux comptes-rendus par Pierre Middelborch, alias Van Middelborch ou Middelbourg, secrétaire, garde des livres de fiefs et receveur des investitures en Brabant des droits de relief des fiefs et des droits de chancellerie et d'enregistrement, depuis le 7 juillet 1498 jusqu'au 30 septembre 1539*. Wij lezen in een brief van Keizer Karel van 11-3-1530 (n.s. 1531) : *Recue avons l'humble supplication de maistre Pierre Middelbourg, secrétaire... chargé de femme et treize enfans comment il nous a servy audict estat et office feu de roy, mon seigneur et père (que Dieu absoille), depuis l'an xiiiie iiiii^{xx} xviii jusques à présent* (zie *Inventaire des Archives des chambres de comptes*, Bruxelles, 1851, t. III, p. 199-200; vgl. nog t. I, p. 259s., t. II, p. 81). Vgl. nog Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du Duché de Brabant*, t. III, p. 229, Den Haag, 1726.

Van zijn 13 kinderen kennen wij: 1). Meester Cornelis, J.U.L., advokaat bij de Raad van Brabant c. 1538; hij huwde met Martijne van den Bossche^d, dochter van Henrick en Aleyt van Roode (Leuvense families) (over deze laatsten zie J. Lindemans, *Oude Brabantse Geslachten*, De Kempeneer, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1949, p. 88).

2). Meester Peeter^a, oud 26 j. in 1527, volgde zijn vader, hier voornoemd, op aan het Hof van Brabant (cfr. *Inventaire des Archives* etc., t. III, nrs. 17157-60 : *4 volumes... rendus par Pierre Middelbourch, fils du précédent, secrétaire... depuis le 9 septembre 1540 jusqu'au 30 septembre 1569*); Chr. Butkens, *o.c.*, t. II, p. 229. Hij huwde met 1) Barbara Madouts^h, dochter van Alexander en zuster van een kanunnik van St.-Pieter te Anderlecht (zie Chr. Butkens, *o.c.*, t. III, p. 134). (Over de begraafplaats der Madouts zie Chr. Butkens, *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, t. III, p. 226, 229, 235); 2) Anna van Aelst, dochter van Jan en Catherina van Steenwinckel.

3). Joos, c. 1538, jong gestorven^l.

4). Meester Anthoen, schrijver van ons hs., huwde met Barbara Peeters, uit een Leuvense familie. De moeder van Barbara heette Anna sprinchen (de prinche)^c; haar vader Peeter, gheseyt Nagelmakers; haar oom meester Jan de prinche^b.

5). Jacquemyne, die huwde met Jacob Kempeneers, deurwaarder in de Raad van Brabant, 1541; gestorven 1560. Zie nader genealogische gegevens over deze Jacob de Kempeneer bij J. Lindemans, *o.c.*, p. 87.

6). Anna, c. 1546^k.

7). Cathelijne, die huwde met Willem de Breyele.

8). Margriete, die huwde met Meester Jan van Winderbekeⁱ, procureur in de Raad van Brabant.

9). Willem, die huwde met Adriana Was, dochter van Peeter en Cathelyne van der Vekene.

10). Elisabeth, simpel van geest, wier goederen verdeeld werden onder haar broers en zusters in 1570.

11). Clara, die huwde met Peeter Madoets^j, broer van Barbara Madoets onder 2. vermeld.

1e Anna³¹ myn dochter was geboren x^a januarij anno xv^e. ende xliij. stilo brabantie, tusschen vyf ende sesse uren voerder noenen . Huer peters waeren Meester peter middelborch, myn broeder³², ende mr Jan de prinche, myn oom³³; huer meters waeren Jonffrouwe anna sprinchen myn schoonmoeder³⁴ ende Jonffrouwe martyne vandenbossche myn swagerinne³⁵.

2e Cornelys³⁶ myn soene was geboeren vj^a novembris anno xv^e ende xlv. omtrent thien uren voerder noenen.

Syn peters waeren meester cornelys middelborch myn brueder³⁷, ende meester Jeronimus edelheere mijn oom³⁸. Zyn meters waeren Jonffrouwen maria van meerbeke ende Jonffrouwe gheertruydt van overdyle³⁹.

12). Michiel, die huwde met Gerardine van Campen, overleden in 1554 of wellicht reeds in 1547.

N.B. Deze gegevens zijn hoofdzakelijk getrokken uit Hs. II, 6510 (liber IX général.), p. 270-1; II, 6607 - liber cum Bandis, pp. 237-8, Fonds J.B. Houwaert uit de 2e helft der 17e eeuw (KB. te Brussel). Vgl. nog *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1900, de genealogie der familie Middelborch (inlichtingen verstrekt door dhr. Fr. de Camp, directeur van *Genealogicum Belgicum* te Brussel. Over het wapenschild der familie zie H. Rolland, *Planches de l'Armorial Général. Armoiries des familles contenues dans l'Armorial Général de J. B. Rietstap*. Den Haag, M. Nijhoff, 1921, t. IV. Pl. CCIX. — De meeste verklaringen voor de geboortelijst vinden wij in de hiervoren verstrekte gegevens. Daarom verwijzen wij hierheen met een letter, die we naast de naam aanbrachten. De cijfers vóór de namen der kinderen brengen wij aan.

(31) Anna huwde met Heer ende Meester Jacob van Sestich, raadsheer en procureur generaal van Brabant.

(32) Peeter Middelborch, zie a.

(33) Meester Jan de Prinche, zie b. Geïmmatriculeerd te Leuven 1524 (zie *Matricule de l'Université de Louvain*, t. III, p. 732).

(34) Anna Sprinchen, zie c.

(35) Martine vanden Bossche, zie d.

(36) Cornelis Middelborch jr, stadssecretaris van Vilvoorde, griffier van de Woutmeester van het Soniënbosch; huwde met Margriete Beliens, alias Lommels (Lonet?) 1572. Zij maakten hun testament in 1603.

(37) Cornelis Middelborch, Sr., zie e.

(38) Jeronimus Edelheere is waarschijnlijk getrouwd met een familielid van Anthoen Middelborch's vrouw. De familie Edelheere is een bekende patricische familie uit Leuven, die o.a. in de St.-Pieterskerk een kapel (de *edelheere*-, of de *St. Agatha*-, later *St. Aubertus-kapelle* genoemd) gesticht had (sinds 1442, met een trip-tiek waarschijnlijk door Rogier van der Weyden uitgevoerd en o.a. leden der familie Edelheere voorstellend als schenkers) en onderhield tot in de 17e eeuw (zie Van Even, *Louvain Monumental*, p. 180, 204, 207). Jeronimus werd aan de Leuvense Universiteit geïmmatriculeerd 1523 (zie *Matricule de l'Université de Louvain*, t. III, p. 712). Omtrent leden der familie uit de magistratuur van Leuven, zie Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, t. II, p. 409 s. Omtrent Jacob Edelheere, uit Leuven afkomstig, die zich verdienstelijk maakte als geleerde, kunstminnaar en diplomaat zie *Biographie Nationale*, t. 6, col. 450-2 en *De Gulden Passer*, 1937, p. 128.

(39) Geertruydt van Overdyle, uit een Leuvense patriciërsfamilie, tweede vrouw van Peeter Middelborch sr., zie f. Over Theodorus van Brakel, alias van Overdyle, monnik van St.-Gertrudisabdij te Leuven, zie *Eigen Schoon en De Brabander*, 1938, p. 366.

3e Barbara myn dochter was geboeren prima martij anno xv^e ende xlvj stilo brabantie corts nae een uere naden noenen. Huer peters waeren Jacop de kempenere myn swager⁴⁰ ende meester henric vander muelen myn oom; huer meters waeren Jonffrouwe barbara madoets⁴¹ myn swaegerinne ende Jonffrouwe barbara baers myn moeye.

4e Clara myn dochter was geboren xiii^e februarij (f. 109v) anno xv^e ende xlvij stilo brabantie opten vastenavonddach ontrent thien uren naden noenen. Huer peter was meester Jan van Winderbeke myn swaeger⁴²; huer meters waeren Clara middelborch myn suster⁴³ ende anna peeters myn moeye.

(in margine staat door dezelfde hand geschreven: obijt 14 augusti anno 57).

5e Marie myn dochter was geboren opden palmdach xiii^e aprilis anno xv^e xlvij voir xi uren voir noene. Huer peters waeren peeter gillon myn oudtroom ende heer Jacop Wellens presbyter myn oom; huer meters waeren anna middelborch⁴⁴ myn suster ende margriete thys myn nichte.

(in margine staat door dezelfde[?] hand in andere inkt: obijt 3 decembris anno lj).

6e Martyne myn dochter was geboren des sondaechs xv Junij anno xv^e vyftich recht voir een uren nae noene. Huer peters waeren Joos middelborch myn brueder⁴⁵ ende meester henderick van mechelen myn neve; huer meters waeren Jonffrouwe martyne vanden bossche myn swagerinne⁴⁶ ende katherijne kempenere weduwe wylen hendericx vanden bossche⁴⁷.

7e Olivier myn soene was geboren des sondaechs xvij Julij anno xv^e ende lij corts na vyf uren naden noenen. Zyn peters waeren heer olivier van schoonhoven riddere heere van nyenrode ende dros sart vanden lande van arschot ende van rotselaere⁴⁸ etc ende⁴⁹

(40) Jacob de Kempeneer, zie g.

(41) Barbara Madoets, zie h.

(42) Meester Jan van Winderbeke, zie i.

(43) Clara Middelborch, zie j.

(44) Anna Middelborch, zie k.

(45) Joos Middelborch, zie l.

(46) Martyne vanden Bossche zie hierboven n. 35.

(47) Kathelyne Kempeneere, dochter van Peeter en Kathelyne van Leefeldale, gehuwd met Hendrick vanden Bossche (zie *Eigen Schoon en De Brabander*, 1949, p. 88).

(48) Over de familie van Schoonhoven-Aarschot zie Chr. Butkens, *Trophées...*, t. II, p. 41. Vgl. *Eigen Schoon en De Brabander*, 1938, p. 352 en 378.

(49) Hier breekt het hs. af. De Leuvense parochieregisters vermelden nog als zoon van Anthoen Middelborgh, een Petrus Middelborch, gedoopt 14 september 1564 in de St. Pieterskerk.

§ 2. Samenstelling en herkomst van het handschrift.

Bij nader onderzoek zien wij dat f. 1 later bijgeplakt werd op de eerste katern, waarvan het eerste blad (nu f. 2) bovenaan als f. 1 gemerkt werd. Op dit f. 2r-v werd de *Almanach* geschreven voor de jaren 1500-1549 (eerste geschrift); later werd deze aangevuld in zwartere inkt: een eerste maal voor de jaren 1550-63 (in een gedeeltelijk ander schrift) vooreerst onderaan f. 2v en vervolgens op f. 3r, d.i. de recto-zijde van een enkel gevouwen blad, dat alsdan werd ingeschoven en daarom vroeger geen foliëring had gekregen; en een tweede maal voor de jaren 1564-77 op f. 3r.

De *kalender*, f. 5r-10v, werd geschreven op het oorspronkelijk als f. 2 gemerkt blad van de eerste katern, nu f. 5. Het blad, waarop de *Almanach* is aangebracht, vormt met f. 11 één gevouwen blad. De eerste katern bestond dus oorspronkelijk uit 4 gevouwen folia, gemerkt 1 tot 8. Na het oorspronkelijke f. 1 werd echter (in 1550?) een gevouwen blad ingeschoven ter aanvulling van de *Almanach*, zoals wij reeds zeiden. De oorspronkelijke foliëring, vóór 1550 aangebracht (f. 1-70) kende dus dit ingeschoven blad niet. Een latere hand heeft deze foliëring 'aangepast' én bijgewerkt (f. 1-109). De kalender, rood en zwart, is voor een klein deel in het Latijn, maar hoofdzakelijk in het Nederlands opgesteld. Alleen na de feesten van januari, onderaan f. 5r, staat een Frans kwadrijn: *En janvier que des roys venus sont / gla(?)me dit fremir mor font(?)*⁴⁹ / *anthoin*⁵⁰ *voit le jour vin cent fois / pollus en sont tous ses doys*. De kalender is volledig ingevuld tot 15 april, maar geeft daarna nog slechts enkele feesten of heiligen op.

Het *grondschrift* voor het ganse hs. vinden wij: in de *Almanach* jaren 1500-59, de kalender (buiten latere bijwerkingen), de tekst f. 11r-70v; 85r-86v (\pm het licht afwijkende f. 86v-88r): dit is een losse, kalme, lichte hand in blekere inkt. Die hand kunnen wij geredelijk herkennen in de laatst bewaarde aantekening uit de geboortenlijst, die *Anthoen Middelborch* f. 109r-v aanlegde voor de jaren 1543-52 (f. 109 is o.i. het laatste blad van de katern van 3 bladen, ff. 104-9; de aantekening omtrent het laatste kind is onvolledig en werd doorgezet op een andere katern, die later — bij de moderne inbinding? — verloren ging). Deze soms zwaardere hand, met zwartere inkt, vinden we bovendien terug in sommige aanvullingen in de kalender: zo bv. op 26 juli: *Sint anna*, naam van zijn oudste dochter, genaamd naar de meter van deze laatste; 29 juli: *Sinte martina*, patrones van een jongere dochter; 12 augustus: *Clara Joncfrouwe*, evenzo; 4 december: *Babara* (sic) *Jonc-*

frouwe: blijkbaar naar de patrones van zijn vrouw en die van zijn tweede dochter.

F. 70-85v zijn gesteld in een geschrift, dat op het eerste gezicht van een andere hand lijkt te zijn: het is zoveel scherper, hoekiger, vinniger enz. We moeten evenwel bedenken, dat er een verband tussen de vorige bladen en het volgende moet bestaan hebben, zodat er onderlinge verstandhouding moet geweest zijn tussen de kopiist(en) er van. Immers de genoemde folio's bevatten werk van Roecx, maar ook de volgende. Sommige rubrieken zijn wel door de zelfde hand als de vorige geschreven. Bovendien komen tegen het einde steeds meer letterbeelden voor, die we uit de vorige bladen reeds kennen. Ten slotte dringt de identificatie zich op, wanneer we bv. de derde vermelding uit de geboortenlijst nauwkeurig vergelijken met de scherpe hand der ff. 70s. Zo dringen zich steeds meer en meer contactpunten op tussen de wisselende schriftbeelden uit het hele hs.: het zijn allemaal variaties, eenmaal zelfs met een sterke afwijking, van een zelfde hand: die van de heer Anthoen Middelborch, de vader die de geboortedata van zijn kinderen aantekende. Hiertegenover is er ten slotte de blijkbaar veel jongere hand, die haar eigendom merkte op het nu vooraan opgeplakt briefje, f. 1: *Barbara Middelborch, weduwe*.

Dit vermerken en bijplakken gebeurde dus eerst na de dood van haar man, de schrijver en de eerste eigenaar van het hs., dat de weduwe in vroomheid en liefde als kostbare herinnering en erfenis wilde bewaren.

Met deze vaststellingen ontdekken we meteen een getuigenis over een Vlaamse christelijke familie, waarin een waarachtige leken-spiritualiteit geen ijdel woord was: een man en een vrouw uit de patriciërsstand hebben geleefd van een vroomheid, die in een verre traditie wortelde en tevens naar vernieuwing drong.

Wanneer werd het hs. aangelegd? De begindatum van de Almanach 1500 kan ons geen houvast bieden, al lijkt het vreemd dat men een dergelijke nutteloze paasdatum naar een vroeger voorbeeld afschrijft. Het Maximilianus-gebed verwijst ons evenwel reeds na 1520. Het watermerk van het hier vooral gebruikt papier (zie f. 103-104) mogen we identificeren met Briquet, *Les filigranes*, nr. 9865, dat gedateerd wordt 1532-40. Dit geeft ons de mogelijkheid om het hs. om en om 1540 te laten ontstaan, terwijl het in de volgende jaren werd bijgewerkt.

§ 3. Nieuwe uitzichten.

Onze inhoudsontleding leerde ons, hoe dit hs. uit verscheidene bronnen werd samengesteld. Naast de *Passie* en Gerardus van Vliederhoven's *Vier Uystersten* (langs een druk?) uit de vroegere eeuwen overgeleverd, vinden wij teksten van Roecx († 1527) en Rosemond († 1526), die ons rond 1530 terugbrengen, alsook meerdere aanhalingen uit '*Een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe*'. De vaststelling, dat de NHA, met de daaruit overgenomen vele teksten en oefeningen, speciaal met het Maximilianus-gebed, en ook de DHA, waaruit zowel de *Oefeninge... tot elck besonder artikel van ons liefs heeren passie* (zie nr. 19) als waarschijnlijk ook Rosemond's tekst werden overgeheveld, brengt nu zowel een nieuwe belichting voor dit hs. als een nieuw uitzicht voor het algemeen handschriftonderzoek uit de 16e eeuw. Zo weten we immers meteen hoe ons hs. ontstaan is, zo maar niet alleen uit de naamloze massa der middeleeuwse handschriften, maar bepaaldelijk onder de invloed van de HA, die een afgetekende traditie daarin vertegenwoordigt. Daar wij evenwel met het voorhanden bibliografisch materiaal niet kunnen uitmaken welke drukken door de kopiist gebruikt zijn geworden, is het nog onmogelijk nadere besluiten hieruit te halen omtrent de tijd, waarin hij schreef. Anderzijds is het ongemeen belangrijk handtastelijk vast te stellen dat de HA-drukken, die teruggaan op handschriften, op hun beurt afgeschreven en langs handschriftelijke weg werden verspreid. Daar het nu wel weinig aannemelijk is, dat ons hs. het enig geval zou zijn, moet dit feit als een knooppunt voor wetenschappelijke opmerksaamheid en waarschuwing zijn, zodat men bij verder handschriftenonderzoek dit voortaan op het oog houde zowel voor identificatie-mogelijkheden van daarin voorkomende teksten, als voor chronologische beschouwingen bij handschriften uit die tijd.

Hoe dan ook, wij menen, dat de vele kronkelwegen, die wij bij ons onderzoek moesten gaan, ons toch uiteindelijk de baan geëffend hebben naar het besef van de invloed, die de HA op onze vroomheid heeft uitgeoefend, en wel niet uitsluitend langs drukken, zoals men tot nog toe geloofd heeft, maar ook door handschriften, zoals men meer en meer zal gaan ontdekken. Daarom zijn wij nu verplicht, nader kennis te nemen met de HA, zoals die in de Nederlanden werd verspreid.

TWEDE HOOFDSTUK

KRITISCHE BENADERING DER HORTULUS-DRUKKEN BIJ ONS ¹§ 1. *Ortulus animae in duytsche.*

De titel der Dietse uitgaven wijst er op, hoe wij te doen hebben met een vertaling uit het Latijn in de volkstaal, zoals elders de titel van Dietse getijdenboeken dit aanduidt: *Die ghetijden in duytsche* (vgl. *De seven getijden in duytsche*, Antwerpen, Govaert Back, 1495; zie Polain, nr. 1930). De vele overeenkomsten tussen de LHA en de NHA laten wegens het sterke parallelisme vermoeden dat men al dadelijk zou kunnen besluiten dat de NHA rechtstreeks uit een van de Straatsburgse drukken afhankelijke LHA zou vertaald zijn geworden. Ons oordeel willen wij evenwel nog opschorten, omdat de mogelijkheid bestaat dat de vertaling geschiedde volgens een redactie van de HA, die reeds een onafhankelijke verspreiding (in druk of hs.) in de Nederlanden zou gekend hebben. Inderdaad, er zijn wel een groot aantal parallelismen, maar dit bewijs is moeilijk stringent te maken, omdat feitelijk de overlevering van de getijdenboeken, m.n. dan de getijdenboeken, die als HA verspreid werden, een enigszins eenvormig stramien volgde.

De hier volgende tabellen tonen ons intussen allereerst, welke teksten gemeenschappelijk voorkomen in LHA (2e kolom, opgemaakt volgens de Antwerpse druk van 1513) en de NHA ²; en vervolgens hoe de Dietse drukken onderling sterk verschillen ³. Blijkbaar gaan ze alle terug op een prototype, maar hebben zich geleidelijk ontwikkeld, vooral volgens twee lijnen van veranderingen, nl. de *Vorsterman-redactie*, zoals wij de tekst vinden bij de Vorsterman-

(*Vervolg van deze tekst op p. 33*).

(1) Zie p. 4, n. 12.

(2) Een nader onderzoek zou kunnen ingesteld worden, om uit te maken naar welke druk de vertaling zou kunnen gebeurd zijn. Wij zelf konden reeds uitmaken, dat, in tegenstelling met wat men zou kunnen vermoeden, de Antwerpse druk van 1513 niet aan de basis dezer vertaling heeft gelegen. Immers de rubrieken van de NHA kloppen niet met die van voornoemde druk, maar sluiten bv. dichter aan bij de Straatsburgse van 1498. Ook zien wij niet dat bepaalde teksten van NHA rechtstreeks uit LHA kunnen vertaald zijn geworden; bv. de *gulden roosencrans*, nr. 36, heeft sterk afwijkende varianten; zo ook de XV Oraties van Birgitta. Dit moge volstaan, om althans de moeilijkheid te laten aanvoelen.

(3) Voor onze tabellen nemen wij als basis de Vorsterman-druk. De geursiveerde teksten komen daarin niet voor, maar in andere drukken die in de andere kolommen vermeld worden. Enkele teksten hebben wij tweemaal opgesomd, ten einde het schema van de twee redacties overzichtelijker te maken.

I. *Kalender :*

1. Paas-almanach
2. Heiligenkalender

II. *Algemene gebeden :*

3. *Pater Noster. Ave Maria enz. Latijn*
4. *Onze Vader, Wees gegroet enz. Diets*
5. *7 psalmi poenitentiales, Litaniae majores Latijn*
6. *7 boetepsalmen, Litanie van alle HH. Diets*

III. *Evangelieteksten :*

7. Begin van S. Jan's Evangelie

IV. *Getijden :*

8. Zondag H. Drievuldigheid: Heere du sulstu op doen mijne lippen
9. Maandag alle gelovige zielen
10. Dinsdag H. Geest
11. Woensdag alle Heiligen
12. Donderdag H. Sacrament
13. Vrijdag H. Kruis
14. Zaterdag O.L.V.: Maria maget, ontfanc die groete die u vanden enghel over-gesonden is

V. *Dagelijkse gebeden :*

15. *Avond*: Ic geve mi sculdich voor di, here god almachtich scepper des hemels ende der aerden, ende ick belijde u
16. *Morgen, gaande uit huis*: Heere, maect mi dijn wegen kenlijck
- 16^a. *Over kerkhof gaande*: Weest gegroet, alle gelovige sielen, wiens lichamen hier ende elders
17. *In de kerk gaande*: Inde menichfuldicheyt dijnre ontfermherticheyt
18. *In de kerk zijnde*: Gegroet moet ghi sijn, heylige plaetse
19. *Item*: Weest gegroet, onse coninck, weest ghegroet, davids sone + collecte
20. *Wijwater nemende*: Verleent ons, lieve here, door dese creature
21. *Aanbevelingen*: Mi ghebenedie dye keyserl. moghentheit. Mi bescherme
22. *Jesus van nazarenen, coninc der Joden. Desen geweldelijcken titele*
————— (onderbreking der Aanbevelingen)
23. *7 psalmi poenitentiales + Litaniae majores: Latijn*
24. *7 boetepsalmen + Litanie: Diets*
————— (vervolg der Aanbevelingen)
25. Die benedictie + gods des vaders ende des soons ende des h. gheests...
26. O mijn vrouwe, heylige maria, ic bevele mi in u gebenedide geloove
27. God vader vanden hemel, ontfermt di onser. O heere, heylighe vader
28. God sone verlosser der werelt, ontfermt di onser. O. Here J.C.

I rangnr.	II LHA	III Vorsterman	IV Peetersen 1551	V Ghelius 1573(?)	VI Ghelius Gent s.a.	VII Verdussen 1603	VII Stroobant 1611	IX Jacops 1686
1	1	1	1 ¹	1	1	1 ¹	1 ¹	1 ¹
2	2	2	2	2	2	2 ²	2 ²	2 ²
3			3		3	3 ³	3	3
4					4	4	4	4
5		23				5	5	
6		24				6	6	
7	4	3	4	3	5	7	7	5
8	(12)	4	5	4	6	8	8	6
9	(13)	5	6	5	7	9	9	7
10	(14)	6	7	7	8	10	10	8
11	(15)	7	8	7	9	11	11	9
12	(16)	8	9	8	10	12	12	16
13	(17)	9	10	9	11	13	12	11
14	(9)	10	11	10	12	14	14	12
15	67	11		11	13			
16	92	12		12	14			
16 ^a	94	13		13	15			
17	96	14	12	14	16	15	15	13
18	97	15	13	15	17	16	16	14
19	98	16	14	16	18	17	17	15
20	99	17	15	17	19	18	18	16
21	81	18		18	20			
22	82	19		19	21			
23	345/6	20	21 ²	20				
24		21		21 ¹				
25	83	22		22	22			
26	88	23		23	23			
27	104	24	16	24	24	19	19	17
28	105	25	17	25	25	20	20	18

29. God heylige gheest, ontfermt di onser. H. Here, god heylige geest, dye daer sijt even ghelijc
30. Heylige drievuldicheyt, een god, ontferme dy onser. Di, god ongewonnen vader, dy god eenich gheboren sone + collecte.
31. O Wijsheyt, die wt den mont des alder oppersten gecomen sijt + collecte (N.B. 27-30 vormen waarschijnlijk één oefening).

VI. *Passie-oefeningen :*

32. Ambrosius-oratie: Here J.C., des levenden gods sone, scepper ende hermaker des menscheliken gheslachts, wij bewijzen u
33. Beda: O Heere J.C., die de seven woorden inden lesten dach dijns levens inden cruce hangende
34. Ic bidde u, alder minnelicste here J.C., door dye overgroote liefde, daer ghy mede bemint hebt + collecte
35. Bernardinus-gebed: O goede Jesu, O alder goedertierenste Jesu, O alder soetste Jhesu

VII. *Maria-gebeden*

36. OLV. gulden roosencrans. Ave Maria gratie plena dominus tecum etc. Dien du heylige ioncfrouwe Maria van herten van lijve, den enghel bootschappende (5 reeksen van 10 geheimen uit Jezus' leven)
37. *Obsecro.* Ic bidde u, heylige maria, moeder gods, vol ende overvloedich van genaden, des oversten conincx dochter
38. *OLV. in de sonne:* Weest ghegroet, alder heylichste maria, moeder gods, coninginne des hemels
39. *Gebed van den Engel aan Bernardus geopenbaard:* Weest gegroet, alder heylichste dienstmaecht der heyliger drievuldicheyt Maria
40. Heylige maria, eewige maget boven alle maechden, moeder der ontfermherticheyt, moeder der gracien
41. *O intemerata:* O onbesmette ende inder eewicheyt gebenedide sonderlinge maget ende moeder gods, alder bequaemste gods tempel

VIII. *Christus-gebeden :*

42. In die teghenwoordicheyt dyns heyligen lichaems ende dijns heyligen dierbaeren bloets, ghenadighe ende bermhertige god, bevele ic u heden
43. O naeckte menscheyt, o wreede martelie, o diepe wonde.
44. God gruete u met weerdigher eeren, o liefelijc aenschijn Christi, daermen ghelijcke in siet
45. *Gregorius-visioen:* O Heere J.C., ic aenbede dy hangende inden cruce ende een doornen croone in dijn hoofd dragende

IX. *Heiligen-gebeden :*

46. Sinte Michiel, archangel ons heren J.C., die den volcke Gods te hulpe comen zijt...
47. *Bewaarengel:* Ic bid u, heylige engel Gods, dien ic van gode bevolen ben

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
29	106	26	18	26	26	21	21	19
30	107	27	19	27	27	22	22	20
31	(120)	28	22	28	28	24		
32	23	19		29	29			
33	27	30		30	30			
34	133	31		31	31			
35	124	32	26	32	32	28	27	25
36	46	33	20	34	34	23	23	21
37	50	34	23	35	35	25	24	22
38	120	35	24	36	36	26	25	23
39	128	36		37	37			
40	51	37		33	33			
41	61	38	25	38	38	27	26	27
42		39	27	39	39	29	28	25
43		40	28	40	40	30	29	26
44	40	41	29	41	41	31	30	
45	30	42	30	42	42	32	31	27
46	166	43	47	43	43	49	48	28
47	170	44	48	44	44	50	49	29

48. *Koren der engelen*: O ontsteken Seraphin, bernende inder liefden
49. *God de Vader: Almachtighe God inder eewicheyt, die door die sondaren hier neder inde werelt zijt ghecomen*
50. *S. Jan Baptist*: Sint Jan Baptist, ghi zijt een engel
51. *Apostelen*: H. Mathias, vrient Xi, die van god bider dispositien des lots
52. O H. apostele ons here, philips, die vanden selven sone Gods begeerde
53. Sinte Jacob (minor) alpheus sone, door dye gracie daer ghy mede verdient hebt
54. Sente Peeter, heylighe vrient gods, sloteldrager
55. O gloriose licht der ghemeynder h.kercken, claerder dan die sonne. O waerlic alderhoogste apostel S. Paulus
56. O licht ende eere van Hispanien, alder heylichste Jacob (major) dye onder die apostelen
57. H. apostel bartholomee, ic arm catijf ende onreynste sondaer, bidde
58. H. matheus apostel ende evangelist, door dye almogende gods gracie
59. Sinte Symon door de gracie ende goedertierenheit van hem dye u wt dese werelt gecoren heeft
60. Heylige Juda apostel Xi door hem die u tot sinen vrient vercoren ende geroepen heeft
61. Als die heylige andreas quam ter plaetsen, daer dat cruyce bereyt was + collecte zoals in 't Latijn
62. O gloriose genaker der wonden ons heren J.C., o seker ghename discipel thoma
63. Seer grotelick sidi te eeren, heilige ioannes evangelist, die
64. O marce, heylige evangelist, wilt my ghestadelijck in dit leven
65. O almachtige god, die door den mont dijns H. evangelist S. Lucas
66. *Alle apostelen*: O alder heylichste sinte Peeter, die grootste van alle apostelen
67. *Die X geboden: Die ten h. sacrament wilt gaen, is schuldich te weten dat die X gheboden ons H.J.C. (2 formules)*
68. *Martelaren*: Geeft mi, almoghende god, bidden wi, die vlammen onser sonden... die den h. martelaer S. Laureys.
69. O groot van gheloof, H. ridder sebastiaan door u verdienste (vgl. 116)
70. O H. Corneli, die om u gheloof vele tormenten hebt gheleden
71. H. Ridder Adriaen, uytverkoren Martelaer, die in u jonghe jeugt
72. S. Ioris, ridder Xi, die palestinen hebdi verwonnen
73. Ick bevele dy, H. Erasme, nu alle mijnen raet, mijn wercken
74. O H. Cristoffel, eerweerdige martelaer ende drager Xi ons behouders, ic bid u
75. O H. eerweerdige S. Steven, alder onverwinnelicste martelaer
76. *Belijders*: Anthoni, H. heremyt, der sieken hope, te loven
77. Sinte Roche, H. Confessoor ende Godts vriendt, als ghy so heylighlijck leefde
78. Wt caritaten ghewoont in reynicheden metten woorde des levens is gecroont Bernardus

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
48	169	45		45	45			
49				46	46			
50	172	46	31	50	50	33	32	30
51	174	47	32	61	61	34	33	42
52	175	48	33	57	57	35	34	37
53	176	49		56	56			
54	177	50	34	52	52	36	35	31
55	178	51	35	53	53	37	36	32
56	179	52	36	55	55	38	37	34
57	180	53	37	58	58	39	38	38
58	181	54	38	51	51	40	39	39
59	182	55	39	59	59	41	40	40
60	183	56	40	60	60	42	41	41
61	(184)	57	41	62	62	43	42	33
62	185	58	42	54	54	44	43	36
63	(186)	59	43	49	49	45	44	35
64	187	60	44	48	48	46	45	44
65	188	61	45	47	47	47	46	43
66	189	62						
67				63	63			
68	205	63	49	64	64	51	50	45
69	190	64		65	65		71	50
70	(207)		54			56	55	46
71	(206)		50			52	51	49
72	196	65	52	66	66	54	53	47
73	198	66	46	67	67	48	47	48
74	(203)	67		68	68			
75	213	68		69	69			
76	219	69	53	70	70	55	54	51
77	(230)	75	55	76	76	57	56	52
78	231	70		71	71			

79. Weest ghegruet, costelijcken steen der clercken scijsel... O H. Jheronime
80. Here, die de wonderlike misterien des h. cruys inden h. Francisco, dinen confessoor
81. O Heere onse god, door wyens gracie dye h. bisschop ende confessoor sinte Marten drie dooden heeft doen opstaen
82. Heere, die sinte niclaes uwen weerdigen dienaer ende bisschop
83. *Maagden*: O salighe Brigitta, verre ghepresen ende vermeert inder aerden genaemt een prinsesse van scotland (vgl. nr. 108)
84. Ic groete u, h. Agatha, edel maget ende Gods martelersse
85. Agneta, h. vriendinne Gods, met op-gerechte handen ten hemel staende
86. Gegroet biste, schoone ray ende sterre, claerder dan den lichte der sonnen, costelike Margarite
87. Ic groet u, suyver onbesmette roose des paradijs, dye... O suyver maget Barbara, verleent mi
88. O gloriose ootmoedige maget ende ioncfrou. S. Gheertruyt, ic arm sondich mensche
89. Heere, dye wt der wijser voorsienicheyt dijnre alder overvloedichster godheyt u h. dienstmaecht S. Ursula ende haer ghesellinnen
90. O H. Maria Magdalena, dye metter fonteyne der tranen
91. O weerdige maget cristi, Appollonia, biddet voor ons
92. Weest ghegruet, ghebenedijde maget Katherina, een bruyt des
93. S. Anna: Dat rijck der hemelen... hebdi verwonnen door die vruchte dijns lichaems
94. S. Anna: Weest gegroet Maria, vol van graciën... Ende gebenedijt moet sijn dijn H. moeder Anna (één deel vertaald...)
95. O weerdige vrouwe Elisabeth, ic bevele u mijn siele

X. *Eucharistica: vóór de communie*

96. O Heere J.C., heden begheere ick te ontfanghen u gebenedijt lichaem, also volcomelick als u dijn moeder Maria ontfinc (vgl. nr. 121).
97. O Heere J.C., der engelen glorie, ick arm sondich mensche schame ende ontsie mi te gaen ter tafelen
98. *Na de communie*: O Heere J.C., lof si der onsprekeliker ende minliker goedertierenheit dijns ghebenedider lichaems
99. O minnelike heere J., nu bid ick u om die minlike weerdicheit
100. *Mis*: O bermhertige lieve Heere, ic begeere nu dese misse te hooren in die eere ende weerdicheyt
101. *Bij opheffing*: Weest ghegroet licht der werelt, woort des vaders, warachtige hostie
102. Ecce homo. Siet den mensch
103. U bloet, here J.C., dat ghi so overvloedelic wtghestort hebt, si mi tot vergeffenis

XI. *Maria-gebeden*:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
79	233	71		72	72			
80	234	72	51	73	73	53	52	53
81	241	73		74	74			
82	243	74		75	75			
83		76	100 ²	100		66 ³		
84	248	77		81	81			
85	246	78		80	80			
86	(258)	79	62	82	82	64	63	60
87	270	80	60	83	83	62	61	58
88	(251)	81		84	84			
89	(265/6)	82		85	85			
90	(259)	83	58	86	86	60	59	56
91	250	84	61	87	87	63	62	59
92	(269)	85	59	88	88	61	60	57
93	(262)	86	56	77	77	58	57	54
94		87	57	78	78		58	55
95	(267)	88		79	79			
96		89	63	89	89	65		
97		90		90	90			
98		91		91	91			
99		92		92	92			
100		93		93	93			
101	134	94		94	94			
102		95		95	95			
103	135	96		96	96			

104. O alder minlicste ende begheerlicste soete Maria, o schoone rooseblomme maria
105. O maecht der maechden ende goedertieren moeder, door u groote ontfermherticheyt so gedenct
106. O Maria, ioncfrou boven alle ioncfrouwen, coninginne der engelen, hope der gheenre, die verlaten sijn
107. *Maximilianus-gebed: O almogende God, gedanct, gelooft ende gebenedijt moet ghi zijn* (vgl. nr. 129).
108. *Gebed tot S. Brigida van Schotland. O salige Brigitta, verre gepresen ende vermaert* (vgl. nr. 83).
109. De .xv. oraties van S. Birgitta van Zweden: Rubriek: Als die heylige bruyt christi Brigitta haer te Roomen
110. Tekst: O Heere J.C., ewighe soeticheyt der gheen die u minnen
111. *Biecht oefeningen: De vijf condities der biecht. Die eerste is dat u biecht si voordachtich*
112. *Belijdenis: Heere, ic gheve mi schuldich voor god ende voor u van al de sonden*
113. *Ons kersten gbelove ende daghelicsche biechte... door G. Roosemont: Ic arm sondich mensche versake den viant vander hellen*
114. *Pest-gebeden: Gebeden tot die h. namen der h. drievuldicheyt: O almachtige barmhertighe God, dye niet en begheert den doot, mer penitencie der sondaren*
115. *Thau-teeken*
116. *Gebed tot S. Sebastiaan: O heylige wtvercoren martelaer, sint Sebastiaen, groot is u gheloove* (vgl. nr. 69).
117. Oeffeninghe tot die Wapenen Xi: Ic groet u, h. cruys ons heeren
118. *Angelus: O alder gloriooste ende hoochste Coninghinne der barmherticheydt* (vgl. nr. 128).
119. *Troostelijcke bevelinghe tot elcken bisonderen artijckel van Christus' passie: O moeder der bermherticheydt, ick aenbede u door dat groot inwendich lijden*
120. *Devote oeffeninghe vander missen, gedeylt in .vi. deelen: Weest gegroet, gebenedide arcke ende tempel, alder heilichste maget maria*
121. *Communiegebeden: O heere Jesu Christe, ick begeere heden te ontfangen u H. gebenedijt lichaem* (vgl. nr. 96).
122. *S. Thomas-gebed: O almogenden ende bermhertigen Godt, siet ick gae tot den Sacramente*
123. *Heere, ick en ben niet weerdich*
124. *S. Thomas-gebed: Ick danck u, Heere, heylighe Vader*
125. De .xv. bloetstortinghen: rubriek
126. Tekst: Ick dancke u, gebenedijde Here J.C., dat ghi wtstorte
127. *Passie-kwatrijn: O H.J.C., u bitter passie, cruys, naghelen ende doot*
128. *Angelus-gebed: O alder gloriooste* (vgl. nr. 118).
129. *Maximilianus-gebed: O almogende god, ghedanct* (vgl. nr. 107).

I	II	III	IV	✓	VI	VII	VII	IX
104		97		97	97			
105		98	98		98			
106		99		99	99			
107			64		107	66	65	61
108	(247)	76	65	100	100	67	66	
109		100						
110	22	101	66	101	101	68	67	62
111				102				
112				113				
113			67			69	68	63
114			68	104	102 ¹	70	69	64
115			69	105		71	70	65
116			70			72	71 ⁴	
117		102	71	106	103	73	72 ⁵	66
118		106	72		106	74	73	67
119		¹	73			75	74	
120			74			76	75 ⁶	68
121								
122					104			
123					105			
124								
125		103						
126		104	75 ³	107		77 ⁴		69
127		105		108		78 ⁵		70 ⁴
128		106		109				
129				110 ³	107			

Voetnoten bij de voorgaande tabellen

Kolom III - 1. In de vijfde (ongedateerde) Vorsterman-druk wordt het Maximilianus-gebed op deze plaats na de 15 Bloedst. en het Angelus-gebed ingevoegd.

Kolom IV - 1. Paastafel voor de jaren 1551-63.

2. Latijnse psalmen + litanie op afzonderlijke katern F, alhoewel op het laatste blad van vorige katern de psalmen in het Diets aangekondigd zijn.
3. Hierna volgt: Hier beghint dat duytsche ghebet (vertaling der dagelijkse gebeden: Onze Vader - Tien geboden, rijmformule) en de kolofoon.

Kolom V - 1. De Latijnse teksten, die beantwoorden aan katern E, komen in speciale druk op de katernen A en B, eindigend met afzonderlijke kolofoon: *Antverpie, Excudebat Joannes Gbelius, sub Cane Leporario Anno. M.CCC.CC.LXXIII.* Zou de Dietse vertaling der psalmen reeds oorspronkelijk ontbroken hebben, zoals in ons ex.? Of kwam hierna nog een katern met de Dietse psalmen?

2. Het gebed tot S. Brigida van Schotland werd hier in verband gebracht met S. Birgitta van Zweden, aan wie de 15 Oraties werden toegeschreven.
3. Hierna volgt nog het Maximilianus-gebed en 'een schoon ghebet voor vrouwen die bevrucht zijn': *O hemelse vader die de sceppinge...* En wat nog (ons ex. breekt hier af)?

Kolom VI - 1. Dit gebed, dat meestal heet: *Een devoot ghebet tot God*, en vooral: *tot den Vader*, wordt hier gericht: *tot God den Soon*.

Kolom VII - 1. Paaslijst voor de jaren 1589-1614. Kan men daaruit iets besluiten?

2. Na de kalender: *Officium S. Crucis*.
3. De *Pater Noster* is voorafgegaan door het *ABC*.
4. De 15 Bloedst. staan op een afzonderlijke katern (O) en behoren dus tot de oorspronkelijke verzameling.
5. Na de 15 Bloedst. staat de kolofoon: *Heir eyndet het Ortulus animae het welc ghevisiteert is by eenen geleerden Correcteur der C.M. daer toe gheadmiteert.*

Kolom VIII - 1. De paaslijst loopt van 1603 tot 1621. Wat volgt daaruit?

2. Op de tweede plaats staat vooraan in het Latijns gedeelte, dat toch voor Vlaamse lezers bedoeld is, gezien de Dietse opschriften, het *Officium S. Crucis*. Daarna het *ABC*.
3. Het gebed tot S. Brigida van Schotland wordt ook hier geplaatst vóór de 15 Oraties, toegeschreven aan S. Birgitta van Zweden.
4. Hierna volgt het gebed tot S. Sebastiaan, ingeroepen tegen de pest.
5. Deze tekst is op een nieuwe bladzijde aangebracht. Na deze teksten ontbreken alle andere nrs., althans in het ex. F 84302 Stadsbibl. te Antwerpen. De vraag is of dit ex. wel volledig is. Onmiddellijk hierna volgt '*Een devote meditatie...*' (*Bethlem*).

Kolom IX - 1. Paastafel 1686-1702.

2. Het *Officium S. Crucis* is weggefallen. Het *ABC* bleef (zie kolom VIII, n. 2).
3. Kolofoon: *Dit Hofken der zielen van nieuws oversien ende verbeterd sal moghen profyteliick ghedruckt worden. P. Coens S.T.L. Canonicus & lib. Cens. Antv.* — Op de volgende blz. volgt: *Het tweede deel Vanden Hortulus Animae.*

(NB. vervolg van de tekst van p. 21)

drukken, al kunnen we daarmee niet beweren, dat de vertaling voor het eerst voor die druk bedoeld is geweest (die wordt nog gevolgd door Van Ghelen in de zeventiger jaren), en de *Peetersen-redactie*, die men in hoofdzaak terugvindt in de 'Dobbele Hortulus' en waarin men een geleidelijke afbraak vaststelt.

Naast de massale overeenkomsten met LHA ontdekken wij nog een reeks overeenkomsten met de '*Ghetiden van onser liever vrouwen*', Parijs, Jean Higman voor W. Houtmaert te Antwerpen, 1497 (zie Polain, nr. 1932 : ex. Plantijn-museum te Antwerpen) of '*Die ghetijden van onser liever vrouwen*', Parijs, Th. Kerver voor Gillijs Remacle, 1501 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr 4235 ; ex. Stadsbibl. Antwerpen).

Opvallend zijn allereerst verscheidene eucharistica, die ontbreken in LHA maar voorkomen zowel in NHA als in de voornoemde *Ghetiden*. Aldus nrs. 42, 97, 98, (de tekst in NHA is gedeeltelijk gaver), 99. In dit geval zou men denken, dat de *Ghetiden* zonder meer de bron van NHA zouden geweest zijn. We vermoeden veel meer dat beide werken uit gemeenschappelijke bronnen hebben geput (vgl. p. 43).

Bovendien geven de *Ghetiden* meerdere stukken van de NHA, die ook in LHA voorkomen, maar in een vertaling, die zozeer overeenkomt met de bewoording van NHA, dat wij moeilijk kunnen aanvaarden, dat wij te doen hebben met twee van elkaar onafhankelijke, rechtstreeks op het Latijn steunende, vertalingen. Zo het Gregorius-gebed nr. 45 met een rubriek die erg met de onze overeenstemt, maar met verschillend laatste gebed (het slotgebed uit NHA lijkt alleen oorspronkelijk); nr. 35 het Bernardinus-gebed tot de naam Jesu met sterke typische overeenkomsten; het OLV.-gebed van Bernardus door de engel geopenbaard; nr. 37 het Obsecro-gebed; nr. 41 het O Intemerata-gebed; ook meerdere suffragia, die vaak in LHA (van Straatsburg bv.) geen parallel hebben. De *Ghetiden* 1501 bevatten bovendien de XV Oraties van S. Birgitta met de uitvoerige rubriek en de volledige tekst: in NHA ontbreken vooraan het eerste gebed en achteraan twee gebeden tot Vader en Zoon, die blijkbaar oorspronkelijk moeten zijn. Terloops zeggen wij nog hoe de *Ghetiden* bepaalde gebeden bevatten, die voorkomen in LHA en waarvan de afwezigheid in NHA ons slechts ten zeerste kan verbazen, wijl zij behoren tot het vaste repertorium der getijdenboeken (bv. het Ambrosius-gebed *O summe sacerdos*; het *Anima Xi*).

Welnu deze overeenkomsten zijn zo veelvuldig en zo typisch, dat de enige verklaring hiervan ons lijkt te zijn te veronderstellen,

dat wij staan voor een zelfde grondvertaling, overgeleverd in twee onderling lichtjes afwijkende lezingen (NHA is bv. kennelijk 'moderner' en jonger van taal en spelling, zoals te verwachten is). In deze veronderstelling moet de Latijnse tekst in de Nederlanden reeds vóór 1497 (vóór de Straatsburgse LHA) bekend zijn geweest en vertaald zijn geworden in een kompleks van grotere omvang, waaruit zowel vroeger de *Gbetiden* als later de NHA volgens verschillende standpunten hun keuze gedaan hebben.

Globaal gerekend werd de inhoud van LHA op de helft of een derde herleid. In NHA komen we aldus tot een overwicht van de getijden (B 3v - D 6r), van de Psalmen + Litanie (E-E'), van de suffragia (H 6v - K 8r), van de passieoefeningen (L 6v - O 2v), waaronder veel buiten de HA ontleend werd. Daarnaast is er nog een beperkte keuze van devotie-gebeden als dagelijkse gebeden, Jezus- en Maria-gebeden. Mis- en communiegebeden werden uit andere bronnen geput. Juist deze schikking en omwerking van de HA heeft ingang gevonden, totdat Damiaan vanden Houste er helemaal een nieuw kleed aan schonk, volgens de Hoogduitse Hortulus, uitgegeven op bevel van Otto Truchses, kardinaal van Regensburg⁴.

(4) Zie hierover enkele gegevens in ons Hortulus-artikel uitgegeven in *De Gulden Passer* 1962.

§ II. Kritisch onderzoek der titels van de Dietsche drukken

Wanneer wij de titels van de verschillende drukken der NHA na elkaar lezen, worden we getroffen door de gelijkenissen en de verschillen, die daarin voorkomen. Het kan de moeite lonen, hierop nader in te gaan, in de hoop langs dit kritisch onderzoek enkele verwickelingen uit de drukgeschiedenis op het spoor te komen. Daartoe kiezen we drie titels uit, die ons onderzoek kunnen leiden.

A. Vorsterman 1525

Ortulus anime in duytsche vol schone oracien
Item daer zijn noch toeghedaden die ghetiden vander weken //

die xv. bloetstortinghen ons liefs heeren met figuren ghebeden tot al die wapenen vander passien ende meer schoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen.

B. Vorsterman 1531

Ortulus anime in duytsche, vol schoone oracien / met

dye xv. bloetstortinghen ons liefs heeren, met figuren ende ghebeden tot al dye wapenen vander passien, ende meer scoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen / met dye beduydenisse der missen

C. Peetersen 1551/2

Ortulus anime in duytsche / met die getijden vander weken. Item daer is toeghedaden een troostelike bevelinge tot elc artikel van Christus lijdten. Item noch schoon ghebeden tot die heylige namen der heyligher driebuldicheyt. Ende die xv oracien van Sint Brigitta. Ende dye .xv. bloetstortinghen ons Heeren.

Het minste, dat van deze titels kan gezegd worden, is dat zij verward en verwarrend zijn. Misschien kan een nader onderzoek het zekere van het onzekere scheiden en ons geleidelijk enig licht brengen in de opeenvolgende verwickelingen der drukken. — 1. Wij mogen uitgaan van wat wij als oorspronkelijk vaststaande gegeven kunnen beschouwen: *Ortulus anime vol schoone oracien*. Het is waarschijnlijk, dat de oorspronkelijke titel-omschrijving althans twee motieven aanbracht om de titel te laten gelden, nl. 'vol schoone oracien', ten einde de rijkdom van het boek in het licht te stellen, en 'ghetijden vander weken', om de inhoud er van te karakteriseren naar zijn traditionele beklemtoning. Zo bekomen wij het schema: *Ortulus anime in duytsche* (ABC), *vol schoone oracien* (AB) *met die getijden vander weken* (C, vgl. A), dat wij als oorspronkelijke titel kunnen veronderstellen.

2. Daartegenover staat de gedachte van de toevoegingen in latere drukken¹. Alvast mogen wij aannemen omtrent C, dat de woorden '*die getijden vander weken*', die bij de oorspronkelijke titel thuishoren, verkeerdelijk in de toevoegings-formule zijn ingeslopen. Evenzo de woorden '*die .xv. oratien van sint Brigitta*'. De tekst wordt wel in alle drukken vóór de '*.xv. bloetstortinghen*' gegeven, maar komt reeds voor in de LHA (nr. 21). Nu moet het wel onwaarschijnlijk heten, dat die ontlening achteraf nà een eerste druk zou zijn gebeurd. Anderzijds is het wel begrijpelijk, dat de tekst, die zo opvallend aan de '*.xv. bloetstortinghen*' voorafgaat, achteraf in de titel een vermelding zou krijgen, hoe verkeerdelijk ook, op een tijdstip dat de juiste draagwijdte der toevoegings-formule niet meer aangevoeld werd.

3. Anderzijds mogen we de uitdrukkingen van A en B samschikken tot één geheel: *Ortulus anime in duytsch, vol schoone oratien* (A B) *met* (B) *die ghetiden vander weken* (A, vgl. C). *Item daer zijn noch toegbedaen dye .xv. bloetstortinghen* enz. (vgl. A B). — Zo staat de toevoegings-formule van A en B tegenover die van C. Alle titels vermelden '*die .xv. bloetstortinghen*', die zeker niet in de LHA voorkomen. Terwijl C hierna zijn opsomming afbreekt (blijkbaar alleen omdat de plaatsruimte daartoe ontbrak), gaan A en B verder met de explicatie van de bijgevoegde stukken, die wij dan ook als oorspronkelijk aanzien.

4. De woorden '*met figuren ghebeden... passien*' uit A moeten wij zeker met B lezen: '*figuren ende ghebeden*', en waarschijnlijk zelfs verbeteren tot '*met den figuren ende ghebeden*', daar de Figuren niet de voorafgaande *Bloetstortinghen* illustreren, zoals men verkeerdelijk kan gemeend hebben, maar een aparte oefening vormen; nl. '*Een devote oeffeninge ende groetenisse tot elcker wapene van ons liefs Heeren passie bisondere*', en waarin bij ieder gebed een figuur staat (houdt dit verband met *Bethlem's Meditacie*, p. 53?).

5. Het Angelus-gebed: *O alder gloriooste ende hoogste coninginne der ontfermherticheyt Maria, ick groete...*, dat in de Vorsterman-drukken I-IV op de laatste plaats komt, volgt in C en HA 1665 onmiddellijk op de *Oefening tot de wapenen*. Waarschijnlijk te recht, daar het hier volgend gebed de verder te bespreken '*Troostelijcke bevelinghe*' is, die inderdaad zich allereerst richt tot '*O moeder der bermherticheydt*'. Is dit toeval? Die twee drukken tegenwoordigen toch ook een traditie. De Vorsterman-drukken heb-

(1) Het is moeilijk uit te maken, in hoever hier invloed van de propagandistische toevoegingen in de LHA (zie Hortulus-artikel in *De Gulden Passer* 1962) gewerkt heeft.

ben door het verplaatsen van het Angelus-gebed een grotere eenheid onder de passie-oefeningen bereikt.

6. Wanneer wij nu onze aandacht op C richten, moet het opvallen, dat de opgave in C globaal genomen goed overeenkomt met de daarin voorkomende stukken. De woorden: *Item daer is toeghedaen* leiden, zoals in A, een zin in, die logisch afgesloten wordt met '(oracien) die in die ander Ortulus anime niet en staen'. Zo wordt duidelijk een onderscheid gemaakt tussen 'die ander Ortulus anime' en deze druk, waaraan allerlei teksten zijn 'toeghedaen', d.i. bijgevoegd, en die nu, althans gedeeltelijk, worden opgesomd.

a. Allereerst 'een troostelijke bevelinghe'. In C lezen wij inderdaad: 'Een devote oeffeninghe ende troostelijcke bevelinghe tot elcken bisonderen artijckel van Christus passie' (inc.) *O moeder der bermherticheydt, ick aenbede u door dat groot inwendich lijden...*' Deze bevelinghe vinden we niet terug in LHA; ook niet in Vorsterman.

b. De titel van C vermeldt vervolgens de 'schoon ghebeden tot de h. namen'. Hieraan beantwoordt: 'Een devoot ghebet tot God' (de uitgave HA 1665 voegt hieraan toe: *in tijdt van peste*), dat wij vinden in C. Ghelius, HA 1665. Het begint: 'O almachtige barmhertighe God, dye niet en begheert den doot, mer penitencie der sondaren...' Daarin lezen we: *O heilige tetragrammaton, o heylighe adonay, o heylighe emanuel, o alder hoogste namen, o alder heyligheste drievoldicheyt, ick bidde u...*² Het is in hoofdzaak gericht tegen de pest.

Zeer logisch in aansluiting bij het voorafgaande geven C, Ghelius en HA 1665 de afbeelding en de rubriek van het Thau-teken³, dat een bescherming inhield tegen de pest. Wij vermoeden dat het ook in de legger der Vorsterman-drukken te vinden was. Immers het Thau-teken wordt in C en Ghelius afgebeeld met een Christus-opzijn-kruis, terwijl bij de volgende *Oefening over de wapenen Christi*, het naakte kruis gegeven wordt (met INRI bovenaan). Welnu dit laatste wordt in HA 1665 gegeven als Thau-teken (NB. de rubriek met het kruis ontbreekt bij de volgende oefening). We menen dat er een verwarring is ontstaan reeds in de vroege drukken, zodat de houtsneden van Thau en kruis omgewisseld werden.

(2) Omtrent dergelijke bezwerende naam-gebeden zie Meertens, I, p. 35-36. Hier klinkt het 'magische' enigszins getemperd door. LHA geeft de lange tekst ener *Oratio valde bona, qua quidquid iustum petieris impetrabis, et recitantur in ea omnia nomina Dei* (nr. 122), waarin het magische tot in het absurde doorbreekt. Het moet werkelijk onbegrijpelijk heten, dat zo iets gedrukt kon worden. Dit is ongetwijfeld een uitwas van de middeleeuwse vroomheid.

(3) Over herkomst, verspreiding en zin van het Thau-teken, zie *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlijn-Leipzig, 1936/7, i.v. Thau, VIII, c. 749-754. Een diepere ontleding van het thema geeft H. Rahner, s.j., *Das mystische Tau* in *Z. f. Kath. Theologie*, 75, 1954, 385-410.

Dit zou dan bewijzen, dat het Thau-teken, dat in de Vorsterman-drukken ontbreekt, toch tot de oorspronkelijke *Hortulus* zou behoord hebben.

Na het Thau-teken last C dat gebed tot S. Sebastiaan in ⁴, dat aan LHA ontleend is (nr. 190), omdat de heilige tegen de pest werd ingeroepen. Deze inlassing is niet oorspronkelijk, maar men ziet de reden er van.

c. Terwijl de Vorsterman-drukken de opeenvolging kennen van *.xv. Oratien van Brigitta, De wapenen Christi, Die .xv. bloetstoringhen*, waardoor de passie-oefeningen tot één eenheid aaneensluiten, zien wij hoe, als niet-in-de-titel vernoemde teksten, na de *.xv. oratien van Brigitta*, de Ghelius-druk biecht-tractaten en C 'Een daghelicsce biecht' inlast, in beide gevallen gevolgd door de reeds besproken pest-gebeden. Dit wekt in ons het vermoeden, dat inderdaad de oorspronkelijke druk op deze plaats uiteenzettingen over de biecht gaven, waarin wij de hand van Rosemondts menen te mogen herkennen.

Bij Ghelius lezen wij als eerste tractaat: *Om een warachtige vruchtbarige ende salige biecht ende belijdinge uwer sonden te doen, sult(!)u selven oeffenen in dese navolghen<de> vijf condicien. (inc.) Die eerste is dat u biecht si voordachtich... geheel... weemoedich... eyghen... puer.*

Als tweede zien we de eigenlijke biechtoefening, die met het vorige verbonden is: *In dese vijf voorgenoemde condicien mogen alle ander dyemen hier meer soude mogen bi brengen begrepen worden. Ende in dese vijf condicien u wel geoeffent hebbende, en twijfelt niet, ghien sult een waerachtige ende salighe biecht doen, tot de welke gaende voor den priester ende stadthouder gods oo<t>moedelijcken op beyde knien vallen, ende maken een teecken des cruys, ende sult aldus beginnen. Benedicite. Ende segget: Heere, ic gheve mi schuldich voor god ende voor u van al de sonden die ic gedaen heb... (expl.) ... daer af geve ic mi sculdich voor god ende u, priester, ende ic begeere daer af van god genade ende van u, priester, absolucie om Gods wille. Ende segt Ideo precor, ist dat ghijt cont.*

Nu lezen wij in Rosemondts *Boexken vander biechten ende van die seven dootsonden*: *Dat Tweetste tractaet is vander biechten ende van die. vij. dootsonden int speciael. Ende wort gedeelt in twee deelen. Teerste part oft deel heeft .ij. capitelen. Int eerste capitel staen .iiij. condicien die van node zijn om warachtege volcomen biechte te spreken... Dat eerste capitel. Volcomen warachtige biechte sal hebben .iiij. condicien oft leytsmannen die David*

(4) Ook elders werd S. Sebastiaan in verband gebracht met Thau-teken en pest; zie verwijzing in vorige noot, *Handwörterbuch...*, col. 753.

ruert in sinen .xxxi.psalme indat versken *Dixi Confitebor etc. nl. premeditativa, integra, propria, pura* (Antwerpen, 1517).

En verder vinden wij: *Here, ic geef mi schuldich in hoverdie dat ic mi dicwils heb laten dencken...*

Nu kennen wij Rosemondts vooral om zijn twee hoofdwerken, die over de biecht handelen: het ene in het Latijn: *Confessionale*; het ander in het Diets, het reeds genoemde *Boexken vander biechten*⁶. Welnu de gelijkenis tussen de twee tractaatjes uit Ghelius en de twee genoemde werken van Rosemondts is zo groot, dat we de vraag mogen stellen of hij de auteur van deze anonieme werkjes kan zijn.

Nu moet het opvallen, hoe tussen het werk van Rosemondts en de Latijnse uiteenzetting over de biecht in LHA, nr. 339-345, een onloochenbare verwantschap bestaat. Bv. met de voornoemde *condicien* valt het volgende memorieversamen: *Cum tua peccata dicis, confessio quam sit integra, consulo sit festina, frequens et amara: propria, discreta, lacrimosa, morosa, fidelis Vera sit et numquam divisa, tibi manifestans Omne scelus, nilque abscondas, humilisque fatere.*

Bij de biecht heet het: *Primo confitens accedens confessorem facto signo sancte crucis flexis genibus humiliet se et dicat: Ego reus et peccator maximus. Confiteor deo omnipotenti...*

Gezien de dooreenstrengeling van deze contactpunten doen wij er voorlopig goed aan, 1) in alle voorzichtigheid aan te nemen, dat Rosemondts sterk de invloed van LHA (en aanverwante literatuur) heeft ondergaan zowel voor zijn Latijnse als voor zijn Dietsse werken (daarbij is het niet uitgesloten dat andere invloeden [Latijnse: Gerson, Nider bv.] of Dietsse [zie verder] zouden ingewerkt hebben); 2) de vraag te stellen of de biechttractaten in Ghelius een vertaling zouden zijn van een Latijns tractaat, dat, afwijkend van de Straatsburgse LHA, in een afzonderlijke LHA-traditie in de Nederlanden verspreid zou zijn geweest, dan wel een vrije vertaling, resp. bewerking van uit de Straatsburgse LHA; 3) de vraag te operen of Rosemondts de auteur, resp. vertaler van deze biechttractaten (en van de hele NHA?) kan zijn.

Onze vraagstelling omtrent Rosemondts wordt klemmender, wanneer wij in C een aan hem formeel toegeschreven tekst vinden: *Ons kersten ghelove ende daghelicsche biechte... door Godtschalck Rosemont: Ic arm sondich mensche versake den viant vander hellen...* Dit vinden we trouwens terug, met de zelfde toeschrijving in handschrift 3084 der KB. te Brussel (zie p. 13 en 14). Wel-

(5) Zie uitgaven bij Nijhoff-Kronenberg, 1819-22; 3815.

(6) Zie uitgaven *ib.*, 1812-18.

nu deze tekst komt ook voor in zijn *'Een schoon leringe ende een goede beduydinghe op den Pater noster'*, onder de titel: *Dit is een devoet oeffeninghe ende maniere om te vercrijghen warachtich berou ende om alle des viants becoringe te wederstaen in die ure des doots. Gheordineert By meester Godtschalck Rosemond Doctoer inder godheyt. Tgheloof ende die daghelicse naebiechte. Ic arme sondyghe mensche...* (vgl. Nijhoff-Kronenberg, nr. 1824-7). Ook in zijn *'Een gheestelijc Avontmael'* (vgl. Nijhoff-Kronenberg, nr. 1810-2). Het eerste deel is gelijklopend tot: *ende de duyvel in overspel overghegheven om een corte ghenoechte ende tijtlijc profijt*. De gedrukte tekst laat hierna alles wegvallen tot de laatste zin: *O christe hierom ben ic soo banghe van herten ende loope aen u grondeloose genade, ende bid om vergiffenis ende gratie, opdat ick eeuwelijck met u mach verblijden int rijck ws Vaders. Amen* (dit is het einde van het boekje). Bovendien zijn er merkkelijk langere en betere lezingen in onze tekst, waar de Rosemondtdrukjes zelfs onverstaanbaar zijn. Zo is het een onverwacht probleempje, waarmee wij aldus geconfronteerd worden, om nl. uit te maken welke verhoudingen tussen al deze teksten bestaan⁷.

7. Ook de titel van B verdient onze aandacht. De verklaring *'die in die ander Ortulus anime niet en staen'* uit de drie titels betreft al het voorafgaande, nl. zowel de *.xv. bloetstortinghen* enz. als *'meer schoone oracien'*. Deze laatste vermelding is raadselachtig, daar niet blijkt welke 'oracien' bedoeld worden. A priori kan men aannemen dat dit oorspronkelijk niet geëxpliciteerd werd. We zouden kunnen denken aan de eucharistische gebeden, die uit een andere bron werden overgeheveld. Nu wekt het toch wel bevreemding, dat B na de voornoemde bijvoeging even vervolgt, zodat wij volgende verband bekomen: *'...ende meer scoone oracien, die in die ander Ortulus anime niet en staan / met dye beduydenisse der missen'*. Hoe formeel die titel ook luidt, de tekst komt in geen enkele Vorsterman-druk voor. C heeft geen titelvermelding, maar wel de tekst; evenzo HA 1665. De rubriek in C luidt: *'Een devote oefeninge vander missen, gedeylt in .vi. deelen met .vi. devote gbeden, beteekenende hoe ende in wat manieren datmen god bidden sal ende hem selven geestelijc ende metter herten den priester gelijc makende ende geestelijc communiceerende.*

Het werkje bevat inderdaad 6 gebeden bij 6 hoofdmomenten

(7) In onze studie over «*De aan Vervoort toegeschreven 'Hortulus Animae' in Ons Geestelijk Erf*, 1961, p. 312-13, waarin we het auteurschap van Roecx bepleitten, rees de vraag omtrent de verhouding tussen Rosemond en Roecx. Aangezien evenwel ons onderzoek omtrent «*Het aan Vervoort toegeschreven 'Ghulden Ghebedeboeckken'*» (zie ib., 1962) uitwees, dat Vervoort wel degelijk de auteur van beide werken is geweest, vervalt dit bijprobleempje. Vervoort heeft ook Rosemond's tractaatje in zijn *Hortulus Animae* geplagieerd. — Vgl. p. 4, n. 12).

van de H. Mis : Confiteor, Evangelie, Sanctus, Opheffing, Communie en Zegen (zie p. 80).

Nu is het volgende merkwaardig. C geeft ter plaatse geen eucharistische gebeden meer ; HA 1665 vervolgt met 4 communiegebeden. Het eerste hiervan geeft C na de reeks suffragia, waarmee de globale ontleningen aan LHA ophouden ; dus feitelijk waar de Vorsterman-drukken hun rij eucharistica met het zelfde gebed aanvangen. Dit wettigt het vermoeden, dat oorspronkelijk de gebeden van mis en communie voorkwamen waar nu de eucharistische gebeden bij Vorsterman hun plaats vinden, en dat daar na de misgebeden de communie-gebeden uit de Vorsterman-drukken én uit HA 1665 samenhoorden.

Vóór de communie: 1. *O Heere Jesu christe, heden begheere ick te ontfanghen u gebenedijt lichaem, also volcomelick als u dijn moeder Maria ontfinc... u warachtighe godheyt <in een sekerheit> des eewigen levens. Amen.* — Zie bespreking en gedeeltelijke uitgave bij Meertens, III, p. 67-8 ; andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 117, nr. 44 ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 99, nr. 20(?) ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 167, 195. Vgl. p. 68, nr. 11, 3.

2. *O Here Jesu christe, der engelen glorie, ick arm sondich mensche schame ende ontsie mi te gaen ... ende come tot u onsprekelijke ontfermherticheit.* — Fragment uit het gebed dat Meertens, III, p. 51-2 publiceert ; vindplaatsen aldaar p. 52, n. 41 ; VI, p. 14, nr. 3 c ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 142. Alleen in de Vorsterman-drukken.

3. *O almogenden ende bermhertigen Godt, siet ick gae tot den sacramente ws eenigen geboren Soons ... met ongedeckten aensicht eeuwelijck aen te schouwen. Die met u leeft... inder eeuwichheyt. Amen.* Dit gebed, dat alleen in HA 1665 voorkomt, is een vertaling van de meestal aan S. Thomas van Aquinen toegeschreven oratie : *Omnipotens sempiterna Deus, ecce accedo...* Zie Meertens, III, p. 58s. VI, p. 14, nr. 3a. Het komt gedeeltelijk en met ander incipit voor in LHA, nr. 149. Dit kan de aanleiding geweest zijn, om de reeds bestaande Dietse vertaling over te nemen.

4. *Heere, ick en ben niet weerdich dat gij sult comen ... beware mijn ziele tot het eeuwich leven. Amen.* Alleen in HA 1665. LHA heeft twee gebeden als parafrase van het *Domine non sum dignus*.

Na de communie: 5. *O Heere Jesu christe, lof si der onsprekeliker ende minliker goedertierenheit dijns ghebenediden lichaems ... van my ende van alle u creatueren gheloeft gheert ende ghedanct sijn. Amen.* Alleen in de Vorsterman-drukken. Het is de eerste helft van het gebed door Meertens uitgegeven III, p. 89-90 ; andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 49, nr. 182 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 142, 182 ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 25, nr. 23.

6. *O minnelijke heere Jesu, nu bid ick u om die minlike weerdicheit die ghi tot u ghebenedide moeder maria hebt...* — Dit korte gebed, dat alleen in de Vorsterman-drukken staat, kan ik niet identificeren.

7. *Ick danck u, Heere, heylighe Vader, almachtich ende eeuwigh Godt, die my uwen onweerdigen dienaer ... volcomen ghe-noechte ende volmaeckt gheluck.* Alleen HA 1665 geeft dit meestal aan S. Thomas van Aquinen toegeschreven gebed: *Gratias tibi ago, Domine, sancte Pater...*; vgl. Meertens, III, p. 84 met de vindplaatsen aldaar, ook VI, p. 37, nr. 24b.

Na deze communiegebeden beginnen in de Vorsterman-drukken enkele misgebeden, waarvan het eerste: *O barmhertighe lieve Heere, ic begeere nu dese misse te hooren in die eere...* Is het toeval- lig dat dit gebed, waarmee de misgebeden worden ingeleid, een zelfde incipit heeft als het eerste der communiegebeden bij Vorsterman? De andere misgebeden bij Vorsterman en Ghelius zijn hoofdzakelijk aan LHA ontleend en behoorden dus reeds tot 'die ander Ortulus anime'.

In aansluiting bij het enig uit de rij eucharistische gebeden be- waarde gebed: *O Heere Jesu christe, ic begeere heden te ontfaen...* (zie p. 41) geeft C nu onmiddellijk het Maximilianus-gebed, dat Vorsterman en Ghelius alleen later geven. Deze laten op de eucharistische gebeden de mariale oraties volgen, die C overslaat.

Anderzijds is er in de NHA, zoals wij reeds vaststelden (zie p. 33), een andere reeks ontleningen aan de '*Ghetiden van onser liever vrouwen*'. Dit brengt ons opnieuw het hele probleem van de eenheid en verscheidenheid der getijdenboeken t.o.v. de HA. We beperken ons tot de eucharistica, waarvan wij verscheidene terugvinden in voornoemde '*Ghetiden van onser liever vrouwen*' en de Dietse HA. Daarom wagen wij de veronderstelling dat beide tekstreeksen uit één bron geput werden en in de oorspronkelijke NHA overgingen, terwijl hieruit een aantal gebeden bewaard werden in de bewerkingen, die tot C en Ghelius geleid hebben, en anderen in de Vorsterman-redactie. Zo kon het o.a. gebeuren, dat wanneer de tekst over de mis in 6 delen uit de inhoud van NHA geschrapt werd, de vermelding er van in de titelopgave nog bewaard bleef zoals in onze druk 1551. Dit archaïstisch relict verraadt ons meteen onverwachts, dat de druk 1551 niet een kopij is van de druk 1525 (of zijn navolgers), waarin ook de vermelding reeds consequent uit de titel werd geschrapt, maar teruggaat (rechtstreeks of langs tussenschakels) op een veel vroegere, ons nu onbekende, druk.

Bij deze voorstelling van zaken krijgt de titel van B een nieuwe schakering. Wanneer we alleen lezen: '*ende meer scoone oracien*

die in die ander *Ortulus anime niet staen*', kunnen we niet expliciteren, welke 'scoone oracien' hier bedoeld zijn. Maar wanneer wij met B dan verder lezen: *met dye beduydenisse der missen*, mogen wij, aan de hand van de tekst der mis in 6 delen, die oorspronkelijk in NHA stond, die woorden nu veilig aanzien als een explicatie van 'scoone oracien', alsof er stond: *ende meer scoone oracien als daer sijn die beduydenisse der missen* (misschien ging de opsomming verder). Deze logische uitdrukking van de explicatie werd evenwel doorbroken door de afwerking van de reeds ingezette zinsbouw: *Daer sijn noch toegbedaen... (ghebeden) die in die ander Ortulus anime niet en staen*.

8. Na de biecht oefeningen (in de titels onvermeld) geven C en Ghelius de pest-gebeden: 'het ghebet tot God' (in C vermeld als 'ghebeden tot die heylige namen' enz.), het Thau-gebed (en in C het gebed tot S. Sebastiaan), en vervolgens, samen met alle drukken, de 'Figuren ende ghebeden tot de wapenen Xi'⁸ (vermeld in de titel der Vorsterman-drukken). Na het Angelus-gebed en de 'Troostelijcke bevelinge' (dit eigen aan C) geven alle drukken de 'XV bloetstortinghen' (vermeld in alle titels)⁹, met het passiewatrijn¹⁰. Terwijl de Vorsterman-drukken hier als slot het Angelus-gebed geven en Ghelius bovendien nog enkele andere teksten (o.a. het Maximilianus-gebed)¹¹, vinden wij bij C de Dietse vertaling van de algemene gebeden: Onze Vader enz. Dit verdiende wel een nader bekijken.

9. Een *typografisch curiosum*¹² mag de manier heten, waarop de Boetepsalmen samen met de Litanie van alle Heiligen in het Latijn in de Dietse drukken voorkomen. In de Vorsterman-drukken en in Ghelius staan zij in een aparte katern (vaak met eigen kolofoon) na katern D. Zij zijn gedrukt, soms als katern A en B, in een bi-

(8) Inc. *Ik groet u heylighe cruys des Heeren*, ... Het is een rijmgebed van 12 achtregelige strofen, waarover Meertens, II, p. 85 spreekt met literatuuropgave en vermelding van andere vindplaatsen (*ib.*, VI, p. 149, nr. 41); Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 84, nr. 54. Door de drukken van HA is dit gedicht zeer verbreid geworden.

(9) De oorspronkelijke plaats van de 'xv oraties van S. Brigitta' lijkt wel te zijn onmiddellijk na de mariale gebeden (zie p. 36): daar vinden we ze praktisch in alle drukken. Reeds zeer vroeg werd het gebed tot S. Brigida van Schotland hieraan vastgekoppeld, zoals we dat zien in C en in Ghelius. (Blijkbaar heeft een uitgever de Brigida van Schotland verward met de Birgitta van Zweden, aan wie de uitvoerige rubriek, bewaard in de Vorsterman-drukken [ook in hs. 3084 KB. Brussel, hiervoren p. 6s. beschreven], naar een in de Middeleeuwen zeer verspreide traditie, de XV oraties toeschrijft).

(10) Zie hiervoren p. 8.

(11) Wij kennen de oorsprong van dit gebed niet, noch de manier waarop het in de NHA opgenomen werd. Het is aanwezig in C, Ghelius; het ontbreekt in de Vorsterman-drukken, uitgenomen in de ongedateerde. Kwam het wellicht voor in de oorspronkelijke NHA, waaruit het overging naar C en Ghelius, terwijl het uit de Vorsterman-drukken wegviel, om daaruit pas later opnieuw opgenomen te worden? (Zie ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*).

(12) Zie onze aanduiding in de tabel p. 22.

zonder lettertype. Het bundeltje doet onbetwistbaar als een indringer aan. In de reeks aanbevelingsgebeden wordt het ingeschoven na het tweede, terwijl daarna het derde gebed volgt. Dit is niet louter een toeval of een gril van de inbinder, daar op het einde van de katern D de Boetepsalmen worden aangekondigd: *Hier beginnen dye seven Psalmen*. Terwijl in de Vorsterman-drukken deze woorden onderaan het tweede gebed staan, waarbij dadelijk de ingeschoven katern aansluit, moest wegens de gewijzigde typografische schikking de ruimte tussen het tweede gebed en de rubriek aangevuld worden met een houtsnede (Moeder van Smarten), die ter plaatse onverantwoord is. Dit laat vermoeden, dat Vorsterman in deze zaak als gangmaker t.o.v. Ghelius moet aanzien worden. In de HA van Peetersen 1551 (C) staan de Psalmen na het '*Cransken van Maria*', terwijl de Latijnse tekst der algemene gebeden na de Kalender staan, en de vertaling er van, zoals wij reeds zeiden, helemaal achteraan in het boekje. In de ons bewaarde drukken van latere tijd komen de Psalmen te staan tussen de Latijnse en de Dietse tekst der algemene gebeden in één geheel na de kalender. En ten slotte geven nog latere alleen de Dietse tekst van Psalmen en gebeden.

Hoe moeten wij daarin de draad der ontwikkeling terugvinden? Men zou geneigd kunnen zijn, de aangehaalde feiten uit de opeenvolgende ons bewaarde drukken te beschouwen als beantwoordend aan de feitelijke lijn der evolutie, alsof uit de enkele katern der Vorsterman-drukken de latere bundeling door geleidelijke aanwas zou gegroeid zijn. Tegen deze voorstelling rijst echter het bezwaar, dat het vertrekpunt zelf der evolutie, nl. de onlogische schikking in de Vorsterman-drukken, onverklaard blijft. Daarom menen wij de bundeling uit de latere drukken als oorspronkelijk te moeten aanzien: bundeling, die wegens allerlei praktische overwegingen uiteengevallen is. Van die oorspronkelijke eenheid stoten wij op een feilloos bewijs, wanneer wij bv. in de uitgave van 1603 na de Latijnse tekst der algemene gebeden het *ABC* aantreffen. M.a.w. deze verzameling was oorspronkelijk bestemd als een *ABC*-boek voor schoolgebruik, in het genre van het *Abecedarius* vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 2222-3¹³.

(13) Men kan de vraag stellen of deze katerntjes afzonderlijk verspreid zijn geworden. De kolofoon bij Ghelius zou dit kunnen doen geloven. Daartegenover staat dat zij, zoals zij voor ons liggen, geen titel noch titelblad bezitten, terwijl de rubriek onderaan op de laatste bladzijde der voorafgaande katern staat. Zo vinden wij in het bandje 4595 der UB. te Gent de katerntjes buiten alle verband ingebonden, zodat alle identificatie onmogelijk zou gebleven zijn, indien onze aandacht niet op de NHA ware gevestigd geweest (zie p. 49). Wij vermoeden ten slotte, dat die katerntjes dienden, vooreerst voor de inschakeling in de HA, die we kennen, anderzijds voor aansluiting bij de voorafgaande katernen van het *Abcedarius*, dat afzonderlijk werd uitgegeven: daar kwam de kolofoon op zijn plaats. Zie nog p. 66.

De voornaamste praktische overweging om de oorspronkelijke eenheid van het Abecedarius te verbreken zal wel geweest zijn het feit dat de 7 Psalmen + Litanie een integrerend bestanddeel van de LHA vormden. Zo heeft men een compromis-oplossing gekozen. Uit het ABC-boekje heeft men de katernen met de Psalmen + Litanie losgemaakt en ze op een enigszins willekeurige plaats ingelast in de NHA. Achteraf zal men het willekeurige van een dergelijke oplossing aangevoeld hebben en de bewuste katernen opnieuw laten aansluiten bij de rest van het ABC, terwijl men zo doende als 't ware instinktmatig de oorspronkelijke eenheid herstelde maar ook verder afweek van de LHA.

Hiermee willen we onze kritische aantekeningen bij de titel-opgaven stopzetten, in de hoop aldus op het spoor te zijn gekomen van allerlei elementen uit de verborgen geschiedenis van de NHA. We kunnen hieruit enkele besluiten trekken.

1 De NHA heeft waarschijnlijk oorspronkelijk bestaan uit een verzameling van teksten, die wij nu gedeeltelijk in C en Ghelius, gedeeltelijk in de Vorsterman-drukken terugvinden als gevolg van allerlei manipulaties. M.a.w. wij menen, dat de Vorsterman-redactie niet de oorspronkelijke zou zijn en langs opeenvolgende bewerkingen omgevormd zou zijn tot Ghelius of C enz.

2. Anderzijds, wanneer wij Vorsterman en C, Ghelius onder andere oogpunten vergelijken, moeten wij aannemen dat Vorsterman in veel opzichten de oorspronkelijke tekst moet bewaard hebben. Bv. de volgorde der Suffragia, trouw uit LHA overgenomen, waar zij een logische verantwoording hebben, is bewaard bij Vorsterman, terwijl elders de grootste willekeur is binnengeslopen. De lange rubriek bij de Oraties van S. Birgitta, bij de XV Bloedstortingen enz., is volledig overgenomen door Vorsterman, maar werd verminkt in andere uitgaven. Zo heeft de Vorsterman-redactie grotere waarde voor de tekstoverlevering, al heeft zij vele teksten weggelaten.

3. De oorspronkelijke titel van de oorspronkelijke NHA (zie 1), die een duidelijk onderscheid maakt tussen de stukken uit LHA ontleend en de stukken, 'die in die ander Ortulus anime niet en staen', kunnen we met het nodige voorbehoud aldus reconstrueren :

Ortulus anime in duytsche, vol schoone oratien met die ghetiden vander weken. Item daer is toegedaen een troostelike bevelinge tot elc artikel van Christus lijden. Item noch schoon ghebeden tot die heylige namen der heyligher drievuldicheyt ende die .xv. bloetstortinghen ons liefs heeren met

den figuren ende ghebeden tot al dye wapenen vander passien, ende meer scoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen, met dye beduydenisse der missen.

4. Gezien het gemaakte onderscheid (zie 3), mag men aannemen dat er vóór de NHA, waarvan wij de oorspronkelijke vormen geschetst hebben, een Dietse HA moet verschenen zijn, die alleen ontleningen aan de LHA geboden heeft (al bestaat de mogelijkheid dat de titel met genoemd onderscheid ontstaan is onder invloed van de latere titels der LHA, waarvan wij elders propagandistische bijvoegingen hebben vermeld.

Dit alles moge volstaan, om aan te voelen hoevele verwickelingen ons verborgen blijven onder het bibliografisch materiaal, dat ons nu ter beschikking staat.

§ III. De 'Dobbelen Ortulus Anime'

1. *Probleemstelling*

Wanneer V.A. dela Montagne in een nog altijd leerrijk artikel de 'Taxatie oft prijzen vande ghemeyne school-boecken' uit 1642 te Antwerpen uitvoerig ontleedde¹, vermeldde hij onder n. 105: *Enkele Hortulus anime; Dobbele Hortulus*, waarvan de eerste: *vier stuyvers en halven*, en de tweede: *ses stuyvers* kostte. De kritische zin van de schrijver is voor éénmaal niet zeer gelukkig. Als drukken vernoemt hij: 1) de uitgave van Antwerpen, Jan van Ghelen, 1562, 8°, die feitelijk de door Vervoort uitgegeven *Ortulus* is, en 2) drie uitgaven der vertaling door D. vanden Houste, 1568, 1590, 1618. Zo scheert hij alles over één kam en is zich blijkbaar geen enkel probleem hieromtrent bewust. Toch verwondert het ons, dat hem de benamingen uit de Taxatie-lijst niet eens raadselachtig zijn voorgekomen. En ook na hem heeft wellicht niemand daarin graten gevonden. En toch, wat kunnen die woorden wel dekken? Met deze zeker vreemde benaming, evenmin als met allerlei eigenaardigheden uit verschillende drukken van de HA, wisten wij raad of uitweg, totdat wij het nr. A 4105 uit het Plantijn-museum te Antwerpen in handen kregen. Daarin zien wij inderdaad, hoe het gewone complex, dat we kennen als *Hortulus animae*, gevolgd wordt door: *Het Tweede Deel Vanden Hortulus Animae, Dat is te segghen: Het Hofken der Sielen. Inhoudende veel schoone Oeffeningen vande Passie ons Heeren ende devote Ghebedekens*. Dit alles gedrukt te Antwerpen door Joseph Jacops, 1685-6.

(1) *Schoolboeken te Antwerpen in de 17e eeuw* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, dl. V, 1907, pp. 1-35.

In dit tweede deel zijn een aantal kleinere, op zichzelf staande werkjes samengebundeld, die niet onmiddellijk bij de HA aanleunen, maar die toch vaak allerlei teksten bevatten, die wij reeds uit de NHA kennen. De titelopgaven uit deze zo late druk zijn ons uiterst welkom, omdat zij een afdoende verklaring bieden van de tot nog toe ondoorzichtige vermelding uit de Taxatie-lijst uit 1642. De 'Dobbele Hortulus animae' was een bekend devotieboek in 1685-6, maar bestond, naar het getuigenis der Taxatie-lijst, reeds in 1642, ja zelfs al in 1624, aangezien de censuur van genoemde druk vermeldt dat '*Dit tweede deel van 't Hofken der Sielen*' reeds goedgekeurd werd in dat jaar: *actum 13. Martij 1624*. Maar reeds in het midden der 16e eeuw was de 'Dobbele Hortulus animae' op de boekenmarkt gebracht, daar de uitgave van Wwe Henrick Peeterssen uit 1551-2, die wij hiervoren reeds beschreven, in feite na de oorspronkelijke Hortulus-tekst alle kleinere werkjes uit het 'tweede deel van de Hortulus anime' aanvoert, zonder evenwel te zinspelen op een dergelijke indeling. We menen zelfs veilig uit deze slordigheid bij een dergelijk weglaten te mogen besluiten, dat de 'Dobbele Hortulus' reeds lang voordien moet verschenen zijn, terwijl de druk van 1551-2 maar één der vele herdrukken zou zijn. Dit alles laat ons toe te veronderstellen, dat reeds vóór 1551 drukken van de 'Dobbele Hortulus' moeten bestaan hebben, terwijl er meerdere moeten verschenen zijn in de tweede helft der 16e eeuw, en in gans de 17e eeuw, zeker tot 1685-6, en waarschijnlijk nog lang daarna.

De 'Enkele' zowel als de 'Dobbele Hortulus' waren devotieboeken, bovendien zelfs schoolboeken, zoals de Taxatie-lijst uitwijst, zodat ze een ruim afzetgebied konden bestrijken en onder goede kerkelijke approbatie een gemakkelijke verspreiding vonden. Zo zullen beide boekjes telkens en telkens naast elkaar herdrukt zijn geworden. Des te opvallender moet het heten, dat wij uit de zo wijde verspreiding over bijna twee eeuwen zo weinig drukken kennen en zelfs van de bekende drukken zo betrekkelijk weinig exemplaren bewaard hebben. Wat eens doodgewoon was, is nu een zeldzaamheid geworden. Dit is wel het lot van populaire en devote boekjes, die veel verspreid en gebruikt worden, maar dan ook bij veelvuldig gebruik te waardeloos geacht worden, om bij vernieuwde druk of slijtage bewaard te worden.

Een vergelijking tussen *Ortulus Anime*, Antwerpen 1548, zoals wij dit exemplaar vinden in het bandje uit de bibliotheek der Minderbroeders te Alverna, en *Ortulus Anime*, Antwerpen 1551-2, noopt ons tot een nadere afbakening van de gegevens. Immers de tekst van de *Ortulus anime* aldaar komt in hoofdzaak overeen met de redactie der Vorsterman-drukken (zie evenwel kleine wijzigin-

gen in onze beschrijving van de druk). Na deze tekst vinden wij sameningebonden een zestal werkjes, waaronder drie meermaalen voorkomen in het tweede deel van de DHA: *Onser vrouwen claghe*, de *Devote oefeninge tot eenen yegheliken choor der Enghele* en *Een sonderlinge oefeninghe der gansser passien*. Men bemerke hoe ook hier een misboekje wordt geboden: hier wel het werkje van J. Roecx, terwijl elders andere teksten. Zo vinden wij hier dus reeds een aanloop tot wat we elders als *Dobbele Hortulus* kennen.

Ook wanneer wij de verzamelbandjes A 4595, H 1853 der UB. te Gent en de druk van 1551/2 onderling vergelijken, moeten wij dergelijke bedenkingen maken. Weer geven beide eerste voor het tweede deel uit de DHA slechts een paar werkjes, maar toch zo, dat wij mogen aannemen dat het ontbreken der andere te wijten is aan verkeerde inbinding. Voor het eerste deel van de DHA biedt H 1853 ons het schema der Vorsterman-redactie (A 4595 bewaart ons hieruit slechts de 1 Psalmi poenitentiales), terwijl de druk 1551/2, nl. Th. 3743, een sterk ontwikkeld schema voorlegt, zoals wij dat hiervoren p. 35 s. ontleed hebben. Dit alles laat vermoeden, dat er twee types van DHA in omloop waren: type A, waarvan de inhoud van het eerste deel nog bij de Vorsterman-drukken aansloot, en type B, dat vertegenwoordigd wordt door druk 1551/2 en verwanten, met een ontwikkeld schema voor het eerste deel.

Daar wij helaas geen enkel volledig exemplaar en slechts late drukken van type A bezitten, kunnen wij niet uitmaken, wanneer dit type ontstaan is. Werd het immers verspreid, nadat type B reeds in omloop was, doordat men teruggreep op een Vorsterman-redactie en hieraan het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus' hechtte? Of, wat ogenschijnlijk meer voor de hand ligt, vooral gezien de druk van 1548, is type B uit type A gegroeid door aanwas? Hoe lang werd type A nog gedrukt naast type B? Alleen het vinden van nieuwe exemplaren van beide soorten kan ons een veilig antwoord geven. Voorlopig mogen wij zeggen, dat het type A reeds in 1548 bestond en nog in de zeventiger jaren der 16e eeuw herdrukt werd, terwijl het type B ons reeds uit een druk van 1551/2 bekend is en herdrukken beleefde de hele 17e eeuw door.

Hiervoren (zie p. 35 s.) hebben we de samenstelling van het eerste deel van de HA of de 'Enkele Hortulus anime' uitvoerig ontleed, zoals deze voorkomt in de druk van 1551, die feitelijk reeds een 'Dobbele Hortulus' moet heten. Wij menen immers, dat het eerste deel reeds een lange voorgeschiedenis heeft, die wij althans gedeeltelijk konden achterhalen in een confrontatie met de Vorsterman-drukken, welke wij aanzien als afgeleide bekorte uitgaven van de oorspronkelijke 'Enkele Hortulus'. Deze zal uitvoeriger geweest

zijn dan de Vorsterman-drukken en dan het eerste deel der ons bekende 'Dobbele Hortulus'-uitgaven.

Hoe men gekomen is tot het plan van de 'Dobbele Hortulus', is moeilijk met zekerheid te bepalen, daar wij geen eerste druk hiervan meer bezitten en ons dus moeten tevreden stellen met latere afleggers, waarin men reeds allerlei ingeslopen slordigheden kan vermoeden. Men mag zich evenwel geredelijk voorstellen, hoe de uitgevers van (enkele) HA het ruime succes van de verscheidene Dietse bewerkingen met aandacht hebben gade geslagen en hierdoor aangemoedigd werden, om een nieuw verlengstuk hieraan toe te voegen, en wel als een tweede deel van een alom gegeerde succesboekje, en het geheel te verspreiden onder de titel van 'Dobbele Hortulus', — hetzij deze benaming ook werkelijk op de titelpagina werd afgedrukt, hetzij ze slechts als een gemakkelijke aanduiding voor de nieuwe bundeling mondgemeen werd onder de boekverkopers en het betrokken publiek (in feite bezitten we geen exemplaar, dat die titel — ons bekend uit de Taxatie-lijst — draagt.

Hoe en wanneer voor het eerst ook dit alles in zijn werk is gegaan, de drukken van 1548 en 1551 zijn voor ons de eerste tastbare verwezenlijkingen er van, waarin wij feitelijk hiervan kennis kunnen nemen. Het tweede deel van de HA heeft niets meer te maken met de oorspronkelijke opzet van de LHA. Het is een conglomeraat van allerlei devotieboekjes, die, al of niet reeds vroeger in handschriften verspreid, meestal in de voorafgaande decennia reeds gedrukt waren geworden, en waartussen geen innerlijke eenheid of organisch verband bestaat, maar die door hun verspreiding bewezen hadden, bij het vrome publiek ook verder ingang te zullen vinden. Dit succes zou nog beter verzekerd worden, wanneer deze uiteenliggende boekjes nu in een handig bandje gebundeld zouden worden, zodat de vrome lezer zijn diverse gading in één compilatie verzameld zou vinden, en wanneer alles nog bovendien onder de succes-titel van de HA de wijde wereld zou ingezonden worden. Wie het eerst het idee hiervan gekoesterd heeft en uitgewerkt, — een drukker-uitgever of een schrijver — weten we niet, des te min daar we niet over een eerste druk beschikken.

In de druk van 1551 vinden wij (minstens) zes werkjes samen gebundeld. Daar nu hieronder geen onderlinge eenheid bestaat, begrijpt men hoe in de opeenvolgende drukken het conglomeraat van binnen uit bedreigd werd, om weer uiteen te vallen. Dit des te meer, daar de werkjes meestal hun eigen titelblad bezaten, zodat zij zich als afzonderlijke drukjes voordeden, al werden zij in de *reclame* op het laatste van het voorgaande werk aangekondigd, waaruit een eenheid als zodanig blijkt. Zo kon het gemakkelijk

gebeuren, dat een of ander der oorspronkelijk opgenomen werkjes weggelaten werd, terwijl andere in de verzameling werden ingeschakeld. Zelfs kunnen wij vaststellen, dat afzonderlijke stukken uit het eerste deel van de HA, die op zich ontstaan waren als onafhankelijke werkjes en slechts achteraf door de compiler hierin werden samengebracht, later opnieuw enigszins een zelfstandig voorkomen kregen met een eigen titelblad en zo op de zelfde voet zouden komen te staan als de werkjes uit het tweede deel. Zo bv. de XV Bloedstorting. Aldus kon het dan gebeuren dat onderscheiden tractaatjes, die kunstmatig in het conglomeraat van de 'Dobbele Hortulus' opgenomen waren, geleidelijk aan opnieuw als op zich zelf staande drukjes verspreid werden, soms met een of ander uit de vroegere samenbundeling, soms helemaal alleen. Deze werden telkens opnieuw zó uitgegeven, dat men enerzijds vaak kan vermoeden, dat de losse exemplaatjes, die men verspreid vindt, wellicht nog behoord hebben tot een of andere uitgave van de 'Dobbele Hortulus', die ons als geheel niet bewaard is gebleven, of dat men anderzijds ziet dat werkjes uit de oorspronkelijke HA een eigen bestaan zijn gaan leiden. Zo wordt het zelfs waarschijnlijk dat de uitgevers tegelijk de verzamelbandjes van de HA, hoe dan ook gecomponeerd, lieten drukken en inbinden en te koop stelden, én de afzonderlijke werkjes te koop aanboden: het vrome publiek vond het prettig nu eens een afzonderlijk boekje, dan weer een verzamelboekje onder zijn bereik te hebben. Typisch lijkt ons bv. het geval met *Onser vrouwen claghe oft Palm-sondach*, Pauwels Stroobant, Antwerpen, 1664, dat wij zowel afzonderlijk vinden (ex. A 2406, Plantijn-museum te Antwerpen) als samengebonden met de HA, Martinus Verhulst, Antwerpen, 1665 (in ex. 3114 B 5, Ruusbroecgenootschap te Antwerpen) (bemerkt zelfs de samenwerking van twee drukkers). Evenzo typisch het geval van Arnoldus Van den Eynde en Cornelius van Vechten, Antwerpen (lees Utrecht), die in 1670 (druk van Hier. Verdussen?) uitgaven: *De seven Psalmen van Penitentie*; *De Vijfthien Bloedstorting* (uit het eerste deel van de HA) en het *Devoot Boecxken van de negen Chooren der Engelen* (uit het tweede deel van de HA)².

2. Overzicht der werkjes uit het tweede deel

Het loont de moeite nader kennis te nemen van de devotiewerkjes, die het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus' uitmaakten, omdat wij aldus in staat gesteld worden, materiaal aan te brengen uit de vroomheidsgeschiedenis, dat meestal ongeacht wordt gelaten te

(2) Vgl. nog de aantekening op het ex. van *Sint Annen Cransken*, Antwerpen, H. Verdussen, s.a., uit de Stadsbibl. te Antwerpen, waarover verder p. 60.

midden van de anonieme literatuur. We menen inderdaad hieronder enkele tractaatjes te vinden, die een hele stroming in de volksdevotie, voortvloeiend uit de late Middeleeuwen en zich een weg banend naar de moderne tijden, beïnvloed hebben, en waarvan enkele althans ook nu nog onze aandacht verdienen. Daarom geven wij allereerst een schematische tabel van de werkjes, zoals zij voorkomen in de ons bekende drukken van de 'Dobbele Hortulus': daarna ontlede wij bondig de teksten zelf (zie 3).

Tabel der werkjes uit de drukken.

	1551/2	1603	1611	1686	1665	1571	1548
1. Jan Bethlem, Een devote meditatie op die passie	1	1	1	1	—	—	—
2. Die doornen Croone ons Heeren Jesu Christi	2	2	2	2	4	—	—
3. Een ... oeffeninghe der Passien ... op d'Articulen des H. Paternosters	—	3	3	3	—	—	6
4. Een troostelijcke leeringe van het Cruys ... Thomas Hamerken	—	4	4	4	—	—	—
5. Der Sondaren troost	3	8	8	8	—	2	—
6. Die gulden Letanien	4	5	5	5	1	—	—
7. Sint Annen Cransken	5	6	6	6	3	—	—
8. Een generale belijdinghe ende versoeninghe	6	7	7	7	—	—	—
9. Een schoon boecxken om te begheren ... H. Gheest	7	—	—	—	—	—	—
10. Oeffeninghe tot een jeghelijcken Choor der Enghelen	—	—	—	—	5	—	4
11. Een proper ... boecxken ende leert ... misse hooren	—	9	—	—	—	—	—
12. Oeffeninghe om devotelijk Misse te hooren	—	—	—	9	—	—	—
13. Het Boecxken van Myrrhe	—	—	—	—	—	1	—
14. Gerardus van Vliederhoven, De vier Uystersten	—	—	—	—	7	—	—
15. Onser vrouwen Claghe	—	—	—	—	2	—	2
16. De seven Ween van OLV. int langhe	—	—	—	—	6	—	—
17. J. Roecx, Devoot Boecxken ... inder missen te oefenen	—	—	—	—	—	—	1
18. Den gheest. minnen brief	—	—	—	—	—	—	3
19. Boecxken vanden Bloetstortinghen ... Der Sielen ghewin	—	—	—	—	—	—	5

Algemene bemerkingen.

In bovenstaande tabel brengen wij de werkjes, die voorkomen in de drukken van de 'Dobbelen Hortulus'³, Het cijfer in de kolommen beduidt het rangnummer der afzonderlijke werkjes in die drukken. Het teken — geeft aan, dat het werkje ontbreekt.

Een bekijken van de tabel is op zich reeds leerrijk. De druk van 1665 neemt een afzonderlijke plaats in t.o.v. alle andere. Het ex. van het Ruusbroec-genootschap vertoont allerlei onsamenhangends, zodat het voorkomt als een toevallig product van de inbinding. De *XV Bloetstortinghen*, uit HA I, is gedateerd 1679, heeft een eigen titelblad, maar werd door de reclame aangekondigd. Zo leidde deze oefening dus reeds een zelfstandig bestaan. Het Plantijn-museum bezit een ex. van HA I in alles gelijk aan het vorige, doch eindigend op genoemde reclame, maar ook een losstaand ex. van de *XV Bloetst.*, waarvan alleen de rug op moderne band vermeldt: 1664 (waar werd die datum gehaald?). De druk van 1679 zal dus deze van 1664 vervangen hebben bij de latere inbinding. Vervolgens zien wij hoe *Onser vr. Claghe, S. Annen Cr. en Doornen-croon* ongedateerd zijn. *Oeffeninghe... tot... Enghelen* is weer uit 1664, zodat wij gissen dat de drie voornoemde ook uit dat jaar stammen. Al ontbreekt de *Oeffeninghe* in de vier andere drukken, willen wij voorlopig toch aannemen, dat zij tot het conglomeraat, normaal of althans volgens een bepaalde traditie, behoorde, omdat wij ze terugvinden in het bandje A 4595 der UB. te Gent, dat ongetwijfeld de overblijfselen van een 'Dobbele Hortulus' bijeenraapt (zie p. 48). Aangaande de *Seven Ween*, gedrukt in 1683, is het vrij waarschijnlijk, dat het niet in de 'Dobbele Hortulus' thuishoort. Voor de *Vier Uystersten*, verschenen in 1687 bij Hier. Verdussen Jr., bestaat enige kans, dat het reeds vroeg in de 'Dobbele Hortulus', althans in een bepaalde traditie, voorkwam, daar het Hortulus-hs. 3084 der KB. te Brussel een kopie hiervan bevat (in een licht afwijkende redactie) (zie hierboven p. 8-9).

Tegenover druk 1665 én druk 1551 vormen de drie andere drukken een gesloten eenheid. Het ontbreken van *Een oeffeninghe der Passien* en van *Troost. Leeringe* in druk 1551 bevestigt alleen onze vroegere bewering, dat deze druk niet de eerste is, maar slechts een aflegger, reeds door meerdere voorafgegaan. *Een schoon boeckken... den H. Gheest*, dat alleen in druk 1551 voorkomt, heeft wel enige kans tot het oorspronkelijk conglomeraat behoord te hebben, omdat wij het in ons enig ex. gevolgd zien door een (verkeerd ingebonden) fragment uit een mis-tractaatje. Wij zien immers dat

(3) Opgesomd in ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*.

zowel druk 1603 als 1686 met een dergelijk werkje besluiten.

Wanneer wij samentellen: de nrs. 1-9 + *Oeffeninghe... der Enghele* + één mis-tractaatje (nr. 11 of 12) + *De vier Uystersten*, komen wij tot een bundeling van 12 tractaatjes, die tot de oorspronkelijke opzet van de 'Dobbele Hortulus' zouden behoord hebben. Is dit eerbiedwaardig twaalftal zonder meer toevallig?

Uit deze bedenkingen ziet men hoe wij wel over enkele vaste gegevens beschikken, maar vooral hoeveel onzekers over het eerste uitzicht en de verdere verspreiding van de 'Dobbele Hortulus' nog blijft hangen, wat maar opgehelderd kan worden, wanneer nieuwe exemplaren of drukken aan het licht komen. — Na deze algemene beschouwingen kunnen wij nu de werkjes afzonderlijk onderzoeken.

3. *Beschouwing van de afzonderlijke werkjes*

Na het voorafgaande overzicht zijn wij beter in staat, om nader kennis te maken met de verschillende werkjes uit het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus'. Hierbij gaan wij uit van de tekst, zoals de druk van 1551-2 ons deze overlevert. Voor de daarin niet voorkomende tractaatjes vermelden wij de gebruikte uitgave.

1. *Een devote meditatie op die passie ons Heeren, ende van plaetse tot plaetse dye mate gestelt daer onse lieve Heere voor ons gheleden heeft, met dye Figueren, ende schone oracien daer op dienende* (titelvignet: Christus met kruis en wapenen der passie).

Hierin herkent men dadelijk het werkje van Jan Bethlem, dat opnieuw uitgegeven werd in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, Dl. XI, 1884, pp. 324-343 (kleine afwijkingen). De passie-oefening besluit met het gebed: *Haec est preclarum* tegen de pestilentie⁴ en de 'drie Pater nosters' ter ere van Christus' lijden. Andere drukken vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, 310-320, 2410-18; 4189-90; BNCI, 1961, 2179, 2319, 2741, 4660, (Fr.) 867. Over Bethlem, zie Meertens, II, p. 97 en nn.; OGE., 1928, 18-27. Londen, Br. Museum, Hs. n. 24937; vgl. De Flou-Gailliard, *Beschrijving van Mndl. en andere Hss. die in Engeland bewaard worden*, Gent, 1895, pp. 131-3. Zie p. 66 en 79.

2. *Die doornen Croone ons Heeren Jesu Christi*. (titelvignet: doornenkroon gevlochten rond het kruis) (verso). *Item so wye dese nae gheschreven bedinghen alle sondaghe leest ter eeren van dye doornen crone ons Heeren Jesu Christi, ende der pijnen die hi in zijn gebenedide hooft geleden heeft, die doet God eenen bequamen ende aenghenamen dienst, ende men vercrijcht van God daer mede*

(4) Zie OGE., 1927, p. 52; p. 187-202; p. 249-253.

veel graciën. Ende tot elcke vijf articulen salmen dit naevolghende ghebet lesen. (rubriek) (inc.) *Weest ghegroet goedertierenste Heere Jesu Christe, ghy zijt vol ghenaden... Ende ghevet mi u godlijcke gracie dat ic u die doornen croon des naesten sondaechs sinnelijcker (lees: innichlijcker) lesen moet. Amen*⁵.

Ghecorrigeert by meester Symon de Planen, onder Prochiaen binnen Antwerpen tot onser liever Vrouwen.

Dit is de 'lange redactie' der Doornen Kroon, die P. Stracke uitgaf volgens een hs. van het Ruusbroec-genootschap, Antwerpen, (*Bloemen van OGE.*, nr. 4, 1929), p. 30-53. Bespreking van de devotie-praktijk bij Meertens, II, pp. 60-69; van onze tekst *ib.*, p. 60-66, in inleiding van P. Stracke; andere hss. vermeld bij P. Stracke en Meertens II, p. 61, en n. 40, VI, p. 165, n. 1 en 5; p. 239, nr. 5; nog Hs. 4407, KB. Brussel; Lief tinck, *o.c.*, p. 120, 140, 168. Drukken: zie BCNI, nr. 3860, 18417. Deze tekst komt ook voor in Dirc van Münster, *Der Kerstenen spiegel oft Hantboecxken*, c. 52, opnieuw uitgegeven door Cl. Drees, *Der Christenspiegel des Dietrich Kolde von Münster*, Werl/Westfalen, 1954, p. 337-345. Vgl. p. 73 s.

3. *Een sonderlinge salighe Oeffeninghe der Passien ons Heeren, seer weedich ende inwendich na den Gheest, op d'Articulen des H. Paternosters gedeclareert.* Antwerpen, Pauwels Stroobant, 1611 (volgens druk van 1611).

1. *Hier begint een weedich Pater Noster. Vader onse. — Voor de voeten uwer hoocheyt, almachtighe vader, ligghe ick, arm sondich mensche, ghevallen voor u H. Cruys... onder u baniere ws H. Cruys strijden moet tegen de vreeslijcken vyant, als lijf ende siele sal scheyden. Amen.*
2. *Noch een suyverlijcke expositie opden Pater noster. — O hemelsche Vader, wy onweirdighe kinderen van u geschapen ende gemaect... ende hebt ons beloofd te verhooren.*
3. *Dit gebedt suldy lesen als ghy ten H. Sacrament gaet. — O Heer Jesu Christe, warachtich god ende mensche, heden begeere ic te ontfangen u ghebenedijde lichaem... = NHA, nr. 96; zie p. 68.*
4. *Noch een Ghebedt eer ghy het Heylighe Sacrament ontfangt — O Heere Jesu Christe der engelen glorie, ick arm sondige mensche, schame ende ontsie... = NHA, nr. 97.*
5. *Dinct dat als ghy t'Sacrament ontfangt. — O Heere, ick en ben niet weedich... ghesont werd.*

(5) In de druk van G. Verhulst 1665 volgt op het einde nog het kruisgebed: *O naecht menscheydt. O wreede martelie...* Het was zeer verspreid in de ME.: zie Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 25, 83, 80, 105, 122 met de aldaar aangegeven literatuur; Meertens, *o.c.*, p. 5 nr. 23. Vgl. nr. 43 uit NHA; zie p. 24.

6. *Als ghy dat heyligh Sacrament ontfanghen hebt. — O Heere Jesu Christe, lof sy der onsprekelijsker ende minnelijsker goedertierenheyt... = NHA, nr. 98.*
7. *Die Heere spreeckt tot elcken Mensche. — O Mensche, begrijpt wel ende gedenct waer dat ghy zyt. Want in dese bedroefde weirelt en meucht ghy doch blijven...*

Deze *Oeffeninghe der passien* werd meermalen herdrukt: zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1617-9; 3625-6; 093-3; BCNI, nr. 3365, 3874, 4737, 5269. Campen, St Joessen, c. 1550 ex. in *Museum Meermanno-Westreenianum*, Catalogus, dl. I, c. 272. De vraag moet gesteld worden, of dit werkje niet in verband staat met de *Seer devote oeffeninghe der salcheyt op dat Pater Noster*, Antwerpen, Jan Lettersnijder (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 3627), aangezien ons nr. 7 sterke gelijkenis vertoont met het aldaar voorkomend stuk (achteraan zoals hier): *Ons here seyt clagende toten mensche. Ic ben scone, men mint my niet...*⁶ — Hoe moet het verklaard worden, dat wij hier na de glosen op het Pater Noster, drie communiegebeden vinden, die voorkomen in NHA? Het tussenliggend gebed (hier nr. 5) heeft hier zijn functionele plaats, terwijl het ontbreekt bij NHA. Zou deze laatste aan onze 'Oeffeninghe' ontleend hebben?

4. *Een troostelijcke leeringe van het cruys hoe luttel Minnaers datet zijn des Cruys Christi, daert nochtans den wech is tot het eewich leven. Ende hoemen Godt loven sal in alle tribulatiën. Ghetrocken wt de Boecken van Broeder Thomas Hamerken* (titelvignet: kruisdragende Christus). T'Hantwerpen. By Pauwels Stroobant, inde Cammerstrate, inden witten Hasewint 1611. (fol. Ff 3-Gg 3r).

Dit is *Imitatio Christi*, II, cc. 11-12. Daarna volgt een tekst van ± 3 blzz.: *Daerom leert Godt loven indie tribulatie die ghy lijdende zijt, ende maeckt van oorsake (lees nootsake) een deucht... dan hiernamaels metten quaden ghepijnicht te wesen metten eewigen viere*. Deze laatste tekst kon ik niet terugvinden bij Thomas. De vraag is of hij werkelijk van hem is (zie toch de titel). — Werd deze *Leeringe* nog afzonderlijk gedrukt, zoals in de hss.?

Op de *Index* van Karel V, 1550 staat onder de verboden 'Duytsche boecken': *Een troostelijcke leeringhe, hoe een yegheyck ghewillich dat cruys Christi sal draghen*. Chr. Sepp, *Verboden lectuur* (Leiden, 1889, p. 81), vermoedt onder die titel: *Een devote boeckken van den inwendighen naevolgen des levens ende des cruces ons beren* (zie Nijhoff-Kronenberg, n. 445s.), waarin wij nu *Alijt*

(6) Zie hs. Ltk. 398, f. 150' Leiden (zie Lieftinck, o.c., p. 194).

Bake herkennen. Zou men niet eer aan ons kleine boekje moeten denken?

5. *Der sondaren troost is dit boecxken ghenaeamt. Bidt voort tweeuken* (titelvignet : kruisscène) — (Kolofoon : Gheprint Thantwerpen binnen die Camer poorte inden Mol, *bi dye Weduwe van Henrick Peeterssen. Int iaer ons Heeren M.CCCCG. ende Lij.*

1. *Dese vijf navolghende ghebeden plach een man alle daghe te lesen onder de misse. Doen hi doot was, beval hem God dese gebeden te openbaren, ende hi openbaerde hem selven in grooter claeerheyt, ende seyde van wat grooter cracht datse waren, diese met berou van sinen sonden sprake, want hy daer door ten eewighen leven ghecomen was, ende hi en wist niet in dit sterfelic leven dat si van so groter cracht waren, want so dic als hi wter kercken ginc, was hi vrij van sonden. Ende die hem in dese ghebedekens oeffenen wil, ick mercke hoe groot dattet tgene is dat hy begheert, God salt hem gheven* (rubriek) (inc.) *O lieve Heere, maect my dat ick niet en ben... almogende god Jesu, Davids sone, ontfermt u mijnre, arme sondaer. Pater Noster.* — Zie nog in hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 109r-110r naar een lichtelijk betere redactie. Vgl. Lieftinck, *o.c.*, p. 121 ; p. 150-1, en *Een Diets gebedenboek*, ug. L. Indestege, p. 134-6.
2. *Dit gebet meest als men dat lichaem ons Heeren opheft.* (inc.) *O Soete Heere Jesu, trect my doch in u ende u in mi...* — Zie Lieftinck, *o.c.*, p. 177 ; hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 111r-v.
3. *Hier na volghen drie schone gebeden.* (inc.) *O alder soetste Heere Jesu Christe, door dat wreede spannende wtrecken dat alle leden...* — Zie Lieftinck, *o.c.*, p. 121 ; vgl. 115 ; Meertens, VI, p. 23, n. 10.
4. *Die dese drie navolghende waerheden warachtelijc spreect, dye is inden staet van gracien, ende al waert dat hy haestelijc storve sonder biechte oft sacrament, hi soude in Gods genade ende gracien. Dit beschrijft ons dye weerdige doctoer Joannes Gerson in een boec ghenaeamt Opus tripartitum, ende Meester Jan Nidert in preceptorio precept .iiij. capitulo .viii.* Hier om waert goet datse een yghelijck mensche dicwils overdachte. (inc.) *O Heere almachtige eewige god, ic heb dicwils overgetreden u godlijc gebot.* — Dit is een vertaling der *Tres veritates Johannis Gersonis*, die ook voorkomen in LHA, nr. 73.
5. *Een schoon lovinghe ende dancksegginghe totten Heere, seer devoet om lesen.* (inc.) *Ik dancke ende love u moghentheyt Gods dat ghi my hebt geschapen...* (5 gebeden). Vgl. hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 110 v ; *Achten-Knaus, o.c.*, p. 38, f. 123 r.

6. *Dese navolgende veersen zijn sinte Bernaert geopenbaert, om dat so wie se daghelicx leest met berouwe van sine sonden en sal niet verloren blijven. (inc.) O lieve Heere, verlicht mijn inwendighe ooghe, opdat ick...* — De bekende acht versen van S. Bernardus door de duivel geopenbaard; Meertens, VI, p. 11, n. 6.
7. *O hemelsche iubilacie / weest mijnder sielen recreacie (rijmgebed).*
8. *Lof, danc ende eere si u, mijn Heere, ende mijn God, so menich duysentfout als ghi sterren geschapen hebt...* (7 gebeden met die inzet).
9. *Ghebenedijt, gelooft, geeert moet zijn den heyligen hoogen soeten naem ons Heeren J.C.... inder ewicheyt. Amen.* (Korte aanroeping der namen van Jezus en Maria).
10. *Dese drie navolgende gebedekens salmen lesen alsmen dat lichaem ons Heere opheft inder missen tot troostinghe van alle gheloovige sielen. (inc.) O minnelike Heere Jesu Christe door den bloedigen sweet die ghi sweete doen...*
11. *Een schoon gebed vander passien ons Heeren dat seer verdienstelic is gelesen, daer grote aflaten toeghegeven zijn. (inc.) God die om de werelt te verlossen zijn gheboren ende besneden, vanden Joden versmaet...* — Vgl. Achten-Knaus, o.c., p. 51, f. 3 r; Een Limb. Gebedenboek, ug. Prims, p. 36.
12. *Julius dye tweede hevet die aflaten van sint Gregorius visioen ghedubbeleert alsmen dat .x. gebed mede leest, so dat die summe is .xc.M. ende .xl. iaer ende .lxxx. daghen. (inc.) O Heere Jhesu Christe, ic aenbede u hangende inden cruyce...* = NHA, nr. 45; zie Meertens, VI, p. 16, n. 13b.
13. *Sixtus die vierde heeft ghegheven eenen yegheliken die dit ghebet devotelijck leest voor den soeten naam Jesus inder sonnen .xi.M iaer aflaets. (inc.) Weest gegroet, goedertieren Jesu, verwinder der doot...* = Lieftinck, o.c., p. 151, f. 15; Dalmatius van Heel, o.c., p. 77, nr. 19.
14. *Julius de tweede heeft gegeven .lxxx.M. iaer aflaets so wie dese gebedekens leest met devocien tsmorgens alsmen inder kercken Ave Maria clept. (inc.) O alder gloriooste coninginne der ontfermherticheydt...* = NHA, n. 128. Zie hiervoren p. 11 en u. 65.
15. *Opten noene als die clocke slaet, leest dese gebedekens. (inc.) O soete Heere Jesu, laet u heylighe bitter doot...* (3 gebedjes tot Jezus' doot en één tot Maria). — Vgl. hs. 4407-8 KB. te Brussel, f. 111 r.
16. *Sixtus die vierde heeft gegeven .xi.M. iaer aflaets, also dicke alsmen dit leest in state van graciën, voor onse lieve vrouwe in*

- dye sonne. (inc.) *Weest gegroet, alder gloriooste Maria, moeder Gods, coninginne des hemels...* = NHA, n. 38. Zie p. 9 en p. 65.
17. *Dit zijn die drie gulden Ave Maria. (inc.) O moeder der ontfermherticheyt, ic danc u van uwen bitteren hertrouwe, die ghi onder den cruyce hadt...* Vgl. Meertens, VI, p. 180, n. 23; Dalmatius van Heel, o.c., p. 25, n. 24 (?).
18. *Dese seven woorden songen die engelen op tslot van engelenborch, doen s. Gregorius daer den enghel dat bloot sweert op sach houden en seyde. Coninginne des hemels, verblijt u...* = *Regina Coeli*.
19. *Een vriendelijck ghebet tot Maria die hemelsche coninghinne. (inc.) O Schone soete Maria, keyserinne ende coninginne... ic lacen u arme dienaer groete u wter herten eewigen vaders...*
20. *Dat gheloove ende seegheninge van Meester Godschalck Rosemond. (inc.) Jesu van Nazarenen, ontfermt u mijnre + Jesu sone Gods verghevet my alle mijn sonden + ... op dat ick eewelijc met u mach verblijven (= verblijden?) int rijcke ws vaders.*
- Dit is weer een andere redactie van Rosemond's *Gheloove* met ander begin en einde. Tegen het slot is er een deel weggefallen of weggelaten (door wie?). Vgl. p. 13 s.; 38; 60.

Dit boekje werd nog afzonderlijk gedrukt: zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 01183; BCNI, nr. 2240, 5798, waar ook een Franse vertaling vermeld wordt: *ib.*, nr. 5256. Hier heet de auteur te zijn: *Jacobus de Theramo*, terwijl hiervan geen rechtvaardiging wordt gegeven. We menen dat de toeschrijving berust op de kolofoon van Jacobus de Theramo's werk: *Belial*, waarin we lezen: *Hier is voleyndt der sondaren troost Belyal ghenoeemt* (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1190). Alleen reeds de inhoudstafels der twee werken bewijzen, dat wij staan voor twee verschillende werken. Ons werk is een compilatiewerk van een ander soort dan *Belial*. — Vgl. nog uitgave Antwerpen, Godtgaf Verhulst 1652 (Stadsbibl. Antwerpen).

Onder de titel lezen wij: *Bidt voor tweeuken*. Wat hiermee bedoeld wordt, blijft onklar. We kunnen alleen denken, dat de schrijver (man of vrouw) zinspeelt op de in de geestelijke literatuur gebruikelijke voorstelling van de ziel in droefheid en rouw om haar zonde als de tortelduive, die treurt om haar weduwschap. Is die kenspreuk nog elders bekend? Er is nog het werk van Broeder Jan van Reymerswael, *Der Sondaren Troest oft die Spiegel der Consciencien* (Campbell, nr. 1685 en Suppl. 2, 1685. Vgl. OGE., 1930, p. 198, n. 6; W. Schmitz, O.F.M., *Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Utrecht (1936), p. 33-34): het tweede deel behandelt de middelen die de genezen ziel

sterk en gezond moet houden : vooral komen dan resp. de Biecht en de H. Communie ter sprake. Daar we het boek niet konden inzien, weten we niet of ons boek enig verband hiermee houdt.

6. *Die gulden Letanien* (titelvignet : Kruisafdoening). *Hier beghinnen ter eeren Gods die gulde letanien vanden leven ende de passie ons Heeren Jesu Christi, want ghelijck als dat gout te boven gaet alle ander metael inder waerheyt ende schoonheyt, so gaet dese oeffeninghe vanden leven ende vander passien ons Heeren boven alle ander oeffeninghen, diemen God doen mach tot zijnder eeren, ende tot onser salicheyt* (rubriek) (inc.) *Item alsmen dese letanien leest, soo machmen achter elck punt segghen...*

Literatuur hieromtrent in Meertens, *o.c.*, I, p. 133-4. Drukken : zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise du XVe siècle*, Den Haag, 1874 s.: nr. 1170 ; Nijhoff-Kronenberg, 1346-51; 3383; 4253 ; BCNI, nr. 4722, 7324, 13819, 15697, 18535-6. Nog Antwerpen, Hier. Verdussen, 1631 ; Antwerpen, G. Verhulst, 1643.

7. *Dit is sint Annen Cransken* (titelvignet : Maria met haar Kind tegenover S. Anna).

1. *Item dit suldy lesen op elcke punct hier na volghende.* (inc.) *O heylige moeder sinte Anna, Weest ons een ewighe troost ende toeverlaedt... (expl.) aen te nemen die menscheit om salicheyt der werelt. Ghi dye levet ... een God ewelijc sonder eynde. Amen. Hier eyndet den Roosen crans van die alder heylighe moeder sinte Anna.*

2. *Dye dit navolgende gebet dagelijcx leest met drie Pater noster ende drie Ave Maria, ter eeren der heyliger moeder sinte Anna, die sal in zijn leven ende in zijn doot van haer verblijt werden.* (rubriek) (inc.) *Weest gegroet, heylige moeder sinte Anna, een moeder alre salichster ioncfrouwe Maria, Coninginne der hemelen, een eere alder vrouwen ... ende dat ick vercrijghen mach naer dit leven dat ewige leven. Amen. Pater noster. Ave Maria.* = Meertens, VI, p. 55, n. 20a.

3. *Een ander ghebet tot sinte Anna.* (titel) (inc.) *Ghegroet, ghe-eert ende gebenedijt so sidi, waerdighe moeder sinte Anna ... met haren lieven Kinde Jesu Christo inder ewicheyt. Amen.* Dit is een toepassing van het *Ave Maria* op S. Anna.

Dit werkje werd verspreid in hss. : zie Meertens, VI, p. 175, nr. 31 : Achten-Knaus, *o.c.*, p. 172 ; 116, f. 17 (onvolledig) ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 67, nr. 29 ; p. 93, nr. 106 ; p. 130, nr. 110 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 152. Ook bestaan hiervan meerdere drukken : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 634 ; BCNI., nr. 1774, 5772, 7324,

7698 ; 11594. Nog : Antwerpen. M. Verhulst, 1665 (Antw. Stadsbibl.), waarin de Litanieën van OLV van Loreto, met aansluitend gebed tot S. Anna, bijgevoegd zijn ; Antwerpen, Hier. Verdussen, s.a. (Stadsbibl., Antwerpen) ; Antwerpen, P. Stroobant, 1606 (Antwerpen, Stadsbibl.; het is een afzonderlijk drukje, maar een hand uit de 17e eeuw schreef onder de titel : *het sevende boeck* ; dit betekent hoogstwaarschijnlijk, dat dit het zevende werkje is uit een verzameling van vrome boekjes, die samen uitgegeven werden : wij moeten hier natuurlijk denken aan de *Hortulus animae, dat ander deel* : zie hierover p. 50, n. 2).

8. 1. *Een generale belijdinghe ende versoeninghe daghelick God devodelijck te offeren* (titel) (titelvignet : Calvarie-beeld) (inc.) *O mijn Heere ende mijn God ende Vader, ic bidde u boven al, daer nae allen heylighen ende allen menschen vergiffenisse... ende ic alleenelijc tuwaert leven mach in een vroom vast gheloove, warachtige hope, ende volmaecte charitate, nu ende inder eewicheyt.*
2. a) *Gebet tot die heilige drievuldicheit* (titel) (inc.) *O heylige drievuldicheyt, onbegrepen hoocheyt, God vader, dye uwen eenighen sone niet ghespaert en hebt... recht persevereren mach, in Gods namen. Amen. Pater noster.*
- b) *Een groetenisse memorie ende bedinge totten sone gods toecomende ten oordeel* (titel) (inc.) *Weest gegroet, o salige begheerlike ende van inder eewicheit met alle saken geordineerde toecomste Jesu Christi ten oordeel... besidt dat rijck dat u lieden bereydt is vanden beghintsele des werelts. Amen.*
- c) *Ghebet tot God den heyligen geest* (titel) (inc.) *Coemt heylige gheest, vervult die herten van uwen gheloovigen... te verblijden van zijn consolacie.*
3. *Ghebet in alle benautheyt, droefheyte, teghenspoet, oft temptacie* (titel) (inc.) *O Heere God vader, vertrooster van alle bedructe herten, die selve gheseyt hebt : Coemt... niet so ic wil, maer nae uwen wil, moet mi [ge]geschien in uwen name.*

Ad 1. Wij vermoeden, dat de 'generale belijdinghe' geschreven werd door de auteur van de 'generale biechte', die voorkomt in hs. 3084 der KB. te Brussel, zie p. 15, nr. 34. Terwijl wij hier lezen :

O almogentheyte des vaders, genade; o wijsheyte des soons, genade; o goedertierenheyte des heyligen gheest, genade. Spaert ende bewaert my, arm sondich mensche, ende door alle u wonderlike wercken, die ghi so gewillichlic om den mensche gedaen hebt...

lezen we in het hs.:

O heere god vader ghenade, die my doer u goddelijcke cracht geschapen hebt naer u goddelyc beelt, doen ick noch nyet en was. O heere god soen,

ghenade, die my doer u heylighe bitter doot gecocht hebt, doen ick verloren was. O heere god heylighe gheest, genade, die my doer dat licht uwer gratien verlicht hebt, als ick noch onbekent ende onweetent was, om te wandelen den wech uwer goddelycker geboden. Ghespaert my, lieve heere, in dit sterfelyck leven...

Daarom zijn wij geneigd dit stuk aan G. Rosemond (of zijn bron?) toe te schrijven.

Ad 2 : wij menen in deze drie gebeden één enkele oefening tot de drie Personen der H. Drievuldigheid te moeten zien.

Ad 3 : een zeer persoonlijk uitgewerkt gebed van gelatenheid en smeking.

Wij weten niet of deze teksten nog elders in hss. of drukken voorkomen.

9. 1) *Een schoon boecxken om vierichliken te begheren in ons te comen den heylighen gheest, sonder wiens gracie nyemandt en mach salich worden (titelvignet : nederdaling van de H. Geest).*

a. *Prologhe. Die heylighe Apostel sinte Pauwels leert dye Romeynen int viij.Ca. ende ons allen, dat een christen mensche niet en behoort te leven na de begeerlicheyt des vlees...*

Dit boecxken is geapprobeert vanden eerwaerdigen M. Rie-waerdus tot Lueven.

b. *Een vierige begeerte om den heylighen gheest te ontfanghen (titel) (inc.) Dit is een vierige begeerte des herten opbueringe totten geeste ons Heeren Jesu Christi, om dien te vercrijgen met sinen crachten... Ende wilt ons wt u ewige goetheyt verleenen die ewighe vruechde des levens. Amen.*

2) *Schept in mi, o god, een reyn herte, ende vernieut in mijn binnenste den oprechten geest. Ende en verworpt mi niet van uwen aensichte, ende uwen heyligen gheest en neemt niet van my. Gheeft mi weder die vruechde uwer salicheyt, ende maect mi sterck met den alder oppersten gheest.*

Een meditatie op dese voorschreven woorden (titel) (inc.) Schept in mi, o god, een reyn herte, o soete Heere Jesu christe, een volcomen grondeerder mijnder herten, die altijt verlicht... Op dat dat bloet van uwen lieven sone Jesu in mi niet verloren en blive. Amen.

3) *Een cleyne boecxken van d<r>ie corte ende profitelijcke leeringhen. Dye eerste leeringhe deses boecxkens is van die maniere hoe dat een Christen mensche die wercken overleven sal voor Gode. Die tweede leeringe is van een maniere van vruchtbaerlijcken te ontfangen dat weerdighe heylige sacrament ons Heeren Jesu Christi. Die derde is een gheeste-*

lijcke wtlegghinge ende gebruyckinghe des heylighen Ave Maria.

Oock suldi hier inne vinden dat lijden ons Heeren ghedeylt in die seven ghetijden seer devotelijck.

Noch een schoon gebedeken van dat lijden Christi (titel en rubriek op het titelblad).

- a. *Hier na volcht dat bedietsel der eerster leeringen. Die eerste leeringhe. Wandelt voor mi, ende weset volmaect, sprac God tot Abraham... God sal ons geven die eeuwige salicheyt. Welcke ons gonne die heylighe Drievuldicheyt. Amen.*
- b. *Die tweede leeringhe. Een schoon onderwijsinghe om te ontfangen dat warachtige weerdige heylige sacrament des gebenedijden lichaems Jesu Christi (titel) (inc.) Ic ben dat levendige broot, dye ben gedaelt vanden hemel... dat ic u na desen leven mach meer loven tot ewighen daghen. Amen.*
- c. *Hier nae volghet die derde leeringhe⁷.*
 - (1) *Een schoon verclaringhe vant heylighe Ave Maria (titel) (inc.) Elisabeth vervult wesende vanden heylighen gheest riep met groter stemmen. Ghebenedijt sidi onder de vrouwen...*
 - (2) *Hier nae volghet dat lijden ons Heeren Jhesu Christi ghedeylt in die seven ghetijden. Ter metten tijt. O Alder liefste Heere Jhesu Christe dye tot der metten tijt sijt ver-raden van Judas uwen discipel...*
 - (3) *Een ghebet vant lijden ons Heeren (inc.) O Heere Jhesu Christe dye om die verlossinghe der werelt zijt mensche ghe-worden... daer ghy den schaker hebt ghebrocht, welck met u was ghecruyt. Die met den vader... Amen.*

Ad 1. Gezien de onderlinge samenhorigheid der werkjes, mag men aannemen dat de goedkeuring niet alleen het eerste werkje, maar wel het ganse boekje betreft. *M. Riewaerdus* is niet minder dan *Ruardus Tapper*, geboortig van Enkhuizen, de grote professor van Leuven (1487-1559). Hij werd *magister artium* in 1507, *magister theologiae* in 1519. Verleent hij zijn approbatie als algemeen inquisitor (benoemd in 1537)? Indien de approbatie al na 1537 valt, weten wij nog niets omtrent de tijd, waarop het werkje ontstond. Toch kan men vermoeden, dat het door een tijdgenoot werd geschreven, die aandrang op een goedkeuring, welke meteen een aanbeveling van een gezagvolle figuur betekende (over Tapper zie *Biographie Nationale*, dl. 24, c. 555-577).

(7) Aangezien de druk 1551/2 afbreekt te midden van het eerste stuk, nemen wij hier de druk over van Vorsterman, z.j., vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 265, ex. der KB. te Brussel.

Deze 'vierige begeerte' is een uitgebreide commentaar op de hymne *Veni Sancte Spiritus*, waarvan iedere stroof vrij vertaald en bemediteerd werd op een diep doordachte en innig aangevoelde wijze. Misschien laat de schrijver zich kennen als een religieus, wanneer hij zegt: '*Mijn prelaten ende oversten ende medebroeders ende medesusters troosten mi somtijts...*'.

Ad 2. Deze 'meditatie' op *Ps.* 50. 12-14, die voorop als tekst worden aangehaald, ademt de zelfde geest als de voorafgaande 'vierige begeerte'. (Vgl. een gelijkaardige commentaar bij Bernardus en Ruusbroec, zie *OGE.*, 1953, p. 158-9). Wij mogen ze dan ook aan de zelfde schrijver toekennen. — Beide werkjes, die, naar we menen, nog onopgemerkt zijn gebleven, verdienen een nadere aandacht.

Ad 3 a. In aansluiting bij *Gen.* 17.1 wordt een bondige, streng methodich-uitgebouwde weekoefening opgesteld: '*God heeft den menschen veel weldaden bewesen: daerom sal die mensche voor hem wandelen alle die weke over, om danbaer te wesen op dese maniere*'. Zo moet de mens wandelen voor God: *als een kint voor sinen vader; als een dienare voor sinen heere; als een bruyt voor haren bruydegom; als een schuldenaer voor den ghenen die hi schuldich is; als een arme voor eenen rijcken; als een cranc mensche voor eenen medicijn; als een misdadige voor een rechter*. Op dit thema worden een gedragslijn en een gebedsvorm opgesteld. De *leeringhe* wordt besloten met volgend gedicht:

*Och die aldus die wercken overdochte,
Ende dese dinghen overbrochte,
In zijn doot en soude hi niet beven,
Want God soude hem dat eeuwige leven gheven.
Sonder twijfel, leven wij met voorsichticheyt,
God sal ons geven die eeuwige salicheyt.
Welcke ons gonne die heylighe Drievuldicheyt. Amen.*

Ad 3 b. De zelfde systematische geest verklaart hoe de mens, om vrucht te putten uit de communie, '*hem hebben sal... voor dye ontfanghinge, in der ontfanghinghe, nader ontfanghinge des heyligen sacraments*'. De zelfde grondhoudingen worden aangehaald: *ic arm kint tot u, mijnen vader*' enz. Dit methodische belet geenszins theologische diepte, zoals blijkt bij de uiteenzetting van de 'ghedachtenisse des Heeren' en van de symboliek der eucharistische gedaanten. Het gaat om de wekelijkse communie, aangezien drie dagen besteed worden aan de voorbereiding, en evenveel aan de dankzegging. De oefening is op dit schema formeel opgebouwd⁸.

(8) Hs. 1734 der UB. te Gent (beschreven Meertens, *o.c.*, VI, p. 167, nr. 13, geeft op f. 77v een op de zelfde manier opgestelde communie-oefening. Wij vermoeden dat zij uit ons boekje werd overgeschreven.

Ad 3 c. Ook de glose op het Wees gegroet is ordelijk uitgeschreven. Zij verklaart hoe wij Maria en 'dye vruchte haers maechdelijcken lichaems Jesum Christum' zullen 'loven ende ghebenedijen' volgens 'seven punten, welc inden heyligen Ave Maria geroert worden'. Aldus de stercheyt, de schoonheyt, de rijcdom, de aanwezigheid van God, de eerlijcheit, die sonderlinghe vrucht, de weerdighe name der vrucht (= Jezus). Elk punt wordt kort uitgewerkt voor iedere dag van de week, als inleiding van 'een roosen cransken, oft wat ghi wilt Marien ter eeren'.

Dit werkje, dat tot nog toe onopgemerkt bleef, heeft vroeger een goede verspreiding gekend, te oordelen naar de meerdere drukken, die ons zijn overgebleven : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 264-6 ; 088-089. Onze druk, die voorkomt in Th. 3743 der UB. Gent, door *Weduwe Henrick Peetersen*, is onvolledig, omdat de katernen E-F, die hier mede-ingebonden werden, feitelijk behoren tot een ander werk, dat wij als het *Boecxken van Myrrhe* konden identificeren (zie verder p. 72-73). Zie nog BCNI, nr. 4848 met literatuur aldaar.

10. *Eene devote oeffeninghe Tot een jehelijcken Choor der Engelen. Daer inne gehandelt wordt van die alderheylichste Dryvuldicheydt, ende die seven bloedt-stortinghen ons Heeren Jesu Christi, allen menschen oorbaerlijck die gaen willen tot den heylighen Sacramente, oft ghegaen zijn* (Antwerpen, M. Verhulst, 1664).

- 1) *Hier begint een schoon ghebedt van den heyligen Sacrament, dat S. Ambrosius ghemaect heeft, ende is sonderlingh seer goet ghelesen* (rubriek) (inc.) *Overste Priester ende ghewarighe blijschap* (lees : bisschop) *Heere Jesu Christe...*

Het overbekende gebed op naam van Ambrosius, naar het Latijn : *Summe Sacerdos et vere pontifex*. Andere Mndl. teksten bij Meertens, o.c., VI, p. 9, nr. 14 a, enz. Behoort wellicht niet tot de eigenlijke oeffeninghe.

- 2) *Een schoon gebet van den H. Sacrament* (rubriek) (inc.) *O almachtige eeuwige Godt, schepper des hemelrijckx ende aertrijckx ende alder creaturen... Ick arme sondighe creature... valle voor u neder...*
- 3) *O milde ende bermhertige Vader, ick aenbidde u, edel gloriouse Heere, hangende aen den Cruyce...*
- 4) *O aldersoetsten ende minlijcksten Heere, die ick nu begeer devotelijck te ontfangen, ghy kent mijn kranckheyt...* (gebeden tot Jezus als voorbereiding tot de communie).
- 5) *Ick bid u, o edele Coninginne Maria, door de groote vrueght, daer u herte mede vervult wert...* (gebed tot Maria als voorbereiding).

- 6) *O mijnen eerweerdigen H. Engel, mijnen lieven Camerlinck, ick groete u in dat minlijck hert ons liefs Heeren...* (Gebed tot bewaarengel als voorbereiding tot de communie. Dit is de scharnier, waarop het ganse tractaatje gebouwd is. Zo leest men :) *Ick bid u vriendelijck dat ghy... wilt... groeten my eerweerdelijck de gloriose Koninginne des hemels met de negen chooren der Engelen... Dan meuchdy u verstant opheffen met ootmoedigheyt in dat schoon eeuwich leven, daer God regneert met zijne lieve Engelen ende heyligen... Ende spreeckt met vierigher begheerten ende met grooter ootmoedicheyt totten den eersten Choor der Engelen, een oratie segghende : O ghy, eerweerdige HH. Engelen, ic arme creature, bid u... — Hierop volgen negen gebeden tot de negen koren der engelen.*
- 7) *Nu bidt ootmoedelijck alle Heylighen* (rubriek) (inc.) *O ghy, heylighe Patriarchen ende Propheten, ic bid u ootmoedelijck...*
- 8) Gebeden tot Jezus zelf op het ogenblik der communie.
- 9) Gebeden na de communie : *offeringe* tot de Hemelse Vader, tot Jezus, tot Maria.
- 10) *Een schoon Ghebet tot onser Liever Vrouwen* (rubriek) (inc.) *Weest ghegroet, o alder-heylichste Maria, Moeder Godts, Coninginne des Hemels...* (zie Meertens, *o.c.*, VI, p. 76, nr 14 en hiervoren p. 57-59, nr. 16).
- 11) *O alder glorieuste ende hoogste Coninghinne der bermherticheydt, Maria, ick groete...* (Zie hiervoren, p. 57, nr. 14).

Dit vinden we terug in hs. 96 E 20 Rotterdam, f. 1-26, beschreven door Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 107-111 (niet geïdentificeerd). Is dit een afschrift of omgekeerd?

Voor zover wij weten, werd dit tractaatje, dat eens zeer verspreid is geweest, tot nog toe weinig beschouwd ; o.i. ten onrechte. De titel die niet helemaal doorzichtig is, kan hiervan de oorzaak zijn. Het geheel is opgevat en uitgewerkt als *communie-oefening*. Het is niet duidelijk, waarom de H. Drievuldigheid en de 7 bloedstortingen naar voren gehaald worden. Ook de 9 koren der engelen zijn slechts van bijkomstig belang, waar alles gecentreerd is op de communie. De oorsprong en de schrijver blijven mij onbekend. Dit werkje verdient, om zijn innerlijke waarde als communie-oefening, een nadere studie.

Andere drukken : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1609-11 ; 3618-20 ; 4165 (exemplaar in Stadsbibliotheek te Antwerpen) ; 0929-30 ; 4376 ; en de vele latere drukken vermeld in BCNI onder *Oeffeninghe, Devote, tot een yegheliken Choor der enghelen*. Zie nog *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 1907, p. 14 ; drukken in UB. te Leiden c. 1550, c. 1570, c. 1575. Nog gedrukt : Antwer-

pen, Mart. Huyssens (typis Ant. de Ballo), 1604 8° (UB. Gent A 850); Antwerpen, Hier. Verdussen, 1631 (Stadsbibl. Antwerpen).

Wij signaleren afzonderlijk de druk van *Henrick Wouters, inde Gulden Sonne*, te Antwerpen, z.j., met als kolofoon: *Gheprint Thantwerpen by Matheus van Roye, voor Hendrick Wouters inden Gulden Sonne* We vonden een ex. hiervan in UB. te Gent (A 4595), waarmee samengebonden zijn: *Een devote meditatie op de passie ons Heeren* (= J. Bethlem), dat de zelfde drukkersvermelding biedt; en achteraan: *7 Psalmi poenitentiales + Litaniae*, alleen in het Latijn, in katernen A en B, gezet in Lettersnijder-type, met de zelfde kolofoon als hierboven (zonder enige vermelding van drukker enz.; het moet dus oorspronkelijk behoord hebben tot een 'Hortulus Animae', in een nu niet meer bewaarde druk van H. Wouters-van Roye). We menen dat de druk dus verschilt van nr. 3522 uit de BCNI die gedateerd is 1575. — We hebben hier dus blijkbaar te doen met de resten van een '*Dobbele Hortulus animae*', waaruit slechts drie brokstukken bewaard zijn gebleven. Zie nog p. 43-44.

NB. Het valt op, hoe van de in de titel vermelde 'seven bloetstorting' geen spoor te vinden is in de tekst. Wij menen dat dit raadsel opgelost wordt, wanneer wij zien hoe in het elders te beschrijven bandje *Ortulus Animae*, 1548 na '*Een devote oeffeninge tot eenen ygheliken choor der Enghele*' onmiddellijk volgt, zij het ook met een eigen titelblad en bij een andere drukker: '*Een devoot boecxken vanden Bloetstortinghen ons heren Ihesu Christi, ghenaeemt der Sielen ghewin*, Antwerpen, Michiel van Hoochstraten, z.j. Deze samenschikking zal wel niet zo toevallig zijn als het kan lijken op het eerste gezicht. Oorspronkelijk zullen de twee werkjes in één handschrift of in één druk verspreid zijn, totdat zij elk hun eigen bestaan zijn gaan leiden. Terwijl van het eerste werkje vele drukken zijn verschenen, kennen wij volgens Nijhoff-Kronenberg nr. 434, alleen deze druk (onvolledig ex. in Weert, volledig in Alverna).

Deze 'seven bloetstorting' zijn een in oostelijk getinte taal gestelde weekoefening omtrent de passie, met vermelding van '*alle die aflaten vanden heylighen lande*' welke men eens per week kan verdienen '*oftmen van plaetsen tot plaetsen ghinc*'. Dit alles doet ons denken aan Jan Bethlem's *Devote meditatie op die passie ons liefs heeren*' (zie p. 53), zodat wij ons afvragen of wij hierin niet een ander werk van de zelfde schrijver mogen zien. De beschrijving der passie-verhalen sluit sterk aan bij de *Heimelijke Passie* (zie OGE., 1961, p. 186s.). Men bemerkte het rijmproza. Na de eigenlijke Bloedstorting volgt een uitvoerige voorbereiding op

de dood, met de inleidende overgang: *Het waer seer goet datmen den siecken crancken dese Bloetstortinghe <n> met Puntkens tot sommige tijden wat lees*'. Het verhaal van de geboorte Christi uit de eerste Bloedstorting herinnert sterk aan het Kerstractaatje van Zuster Bertken (vgl. visioenen van de H. Birgitta van Zweden).

Er is een grote waarschijnlijkheid dat de auteur van deze *Bloetstortinghen* ook de '*Devote oeffeninge tot een ygheliken choor...*' schreef. In de *Commendatio animae* lezen wij:

Mijn heyligh enghel, wilt mijn arme siele leyden totten .ix. choren der heyliger enghelen, om daer geestelijcken aelmoesen te bidden.

O heylighen enghelen vanden eerste choor, bidt godt voor mi, dat Ihesus my wil vergeven al mijn sonden.

O archangeli, bidt voor my... enz. (F. 5r).

In de '*Devote oeffeninge...*' vinden wij insgelijks:

O mijn eerweerdige heylige engel, mijn lieve camerlinck, ick groete u in dat minnelijc herte ons liefs beeren Jesu christi, ende in dat reyne maechdelijc herte Marie, ende in dat hooghe godlijck wesen der heyliger drivuldicheyt. Hoochliken verhuecht u inden vader, waerdeliken verblijft u inden sone, soetelijc verruecht u inden heyligen geest. Ic bid u vriendelijc dat ghi trecken wilt hier in mijns brudegoms hof, ende groet mi eerweerdelijc die gloriose coninginne des hemels metten .ix. choren der engelen, met al die heylige patriarcken, propheten, apostolen, martelaren, confessoren, maechden ende alle heyligen, ende dat hooge godlijc wesen der heyliger drivuldicheit, ende wilt mi vercrigen van die coninginne des hemels...

Deze organische structuur der communie-oefening vinden wij bovendien schematisch terug op het einde der *Commendatio animae*, waar na de vermelde bede tot de 9 koren der engelen, het slotgedicht staat:

O Maria, vrou der enghelen, door u heylighen doechden versoent mi tot uwen gebenediden soon.

O Christe, door u heylige passie die ghi geleden hebt inder menschelijker natueren, versoent my totten hemelschen vader, thoonende u heylige vijf wonden voor mijn bose sonden.

O onghemeten eewige heylige drievoldicheyt, een genadigh god, wilt mi barmhertich wesen en salich maken, dat ic met allen salighen geesten mach singhen dijn ontfermherticheyt; lof eere, ende dancaerheyt moet sijn den vader, den soon, den heyligen geest inder eewicheyt. Amen.

Dergelijke methodische inslag lijkt ons een zeer waarschijnlijk veilige basis voor een onderzoek omtrent het auteurschap.

Ten slotte wijzen wij nog op het tractaat, waarin moet '*ghetogen (worden) van die alder heylighste drievuldicheyt*' volgens de titel

van de 'Devote oeffeninge tot een ygheliken choor'. Zoals wij van de aangekondigde 'seven bloetstortinghen' in dat werk geen melding vonden (maar wel in het voornoemde 'Devoot boecxken vanden Bloetstortinghen'), vinden wij over de H. Drievuldigheid in de 'Devote oeffeninge' evenmin een eigenlijke uiteenzetting: welk werk kan hier dan wel bedoeld zijn?

Wij menen dat een nieuw onderzoek moet ingesteld worden omtrent het gelegd verband tussen de twee (drie?) werkjes en omtrent het mogelijk auteurschap van Jan Bethlem.

11. *Hier begint een proper ende geestelijc boecxken, ende leert hoe dat alle kersten menschen met devotien ende innicheden misse hooren sullen tot haerder sielen salicheyt.* (titelvignet: priester aan het altaar) T'Hantwerpen By Hieronymus Verdussen. 1603.

1. *Prologhe. Die neerstelijc Misse hooren wil, die moet alle diveersche ydele wereltlijcke ghepeysen wt alle zijnder herten doen, ende peysen alleen neerstelijc om Godt ende om dat Godt toebehoort. Ende int begintsel der heyligher Missen, so wilt ootmoedelijc... Den dienst der missen inden Outaer is ter eeren ende tot weerdicheyt vander doot Christi, dewelcke by gheleden heeft aer het hout des Cruycen, ende is oock een vernieuwinghe ende een ghedenckenisse. Ende daerom is een ygelijc kersten mensch (op dien dat by de tijt heeft) schuldich Misse te hooren (volgen onderscheiden gebeden voor alle delen der mis, geeft o.a. het Anima Christi).*
2. *Dit is den troost ende weerdicheyt van Godt inder Missen (houtsnode: Calvarietoneel) Als de Priester den Confiteor leset, dan seyt onse Heere: Hier vergheve ick den Priester alle zijn daghelijcsche sonden... zy hebben my meer liefden gedaen, dan oftse my een gulden werelt hadden gegeven (Vgl. K. de Gheldere, Dietsce Rime, Brugge, 1896, p. 42-3).*
3. *Noch een schoon ghebedt als ghy ten H. Sacrament gaen wilt. (inc.) O Heere Jesu Christe, ick begeere heden te ontfanghen u H. lichaem ... alsoo volcomelijcken in mijn ziele als u Maria u moeder ontfijnck... u warachtighe Godtheyt des ghewarighen levens. Amen. Finis (vgl. hiervoren p. 54, nr. 3. 3, en p. 41, 1).*

De kolofoon zegt: *Dit boecxken is ghevisiteerd by Meester Jaspard de Mera, ... Gegeven tot Brussel, den sesten dach in Februario, Anno M.D.XLVI.* — Volgens de druk van 1603 (in het ex. van Plantijn-museum ontbreken ff. M 4 en 5) en van 1611.

Ik kan niet nagaan of hiervan nog drukken of hss. bestaan, noch wat de herkomst er van is. Eer van tweederang.

12. *Oeffeninghe om devotelyck Misse te hooren.* (titelvignet : Priester tijdens consecratie) *Ghebedt voor de Misse.* // *O Heere Jesu Christe, suyver licht des herten, ende eenwighe waerheydt, wilt doch mijn seer wilt herte stillen op dat ick in de teghenwoordigheyt uwer eerweerdiger Majesteyt... in de handen uwer moghentheydt, dat ghy dese bewaren wilt dagh ende nacht, alle uren ende oogeblickken. Amen.*

(Gebeden bij de onderscheiden delen der mis van Confiteor tot Benedictie ; niet banaal als uitdrukking en gedachte ; reminiscenties aan oude gebeden). Achteraan : Litanie van OLV. van Loreto. Zo in de druk van 1686. Bestaan hiervan nog andere drukken? Wie is er de schrijver van?

13. *Hier beghint een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe : hoe een mensche hem selven sal reguleren te leven ende te sterven.* (titelvignet : Calvarietoneel) *Tantwerpen op onser liever Vrouwen kerchhof, by Peeter van Keerberghen inde gulden Sonne* (titelblad met fleurons omrand).

(Proloog) F. A1v.: *Dit is een devoot Boecxken een bondelken van Myrre : vergadert, ende wt veelderley Boecxken dalderbeste. Hoe een mensche hem selven sal reguleren om salichlijcken te leven ende te sterven, ghefundeert wter heyliger Schriftueren. Inden eersten die thien geboden...*

1. *Dit sijn die thien Geboden die een yegelijck schuldich is te houden op sijn eewige verdoemenisse.* (inc.) *Ghy sult aenbeden ende ghelooven... Twee generael gheboden... Zie verder ; uit Dirc van Münster.*
2. *Dit Gheloove met den navolghenden Ghebeden salmen lesen voor siecken, oft die ligghe en sterven.* (inc.) *Ick geloove dat ter alleen een God is... Zie verder ; uit Dirc van Münster.*

Ghebet : Heere, ghelooft ende gedanct ende gebenedijt moet ghi zijn dat ic ben een kersten mensche... Uit Dirc van Münster?

Een ghebet om een sterck gheloove te houden. (inc.) *O mijn God mijn Here ontfermhertich ende goedertieren, ic bekenne ende geloove voor u, ende alle uwen lieven heyligen, dat ic als een goet kersten mensche... sterven wille... Uit Dirc van Münster, zie verder.*

3. (Morgenoefening) a) *Want ons leven onseker is eenen oogeblick tijts, om dan een salighe pelgrimagie te doen hier inder aerden, soo ist ons seer noot ende wel te raden, dat een yegelijck tsmorgens opstaende, een goet opset sal maken...* (rubriek met 3 gebeden tot Vader, Zoon en H. Geest, met PN. en AM.) — Overgenomen in hs. 3084 KB. te Brussel, nr. 22, vgl. hiervoren p. 12.

- b) *Een goede bevelinghe tot onsen lieven Heere.* (inc.) *Ick be-
vele my in Christus Cruyce...* — Overgenomen in hs. 3084
KB. Brussel, nr. 23; zie hiervoren p. 12.
4. *Hier beghint dat ghetijde vanden heylighen Gheest.* (inc.) *God
wilt dencken in mijn hulpe... Glorie si den Vader... O waerde
heylige Gheest wilt minen onghestorven wille bedwingen. Ende
wilt u seven gaven storten in mijnder sielen dat ic u kennen
ende volgen moet op dat ick u behaghelijck si.* (vignet: neder-
daling van de H. Geest) *Veni creator spiritus. Coemt heylighe
Gheest met uwer heyligher gaven der vreesen...* (12 gebeden
om de 7 gaven te verkrijgen, op dit schema met antifoön en col-
lecte: *God die alle herten openbaer zijn... = Deus cui omne
cor patet...*). — Vgl. Meertens, o.c., I, p. 67.
5. *Gheen profijteliçker dinck dan te overleggen die Passie ons
Heeren Jesu Christi.* (inc.) *Hier beghinnen die seven ghetijden
vanden heylighen cruyce, waer in gheschreven zijn die .vij. prin-
cipael articulen vander passien ons Heeren, tusschen elck ghe-
tijde lesende eenen Pater noster ende eenen Ave Maria, ende
tusschen elcken een schoon Oracie, om te vercrijgen Medicijne
der sielen. Te metten tijt. Heere ghi sult op doen mijn lippen...*
Daarbij aansluitend: *Pater noster, Ave Maria in duytsche en
Een devote groete tot den soeten naem Jesus.* (inc.) *Gegroet
sidy aldersoetste Jesu fonteyne...* — Vgl. Dirc van Münster,
zie verder.
6. *Om devotelijc misse te hooren sulti wtwendige dingen wter
herten doen, ende stieren u herte tot God.* (inc.) *O goedertie-
ren Heere Jesu Criste, ick bid u door die onsprekelike liefde in
welcker liefden...* — Een niet zeer eenvormige misoefening
waarin meerdere ook elders bekende gebeden ingelast worden:
Symbolum des geloofs (als Credo); *Weest ghegroet, salicheyt
des werelts* = LHA, nr. 134; NHA, nr. 101; *O Heere Jesu
Christe almachtige eeuwige God, want ghi u alder heylichste
vleesch...* = Meertens, o.c., VI, p. 76, nr. 18c. Overgenomen in
hs. 3084 der KB. te Brussel; zie hiervoren p. 12, n. 26.
7. *Item tsavonts salmen overdencken hoe men den dach overbracht
heeft, ende examineren hem selven... ende lese dan dese ghebe-
dekens.* (inc.) *O almachtige eeuwige moghentheyte des vaders,
wilt mi vergeven...* (3 gebeden tot Vader, Zoon en H. Geest,
met PN en AM). — Overgenomen in hs. 3084 KB. te Brussel,
nr. 27, zie hiervoren p. 13.
8. *<Devote Gebedekens, oock van onser liever Vrouwen ende van
allen Heyligen om salicheyt te krijgen>* (uit de Proloog).
- a. Tot OLV. 1) *Een gebedeken tot onser liever vrouwen dwelc
men seyt dat een engel eender ioncvrouwe geleert hevet,*

daer veel aflaten toe staen. (inc.) O ghy alder minlicste maget Maria, O Schoone roose Maria, fonteyne des levens... Ende gewaerdicte te geleyden in de eewighe blischap sonder eynde. Amen. — Vgl. NHA, nr. 104.

- 2) Een schoon innich ghebet tot onser liever soeter vrouwen op dat si ons helpt inder lester noot. (inc.) O Gloriose aldersoetste suyerste maget Maria, inder schoot uwer moederliker goedertierenheyt bevele ic arme sondich mensche... met Jesu dye gebenedijde vrucht ws lichaems aenschouwen mach inder eewicheyt. Amen.
 - 3) Een ander ghebet tot onser liever vrouwen. (inc.) Weest gegroet alder heylichste Maria, moeder Gods, coningbinde des hemels... ende bidt voor mijn sonden. Amen. — Vgl. NHA, nr. 38.
 - 4) Een groete tot Maria ende haer lieve ouders. (inc.) Weest ghegroet, Maria, vol gratien... — Vgl. NHA, nr. 94.
 - b. Tot alle Heiligen. — Een schoon gebet van alle heyligen. (inc.) Coemt mi te hulpen, bid ic u alle heyligen Gods. Ic arme sondige mensche make mijn toevlucht... mach gebruycken die glorie gods inder eewicheyt. Dat gonne ons God... gheest. Amen. — Vgl. Meertens, o.c., VI, p. 10, nr. 8.
9. <Hoe een mensche hem sal bereyden om ten heylighen Sacramente te gaen, met veel schoon Oracien ende Ghebedekens> (uit proloog).
- 1) Item dit navolgende gebet salmen devotelijk spreken als men wilt ten weerdigen heiligen Sacramente gaen. (inc.) O Heere, ghy zijt daer tegenwoordich inden heiligen Sacrament. Ick begheere heden te ontfangen u heylighe ende ghebenedijde lichaem... also volcomelijck als u ghebenedide moeder... regneert een god eewelijc sonder eynde. Amen. — Vgl. NHA, nr. 96.
 - 2) Na der ontfanghenisse des heiligen Sacraments een ghebet. (inc.) O Here Jesu Christe, lof si uwe onsprekeliker minliker goedertierenheit... een eewich God is, almachtich ende onverscheyden. Amen. — Vgl. NHA, nr. 98 en Dirc van Münster, uitg. Drees, p. 205 s.
 - 3) Na der ontfanckenis des heylighen Sacraments. (inc.) O heylige werschap in welcke christus... Vgl. Meertens, o.c., VI, p. 50, nr. 21a.
 - 4) Nader ontfanckenisse. (inc.) O Heere, want is arm onweerdighe sondaer u heylighe lichaem... ende in allen duechden volherden totter doot. Amen.
 - 5) Nader ontfanckenisse. (inc.) Ic bidde u, soete minlijcke

- 6) *Nader ontfancknisse. (inc.) Wi bidden u, lieve here, dat ons moet reyn maken... Overmidts u, Jesu Christe, verlosser der werelt. Amen.*
- 7) *Nader ontfancknisse. (inc.) O soete Jesu, gheeft ootmoedicheyt den hovaerdigen menschen... van eewen tot eewen aenschouwen.*

*Een devote oeffeninge vanden wijngaert Engaddi, ende bediet dat lijdens ons Heeren Jesu Christi. (inc.) Gaet inden wijngaert van Engaddi... want dit is nu dat gulden iaer des bruydegoms. — Deze tekst komt nog voor in *Dat boeck van goder devocien*; zie Nijhoff-Kronenberg, o.c., nr. 4128; vgl. Dalmatius van Heel, o.c., p. 80; p. 102, nr. 13. *Het Gheestelijc Harpenspel van den Lijden ons Heren*, ug. J. Valckenaere, Roeselare, 1902, p. 18-19.*

*Dit navolgende gebet sal een mensche alle dage lesen met innicheyt zijns herten tot God om salich te worden. Ende men salt den stervenden menschen voorlesen in haren lesten. (inc.) O siele Christi, heylighet mi... — Dit is het *Anima Christi*.*

Kolofoon: *Dit boecxken is geintituleert het Boecxken van Myrre, is gevisiteert ende geaprobeert bi Meester Jasper de Mera Licentiaet inder godheyt, byder KM. daer toe gecomitteert. Ende is bider voorscreven K.M. toegelaten ende geconsenteert Jan Roelants dat hi den tijt van twee jaren naestcomende tvoorseyde boecxken sal alleene printen ende vercoopen... alst blijft inde Octroye. Ghegheven tot Bruessel, den .vi. Julij int Jaer vijftthienhondert ende .Xlix. Onderteekent Boudewijns.*

Voor zover we weten, werd dit *Boecxken van Myrrhe* nog niet opgemerkt. Toch moet het een ruime verspreiding gekend hebben, die wij voor het ogenblik nog niet in staat zijn volledig te belichten. We vermelden de volgende drukken.

1. Aangezien wij vaststelden dat bepaalde teksten uit dit *Boecxken* in het hs. 3084 der KB. te Brussel overgenomen werden, het welk rond 1540 geschreven werd (zie p. 19), moet reeds een druk van dit werkje voordien verschenen zijn. Wanneer?

2. Uit bovenstaande kolofoon blijkt dat een drukprivilegie in 1549 aan Jan Roelants werd toegestaan. Het zou voor de hand liggen, dat deze dan ook hiervan gebruik gemaakt heeft. In welk verband heeft hij het gedaan? Liet hij het werkje afzonderlijk verschijnen of nam hij het op in een 'Dobbelen Hortulus'?

3. In het bandje *Ortulus anime*, Antwerpen, Wwe Henrick Peeterssen van Middelburch, 1551/2, uit de UB. Gent, zijn na de katern D van het laatste ingebonden werkje twee katernen E en F van

een ander boekje ingebonden (zie hiervoren p. 64), dat wij nu kunnen identificeren als dit *Boecxken van Myrrhe*. Op het einde aldaar luidt de kolofoon: *Dit boecxken is ghevisiteert ende geapprobeert by Meester Jasper de Mera licentiaet inder godheyt. Gheprent Thantwerpen op dye Camerpoorte brugge inden Mol, by die Weduwe van Henrick Peeterssen van Middelburch. Int iaer ons Heeren .M.CCCCC.Li.*

Er is een grote waarschijnlijkheid, dat dit boekje was opgenomen in het tweede deel van de '*Dobbelen Hortulus*'. Sinds wanneer? De keuze der voorkomende stukken laat vermoeden, dat het reeds vroeg werd opgesteld. Zo is het waarschijnlijk, dat het ook reeds vroeger gedrukt werd. Zowel over samensteller als over uitgever kunnen we alleen gissingen maken.

4. Aangezien het hiervoren beschreven exemplaar samengebondeld werd met een *Ortulus anime* uit 1571, mogen wij aannemen dat deze ongedateerde druk van dat *Boecxken van Myrrhe* eveneens uit dat jaar is. Daar het voorkomt met een *Ortulus anime* en een *Der sondaren troost* (zie p. 57-9), kunnen we vermoeden, dat ons bundeltje, met zijn misselijke inbinding, oorspronkelijk deel uitmaakte van een '*Dobbelen Hortulus*'.

Dit boekje komt voor onder de verboden 'Duytsche boecken' van de *Index* van Karel V, 1550 (zie Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, Leiden, E.J. Brill, 1889, p. 82-83). Het is niet duidelijk waarom het verboden werd. De poging van Chr. Sepp, om dit werkje met de *Fasciculus Myrre* te vereenzelvigen, wordt door onze vaststelling achterhaald.

Wie is de samensteller er van? Te oordelen naar sommige bronnen, waaruit hij geput heeft, zou men geneigd zijn hem onder de franciscanen te zoeken. Immers een eerste onderzoek liet ons toe, in Dirc van Münster's *Kerstenspiegel* enige contacten te vinden. Zo bv. c. 1. beantwoordt aan c. 9 uit Dirc (ug. Cl. Drees, *o.c.*, p. 75s.) Ook c. 2 aan c. 3 en 4 (ug. Drees, p. 50 s. en 58 s.). Het bijvoegsel bij c. 5 aan c. 25 (ug. Drees, p. 183). Omtrent '*Een devote groete tot den soeten naem Jesus*', *ib.*, kan men een duidelijke parallel vinden bij Dirc (zie Drees, p. 26 en p. 319). Vooral is er het gebed uit de mis-commentaar met de rubriek: *Een schoon gebet seer verdienstelijc vander passien ons Heeren dat broeder Dierick van Munster gemaect heeft*, dat elders heet: *Corte oefeninghe vander passien ons heeren ihesu christi* (zie W. Schmitz, *ofm.*, *Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Nijmegen-Utrecht, 1936, p. 67. Het is een ampliatio van het *Anima Christi*..

Bovendien vinden we zowel in Dirc van Münster's *Spiegel* als in het *Boecxken van Myrrhe* meerdere teksten, die ook voorkomen

in NHA. Noch Drees noch Schmitz (zie hierboven) hebben de toch belangrijke vraag naar de bronnen van Dirc aangeraakt. Wij menen inderdaad dat Dirc's werk niet zo oorspronkelijk is als men algemeen schijnt aan te nemen. Het lijkt ons te baden in de stroming van de onmiddellijk voorafgaande en eigentijdse vroomheid en veel uit andere schrijvers of anonyma geput hebben, m.n. uit de getijdenboeken, die ons in de rechtstreekse nabijheid van de NHA of de LHA verplaatsen.

Indien wij nu in dit werkje de hand van een franciscaan zouden moeten herkennen, zou meteen de vraag aan de orde komen, of de franciscanen nog niet meer betrokken zijn geweest bij de compositie en de verspreiding van de NHA. Zo wijzen wij nog alleen op de tweevoudige tekst der 10 Geboden, die voorkomt in HA, Van Ghelen 1573 en H. Verdussen 1594. Dit alles vergt nog nader onderzoek.

14. *De vier uytersten des menschen, te weten: Die doot : Dat oordeel: Die pijn der hellen: Ende die blijschap des eeuwighen leven. Seer oorbaer ende profijteliick om te lesen. ghedenckt uwe uyterste ende inder eewicheyt en suldy niet sondighen* (titelvignet : Christus overwinnaar van de dood) *t'Antwerpen, by Hieronymus Verdussen den Jongere, woonende op'doude Coremert, inde vergulde Tes. 1686. Katernen A-F. Approbatie : Antwerpen, 23 oct. 1623. Max. ab Eynatten.*

Dit is het bekende werk van Gerardus van Vliederhoven (zie noot bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 1604). Alleen in het ex. van het Ruusbroec-genootschap vinden wij dit werk verbonden met de 'Dobbele Hortulus'. Evenwel komt het, in een slechts lichtelijk verschillende redactie van de zelfde vertaling, voor in hs. 3084 KB. Brussel (zie p. 8). Dit samentreffen kunnen we niet zonder meer een toeval noemen.

Het werk is eindeloos vele malen verspreid geweest in hss. en drukken vóór en na 1500 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 2089-90 ; 4000-1 ; BCNI, index i.v. *Novissima*).

15. *Hier behindt een devoot Boecxken, gheheeten onser Vrouwen Claghe, oft Palm-sondach* (titelvignet : Jezus' intocht in Jerusalem).

1. (inc.) *Des maendaechs na Palmen-dach also die Joden onsen lieven Heere hadden ontfangen, op den Palmdach met grooter eeren ende hy in den Tempel gepredict had ende die siecken genesen had, so ginc onsen Heer Jesus Christus wandelen achter den Tempel... (expl.) ende sy was haren lieven Sone, Jesu Christo onderdanich. Die ons wil verleenen sijn eeuwige leven. Amen.*

Hier zijn int corte voleyndt die claghelijcke woorden, die onse lieve Vrouwe met haer lief kint Jesu Christo hadde tusschen Palmsondach ende den goeden Vrydach.

2. Een schoon ghebedt van onse lieve Vrouwe (titel) (inc.) Weest gegroet, alder heylichste Maria, Moeder Godts, Coninginne des hemels, Poorte des Paradijs... ende bidt voor alle mijn sonden. Amen.
3. In Christus wonden, tot aller stonden⁹,
Ick bid u, menschen, hoort dit vermonden,
Is vergiffenisse van alle sonden. Amen.

Ad 1 : Nijhoff-Kronenberg, nr. 1668, verwijst naar hs. I.G. 29, der UB. te Amsterdam, dat de titel draagt : *Die heymelike passie ende van onser liever Vrouwen rouwe* ; zie J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, V, p. 79. Inderdaad de tekst beantwoordt aan het passieverhaal, bekend onder de naam *Heimelijke passie*, voor wat betreft de maandag tot de donderdag, zoals wij elders zullen verklaren. Elders heet hij : 'zeer mynlicke worde die onse here ihesus had met synre liever moder van palm sonnedach totten gueden vrydach' (hs. 10765-66, KB. Brussel, f. 124r-).

Van deze tekst hebben wij andere drukken : zie Campbell, nr. 1782-5 ; Nijhoff-Kronenberg, nr. 1668-70 ; 3671-4 ; BCNI, nr. 2249, 4739-40. Vgl. *Het Boek*, 1922, p. 80 s. Nog Hier. Verdussen, 1599 (Plantijn-museum, Antwerpen).

Ad 2 : zie Meertens, VI, p. 76, nr. 14 en par.

Ad 3 : niet geïdentificeerd.

Wij noteren, dat de *Censura Libellorum Scholasticorum quos... Malderus... vetuit praelegi...* 1621, gepubliceerd in *Le Bibliophile Belge*, 1879 door Ruelens, bij *Onze lieve vrouwe Palme-Zondach* aanstipt : *Petit livre publié sans approbation, rempli de choses apocryphes, ridicules et scandaleuses de la sainte vierge* (o.c., p. 64) onder de 2e klasse : *Livres qu'il n'est pas permis même de lire par extraits, par ce qu'ils n'ont jamais été approuvés de personne, et qu'ils ne peuvent être ni facilement corrigés ni appropriés aux enfants*.

16. *De seven ween Van onser Lieve Vrouwe in 't langhe : Seer goedt ende oorbaer om te lesen voor alle menschen. Van nieuws oversien ende verbeteret* (titelvignet : OLV met de 7 zwaarden). *t'Antwerpen, By Martinus Verhulst, op de oude Coremert inde Gulde Tes.* 1683.

Alleen in het ex. van het Ruusbroec-genootschap komt dit tractaat samen met de 'Dobbele Hortulus'. Heeft het oorspronkelijk

(9) Het laatste bladvulsel in *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 242, luidt : *In ihesus wonden vinde ic rust tot allen stonden*. Is ons rijmpje hiervan een variante?

hierbij behoord? Er zijn geen positieve bewijzen. Wij vernoemen alleen het feit, dat voornoemde titelvignet, naar een andere snede, ook voorkomt in *Hortulus Animae* van \pm 1563 (ex. Ruusbroec-genootschap). Over de smarten-verering zie Kronenburg, *o.c.*, II, p. 211-79. Over deze tekst zie drukken bij *BCNI*, index s.v. *W een*; Campbell, *o.c.*, 655; 1781¹⁰.

Op het einde van onze rondgang zal het wel niet meer nodig zijn te wijzen op het vele dat verborgen zit achter de simpele titel van 'Enkele' en 'Dobbele Hortulus'. Zo kende de NHA een nog weinig besefde verspreiding en kwamen allerlei tractaatjes, waarvan enkele merkwaardig mogen heten, in brede kringen bekend.

(10) Over de nrs. 17, 18, 19, die alleen in de *Hortulus* van 1548 voorkomen, zie ons *Hortulus*-artikel in *De Gulden Passer*, 1962.

DERDE HOOFDSTUK

HANDSCHRIFTELIJKE VERSPREIDING VAN DE HORTULUS ANIMAE

Ons tweede hoofdstuk, dat de verspreiding van de HA in druk ten onzent wilde nagaan en ongemeen wijd is uitgegroeid wegens het steeds nieuw aangebracht materiaal¹, heeft ons tegen de algemeen heersende opinie in laten aanvoelen, hoe weinig eenvormig en onveranderlijk de HA zich aan ons voordoet. Dit onderzoek werd ons, zoals wij reeds lieten horen, opgedrongen door de beschrijving van hs. 3084 der KB. te Brussel, dat ons na allerlei opsporingen het inzicht bijbracht dat wij daar stonden voor een verborgen afschrift van HA. Deze vaststelling zelf echter dwingt ons logischerwijs een nieuwe vraag te stellen: zou het voornoemde hs. dan wel het enige dergelijke geval zijn, of is het niet eerder waarschijnlijk, dat nog andere hss. op de zelfde manier uit de HA overgeschreven werden? M.a.w., werd de HA alleen in druk verspreid of moeten wij bovendien nog rekening houden met een handschriftelijke verspreiding? Bij dit nieuw onderzoek moeten wij uiterst beknopt zijn, of liever, de resultaten, die wij hier na onze eerste steekproeven willen voorleggen, mogen niet als definitief gelden maar moeten inwerken als vraagtekens, die de verdere vorsers op dit gebied attent moeten maken op deze mogelijkheid bij hun pogingen tot identificatie.

1. Wij wezen er reeds op, hoe de aandacht der historici voor de HA in 't algemeen hoofdzakelijk gewekt werd door het geïllustreerd Hs. 2706 der Nationalbibliotheek te Wenen, dat door zijn fac-simile-uitgave grote bekendheid verwierf. Dat Duitse hs. blijft intussen een eretitel van onze Gents-Brugse schildersschool (zie p. 2).

2. Te weinig aandacht werd evenwel geschonken aan de grondige studie van Fr. Dörnhoffer (zie p. 1 n. 2), die in een *Appendice* een *Description de treize manuscrits de l'Ecole de Bruges appartenant à la Bibliothèque I. et R. de la Cour et à la Bibliothèque I. et R. de la famille et des Fideicommiss de Vienne* geeft. De kunsthistorici krijgen hier een rijk studiemateriaal voorgelegd, dat evenwel nog systematischer moet uitgebaat worden. Uiteraard hechtte Dörnhoffer weinig belang aan een strenge inhoudsbeschrijving van deze voor de kunst imponerende hss., zodat hij zich met een bondige inhoudsopgave tevreden stelde. En toch menen wij uit die gegevens te mo-

(1) Onze bijdrage ter zake, die in *De Gulden Passer* 1962 zal verschijnen, vormt feitelijk allereerst een integrerend deel van dit bibliografisch onderzoek.

gen vermoeden, dat wij hier in minstens 11 op de 13 hss. de tekst van de LHA mogen herkennen. Dit vermoeden zou nader moeten bevestigd worden door een onderzoek van de hss. zelf.

3. In dit zelfde kunsthistorisch verband werden wij getroffen door de beschrijving, die Dr. Meertens geeft van het hs. der UB. te Leuven vroeger G 7, nu A 4 (gespaard gebleven in 1940). Nrs. 1-38 zijn Latijnse getijden en gebeden, die, zo niet alles bedriegt, aan een of andere uitgave van de LHA zijn ontleend. Nrs. 39-44 zijn Dietse gebeden, waarvan de tekst, rubriek en opeenvolging ons op ontleningen aan NHA wijzen. Deze vaststelling der ontlening aan HA heeft ongetwijfeld haar belang. Bovendien wijzen we nog op de waarde van dit 'prachtig verlucht perkamenten handschrift, afkomstig uit de Westelijke streken van Vlaanderen, begin 16e eeuw... 37 grote miniaturen; 36 kleinere miniaturen; rijke bladomlijstingen in de stijl der 16e eeuw', zoals Meertens reeds aanstipte (dl. VI, p. 198-202). Wanneer deze twee gegevens van tekst en verluchting samengebracht worden, mogen wij dit zo goed als onbekend hs. meteen leggen naast het vermaarde HA-hs. van Wenen, waaraan zoveel studies en een luxueuse heruitgave werden besteed. Wij vermoeden dat de herkomst van dit artistiek zo hoogstaande werk in de zelfde Gents-Brugse school moet gezocht worden. Onbevoegd om verder op het kunstgebied uit de weiden, achten wij de hierboven gemaakte bemerkingsen belangrijk genoeg, om de aandacht der kunsthistorici voor dit Leuvense hs. te vragen, opdat zij het nader zouden bestuderen en laten waarderen als cultuuruiting onzer schilderkunst, waarin de HA blijkbaar een merkwaardige inspiratie mocht wekken.

4. Nog in dit literair en artistiek verband wijzen wij op het kostbare en zeer mooi verluchte hs. M 14.17 (vroeger Zaal III 47) van het Plantijn-museum te Antwerpen, beschreven door Meertens, dl. VI, pp. 3-6. Daarin vinden wij Latijnse teksten, die blijkbaar uit een of andere uitgave van LHA overgenomen zijn; daarnaast allerlei Dietse gebeden, waarvan een aantal uit NHA. Nr. 14 (uit Meertens' beschrijving) komt elders voor²; nr. 20 (door een andere maar gelijktijdige[?] hand geschreven), 21-25 komen uit NHA; nr. 26 een andere (bijgewerkte?) vertaling v.h. Bernardinus-gebed. (NHA nr. 35); nr. 27: LHA nr. 48. Globaal genomen kunnen wij zeggen: het eerste deel van het hs. put uit LHA; het middenstuk met de passiegedeelten uit allerlei bronnen; het laatste deel (met de 15 Bloedstortingingen uit het eerste) uit NHA. NB. 1) Nr. 9 = *Die vij. getiden op die passie ons heeren*, Antwerpen, Thomas vander Noot, z.j., zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1003. Vgl. fac-simile-uitgave

(2) Vgl. ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*.

door de Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, (1942) en P. de Keyser, *Salighe meditatie des lijdens ons liefs heeren op die seven ghetiden* (Antw., Thomas vander Noot, c. 1505). *Litterair-historische en bibliographische inleiding*. Antwerpen, 1942 (*Antwerpsche Bibliophielen*, uitg. nr. 45). 2) Nr 19 = Holder-passie. 3) Men bemerke hoe nr. 8 aansluit bij het slotgebed van de oefening op de vrijdag uit Bethlem's *Meditacie op die passie* (opgenomen in DHA; zie p. 54); alleen het slot lijkt mij oorspronkelijker dan in de druk van 1551-2. Dit wijst vermoedelijk wel op een ontlening aan de DHA, die reeds vroeg bij ons moet verspreid zijn geworden. — Wij vestigen de aandacht der kunsthistorici op de fraaie miniaturen van het hs., speciaal op de kleine, die de 15 Bloedstortingingen illustreren (opgesomd bij Meertens). Meertens wees reeds op de trefende overeenkomst tussen deze miniaturen en de houtsneden uit *Die vijftien Bloetstortinghen*, 1524 (Nijhoff-Kronenberg, nr. 425) (vgl. Meertens, dl. II, p. 42, n. 18). In dit verband brengen wij nog de houtsneden uit de *XV Bloetstortinghen* van de HA der Vorsterman-drukken enz.).

5. Een nader onderzoek zou moeten ingesteld worden omtrent hs. 12078 der KB. te Brussel (beschreven Meertens, VI, p. 75-78), waarvan de vele parallelteksten met NHA laten vermoeden, dat wij met ontleningen daaraan te doen hebben. Indien de afhankelijkheid van het hs. tegenover de HA zou kunnen met zekerheid bewezen worden, zouden wij hier staan voor een zeer vroege invloed, nl. uit het jaar 1496. De vraag blijft echter hoe wij de verhouding van de HA tegenover de algemene traditie der getijdenboeken moeten opvatten.

6. Sterke parallellen tussen HA en hs. 1962 der *Hessische Landes- und Hochschulbibliothek* te Darmstadt (zie Achten-Knaus, o.c., p. 50-58), gedateerd c. 1525, stellen ons voor de zelfde vraag.

7. Enkele hss. uit de UB. te Leiden staan in de zelfde kring. Aldus hs. Ltk. 237 (beschrijving bij Lieftinck, o.c., p. 50-4): naast meerdere gebeden, die wel uit HA kunnen overgenomen zijn (bv. 15 Oraties van S. Birgitta; *Inder teghenwoordicheyt...*) vinden wij twee postincunabeltjes ingebonden, die in de geschiedenis van de HA hun rol hebben gespeeld: Bethlem, *Meditacie op die passie...*, dat wij als eerste werk uit het tweede deel van de DHA kennen (zie p. 54); en de *'Alderprofitelicste oeffeninghe vanden XV bloetstortinghen*, Antwerpen, H. Eckert van Homberch, c. 1512 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 3616), die in de huidige overlevering van NHA telkens aansluit bij de XV Oraties van S. Birgitta en de Groeten tot de wapenen der passie Xi. Men moet de vraag stellen, of dit (of een dergelijk) hs. niet een schakel zou zijn in de ontwikkelingsgeschiedenis van NHA.

8. Hs. Ltk. 303 aldaar (Liefstinck, *o.c.*, p. 120-2) bevat allerlei gebeden, die typisch tot HA behoren. Speciaal wijzen wij op 'Een devote oefffeninge vander missen gedeylt in ses deelen...', waarvoor Liefstinck geen parallel vindt, maar dat voorkomt in DHA, 1551/2 (vgl. p. 40-41).

9. Hs. Ltk. 304, aldaar (Liefstinck, *o.c.*, p. 122-6), c. 1550, doet ons telkens denken aan LHA of NHA.

10. Uit de beschrijving van Hs. 96 E 19 c. 1540 der Gemeentebibl. te Rotterdam, door Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 100-6, kunnen we eveneens opmaken, dat vele gebeden daaruit genomen zijn hetzij uit LHA, hetzij uit NHA.

11. Een nader onderzoek dient ingesteld te worden aangaande hs. 96 G 10, uit 1560, uit de zelfde bibliotheek, (vgl. Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 113-133), waarin wij zowel teksten uit LHA ontdekken, als uit NHA (Maximilianus-gebed; *In die teghenwoordicheit*).

12. Wij willen sluiten met een 'oud vlaamsch hs.', dat eens in het bezit was van J.V., schrijver van een artikeltje over de *Hortulus Animae* in *Biekorf*, 1922, p. 145 s., maar verloren ging tijdens de oorlog 1914-8; het telde 248 ff., + kalender en tafel, zoals de druk van 'Der sielen Bogaert' (vertaling Damiaan vanden Houte), waarvan het ook de zelfde tekst weergeeft. 'Daar ik nooit een hs. van Der Sielen Bogaert gevonden heb, denk ik dat dit mijne het eenig-overgeblevene was', zegt J.V. Blijkbaar mogen wij niet veel waarde hechten aan dit, nu helaas verloren hs., daar het alleen een afschrift van een druk der vertaling Damiaan vanden Houte zal geweest zijn. J.V. vermoedde niet eens het bestaan van andere bewerkingen en uitgaven van HA, noch de ware verhouding tussen deze redactie en de tekst der Straatsburgse drukken, (die hij vrij simplistisch als verminkingen van zijn gave tekst beschouwde), noch de mogelijkheid van andere handschriftelijke verspreiding te onzent. Ik weet niet of dit tijdens de oorlog 1914-18 verloren gegane hs. nog ooit teruggevonden werd. Het is intussen typisch voor de verspreiding van HA, dat J.V. zijn hs. gevonden had 'bij eene boerin van Moorslede nu overleden'.

Onze rondgang door de hss. willen wij hier afsluiten. We beseffen zeer goed, dat wij verder zouden moeten doordringen en de ontleding kritischer doorzetten. Wat wij toonden, zal evenwel reeds volstaan, om te mogen zeggen, dat de *Hortulus Animae* ook handschriftelijke verspreiding heeft gekend. Daarmee is het probleem gesteld, zodat men voortaan goed zal doen, hiermede rekening te houden bij het handschriftenonderzoek.

Na deze lange uiteenzetting kunnen onze *besluiten* kort zijn.

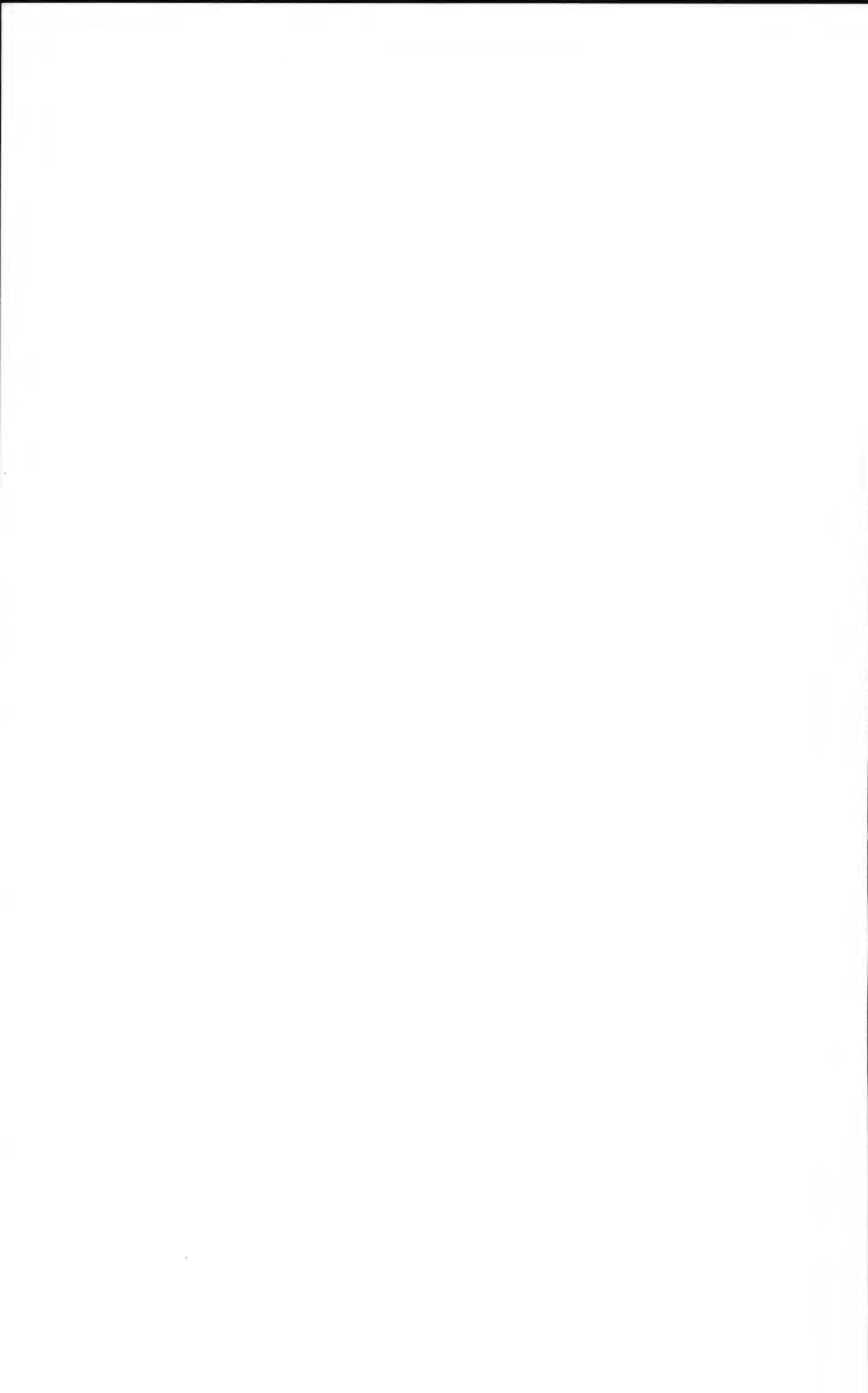
Door deze studie waren wij in staat, kritisch contact te nemen met het wijde gebied van de getijden- en gebedenboeken-literatuur, die op internationaal vlak moet onderzocht worden. Telkens kwamen wij tot de vaststelling dat de lijnen van onderlinge verhoudingen en ontwikkeling zeer vlottend en vervlochten zijn. De verspreiding van de Hortulus Animae, zowel in druk als in handschrift, vertoont dan ook een onvermoed wisselend en grillig beeld.

Een nader onderzoek zal nodig zijn om uit te maken, allereerst waarin het eigenlijk beeld van de Hortulus Animae zou kunnen bestaan, zodat men kan gaan beseffen, waarin hij verschilt van of overeenkomt met de andere eigentijdse getijdenboeken; vervolgens, hoe en waar de Hortulus Animae concreet ontstaan is in zijn eenzelligheid en in zijn wisselende gedaanten, en hoe hij uit het verleden gegroeid is³.

Eerst wanneer deze voorstudie in het algemene kader der getijdenboekenliteratuur ver genoeg zal gevorderd zijn, zal men in staat zijn, om te beseffen hoe de Hortulus Animae bij ons (in het Latijn) is doorgedrongen (eigen of ontleend?) en hoe hij vertaald werd *in duytische*, en welke wisselende gedaanten hij telkens heeft aangenomen.

Onze voorafgaande studie heeft telkens gewezen op de kritische vragen die rezen bij ons onderzoek, zodat de simplistische opvatting van een rimpelloze eenvormigheid in gedaante, ontwikkeling en verspreiding wel doorbroken mag worden gedacht. Intussen konden wij aantonen, welke een tot nog toe onvermoede verscheidenheid en verspreiding de Hortulus Animae heeft gekend bij ons. Naast de kritische vraagtekens, die gerezen zijn, moge dit een positieve aanwinst heten: beide waren een voldoende rechtvaardiging van onze arbeid.

(3) Onze bijdrage in *De Gulden Passer* ontwikkelt in haar tweede deel de kritische basis van deze probleemstelling.

De Spiritualisatie van de Cultus in Paulus' brieven en in de Schriften van de Dode Zee

door

Monseigneur Prof. J. COPPENS

De nieuwtestamentische spiritualisatie van de cultus, m.a.w. de wijze waarop de auteurs van het Nieuwe Testament geleidelijk de idee van een vergeestelijkte eredienst hebben opgevat, ontwikkeld, ingevoerd, in tegenstelling met de uiterlijke, cultuele praktijken van het Jodendom, die ze hadden afgewezen, is een ingewikkeld vraagstuk waarover menig auteur zich heeft gebogen¹. Het verdient inderdaad ten volle de belangstelling van historici en filologen. Wij menen derhalve onze tijd niet te verliezen door onze aandacht aan het probleem te wijden, probleem dat, ten gevolge van de ontdekking van de handschriften te Qumrân en elders in de woestijn van Judea, een nieuwe actualiteit verworven heeft².

In deze studie kunnen wij het vraagstuk niet in zijn gehele omvang onderzoeken. Wij beperken ons tot de Schriften van Sint-Paulus, meer bepaaldelijk tot de brieven van zijn eerste literaire periode en tot de zogenaamde gevangenschapsbrieven. Wij sluiten bovendien uit het onderzoek alle teksten uit die betrekking hebben op de eucharistie. Deze laatste perikopen zijn zo belangrijk en worden tevens zo gecontroleerd, dat ze een nieuwe en eigen studie kunnen opeisen³. Ons onderzoek gaat dus uitsluitend naar de teksten waar Paulus het heeft over de cultus in het algemeen.

(1) H. Wenschkewitz, *Die Spiritualisierung der Kultusbegriffe, Tempel, Priester, Opfer*, Leipzig, 1932. — M. Fraeyman, *La spiritualisation de l'idée du temple dans les Epîtres Pauliniennes*, ap. *Eph. Theol. Lov.*, 1947, t. XXIII, p. 378-412. — O. Betz, *Le ministère cultuel dans la Secte de Qumrân et dans le Christianisme primitif*, ap. *La Secte de Qumrân et les Origines du Christianisme (Recherches bibliques, IV)*, p. 163-202, Bruges-Paris, 1959. — Y.M. Congar, *Le mystère du temple*, ap. *Lectio divina*, XXII, Paris, 1958. (Dit werk lijdt vaak aan approximatieve exegese). — B. Reicke, *Some Reflexions on Worship in the New Testament*, ap. *New Testament Essays in Memory of Th. W. Manson*, p. 194-209, Manchester, 1959.

(2) Vgl. over de vondsten van Qumrân: *La Secte de Qumrân et les Origines du Christianisme*, ap. *Recherches bibliques*, t. IV, Paris, Bruges, 1959. — Een kort overzicht biedt J. Coppens, *De Boekrollen uit de Woestijn van Juda. Hun verbouding tot het wordende Christendom* (Overdruk uit *Dietsche Warande en Belfort*, 1960, nr. 2), ap. *An. Lov. Bibl. Orient.*, ser. III, nr. 16, Leuven, 1960.

(3) Vgl. dienaangaande W. Goossens, *Les origines de l'eucharistie, sacrement et sacrifice*, ap. *Univ. Cath. Lov. Diss. Fac. Theol.*, ser. II, t. XXII, Gembloux-Paris, 1931.

We zullen trachten de ideeën van de Apostel in hun nuances en ontwikkeling na te gaan, en ons afvragen of de onlangs ontdekte, oud-Joodse Schriften enig nieuw licht werpen op Paulus' gedachtingang.

Het vraagstuk, wij stipten het reeds aan, werd gedurende de laatste jaren herhaaldelijk behandeld. Benevens een waardevol proefschrift van H. Wenschkewitz⁴, kunnen wij verwijzen naar enkele belangrijke bijdragen van het *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*⁵ en naar een serie recente artikels die van verscheidene zijden hebben gepoogd aan het vraagstuk een oplossing te schenken⁶.

Naar drie punten zal in de studie van het aangesneden onderwerp onze belangstelling dienen te gaan, te weten precies naar die drie elementen welke de hoofdbestanddelen van de cultus uitmaken. Wij noemen: tempel, offer, priester. Wij zullen derhalve achtereenvolgens onderzoeken, of en in welke mate de Apostel van de heidenen elk van deze drie elementen spiritualiseert.

**

Aangaande de spiritualisatie van het tempelbegrip treffen wij de uitvoerigste inlichtingen aan. In de twee vroegste brieven van Paulus gericht tot de Thessalonicenzen^{6bis}, blijft de uitdrukking: δ ναὸς τοῦ Θεοῦ (*II Thess.*, II, 4) voorbehouden aan het huis des Heren te Jeruzalem. De spiritualisatie van het tempelbegrip wordt

(4) Zie hierboven, n. 1.

(5) J. Jeremias, *amnos, arèn, arnion*, ap. *Theol. Wört. N.T.*, t. I, p. 342-345. — H.W. Beyer, *diakoneò, diakonia, diakonos*, *ibid.*, t. II, p. 81-93. — K.H. Rengstorf, *doulos, douleuò*, *ibid.*, t. II, p. 264-283. — J. Behm, *ekcheò*, *ibid.*, t. II, p. 465-466. — H.W. Beyer, *eulogeò, eulogia*, *ibid.*, t. II, p. 751-763. — H. Greeven, *euchomai, proseuchè*, *ibid.*, t. II, p. 774-804. — A. Stumpff, *euòdia*, *ibid.*, t. II, p. 808-810. — K.L. Schmidt, *trèskeia*, *ibid.*, t. III, p. 155-158. — J. Behm, *thuò*, *ibid.*, t. III, p. 180-190. — G. Schrenk, *hieros*, *ibid.*, t. III, p. 221-283. — Fr. Büchsel, *biketèria*, *ibid.*, t. III, p. 297-298. — Fr. Büchsel, *Hilasmus*, *ibid.*, t. III, p. 300-324. — H. Strathmann, *latreuò*, *ibid.*, t. IV, p. 58-66; H. Strathmann - R. Meyer, *leitourgeò*, *ibid.*, t. IV, p. 221-238.

(6) O. Moe, *Das Priestertum Christi im Neuen Testament ausserhalb des Hebräerbriefes*, ap. *Theol. Lit. Zeit.*, 1947, t. LXXII, col. 335-338. — H.J.B. Higgins, *Priest and Messiah*, ap. *Vet. Test.*, 1953, t. III, p. 321-336. — K. Weiss, *Paulus Priester der Christlichen Kultgemeinde*, ap. *Theol. Lit. Zeit.*, 1954, t. LXXIX, col. 355-364. — L. Cerfaux, *Regale sacerdotium*, ap. *Recueil Lucien Cerfaux*, t. II, p. 283-315, Gembloux, 1954. — G. Friedrich, *Beobachtungen zur messianischen Hohenpriestererwartung in den Synoptikern*, ap. *Zeitschr. Theol. Kirche*, 1956, t. LIII, p. 265-311. — G. Gnllka, *Die Erwartung des messianischen Hohenpriesters in den Schriften von Qumrân und im Neuen Testament*, ap. *Revue de Qumrân*, nr. 7, 1960, p. 395-426.

(6 bis) Vgl. B. Rigaux, *Saint Paul. Les Epîtres aux Thessaloniens*, ap. *Etudes bibliques*, Parijs, 1956.

enigszins voorbereid wanneer Paulus in *I Thess.*, IV, 8, leert dat de Geest ons is gegeven of, in *II Thess.*, II, 13, dat onze geest, — aldus mag men wellicht vertalen ⁷, — geheiligd werd. De tempelidee zelve ondergaat nog geen verschuiving: hetgeen klopt met de algemene tendens en met de kleur van de brieven aan de Thessalonicenzen, die nog grotendeels bij de topieken van de vroegste christelijke predicatie aansluiten ⁸.

In de latere brieven van Paulus wordt het tempel-begrip op tweevoudige wijze gespiritualiseerd. De Apostel ontdekt vooreerst een geestelijke tempel in elke christen. Zulks is het inzicht dat doorbreekt in *I Cor.*, VI, 19. Dat Paulus hier de geestelijke tempel in de individuele christen, zelfs meer bepaaldelijk in het lichaam van elke gelovige, situeert, blijkt uit de kontekst, in het bijzonder uit VI, 18. Paulus scherpt zijn lezers in, dat ook het lichaam in de heiliging van de christen, door de Heilige Geest bewerkt, betrokken is. Om dit te bewijzen haalt hij drie redenen aan: 1. onze lichamen zijn lidmaten van Christus; 2. aldus zijn wij met Christus één geest geworden; 3. de Heilige Geest, de Geest van Christus, woont in onze lichamen als in zijn tempel ⁹.

Men lette erop dat Paulus de geestelijke tempel rechtstreeks in verband brengt met de Heilige Geest en dat hij de christenen als individu's op het oog heeft. Laatste vaststelling sluit niet in, dat wij het recht hebben het individueel aspect eenzijdig te beklemtonen. Zelfs in deze sterk op het individu gerichte tekst speelt de gemeenheidsgedachte mee: de christenen zijn immers lidmaten van Christus en worden onderling verbonden door het gemeenschappelijk bezit van dezelfde geest.

Het begrip van geestelijke tempel komt een tweede maal voor in *I Cor.*, III, 16-17. Het is opnieuw de Geest, thans genoemd de « Geest van God », die de tempel bewoont. Als nieuwe, bijkomende nuances stippen wij aan, vooreerst dat Paulus uitdrukkelijk van « tempel Gods » gewaagt en dat hij even uitdrukkelijk de heiligheid als eigenschap van de tempel aangeeft. Die heiligheid wordt sterk sacraal opgevat: het is wijding aan God, zodat wij Gods eigendom worden en God het recht verkrijgt ons te bestraffen, —

(7) De *Willibrord-vertaling* leest evenwel: « door de heiliging van de Geest ». Vgl. *Het Nieuwe Testament van onze Heer Jesus Christus*, Oegstgeest, 1961.

(8) B. Rigaux, *Vocabulaire chrétien antérieur à la Première Épître aux Thessaloniens*, ap. *Sacra Pagina*, t. II, p. 380-389, Gembloux-Paris, 1959.

(9) Over het begrip « geest » bij Sint-Paulus vgl. de recente monografie van I. Hermann, *Kyrios und Pneuma*, ap. *Studien zum Alten und Neuen Testament*, München, 1961. Vgl. over de inwoning van de Heilige Geest ook *Rom.*, VIII, 11; *2 Tim.*, I, 14, twee passages waar het tempelbegrip niet uitdrukkelijk wordt vermeld.

letterlijk « te verderven »¹⁰, — indien wij de tempel onteren.

De vraag dient gesteld, of Paulus in deze tweede tekst bij het individueel aspect blijft stilstaan. E.B. Allo zoekt dienaangaande een middenweg te bewandelen. « Le temple, aldus zijn besluit, peut bien être d'abord la communauté prise dans son ensemble, et cela cadre avec les versets précédents et le suivant; mais le sens personnel n'est pas exclu pour autant »¹¹. Inderdaad in de kontekst heeft Paulus vooral de gemeente op het oog. Doch het feit dat hij in vv. 16 en 17 de gelovigen in het meervoud toespreekt, laat ons niet toe uit te maken welk perspectief, het individuele of het collectieve, domineert.

In een derde tekst, *II Cor.*, VI, 16-17, heeft het collectieve uitzicht beslist de bovenhand. Hier wordt een gemeente, die van de gelovigen, tegenover een andere, die van Belial, opgesteld (v. 14 en v. 17). Hier worden de christenen als een volk beschouwd (v. 16) en het is te midden van dit volk dat God komt wonen (v. 16b). Merken wij echter op dat Paulus' voorstelling die van de aangehaalde oudtestamentische teksten voorbijstreeft¹², en dat in VII, 1, het individuele aspect opnieuw doorbreekt. Vermelden wij ten slotte dat de door Paulus ingeroepen schriftuurteksten ook door *Jub.*, I, 17, — een apocrief schrift dat thans meer en meer wordt beschouwd als afkomstig van de apokalyptisch-piëtistische stromingen waartoe eveneens de sekte van Qumrân behoort, — wordt aangewend om het tempelbegrip te spiritualiseren¹³.

In een vierde tekst, *Eph.*, II, 18-22, komt het gespiritualiseerde en collectief opgevatte tempelbegrip tot volle uiting. In deze plaats wordt benevens *naos* ook de term *katoikèterion* gebruikt, een woord dat in de vertaling van de LXX opduikt om Gods heiligdom aan te duiden, doch dat in het Nieuwe Testament zeldzaam is (*Eph.*, II, 22; *Act.*, XVIII, 2). Heel en al in de lijn van de vroegere Paulinische lering wordt de geestelijke tempel heilig genoemd (v. 21), en wordt zijn heiligheid en groei tegelijk toegeschreven aan Christus (v. 21) en aan de Geest (v. 22), die hier niet nader wordt gequalificeerd.

Dat velerlei ideeën zich opdringen en als het ware zich door-kruisen is ook niet vreemd aan de Paulinische denk- en schrijf-

(10) Paulus gebruikt het werkwoord *phtheirô*, waarvoor zowel J.M.S. Baljon, *Grieksch-theologisch Woordenboek*, Utrecht, 1899, als A.H.G.P. van den Es, *Grieksch Woordenboek*, Groningen, 1896 « te gronde richten » aangeven: term verkozen door de *Willibrord-vertaling*, i.h.l.

(11) E.B. Allo, *Saint Paul. Première Epître aux Corinthiens*, ap. *Etudes bibliques*, Paris, 1956, p. 63.

(12) Vgl. *Exod.*, XXXIX, 45; *Lev.*, XXVI, 12.

(13) Vgl. P. Riessler, *Alijüdisches Schrifttum ausserhalb der Bibel*, Augsburg, 1928, p. 541.

wijze. Enerzijds wordt van de christenen gezegd, dat zij het huis van God vormen (v. 21-22), anderzijds blijken ze als huisgenoten in een reeds bestaande woning te worden binnengeleid (v. 19). Enerzijds worden ze als zovele stenen naar de sluitsteen toe die Christus is, opgemetseld, anderzijds groeien ze als het ware in die éne sluitsteen tot een geestelijke tempel.

Misschien doen wij best het spatiaal karakter van het beeld door de schrijver hier aangewend niet te urgeren en de betekenis van het voorzetsel *ἐν* niet te verharderen¹⁴. En wat de tegenstelling: huis-worden en reeds-huisgenoot-zijn betreft, kan men bedenken dat gezinspeeld wordt op een aansluiten bij de Jood-christenen die reeds vóór hun bekering er konden groot op gaan Gods volk te zijn en Gods huis.

Een andere verklaring is evenwel mogelijk. Het is inderdaad niet uitgesloten dat v. 19 zinspeelt op het hemelse huis van God. Hieromtrent zou zelfs geen twijfel bestaan indien wij met zekerheid konden aantonen dat de « heiligen » van v. 19 met de engelen, de ware en eerste huisgenoten Gods, te vereenzelvigen zijn. Het begrip « heiligen » kan in het Oude en ook in het Nieuwe Testament de hemelingen betekenen¹⁵. In *Eph.*, IV, 12, duidt het woord de christenen in het algemeen aan. Hierin ligt wellicht een aanwijzing om in *Eph.*, II, 19, de « heiligen » niet met de Jood-christenen, zoals meermaals wordt ondersteld, doch eerder met de engelen te identificeren. Indien men deze hypothese aanvaardt, zinspeelt *Eph.*, II, 19, op de hemelse tempel, het hemelse Jeruzalem, dat voortaan de plaats inneemt van de aardse, Israëlitische *politeia* (*Eph.*, II, 12).

In het licht van ons onderzoek kunnen wij in de Paulinische gedachtengang betreffende het tempelbegrip drie fasen onderscheiden, die overeenstemmen met drie perioden waarop wij elders de aandacht hebben gevestigd¹⁶. In een eerste stadium, toen Paulus nog hoofdzakelijk de leer en de terminologie van de oudste christelijke predicatie herneemt¹⁷, blijft de term *naos* aan de tempel te Jeruzalem voorbehouden. In een tweede fase, die wij als de christologisch-mystieke kunnen bestempelen, wordt het tempelbegrip gspiritualiseerd: in en door de mystieke vereniging met Christus en met de H. Geest, wordt de christelijke gemeenschap,

(14) De Willibrord-vertaling tekent terecht aan dat Paulus de nieuwe christelijke gemeenschap achtereenvolgens vergelijkt met het gemenebest van Gods volk, zijn « familie », met zijn tempel en ook met een lichaam. Ze maakt niet uit wie die « familie » is, tenzij de vertaler ze identificeert met « het gemenebest van Gods volk ».

(15) Vgl. L. Dequeker, *Daniël VII et les Saints du Très-Haut*, ap. *Eph. Theol. Lov.*, 1960, t. XXXVI, p. 353-392.

(16) J. Coppens, *L'état présent des études pauliennes*, ap. *Eph. Theol. Lov.*, 1956, t. XXXII, p. 363-372.

(17) Zie hierboven n. 6.

en zelfs elke christen afzonderlijk beschouwd, een tempel Gods. In de derde fase waarin apokalyptische thema's een grotere rol spelen, wordt alleen het collectieve aspect beklemtoond en daagt waarschijnlijk aan de horizon op de voorstelling van een hemels huis Gods, van een hemelse tempel, waarin de engelen fungeren, voorstelling die ons uit de apokalyptiek genoegzaam is bekend¹⁸.

Wij hebben tot nu toe vastgesteld dat de Paulinischechriften het tempelbegrip spiritualiseren en dat dit gespiritualiseerd begrip vooral een tweevoudige gestalte heeft aangenomen. Laten wij thans onderzoeken hoe bij Paulus ook een dubbel gespiritualiseerd begrip van het offer naar voren treedt.

Een eerste gespiritualiseerd offer blijkt een voorrecht te zijn van de apostel, van de apostolische arbeid. Voor Paulus vormen de vruchten van zijn apostolaat: de bekeerlingen en hun geloof, een geestelijk offer dat hij het recht heeft aan God op te dragen. Paulus formuleert deze lering uitdrukkelijk in *Rom.*, XV, 16¹⁹. Dat de apostel hier formeel aan een offer denkt, volgt uit de termen *leitourgós* en *leitourgeîn* (v. 16), die beide sacrale betekenis bezitten²⁰, en uit de uitdrukking *προσφορά τῶν ἔθνῶν* (v. 16), waarin de term *ἔθνῶν* best als *genitivus appositionis* wordt verklaard.

Paulus komt op dezelfde gedachte terug in *Phil.*, II, 17, waar *θυσία* en opnieuw *leitourgía* voorkomen. Uit de kontekst blijkt genoegzaam dat de handelende personen niet de Philippenzen zijn doch Paulus²¹. Beide termen: *θυσία* en *leitourgía* zullen wij als *nomina actionis* begrijpen en *πιστέως* als *genitivus obiectivus* interpreteren. Het geloof dat Paulus bij de Philippenzen heeft opgewekt, is het offer dat hij aan God kan en mag opdragen.

Tot het apostolisch offer rekent Paulus ook de inzet van zijn eigen leven. Hierheen verwijst hij in *Phil.*, II, 17. Misschien duikt dezelfde voorstelling op in *Phil.*, II, 30, waar Paulus de lof maakt van zijn medewerker Epaphroditus.

Zeer gevat, op enkele nuances na, verklaart Bengel *Phil.*, II, 17: « Philipenses, ut reliquae gentes ad fidem conversae, erant obla-

(18) Vgl. H. Bietenhard, *Die himmlische Welt im Urchristentum und Spätjudentum*, Tübingen, 1951. — M. Ziegler, *Engel und Dämon im Lichte der Bibel*, Zürich, 1957.

(19) K. Weiss, *art. cit.*, col. 358.

(20) K. Weiss (*art. cit.*) erkent het volmondig. — Over *leitourgos* en *hierourgein*, vgl. *Theol. Wört. Neuen Testam.*, t. IV, p. 221-238 en t. III, p. 221-283. Vgl. hierboven, n. 5.

(21) Zulks wordt door K. Weiss (*art. cit.*) erkend.

tio, Paulus minister (*Rom.*, XV, 16). Et quemadmodum ad holo-causta solebat vinum libari ac fundi ad basin altaris, sic Paulus sanguinem suum fundi gaudet. Sacrificii complementum utrisque futurum erat laetabilile »²².

Naar aanleiding van deze tekst kan men de vraag stellen, of Paulus de vruchten van zijn apostolaat slechts in functie van zijn eigen, persoonlijk, in zijn arbeid besloten sacrificie, als een offer bestempelt. Wij menen hierop negatief te moeten antwoorden. De bekeerlingen zijn als dusdanig een offer voor God. Te dien titel worden ze in *II Thess.*, II, 13²³, *Rom.*, XVI, 5, *I Cor.*, XVI, 57, als ἀπαρχή bestempeld.

In *Phil.*, IV, 18, worden de giften van de gelovigen ook als een « welriekende geur, een aangename slachtofferande (θυσία), God welgevallig » genoemd en geroemd. Indien men aanvaardt dat ze die eigenschap slechts verkrijgen in- en voor zoverre ze worden opgenomen in Paulus' apostolisch werk²⁴, hoort ook deze vierde en laatste tekst tot de eerste spirituele offer-voorstelling die wij in het *Corpus paulinum* ontmoeten.

Het tweede geestelijke offer kan door elk christen aan God worden geschonken. Paulus wijdt hierover uit in *Rom.*, XII, 1 : « Bij de erbarming Gods vermaan ik u, Broeders, uw lichamen aan te bieden als een levendige, heilige, God welgevallige slachtofferande. Deze zij uw redelijke eredienst. » Wat Paulus precies bedoelt door het « aanbieden van het lichaam », wordt door de exegeten niet eenstemmig uitgelegd. Dat σώμα hier « les bonnes actions », « les actions morales extérieures » zou betekenen²⁵, is onwaarschijnlijk. Evenmin is er sprake van een doden van het lichaam, want de apostel steunt erop dat de slachtofferande levende is (v. 1). Het gaat hier, in aansluiting bij wat wij elders lezen, om de heiliging van het lichaam, om het beteugelen van wat Paulus het « vlees » heet²⁶.

(22) J.A. Bengel, *Gnomon Novi Testamenti editio octava, opera P. Steudel*, Stuttgart, 1887, p. 786.

(23) Ten minste volgens B, F, G gr, P. al. Ambr. vg. sy h. H.J. Vogels (*Novum Testamentum graece*, Düsseldorf, 1920) aanvaardt de lezing niet.

(24) K. Weiss (*art. cit.*) blijkt tot die zienswijze over te hellen.

(25) M.-J. Lagrange, *Saint Paul. Epître aux Romains*, ap. *Etudes bibliques*, Paris, 1916, p. 293.

(26) In *Bijbelse Vroomheid* (Utrecht, 1954, p. 159) omschrijft W.K. Grossouw het vlees als de gehele mens « voorzover hij zichzelf onttrekt aan de goddelijke genade ». Misschien overdrijft hier lichtjes de auteur in zijn reactie tegen puriteinse opvattingen. Het « vlees » kan inderdaad de mens als geheel aanduiden, maar er valt toch wel nadruk op het vleselijk element : cfr *Rom.*, VIII, 1-13 ; *Gal.*, V. 13-26 ; *Col.*, III, 5.

In de vertaling van *Rom.*, VI, 6, substitueert W.K. Grossouw, overeenkomstig een meermaals aangewend targum-procédé, aan « lichaam van de zonde » de perifrasede « bestaan in de zonde ».

Het aldus omschreven offer noemt Paulus een λογική λατρεία moeilijk te vertalen, fel omstreden woordkoppeling. Men schommelt in het Nederlands tussen «redelijk»²⁷ en «geestelijk»^{27bis}. Een vergelijking met *I Petr.*, II, 2, maakt het probleem nog ingewikkelder²⁸. Parallellen uit het hellenisme geven evenmin een oplossing²⁹. Wendt Paulus wellicht een slogan-uitdrukking aan, en zoekt hij zijn lezers te bedenken, dat het gevraagde geestelijk offer ten volle het onder hen opgang makende ideaal van de λογική λατρεία vervult? Welk was dit ideaal? Lagrange en Osty vertalen: «C'est là le culte que demande de vous la raison»³⁰. Niet allen zullen voorzeker met deze vertaling vrede nemen³¹.

Een laatste tekst, *Eph.*, V, 1-2, kan onze documentatie verrijken hoewel hij rechtstreeks slechts op Christus betrekking heeft. De hagiograaf verzoekt zijn lezers de liefde, de ἀγάπη³², te beoefenen, en hierin Christus na te volgen die zich zelf als een gave en een slachtofferande overgeleverd heeft (cfr *Hebr.*, X, 14, 18). Het gaat hier om een nieuw uitzicht van het christelijk leven dat aansluit bij de offerdaad van Christus (cfr *Hebr.*, X, 10, 14, 18) en bij de apostolische offerliefde die wij reeds bij Paulus en Epaphroditus ontmoet hebben.

(27) Vgl. Statenvertaling, Lutherse en Leidse vertaling, Petrus Canisius, Nieuwe vertaling, Van Tichelen, Poukens, en, onder de Franse auteurs, Osty, Lagrange. De laatste parafraseert: «c'est le culte que demande de vous la raison».

(27bis) Brouwers, Bible de Jérusalem, Willibrord-vertaling. Vgl. *Het Nieuwe Testament in zes Nederlandse vertalingen*, Amsterdam, 1950.

(28) Hetzelfde adjectief *logikos* wordt in *I Petr.*, II, 2 vertaald «geestelijk» (Petrus Canisius, Poukens, Willibrord-vertaling), «redelijk» (Staten - Lutherse-Leidse vertaling), «van het woord» (Brouwers en Nieuwe vertaling).

(29) M.J. Lagrange (*op. cit.*, p. 293) verwijst naar *Philo, De specialibus legibus*, I, 277, ed. F.H. Colson, t. VII, p. 260-261, London, 1950; ed. Mangey, t. II, 254: τὸ καταράτατον τοῦ θύοντος πνεῦμα λογικόν Cfr *De plantatione*, 126, ed. F.H. Colson, t. III, p. 276-277, London, 1954, Philo's lof over het lofgebed: τὸν ἐπαινέτην αὐτῶν λόγον; — naar Hermes Trismegistos: *Poimandres*, I, 31, éd. A.D. Nock - A.J. Festugière, *Corpus Hermeticum*, t. I, p. 19. Paris, 1945; *Asclepius*, 41, *ibid.*, t. II, p. 352. Paris, 1945; — Epictetus, I, XVI, 20.

A.D. Nock - A.J. Festugière verwijzen bovendien naar *Test. Levi*, III, 6; Porphyrios, *De abst.*, II, 45; *Corp. Hermet.*, XIII, 18, 20; Apollonios van Tyana, *De Sacrificiis*, ap. Eusebios, *Praep. evang.*, IV, 13.

Feitelijk verschilt meermaals de inhoud van de z.g. *logikè latreia*: in *Test. Levi* gaat het om reukwerk; het *Corpus Hermeticum* sluit het wierookoffer uit en eist alleen gebed, bij voorkeur stil gebed, of zinspeelt op het lofgebed dat de Logos in zijn gelovigen voltrekt; bij Epictetus gaat het om het lofgebed. Bij Paulus blijkt het lofgebed niet bedoeld. Cfr G. Kittel, *Logikos*, ap. *Theol. Wört. Neuen Test.*, t. IV, p. 145-147.

(30) M.J. Lagrange, *op. cit.*, p. 294. — E. Osty, *Le Nouveau Testament*. Traduction nouvelle, Paris, 1949. — *Le Nouveau Testament traduit en français sous la direction de l'Ecole biblique de Jérusalem* (Paris, 1958), leest: «C'est là le culte spirituel que vous avez à rendre.»

(31) The New English Bible. New Testament (Oxford, 1961) vertaalt *I Petr.*, II, 2: «you must crave for new milk (spiritual milk, mean.)».

(32) Over *Agapè* vgl. de lijvige boekdelen van C. Spicq, *Agapè dans le Nouveau Testament*, 3 dln, ap. *Etudes bibliques*, Paris, 1958-1959.

Stellen wij bij wijze van besluit vast dat de spiritualisatie van het offer zich nog niet in de eerste brieven van Paulus voltrokken heeft. Ze werd gerealiseerd in de grote schriften van Paulus' tweede literaire periode. Ook in de derde periode hebben wij het gespiritualiseerde offerbegrip, enigszins gewijzigd, aangetroffen. Hier had evenwel de evolutie vollediger dienen te zijn om, zoals wij het konden doen inzake het tempelbegrip, een derde fase te onderscheiden. Die derde fase komt slechts later tot uiting, nl. in de Brief aan de Hebreëen, XIII, 15-16, waar het lofgebed als offer wordt bestempeld en de hagiograaf zich dit lofgebed enigszins voorstelt als aan God gebracht in vereniging met de hemelingen³³.

Wij landen thans bij het derde element van de cultus aan : het priesterschap. Heeft Paulus ook dit begrip enigszins onder spirituele vorm overgenomen. Een zo algemeen en principieel geformuleerde tekst als *Phil.*, III, 3 : ἡμεῖς... οἱ πνεύματι Θεῷ λατρεύοντες geeft ons het recht zulks wel enigszins te vermoeden.

Inderdaad vat Paulus zijn werk van apostel, zijn apostolische predicatie, de verkondiging van het evangelie, als priesterwerk op. De termen λειτουργός (*Rom.*, XV, 16), λειτουργία (*Phil.*, II, 17), die Paulus' missionerende arbeid beschrijven, bezitten op aangehaalde plaatsen een sacrale, cultuele, priesterlijke betekenis. Het blijkt in *Rom.*, XV, 16, doordat ἱερουργεῖν hun beduiding bepaalt en doordat in *Phil.*, II, 17, λειτουργία en Θυσία in onderling verband voorkomen³⁴.

Het is opvallend dat Paulus de termen λειτουργός, λειτουργία ἱερουργεῖν, in sakrale betekenis nooit op de gelovigen toepast³⁵. Hier wendt hij λατρεύω aan (*Phil.*, III, 3), een werkwoord dat de Apostel ook voor zichzelf gebruikt wanneer hij van zijn jeugd-jaren spreekt (*II Tim.*, I, 3), of zijn houding tegenover God in het algemeen typeert (*Rom.*, I, 9).

Zelfs op die plaatsen waar Paulus de offers van de gelovigen vermeldt (*Rom.*, XII, 1), gebruikt hij slechts het zwakkere werkwoord παριστάνειν, παριστάναι, alsof hij erom bekommerd was niet aan de gelovigen een priesterlijk ambt toe te schrijven.

(33) *Hebr.*, XII, 22.

(34) De termen δουλεύω en διακονία, διάκονος komen ook enigszins in aanmerking, maar ze bezitten een wijdere, weinig formeel toegespitste betekenis.

(35) Vgl. *Rom.*, XIII, 6; XV, 16; *Phil.*, II, 25. — *Rom.*, XV, 27, maakt hierop een uitzondering uit, maar hier wordt het werkwoord *leitourgein* niet gebruikt in sacrale betekenis.

Het λατρεύειν van de gelovigen berust dus niet op priesterlijke macht. Het gaat uit van de geestelijke besnijdenis waaraan zij deelachtig zijn geworden³⁶; het vloeit voort uit het heilig-zijn dat Paulus hun uitdrukkelijk toekent³⁷. Wij hebben dus de indruk dat de roeping van de gelovigen vooral hierin bestaat, zich zelf als een vlekkeloos offer te heiligen en aan de apostel aan te bieden. Vervolgens komt aan deze laatste de taak toe die behaaglijke, welgevallige offerande aan God in zijn hoedanigheid van λειτουργός, door een priesterlijke handeling ἱεουργεῖν, aan God op te dragen.

Uit wat voorafgaat volgt dat Paulus het laatste cultueel begrip, het begrip « offer », het minst ontwikkeld heeft. *I Petr.*, II, 5-9 en de Apokalypsen zullen ter zake de Paulinische lering voorbijstreven.

Wij mogen deze beschouwingen over Paulus' lering niet afsluiten zonder met een niet-katholiek theoloog³⁸ erop te wijzen, dat men het spiritualisatieproces bij Paulus niet mag opvatten als een louter en uitsluitend streven naar pure inwendigheid. Paulus schakelt het uitwendige, het tastbare, niet uit. Wat hij nastreeft is het definitieve, het volmaakte, het reële, we zouden haast zeggen, het superreële, de vervulling van wat onder de bedeling van het Oude Testament werd voorafschaduwde en thans werkelijkheid is geworden. Het goddelijk kindschap, de glorie, het verbond, de wetgeving, de erediens, de beloften (*Rom.*, IX, 4), die eens de heerlijke voorrechten van Israël waren, zijn niet verzwonden. Ze zetten zich in het Nieuwe Verbond voort, doch onder nieuwere vormen, vervuld van de Geest (*Rom.*, I, 9). Dat wij de nieuwe werkelijkheid spiritueel mogen heten en de gang er naartoe een spiritualisatieproces, volgt hieruit, dat Paulus terecht de Geest³⁹ en de pneumatische Christus (*I Cor.*, VI, 17; XV, 45; *II Cor.*, VI, 17-18) als hoofdoorzaken ervan aangeeft. De apostel, zoekende naar een krachtige samenvatting van zijn lering, heet dan ook het apostolaat

(36) Over de besnijdenis als wijding tot de cultus, vgl. *Jub.*, XV, 26-27, en *Recueil Lucien Cerfaux*, t. II, p. 298.

(37) Talrijke teksten in *Col.*, *I Cor.*, en vooral in *Eph.* en *Rom.*

(38) K. Weiss, *art. cit.*, hierboven, n. 6.

(39) *I Thess.*, IV, 8; V, 19; *II Thess.*, II, 13; *Rom.*, II, 29; V, 5; VII, 6; VIII, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 14, 15, 23, 26, 27; IX, 1; XII, 11; XIV, 17; XV, 13, 16, 19, 30; *I Cor.*, II, 4, 10, 12, 13, 14; III, 16; VI, 11, 17; VII, 14; XII, 3, 7, 8, 9, 11, 13; XIV, 2; *II Cor.*, I, 22; III, 3, 6, 8; IV, 13; VI, 4, 6; XIII, 13; *Gal.*, III, 2, 3, 5, 14; IV, 6; V, 5, 16, 25; *Eph.*, I, 13, 14; II, 18, 22; III, 5, 16; IV, 3, 4, 23, 30; V, 18; VI, 18; *Phil.*, I, 19; III, 3; *Col.*, I, 8; *II Tim.*, I, 14; *Tit.*, III, 5.

een *διακονία τοῦ πνεύματος* (*II Cor.*, III, 6, 8) en stelt het evangelie als een *ἐπαγγελία τοῦ πνεύματος* (*Gal.*, III, 17) voor.

Misschien kan het iemand verwonderen dat Paulus onder de rijke oudtestamentische teksten geen gebruik heeft gemaakt van *Exod.*, XIX, 6; *Deut.*, VII, 6 en *Is.*, LXII, 15, waarop later *I Petr.*, II, 9, zinspeelt. Wij moeten hierbij aantekenen dat een tekst als *Is.*, LXII, 15, wel enigszins overbodig was in schriften die zo overvloedig de heiligheid van het nieuwe Godsvolk beklemtonen. Het wegblijven van *Exod.*, XIX, 6, valt meer op. Misschien heeft Paulus deze tekst vooral eschatologisch begrepen. Naar zijn oordeel is het Koninkrijk Gods nog niet in zijn volle glans aangebroken (*I Cor.*, XV, 24-28). In *I Cor.*, IV, 8, drijft hij zelfs enigszins de spot met hen die denken zich reeds als heersers te kunnen aanstellen.

Nu wij Paulus' lering hebben leren kennen komt het erop aan te zoeken naar buitenbijbelse bronnen die hem eventueel hebben geïnspireerd. Steunende op de reeds geciteerde uitdrukking: *λογική λατρεία*, hebben verschillende geleerden naar de wijsgeren van het hellenistisch tijdvak verwezen, niet het minst naar de eminente woordvoerder van het gehelleniseerde Jodendom, Philo van Alexandrië. De meest sprekende parallelteksten werden door O. Casel, M. Fraeyman en O. Betz besproken en, naar het ons voorkomt, terecht als ontoereikend afgewezen⁴⁰. Het hellenistisch cultueel spiritualisatieproces loopt uit op een interioriseren van de eredienst waarvan de hoogste trap het stilzwijgen is⁴¹. Welnu deze tendens is Paulus vreemd. Bovendien wordt bij Philo van Alexandrië en door de Brief van Aristeas het plegen van de uiterlijke, Joodse eredienst behouden: hetgeen eveneens Paulus' lering tegenspreekt⁴². Het nauwste contact met de helleniserende strekking treffen wij aan bij de diaken Stephanus die in zijn bekende rede uitviel tegen de tempel te Jeruzalem en slechts voor een niet door mensenhanden opgebouwd heiligdom waardering betoonde⁴³. Dat bij Stephanus

(40) Vgl. hierboven, n. 1, alsook O. Casel, *Die Liturgie als Mysterienfeier*, ap. *Ecclesia Orans*, Freiburg-i-Br., 1922.

(41) Vgl. O. Casel, *op. cit.*, p. 113-114. — Vgl. Porphyrios, *De abstin.*, 2, 34, ap. *Euseb.*, 4, 11; Philo, *De plantat.*, 126; Jamblichos, *De myst.*, 8, 3.

(42) Vgl. *De migratione Abrahae*, 89-93, ed. F.H. Colson - G.H. Whitaker, t. IV, p. 178-185. London, 1949.

(43) *Act.*, VII, 46. — Vgl. E. des Places, « *Des temples faits de main d'homme* », ap. *Biblica*, 1961, t. XLII, p. 217-223. — O. Casel (*op. cit.*, p. 123-127) aanvaardt hellenistische invloed op de subapostolische christelijke schrijvers.

bepaalde stromingen van het hellenisme zich deden gelden en dat wellicht op hem het hellenistisch wijsgerig streven naar een *logikè latreia* enige invloed heeft uitgeoefend, kunnen wij niet radikaal uitsluiten. Uiteindelijk kan derhalve althans een indirecte invloed van het hellenisme hebben meegespeeld, invloed die ook bij Paulus in het vermelden van de *logikè latreia* een spoor zou hebben nagelaten.

**

Aangezien de Grieks-Romeinse wereld in gebreke blijft om ons passende parallellen aan te bieden⁴⁴, aangezien zelfs het gehelleniseerde Jodendom, op de groep van Stephanus en diens geestegenoten na, ons eveneens in de steek laat, ligt het voor de hand naar andere en eventueel nieuwe teksten uit te kijken, namelijk degene die werden teruggevonden te Qumrân, een tot 1948 gans onbekend gebleven plaatsje nabij de Dode Zee, aan de voet van het gebergte van de Woestijn van Judea⁴⁵. Deze schriften doen ons inderdaad een Joodse sekte kennen die met het Christendom meer dan één contactpunt vertoont.

Niemand kan het betwijfelen dat ook te Qumrân zich een spiritualisatieproces voltrokken heeft. Uitgangspunt daartoe was het feit dat de sekte zich had afgewend van de tempel te Jeruzalem, ten minste voor de duur van de besmetting die in haar ogen het heiligdom had aangetast⁴⁶. Als surrogaat van de eredienst die te Jeruzalem werd gepleegd, schonk de sekte aan God geestelijke offers: enerzijds het beleven van een vrome, heilige levenswandel⁴⁷, anderzijds het intens beoefenen van psalm-gebed⁴⁸.

Benevens het afwijzen van de tempeldienst greep een tweede factor diep in het leven van de Qumrân-gelovigen in, namelijk het geloof in de nakende toekomst van de eschatologische heilstijd⁴⁹, en hierbij aansluitend het geloof in het gedeeltelijk geanticipeerd bezit van enkele eschatologische heilsgoederen, voornamelijk van

(44) Voor oudere Griekse en Romeinse opvattingen, vgl. O. Casel (*op. cit.*, p. 108-109) die verwijst naar Herakleitos van Ephese, Plato, de Cynici en Stoïcijnen, Seneca. — Dezelfde auteur behandelt het probleem in *Oblatio rationalis* (*Tüb. Theol. Quartalschr.*, 1917-1918, p.429 ss.) en *Die λογική θυσία der griechischen Mystik in christlicher Umdeutung* (*Rheinisches Museum* 1923).

(45) Zie hierboven n. 2.

(46) O. Betz, *art. cit.*, p. 165.

(47) Vgl. 1 QS IX, 5; I, 5; V, 3.

(48) Vgl. 1 QS IX, 3, ss., 26; 1 ss.; 8-11.

(49) De eschatologische verwachting komt vooral scherp tot uiting in 1 Q pesh. Habacuc.

de « geest » en van de « kennis » Gods⁵⁰. Als gevolg van die overtuiging werd de Qumraanse gemeenschap opgevat en gehuldigd als Gods heiligdom en werden op alle leden ervan priesterlijke verplichtingen⁵¹ en rechten⁵² overgedragen.

Niet dat de Qumrân-gelovigen als volwaardige priesters werden beschouwd. Was de tendens aanwezig om de priesterlijke waardigheid over te dragen, de ambtelijke uitoefening ervan, het ambt bleef aan de levitische priesters voorbehouden. Te Qumrân blijven de priesters een afzonderlijke stand vormen. Ze bekleden een hun voorbehouden plaats in de gemeenschap. Ze hebben opdrachten te vervullen die aan de leken blijven ontzegd⁵³.

Wanneer wij thans tot een expliciete vergelijking tussen Qumrân en Paulus overgaan, blijkt dat aan beide kanten parallellen, zo niet totaal identieke factoren, in diverse mate weliswaar, efficiënt optreden. Samenvattend kunnen wij vernoemen: het afwijzen van de tempel te Jeruzalem, de algemene oproep tot heiligheid zonder onderscheid tussen priesters en leken, het aanvoelen van de nakende en zelfs gedeeltelijk aangebroken eschatologische heilstijd.

Doch dit parallellisme gaat met sterke tegenstellingen gepaard. Te Qumrân wordt aan de tempelredienst slechts voorlopig verzaakt; bij Paulus is de breuk totaal en radicaal. Te Qumrân gaat het om een heiligheid die grotendeels de rituele reinheid insluit en dientengevolge dag in dag uit door uiterlijke, rituele geplogenheden dient hernieuwd en in stand gehouden; bij Paulus gaat het om een heiligheid die door het geloof, het eens voor altijd ontvangen doopsel, het bezit van de geest, werd verkregen en die het innerlijke wezen van de gelovigen raakt. Qumrân onderstelt ten hoogste een beperkte deelname aan de heilsgoederen; Paulus daar-

(50) Cfr J. Coppens, *Le don de l'Esprit d'après les textes de Qumrân et le Quatrième Evangile*, ap. *l'Evangile de Jean. Etudes et problèmes, Recherches bibliques*, t. III, Bruges-Paris, 1957, p. 209-223.

(51) O. Betz, *art. cit.*, p. 166-168.

(52) O. Betz, *art. cit.*, p. 169-170. — Dat een zekere priesterlijke waardigheid aan alle leden wordt toegekend volgt uit het feit dat allen 1) een wit linnen kleed dragen (O. Betz, *art. cit.*, p. 170), 2) aan de rituele reinigen onderworpen zijn (*ibid.*), 3) de gemeenschapstafel bedienen (*ibid.*), 4) optreden als leraren, rechters en getuigen in dit leven (*ibid.*) en in het hiernamaals (*ibid.*, n. 2). — De gemeenschap rechtvaardigde de uitbreiding van het priesterlijk karakter tot alle leden op grond van volgende bedenkingen: 1) de sekte is een geestelijke tempel (*ibid.*, p. 174, 198), 2) ten gevolge van een herlezing van Ez., XLIV, 15, worden de leden aan de priesterlijke wetgeving onderworpen, 3) analogie tussen *benê sèddq* en *benê Sadôq* verwekt tussen priesters en gelovigen toenadering, 4) dezelfde toenadering ontstaat naar aanleiding van het bewustzijn in gemeenschap te treden met de engelen (vgl. J. Coppens, *La pitié des psalmistes à Qumrân*, ap. *La Secte de Qumrân et les Origines du Christianisme*, p. 156 en p. 156, n. 6, 5) op grond van de geestelijke besnijdenis (Ezech., XLIV, 9; 1 Q p. Hab. XI, 3; 1 Q S V, 5) worden alle leden beschouwd als gewijd voor de eredienst.

(53) O. Betz, *art. cit.*, p. 164.

entegen getuigt dat de anticipatie van de eschatologie grotendeels is gerealiseerd, op grond namelijk van het volle bezit van de geest.

Ook op het gebied van de cultus-spiritualisatie heerst tegenstelling tussen Paulus en Qumrân. Bij de gelovigen van de Qumraanse sekte wordt het gespiritualiseerde tempelbegrip nooit, zoals zulks bij Paulus geschiedt, op de individu's toegepast, en zeker niet tot het lichaam uitgebreid. Bovendien verschilt de terminologie. Waar Paulus van *naos* spreekt, gewaagt Qumrân van « het heilige » en het « heilige der heiligen », twee begrippen ontleend aan de indeling van het heiligdom in *hêkal* en *debîr*. Ook inzake offer-spiritualisatie ontbreekt eenstemmigheid. Beiden, — Paulus en Qumrân, — beschouwen een heilig, God welgevallig leven als een offer. Qumrân evenwel heeft het offerbegrip niet toegepast op het apostolaat, terwijl Paulus niet van het lofgebed als offer gewaagt⁵⁴ en aan de gespiritualiseerde offers nergens verzoenende kracht toekent⁵⁵. Tegenstelling ook, ja vooral tegenstelling wat betreft de spiritualisatie van het priesterschap. Te Qumrân speelt zich de spiritualisatie vooral af in het licht van Ezechiëls *torah* en in een verschuiving van de *benê Sadôq* naar de *benê sêdêq*. Bij Paulus speelt Ezechiëls ideologie en terminologie geen rol. Bovendien deinst Paulus ervoor terug de term « priester » die te Qumrân dikwijls opduikt, aan te wenden. Hervormde theologen hebben hierop gesteund om zelfs het begrip « priester » bij Paulus volstrekt te weren. Ten onrechte, want Paulus, zoals wij hebben aangetoond, gebruikt priesterlijke concepten. Het kwam er echter voor hem op aan zich te distantiëren van hen die, hetzij onder Israëel, hetzij in heidense milieus, met de titel « priester », *hiëreus*, uitpakten. Eerst de Brief aan de Hebreeën, de Apocalyps en *I Petri* zullen de priesterlijke terminologie op ruimere schaal en zonder vrees gebruiken.

**

In het licht van de voorafgaande vaststellingen kan thans de vraag gesteld en, naar we verhopend, beantwoord, of Paulus inzake spiritualisatie van de eredienst Qumrân's invloed heeft ondergaan.

(54) Het lofgebed als offer komt voor de eerste maal voor in *Hebr.*, XIII, 15, een hoofdstuk dat velen als een toevoegsel beschouwen. Paulus zelf kent wel het lofgebed maar schrijft het geen sacrificiële kracht toe.

(55) De verzoening wordt steeds aan het bloed van Christus toegeschreven: *Rom.*, III, 25; V, 9; *Eph.*, I, 7; II, 13; *Col.*, I, 20; *Hebr.*, IX, 12, 14; X, 19, 29; XII, 24; XIII, 12, 20. Qumrân schrijft verzoenende kracht aan de levenswandel van de gelovigen toe: 1 QS VIII, 6; IX, 4. — Vgl. *I Petri.*, IV, 8.

Van een diepgaande invloed die zich had moeten uiten in het beklemtonen van het lofgebed en in deelname aan de hemelse liturgie van de engelenkoren, kan er bezwaarlijk sprake zijn. Zelfs voor een oppervlakkig contact ontbreken ter zake overtuigende, steekhoudende argumenten. Voorzeker treden aan beide kanten, zoals werd aangetoond, dezelfde factoren op die het spiritualisatieproces hebben beïnvloed, doch dit wijst nog niet op ontlening. Ze waren inderdaad het gemeenschappelijk bezit van verschillende piëtistische Joodse stromingen ten tijde van Christus en van het wordende Christendom. Bovendien is de decisieve factor bij Paulus van geheel andere aard, te weten zijn opvatting van het nieuwe geloof. Bij de Apostel is de spiritualisatie van de eredienst slechts een onderdeel en een gevolg van een overtuiging die hem ertoe brengt in het Christendom de geestelijke voortzetting te zien van het Oude Verbond. Al de voorrechten en rijkdommen van dit Verbond gaan volgens Paulus op geestelijke, pneumatische wijze in de nieuwe heilseconomie over⁵⁶. De eredienst, de *latreia*, was hierop geen uitzondering. Ook zij onderging het algemene spiritualisatieproces.

**

Er rest ons op summiere wijze Paulus te situeren in zijn verhouding tot de latere nieuwtestamentische schriften. In dit verband stellen wij drie richtingen vast.

Een eerste richting sluit nauw aan bij de Paulinische en werkt ze verder uit. Wij ontmoeten ze vooral in *I Petr.*, II, 9 (cfr II, 4-6). Hier is sprake van het geestelijk offer dat de gelovigen aanbieden door een heilig leven. Nieuw is dat de brief het actieve aandeel van de christenen verruimt, zodat ze als een « priesterschap » betiteld worden⁵⁷. Dezelfde betiteling keert terug in *Apoc.*, I, 6; V, 10; XX, 6, doch beide laatste teksten verplaatsen ons naar het eindtijdperk en naar de hemelse sferen.

De aandacht gaat eveneens grotendeels naar een hemelse liturgie in de brief aan de Hebreëen waar Christus als priester vooral in

(56) *Rom.*, IX, 4.

(57) Vgl. L. Cerfaux, *Regale sacerdotium*, p. 298-301. — Niettegenstaande de aanwezigheid van εἷς beschouwt L. Cerfaux, op grond van het parallellisme van v. 17, de twee termen οἶκος πνευματικός en ἱεράτευμα ἅγιον als nevenschikt. Hij vertaalt « corps sacerdotal » en wijst de meer abstracte betekenis « fonction sacerdotale » af. Deze laatste betekenis past evenwel beter met wat volgt: « om geestelijke offers op te dragen ».

een hemels heiligdom fungeert ⁵⁸. Een hemels heiligdom speelt ook een merkwaardige rol in de Apocalyps ⁵⁹.

Een derde vorm van gespiritualiseerde eredienst vond meer en meer uitdrukkelijke gestalte in de eucharistie. Volgens J. Behm ontmoeten we de sacrificiële interpretatie van de eucharistie voor het eerst in de Schriften van Ireneüs. Deze toegeving is uiterst interessant, doch we kunnen ongetwijfeld hoger opklimmen dan genoemd auteur aanvaardt ⁶⁰.

Laten wij samenvatten.

Uit ons onderzoek blijkt dat Paulus een belangrijke schakel vormt in het nieuwtestamentisch spiritualisatieproces van de cultus. Doch de Paulinische Schriften sluiten de ontwikkeling niet af. Verder blijkt dat de apostel zich op de allereerste plaats niet liet leiden door de klassieke profetische oppositie tegen de uiterlijke eredienst, noch door de apokalyptische bespiegelingen betreffende het bestaan en de meerwaarde van een hemels heiligdom en een hemelse eredienst. Bij hem was doorslaggevend het geloof in het bezit van de Geest. Dit voorrecht legde in zijn ogen de grondslag van een pneumatische eredienst. Bovendien was de overtuiging aanwezig dat Christus' dood het offer is dat alle oudtestamentische sacrificies heeft overtroffen en overbodig gemaakt. Deze idee die door de Brief aan de Hebreëen uitvoerig wordt ontwikkeld, treedt bij Paulus niet op het voorplan, doch zij doet zich expliciet op verschillende plaatsen gelden. Zij is het uitgangspunt van de leer die later de *logikè latreia* vooral in het vieren van de eucharistie verwezenlijkt ziet.

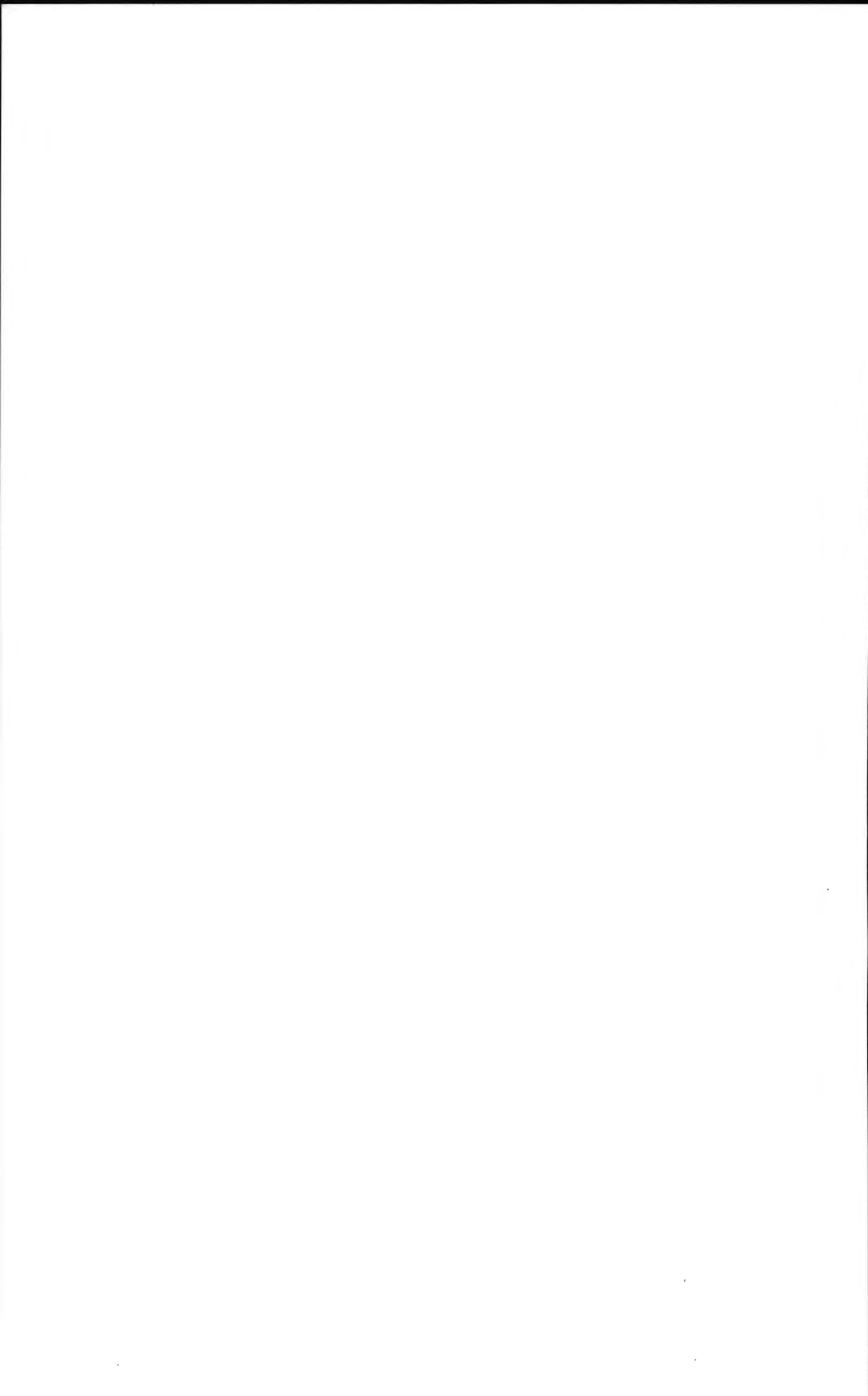
Paulus, — wij konden het vaststellen, — treedt op in een tijdstip waarin aspiraties naar een vergeestelijkte eredienst in verschillende milieus tot uiting kwamen. Zijn persoonlijke opvatting en houding is evenwel tot geen van hen te herleiden. Zelfs Qumrân blijkt hem niet naar inhoud en vorm sterk te hebben beïnvloed. Indien Qumrân ons enkele uitzichten van Paulus' lering beter leert begrijpen,

(58) *Hebr.*, VII, 25. — Christus' offer situeert zich op aarde. De vrucht ervan doet zich gelden in de hemel. In de hemel zelf bestaat Christus' hogepriesterschap in de voorbede.

(59) *Apoc.*, XXI, 22. — Cfr *Apoc.*, III, 12; VII, 15; XI, 1, 19; XIV, 15, 17; XV, 5, 6, 8; XVI, 1, 17.

(60) Zie hieromtrent W. Goossens, *op. cit.*, hierboven, n. 3 en O. Casel, *op. cit.*, p. 122-127.

belicht het toch vooral de grote verscheidenheid die er vast te stellen is tussen een systeem dat geleidelijk uit het Jodendom is opgewassen en een geloof dat, naar de rake opmerking van Sint-Jan, werd geboren uit den Hoge en uit den Heiligen Geest. Paulus' leer over het gespiritualiseerde offer is de weerslag van zijn geloof in Christus die door zijn offerdood en door de gave van de Geest een nieuwe heilseconomie in het leven riep.

Twee eeuwen van Torre

door

Dr. M. CORDEMANS

In het jaar 1957 was het driehonderd jaar geleden dat te Antwerpen de *editio princeps* verscheen van een schoolboek dat, in de loop van de jaren aangevuld, verbeterd en vertaald, gedurende volle twee eeuwen met onverminderde bijval zou worden gebruikt in de colleges van de sociëteit Jesu alsmede in vele onderwijsinstellingen van binnen en buitenland. Dit feit en meteen de inhoud van het werk leken ons merkwaardig genoeg om de publicatie ervan, na drie eeuwen, te gedenken.

De steller van het boek, het enige dat hij tijdens zijn lange loopbaan als leraar heeft geschreven, zag het levenslicht te Aalst, waar de herinnering aan zijn leven en werk zo weinig sporen naliet, dat F.J. De Smet zijn naam wel opnam in de lijst « *Des hommes célèbres nés à Alost* »¹, maar Pater Antonius van Torre verkeerdelijk deed geboren worden in het jaar 1600 en, na de vermelding van de titel van zijn boek, slechts een paar regels aan de auteur ervan heeft gewijd. Deze vergissing werd overgenomen door F. de Potter en J. Broeckaert² die eveneens het jaar 1600 als geboortejaar opgaven.

In tegenstelling met al de bescheiden van de Orde en met de titelbladzijden van al de uitgaven van pater van Torre's boek, gewagen deze laatste auteurs van Antoon van *der* Torre, waar zij de geboorte, en van Antoon van *den* Torre, waar zij diens overlijden vermelden. Deze dubbele grafie laat zich verklaren wanneer we het Aalsters doopregister uit het jaar 1615 raadplegen en daar, in een weinig leesbaar schrift, in dato 11 september van dat jaar, opgetekend vinden dat « *eadem die baptizatus est Anthonis filius Joannis van den Torre et Barbara susceptus ab Anthonio Urbanus(?) et Martina Coppens* »³.

Nu zou men evenzeer van *der* Torre kunnen lezen en dit verklaart misschien de Potter's interpretatie. Steunende op de levenslange ervaring van Dr. Jan Lindemans, menen we dat de naam als van *den* Torre en niet van *der* Torre moet worden gelezen. Hoe

(1) F.J. De Smet, *Description de la ville et du comté d'Alost*, Aalst, 1852, blz. 71.

(2) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst*, Gent, 1876, IV, blz. 337.

(3) Doopregister van het jaar 1615, f. 175.

die naam in de overlijdensakte werd vermeld, konden we niet achterhalen, daar de bevoegde ambtenaar te Kortrijk dit stuk niet heeft kunnen vinden. Waarom ten slotte voortaan enkel van Torre zal worden geschreven, bleef ons een raadsel.

Sommervogel vermeldt dat A. van Torre geboren werd te Aalst op 8 september 1615 en, na op 5 december 1632 in de Orde te zijn opgenomen, gedurende 13 jaren onderwijs verstrekte in de fraaie letteren, terwijl hij meteen 32 jaar lang optrad als prefect. Hij overleed te Kortrijk, waar hij enkele jaren vertoefde, op 8 maart 1679⁴.

Deze gegevens komen overeen met wat over zijn levensbijzonderheden door pater Cornelius Adriaenssens⁵ wordt gezegd in het *Elogium Patris Antonii van Torre, Contraci defuncti 8 mart. 1679*. Daar wordt medegedeeld dat « *illum a partu virginis 1615 Alosti mundo dederat septenni 8a, 5 decembris societati nostrae annus 1632* ». Het doodbericht, dat door pater Joannes de Briey werd ondertekend, bevestigt dat pater Antonius van Torre « *omnibus receptis sacramentis... morbi duodecimo, hora antemeridie decima* », op 8 maart 1679 overleed⁷.

In een oud register, dat op het college der paters Jezuïeten te Aalst⁸ als een hunner kostbaarste bezittingen wordt bewaard, en waarin, op mooi vergeeld papier onder perkamenten band, vanaf het jaar 1626 tot het jaar 1632, de namen hunner leerlingen geschreven staan, vinden we Adrianus van Torre voor het eerst vermeld als leerling *in figuris* (de zesde latijnse) in november van het jaar 1626⁹. Hij was toen tien jaar oud. Voortaan staat zijn naam meermalen aan het hoofd van de lijst, soms op de tweede, de derde, eenmaal op de zesde plaats, maar in juni van 1628 wordt hij weer als eerste *in grammaticis* (de vierde latijnse) vermeld. In hetzelfde jaar wordt hij onder de *senatores*, het jaar daarop, in 1629, als een van de twee *consules* en *imperatores* opgetekend en staat hij met *duplici palma primus* en *triplici palma primus in classe hu-*

(4) C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Brussel, 1898, Bibliographie*, VIII, kol. 105-107.

(5) Pater Cornelius Adriaenssens was geboortig van Leeuwen in Gelderland. Hij overleed als rector te Gent op 16 februari 1692. Zie: Poncelet, *Nécrologe*, blz. 119.

(6) Rijksarchief, *Archives jésuitiques Flandro-Belgica*, n. 1479.

(7) *Ibid.*, n. 1005. — Zie over pater van Torre's *Necrologium*: Poncelet, blz. CLXI, die verwijst naar Kon. Bib., hs. 6486, f° 573.

(8) Over het college te Aalst, gesticht in 1619, zie: U. D'Hoye, *Geschiedenis van het College van Aalst in Jong en Oud*, 1959, blz. 26 en vgg. — Het register werd ons welwillend ter hand gesteld door pater Dr. M. Schurmans, waarvoor we hem gaarne dank zeggen.

(9) Zie over de benaming van de klassen in de colleges der paters Jezuïeten: A. Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, Brussel, 1927, II, blz. 39. — Wat de eretitels als *senatores, consules, imperatores*, enz. betreft, raadplege men dezelfde auteur blz. 63.

manitatis (poësis) gerangschikt. In juli 1630 is hij eerste in *classe humanitatis*, in april 1631 verovert hij de *palma primi in classe rhetorices* en in augustus is hij *imperator* als eerste. Meteen verkrijgt hij de eerste plaats in *classe eloquentiae*. In december van het jaar 1631 promoveert hij van *imperator* tot *dictator* en in februari van 1632 tot *dictator perpetuus*. Met deze titel, die in de maand april wordt bevestigd, zal hij het college verlaten.

Uit het *Elogium* leren we verder dat hij, na zijn seminariejaren te Mechelen, twee jaren filosofie en een jaar wiskunde studeerde en de zeven jaren humaniorastudiën die hij als leek had gedaan, ineen jaar tijds herhaalde. Daarna ging hij gedurende vier jaren scholastieke theologie studeren te Leuven. Op 1 april 1645 werd hij aldaar tot priester gewijd en « *peracto probationis anno 30, professis votarum quattuor, anno 1649 29 junii annumeratus est* ». Zijn derde jaar had hij in het college te Lier overgebracht. Hij zal voortaan heel zijn leven, zo te Brussel als te Kortrijk aan het onderwijs van de jeugd in de colleges der Orde wijden. Dit belette hem niet meermalen op te treden als predikant en zich toe te leggen op de organisatie van een *sodalitas*, waar de gelegenheid hem werd geboden. In het jaar 1661 werd hij door een smartelijke ontsteking in het aangezicht aangetast, die een *facies deformata* naliet. Zijn godsvrucht en zijn heilig leven wonnen hem in de stad Kortrijk en daarbuiten zulk een hoog aanzien dat, toen hij op sterven lag, de bisschop van Doornik hem kwam bezoeken. Wanneer zijn ordebroeders, na zijn afsterven, de doodklok begonnen te luiden, zo lezen we in het *Elogium*, « *commota est universa civitas* » en kwam het volk naar de residentie toegestroomd om het stoffelijk overschot te groeten van hem, die zijn leven « *ad annos omnino quatuordecim, Cortraci paucis, Bruxelle reliquis politiores inventuti litteras tradidit* » en gedurende deze tijdspanne « *gymnasii prefecturam ad annos viginti duos prudentes strenueque gessit* ».

Zoals bekend, legden de Jezuieten zich vanaf de XVIe eeuw vooral toe op het onderwijs van de jeugd in vele colleges, die bijzonder talrijk waren in de *provincia flandro-belgica* van de Orde. In tegenstelling met latere tijden, waren deze colleges geen internaten. De leerlingen woonden thuis, waren in de kost bij plaatselijke ingezetenen of verbleven in kostgangerstehuizen waarvan het bestuur voor een deel door de schooloverheid werd verkozen. In de XVIIe en de XVIIIe eeuw bestond er slechts één Jezuiëten-

internaat, en wel voor de kinderen uit zeer begoeden huize, te Antwerpen, waar ook vreemdelingen de lessen volgden ¹⁰.

In principe was het onderwijs kosteloos, werd door een gering aantal « meesters » gegeven en betrof enkel de humaniora, met uitsluiting van het lager onderricht. De studie van de klassieke talen met het Latijn vooraan, was hoofdzaak. De *lingua vernacula* of *vulgaris* werd aanvankelijk niet ex professo onderwezen; aardrijkskunde en geschiedenis stonden in gering aanzien; mathesis werd uitgesloten en voorbehouden aan het hoger onderwijs.

Het Latijn werd bestudeerd als een levende taal. De *alumni* leerden deze taal spreken, schrijven en smaken. Ze was het symbool van cultuur. De leerlingen moesten ze spreken op school, bij het spel, op straat. De *magistri* onderhielden nauwe voeling met de *alumni* die door hen werden voorbereid tot hun universitaire studiën en de uitoefening van een vrij beroep.

De lessen werden gegeven in aangename lokalen, waar de hygiënische verzorging gelijke tred hield met de programma's die, in strijd met de gewoonten van de tijd, b.v. ook lichaamsoefeningen voorzagen. Godsdienst, Latijn en Zeden vormden de grondslag van een onderricht dat de christelijke humanitas opstelde tegen de opvattingen van de Renaissance. « *Les Jésuites réunirent l'éducation et l'instruction, l'élément antique et l'élément chrétien* » ¹¹.

De *virtu* van de Renaissance, die het verdwijnen van elk gevoelsaccent in een zuiver intellectuele, zuiver calculatief-begrepen wereld vooropstelde; die voor de zuivere intellectualiteit van nature geen morele remmingen aanvaardde; die bij de *studia humanitatis* de *sapientia* en de *eloquentia* coordineerde en beide waarden op gelijk niveau plaatste, had zodoende de formalistische strekking van het nieuwe cultuurideaal benadrukt. Met de nieuwe, nuchter-rationele houding van de in klassieke studiën geschoolde, kritisch wetenschappelijke geest werd opgetreden tegen de oude nobilitas van bloed en geest van een traditionele adel en een dogmatische kerk. Door de nieuwe ideologie werd aan de oude *nobilitas* de *virtus* ontzegd, om aan de nieuwe *virtus* de *nobilitas* te kunnen geven in een strijd tot verovering van de geestelijke hegemonie, die tot dusver door adel en clerus werd uitgeoefend ¹².

(10) Toen de Jezuïeten enige onbemiddelde studenten tot dit college toegang verleenden en sommige welgestelde alumni geld hadden opgebracht om in het onderhoud dezer leerlingen te voorzien, waren er enige andere die het college verlieten *propter pauperum sordes*. Zie: Poncelet, *Histoire*, blz. 28.

(11) Zie: A. Poncelet, *Nécrologe des Jésuites de la province Flandro-Belge*, Wetteren, blz. LIV-LXIII. — J.B. Herman, *La pédagogie des Jésuites au XVIIe siècle*, Leuven, 1914, blz. 46, 203, 206 en vgg.

(12) Prof. Dr. A. von Martin, *Sociologie van de Renaissance*, vert. K. Blom, Utrecht, Aula, z.j., blz. 57 en vgg.

Om de jeugd tegen deze rationalistische strekkingen te behoeden en ze te doen opbloeien in een geest van christelijke vernieuwing op grondslag van de oude, maar aangepaste humanistische waarden naar de geest van de tijd, stelden de Jezuïeten tegen de *virtu* van de Renaissance, een hooggestemd opstreven naar de *vita* d.i. « *la valeur morale qui se développe par la vertu* »; en de *oratio* « *synonyme de culture intellectuelle, qui est le fruit de l'éloquencia* »¹³. Hoezeer de welbespraaktheid in het Latijn ook in ere stond, ging het er niet om het aanleren van een *vana eloquentia*. Ook de *copiarerum* werd verzorgd. Door een samenvoeging van beide, wilde men *exercitare ingenium* en de grondslagen leggen van een wezenlijke humanitas.

Nergens kan men van dat alles een betere illustratie vinden, dan in het enige boek dat door Antoon van Torre werd uitgegeven en dat, als bron van op het dagelijks leven afgestemde gegevens, enig mag heten in zijn soort. In zijn geschiedenis van de Jezuïetenorde in onze gewesten vermeldt Alfred Poncelet dit werk onder de voornaamste bronnen voor de studie van de paedagogische doelstellingen van de Orde en verwijst herhaaldelijk naar de inhoud van de *Dialogi Familiares*¹⁴. « *Ce n'est ni un règlement, ni une biographie* », zegt hij, « *et pourtant la vie du collègue et du collègien s'y reflète avec vérité... On devine quelle mine s'ouvre là pour l'historien : car les maîtres et les élèves y parlent abondamment des études, des habitudes disciplinaires, des jeux, des défauts et des qualités du bon et du mauvais étudiant* »¹⁵.

Het handboek van pater van Torre beleefde een uitzonderlijk groot getal uitgaven en bleef gedurende tweehonderd jaren — een aanzienlijke tijdspanne — in gebruik. De *editio princeps* verscheen Te Antwerpen met als titel: ANTONII / VAN / TORRE / E SOCIETATE / IESV / DIALOGI / FAMILIARES / LITTERARVM TIRONIBVS / In Pietatis, scholae, ludorum exercitatio- / nibus vtiles, & necessarij. / Vierkant vignet met, in het hart, een ovaal, dat het monogram IHS, getopt met een kruis en door een vlammeende stralenkrans omgeven, draagt. / ANTVERPIAE, / Apud Viduam & Haeredes IOANNIS CNOBBARI. / M.DC.LVII. / *Cum Gratia & Priuilegio*.

(13) Herman, *op. cit.*, blz. 206.

(14) Poncelet steunt voor de door hem aangehalde citaten, naar hij verklaart, op de uitgave van 1747 met nederlandse tekst, teruggaande op de eerste uitgave van 1675. Dit zal wel een drukfeil zijn voor 1657. — Zie: *Histoire*, II, blz. 3, noot 1.

(15) Poncelet, *Histoire*, II, blz. 16-17.

De tekst beslaat 16+220+12 bladzijden en vult een handboekje van bescheiden formaat (10 x 15 cm.) De auteur draagt zijn werk op aan de Heilige Engelen en laat het voorafgaan door twee inleidingen, de eerste *ad religiosos et litteratos grammaticae professores*, de tweede *ad illustres, nobiles, ingenvos adolescentes convictus Societatis Iesu Antverpiae*.

Benevens de Latijnse tekst der Dialogen, verschijnt ook een versie in het Nederlands. Beide teksten staan in twee kolommen, tegenover elkaar met de Latijnse tekst links vooraan, zodat de Nederlandse tekst er uitziet als een vertaling. De Latijnse tekst werd uit een romeins, de nederlandse tekst uit een groter en gotisch lettertype gezet, met als gevolg dat de Nederlandse paragrafen steeds iets langer uitvallen.

Met een *Orthographiae Ratio*, een *Ratio interpungendi* en de regelen *De recta syllabarum divisione* wordt het boekje afgesloten.

De *Facultas* wordt verleend, uit naam van Generaal Gosviro Nickel, door de Provinciaal der *Provincia Flandro-Belgica*, Joannes Renterghem. Ze is gedagtekend: Brugge, 12 oktober 1657. De *Approbatio*, die we verder bespreken, werd gegeven door de antwerpse aartsdeken Kan. T. Voochts.

Opvallend is het gemis aan overeenstemming der paginering, opgegeven in de inhoudstafel, met de werkelijke paginering der hoofdstukken. Nog opvallender is het feit dat we in de twaalfde dialoog van het eerste deel, waar de leerling nieuwjaarswensen leert formuleren, eerste : dat « wij beginnen het jaer duysent sechshondert-acht-en-vyftich », wanneer de titelpagina 1657 als jaartal der uitgave vermeldt. Hooft de eerste katern met het voorwerk misschien tot de *editio princeps* en het vervolg tot een heruitgave? Ten slotte meende Sommervogel in de titel van het werk met een *sic* de aandacht te moeten vestigen op een vermeende drukfeil, waar hij leest : *Apud Viduam et Haeredes Ioannes (sic) Cnobbari*. In het door ons gebruikte, keurig in perkament gebonden exemplaar (Kon. Bib. nr. VI, 5262, A) komt deze feil, zoals uit de reproductie van de titelpagina moge blijken, alvast niet voor.

Naar Sommervogel in zijn bibliografie mededeelt verscheen het jaar daarop (1658) een nieuwe druk, met dezelfde titel, *apud Martinum Verdussen*, die ook nog in 1666 een heruitgave, telkens in octavo, bezorgde. Wij hebben deze herdrukken niet gezien.

Vier jaren nadien vermeldt Sommervogel andermaal een enigszins uitgebreide uitgave onder de titel : *Antonii van Torre e Societate Iesu... tyronibus... necessarii. Vna cum orthographiae, interpungendi, et dividendi recta ratione. Editio novissima. Antverpiae, Apud Michaelem Knobbaert*, in een octavo van 225 blz. Dezelfde drukker zorgt voor een nieuwe druk in 1670.

ANTONII
VAN TORRE
E SOCIETATE
IESV
DIALOGI
FAMILIARES

LITTERARVM TIRONIBVS
In Pietatis, scholæ, ludorum exercitatio-
nibus vtilis, & necessarij.

ANTVERPIÆ,
Apud Viduam & Hæredes IOANNIS CNOBBARI.
M. DC. LVII.
Cum Gratia & Privilegio.

Konden we de twee reeds door Sommervogel vermelde en door Verdussen verzorgde uitgaven niet inzien, dan was het ons wel mogelijk een latere uitgave, door deze drukker geleverd, te onderzoeken. De titel ervan luidt : ANTONII/VAN TORRE/ E SOCIETATE JESU/DIALOGI/FAMILIARES/LITTERARUM TYRONIBUS/ In pietatis, Scholae ludorum exercitationibus utiles;/ & necessarii./ *Una cum orthographiae,/ Interpungendi, & dividendi recta ratione./* Editio novissima/ Vierkant vignet met het monogram IHS in het hart, getopt met een kruis, omgeven door stralenbundels en een engelenkop in iedere hoek/ Antverpiae,/ Apud Martinum Verdussen, in foro/ Calceorum sub signo Aviarum/ cum Gratia & Privilegio¹⁶.

Deze druk draagt geen jaartal. De *Approbatio* is deze van de eerste uitgave en werd op 22 oktober 1657 door de antwerpse censor, Kan. T. Vooghts, verleend. De *Summa Privilegii*, gegeven te Brussel en door de Waha ondertekend, is niet gedagtekend. Ze verbiedt aan eender wie het boek *infra novem annos proximos* tegen de wil van Verdussen te herdrukken.

Deze uitgave in 12, telt 16+225+16 blz. en bestaat uit drie delen. Het eerste telt twintig, het tweede vijftien en het derde tien samenspraken. Nu had Alfred Poncelet menen op te merken dat, in de opeenvolgende herdrukken, het jaartal steeds werd veranderd in de samenspraak die over de nieuwjaarsgroeten handelt, zodat we daar steeds een aanwijzing in verband met het jaar van publicatie zouden kunnen vinden.

In de twaalfde dialoog van het eerste deel wenst de leerling inderdaad zijn meester zalig Nieuwjaar met de woorden : « Wij beginnen het jaer duysent ses hondert vijf-en-seventigh naer de geboorte ons Saelighmaeckers ». Hieruit mogen we besluiten dat deze druk niet vóór 1675 werd uitgegeven en wellicht in dat jaar verscheen, zodat we die, na de uitgaven bij Knobbaert moeten rangschikken. Deze vermelding volstaat echter niet om de druk met volstrekte zekerheid te dateren, want in de uitgave die in 1697 bij Gaspar van Gaesbeeck verscheen, staat de nieuwjaarswens nog steeds in het teken van 1675, zodat de door Poncelet vermeende gewoonte niet altijd werd nageleefd.

Andermaal zeventien jaar later, komt een *editio novissima* van de pers *Apud Gasparem van Gaesbeeck in platea vulgo de Cammerstraet sub signo Scuti Arthesiae* te Antwerpen. De *Summa Privilegii* is gedagtekend 11 maart 1697. Het formaat is iets kleiner

(16) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr F. 51575. Deze verwierf het exemplaar in 1924 op de veiling Tavernier. In 1772 hoorde het exemplaar, luidens een vermelding op het schutblad, toe aan Petrus Milis « ex Langdorp en wonende in het persoonscollegie tot Diest ».

dan dit van de uitgave die bij Verdussen van de pers kwam. De schikking der Latijnse en Nederlandse teksten en de verkozen lettersoorten komen overeen: het Latijn in een romeins lettertype het Nederlands in een gotisch lettertype. De omvang, 16+216+16 blz., en de indeling zijn nagenoeg identiek¹⁷.

Sommervogel vermeldt verder een herdruk van deze uitgave in een klein octavo van 243 blz., *Typis Joannis Pauli Robyns*, uit het jaar 1712.

In 1740 wordt het handboek verrijkt met een tekst in de Franse taal en, onder de titel als voorheen, uitgegeven *Apud Viduam Henrici Thieullier* te Antwerpen in een octavo van 24+184blz. Deze drukkerij bezorgt tien jaren later, in 1750, een herdruk met vermelding: *Ac prostat Trajecti ad Mosam, apud Jacobum Lekens, Bibliopolam. Cum Facultate Superiorum.*

De drie teksten, de Nederlandse, de Latijnse en de Franse, worden over drie kolommen naast elkaar gerangschikt. Het Latijn staat niet langer vooraan, zoals in de vorige Latijns-Nederlandse uitgaven, maar in het midden. De Nederlandse tekst komt links en de Franse rechts te staan. De Nederlandse en de Franse teksten worden in cursief en de Latijnse tekst in romein gezet. Tekstschikking en druk zijn bijzonder goed verzorgd. Het privilege is gedagtekend 5 oktober 1735 en werd verleend aan pater Joannes Baptista du Sollier «ende syne geassocieerde in het schrijven van de *Acta Sanctorum*» om «te mogen doen drukken de School-boecken van de Schoolen der Societeyt Jesu». Bij besluit van 12 augustus 1711, getekend Loyens, werd verklaard dat de Dialogen van P. Antonius van Torre onder deze schoolboeken moesten gerekend worden.

Hier weze nog terloops vermeld dat de nieuwjaarswens van de leerling aan de meester in deze uitgave van 1750 gewag maakt van het jaar 1712. Dit gegeven werd, eens te meer, niet gewijzigd¹⁸.

Dertien jaar later werd deze uitgave te Antwerpen, in 1763, herdrukt *apud Joannem Vander Plassche Cum Facultate Superiorum, et Privilegio Regio.* De drie teksten worden andermaal over drie kolommen naast elkaar geschikt en vullen een octavo van 12+183 blz. De goedkeuring is steeds deze van 22 oktober 1657 en het privilege van Vander Plassche draagt als datum 20 mei 1763.

(17) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr D. 62987. Het exemplaar werd in 1930 aangekocht en vertoont ettelijke sporen van studentikoze tekenlust.

(18) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr D. 83443. Het exemplaar, verkregen in 1936, is bijzonder fris en kostte oorspronkelijk, in fraaie lederen band, luidens de vermelding op het schutblad, zeventien en een halve stuiver.

In 1675 volgt een *Editio Novissima, Auctior et emendatior, Gallico idiomate plane novo, accuratiore, et ad Latinum accommodatiore,, illustrata* te Antwerpen *apud Joannem Baptistam Josephum Henry* in en octavo van 238 blz.

Nadien noteerde Sommervogel nog talrijke uitgaven te Douai, Luik en Antwerpen. In 1737 komt nog een uitgave van de pers *jam saepius in locis Belgii variis vario sermone Latino, Belgico, Gallico editis. Nunc denuo Germanice editi, atque in usum Scholarum, et puri sermonis cultorum recusati ab aliquo ejusdem Societatis*. Deze uitgave is reeds een *editio tertia*, ze heet *emendatior et correctior* en werd gedrukt te *Coloniae Agrippinae, apud Joannem Engelbert, et Haeredes Odendall* in een octavo van 228 blz. Het privilege dagteken van 1730.

Deze editie werd *auctior et emendatior, Gallico et Germanico idiomate plane novo, accuratiore...* te Luxemburg *apud J.B. Kleber, Imperialis et regiae Majestatis typographum bibliopolamque*, in het jaar 1756 als een 12° uitgegeven.

Zelfs nog in 1859 werden dertien Dialogen door Pater M. Lannusse opgenoemen in zijn *Guide de la conversation latine*, dat is meer dan twee honderd jaren na de publicatie van de *editio princeps*.

Meerdere opgaven, door Sommervogel verstrekt, leken niet altijd volstrekt betrouwbaar en dienen hier en daar te worden herzien.

Voor de bespreking van het handboek hebben we gebruik gemaakt van de uitgave waarin de drie teksten, in het Nederlands, het Latijn en het Frans, over drie kolommen, naast elkaar staan afgedrukt en die in 1763 bij P.J. Vander Plassche te Antwerpen verscheen.

De volledige titel luidde: R.P. ANTONII VAN TORRE/ E SOCIETATE JESU/ DIALOGI/ FAMILIARES/ LITTERARUM TIRONIBUS/ In pietatis, scholae, ludorum exercitatio-/ nibus utiles, & necessarii./ UNA CUM ORTHOGRAPHIAE,/ INTERPUNGENDI, & dividendi recta ratione./ EDITIO NOVISSIMA./ ANTVERPIAE, APUD PETRUM JOHANNEM VANDER PLASSCHE, MDCCLXIII: *Cum Facultate Superiorum, & Privilegio Regio*. Tussen de titel en de naam van de drukker wordt, met als randschrift: « IN NOMINE JESU OMNE GENU FLECTATUR », een vignet afgedrukt dat, in het hart, het monogram IHS draagt.

Met een lange aanroeping draagt de auteur zijn werk op aan de Heilige Engelen: « *Sancti angeli, rudis aetatis custodes, patroni, paedagogi, vobis libellus sacer esto* » en zet daarna in een lange « *Paraenesis ad religiosos et litteratos grammaticae professores* », het doel en de methode uiteen, die hij volgde om de leerlingen het Latijn als omgangstaal aan te leren. « Toen ik merkte », zo schrijft hij, « dat de jongelingen, bij het begin van hun noviciaat, wanneer ze over hun persoonlijke aangelegenheden wilden praten, door een totaal gemis aan kennis der Latijnse omgangstaal, noodgedwongen naar de moedertaal teruggrepen, leek het me de moeite waard hun dagelijkse omgangstaal aan te wenden en die, in eenvoudige gesprekken, in het Latijn weer te geven ». « Immers », zo gaat hij verder, « *quid illi melius, quid jucundius declamitent, quam quod integre planeque intelligunt, quod quotidie loquuntur & tractant in quo & sensus, & mores, & studia, & vitae suae rationes omnes ipsi recensebunt* »¹⁹

In een tweede « *Paraenesis ad illustres, nobiles, ingenuos adolescentes convictus Collegiorum Societatis Jesu* », drukt hij op de noodzaak dat « *ut, cum olim in templis, in curiis, in exedris, in confesibus loquendum erit, insignis Latinae linguae facilitas & copia subsidium & laudem non vulgarem vobis allatura sit* ». De studenten moeten zodanig geoefend en zo vaardig worden dat ze, wanneer ze Latijn spreken, zich niet laten verleiden om, bij gebrek aan kennis van een Latijnse uitdrukking, hun betoog met een woord uit de volkstaal te ontsieren. De oude M. Porcius Cato wordt er bijgehaald om hem af te keuren, die zich aan zo iets zou durven te buiten gaan!²⁰

Bij wijze van voorwerk bevat deze uitgave ook een « *Orthographiae ratio ex Aldo Manutio, et optimis quibusque auctoribus* ». Daar wordt er b.v. op gewezen, dat men « *accedo non adcedo* » schrijft, dat *afui* even goed is als *abfui*, dat « *affinis malim quam afinis* » moet heten en zo meer. Hierop volgt nog een « *De interpungendi Ratione* » waar b.v. het gebruik van het « *aversum semicirculum... quam alii virgulam, alii comma, nonnulli semipunctum appellant* » en van de andere zintekens wordt aangegeven. Ten slotte worden de drie regels « *de recta syllabarum divisione* » aangestipt en met voorbeelden verduidelijkt.

(19) Cum animadverterem pueris in ipso statim tirocinio, in summa Latini sermonis inopia, si loqui de rebus suis vellent, ad linguam vernaculam necessitate compelli, videbar ipse mihi facturus operae pretium, si ea, quae quotidie illis in ore sunt, Latine reddita familiaribus colloquiis exequerer. - *Dialogi*, blz. 5.

(20) *Dialogi*, blz. 9-12.

De *facultas* van R.P. *Provincialis Societatis Jesu Flandro-Belgicae* herinnert aan de rechten, die door de paters Jezuïeten in de loop der tijden voor het uitgeven en het verkopen hunner boeken werden verkregen. « *Cum edictis Philippi II Hispaniarum Regis, deinde serenissimorum Archiducum Alberti & Isabellae, Belgii Principum, rursusque Philippi III, ac novissime Caroli II Regum, confirmatis 2 Decembris 1692, & 19 Junii 1694, Provincialibus Societatis Jesu, per Flandro-Belgicam pro tempore futuris potestas facta sit eligendi Typographos & Bibliopolas, qui, ad aliorum quorumcumque exclusionem, soli imprimere ac reimprimere & vendere possint libros & opera quaelibet, rite approbata, curantibus ejusdem Societatis Patribus edita aut porro edenda, consueto suae Majestatis Privilegio, non aliter impetrando, quam in scriptis obtenta & praeexhibita licentia praedicti Provincialis; idque sub gravibus poenis, in contraventores aut aliter impressa importantes statutis, ut latius in ipsis patentibus litteris apparet: cum etiam eadem Majestatis Regia voluerit proecipua cura caveri Latinis ac Graecis Praeceptis, aliisque libris ad usum studiosae juventutis per Gymnasia nostrae Societatis imprimendis, ne alieni mendosique irrepere quomodocumque possint: Ego infrascriptus, Societatis Jesu per Flandro-Belgicam Praepositus Provincialis, potestate ad hoc mihi facta ab Adm. R.P.N. Praeposito Generali Laurentio Ricci concedo Petro Joanni Vander Plassche facultatem imprimendi & per se aliosque vendendi P. Antonii van Torre Dialogos Familiars. Illam autem facultatem tali conditione indulgeo, ut eadem ad unam solam impressionem utatur; sic ut pro iteranda impressione, novo meo vel successorum meorum consensu opus sit.*

Mando insuper, ad majorem cautelam, ne qua hujus vel cujuscumque alterius impressionis exemplaria, simul aut divisim, in Scholis nostris permittantur, nisi ejus manu subsignata, cui hoc comiserit. In quorum fidem hasce, manu propria subscriptas, consuetoque nostri officii sigillo munitas, dedi Antverpiae, in Domo Professae nostrae Societatis die 26 Maii 1763.

Locus Sigilli. JOANNES BAPTISTA TYBERGHEIN. De mandato R. P. Provincialis signat.

Solemneler, omstandiger en voorzichtiger kan het niet. De drukker verkrijgt dus enkel de toelating om de *Dialogi* één keer, in één enkele oplage te drukken en het is wel verstaan, dat hij, voor een nieuwe uitgave, een nieuwe toelating zal moeten aanvragen. Daarenboven zullen de exemplaren van deze en van vroegere uitgaven, voor meer zekerheid, de handtekening moeten dragen van hem, die daartoe werd gemachtigd, om afzonderlijk of gezamenlijk in de scholen der Sociëteit te worden toegelaten. Waaruit we tevens kunnen opmaken dat de uitgevers van schoolboeken in die tijd even scherp op de vingers moesten worden gekeken als dit in latere eeuw steeds het geval lijkt te zijn.

Laat de *Facultas* van de Provinciaal niet aan zakelijkheid te wenssen over, dan permitteerde zich de Antwerpse aartsdiaken en kannunik, T. Vooghts, *Librorum Censor*, bij het verlenen zijner *Ap-*

probatio voor de eerste uitgave, een geleerde uitstap in de warande der klassieke letteren en achtte hij het nuttig en aangewezen er Plinius en Vespasianus bij te betrekken om te verklaren dat « **DIALOGI P. ANTOII VAN TORRE** *amoeni, varii, culti sunt, e quibus haurire pueri fructum possint, quem illos scribendo spectavit. Neque enim, ut ab ipsis rudimentis Latine loqui consuescerent, executus ea tantum est, quae ad pietatem ac studia pertinent, sed Agesilaum Regem poene aemulatus ad pueriles lusus sese dimisit, ut verba et ludendi formulas iis praeiret. Quare uti Plinius in praefatione magni operis sui, quod Vespasiano Imperatori inscripsit, eos laudat, qui, in studiis utilitatem iuvandi praetulerunt gratiae placendi: ita suam quoque meretur commendationem, qui exiguo hoc Opusculo iuvare potius studuit, quam placere. Ita censebam Antverpiae, 22 Octob. 1657* ».

In tegenstelling met de titulatuur, de opdracht aan de heilige engelen, de twee *paraeneses*, de *ratio orthographiae*, de *ratio interpungendi*, de *facultas* van de *Provinciaal* en de *approbatio* van de antwerpse censor, die allemaal in het Latijn zijn gesteld, wordt helemaal achteraan het boek, maar thans in het Nederlands, herhaald dat « Het Hof heeft verklaert, dat onder de schoolboeken gerekent moeten worden de Dialogen van P. ANTONIUS VAN TORRE, *Priester der Societeyt JESU*, door Acte gegeven tot Brussel den 12 Augusti 1711 ». Deze verklaring is door Loyens ondertekend.

Het Privilegie leert ons verder dat « Maria THERESIA bij der gratie Gods, Roomsche Keyzerinne, Apostolieke Koninginne van Hongariën, Bohemen &c. heeft bij Privilegie vergunt aan P. CONSTANTINUS SUYSKENS²¹ ende syne geassocieerde in het schrijven van de *Acta Sanctorum*, te mogen doen drucken de School-Boecken van de Scholen der Societeyt Jesu, door alsulcken Boeckverkooper als 't hem goet duncken zal, met verbod aen andere Boeckverkoopers van die naer te drucken &c. Gelijk breeder blijkt uyt het Octroy, gegeven tot Brussel den v. October 1753 ». Dit Privilegie draagt de handtekening van J.H. Henrici.

Ten slotte vernemen we dat « Ick *Constantinus Suyskens* der Soc. JESU, geve oorlof aan *Petrus Joannes vander Plassche* om de voorschreve Dialogen, voor deze reys alleen, te mogen drucken. Gegeven tot Antwerpen den 26 Mey 1763 ».

Vooraan pater van Torre's werk staat een *Index Dialogorum* afgedrukt. De bladspiegel en de bladschikking van deze bladwijzer over drie kolommen is dezelfde als voor de Dialogen die, in de

(21) Pater Const. Suyskens werd in 1714 geboren te 's Hertogenbosch en overleed te Antwerpen op 28 juni 1772 na sinds 1745 *adjunctus Patribus Bollandistis* te zijn geweest.

drie talen, naast elkaar worden afgedrukt. De Nederlandse tekst staat weer links vooraan. Zoals de auteur het in zijn *Woord Vooraf* verklaarde, sluit deze tekst aan bij de Latijnse tekst, die in het midden staat, terwijl de Franse omzetting op de derde plaats komt. Het « voorname » Latijn bekleedt aldus de ereplaats tussen de twee « volkstalen ». De Nederlandse en Franse teksten worden ten andere in cursief gedrukt om goed te laten uitschijnen dat ze als vertalingen worden beschouwd, terwijl de Latijnse tekst in romein werd gezet.

We hebben hier dus te maken met een soort simultaan-onderwijs, een soort *collegium trilingue*, terwijl de methode met vraag en antwoord niet weinig bijdraagt tot het verlevendigen van de behandelde stof die, naar waarheid uit het leven en de leerstof der leerlingen gegrepen, het aanleren én van de tal én van de stof in niet geringe mate bevordert. De vertaling is nooit slaafs, maar aangepast aan het eigene van iedere taal, ook wanneer het om spreekwoorden gaat.

Pater Van Torre's handboek bestaat uit drie delen: *pars 1* handelt over de godsvrucht en de zeden, *pars 2* over de school en *pars 3* over de spelen. Het eerste deel bevat 20, het tweede 16 en het derde 9 samenspraken. Na ieder gedeelte volgt een lijst met spreekwoorden en zegswijzen, alles in de drie talen.

In het eerste deel worden o.m. de « Regels van den discipel » besproken, alsmede de « bedeylinge » van de dag, het dienen van de Mis, de goede manieren in de omgang met de meester en de medeleerlingen, inzonderheid wat het gedrag aan tafel betreft. We leren er hoe « den sieken sodalis wordt bezocht », de « maniere van te biechten in 't Latijn » alsook de « noodinge en de bereydinge tot de maeltijd ».

Geen wonder dat, in de allereerste samenspraak tussen « Den Pedagogue » en « Den Discipel » over de « Regels van een Discipel » het *Latine semper loquitur* wordt benadrukt. Dan heet het: « Spreekt altijd Latijn, ook in het spel; want wie sig schaemt te spreken, desen en mag niet verhoppen de welsprekendheyt der taele ». De leerling moet dus altijd en overal Latijn spreken, ja, hij moet zelfs biechten in het Latijn. Pater van Torre is er zich echter van bewust, dat dit niet zo gemakkelijk moest zijn voor zijn nieuwelingen. Daarom voeren *Sincerus* en *Candidus* een dialoog (nr 5) over de « Maniere van te biechten in 't Latijn »²². Dit

(22) Maniere van te biechten in 't Latijn, 1, V, blz. 14 en vgg.

geschiedde eens in de maand, want Sincerus begint de samenspraak met te verklaren dat : « Het beginsel van de maend komt aen, Candide, overmorgen moet men te biechten gaan... In wat tael?... Ik hebbe geleerd alles in 't Latijn uyt te zeggen ». Zover heeft Candidus het nog niet gebracht : « Ick spreek uyt in 't Latijn, die ik gemakkelijk kan ; de rest in mijns moeders tael ». Sincerus gebruikt te dien einde een boek, opgesteld door de meester. « Desen heeft bij een gevoegt een kort begrip dier zonden, in welke de jonkhejd meest pleegt te vallen, hier uyt neme ik, daer ik mij schuldig in kenne ». Volgt dan een indrukwekkende catalogus van allerlei pekelzonden, als waar de discipel bekent dat « Uyt een haestige gramschap hebb'ik aen mijnen gezelle gewenscht den duyvel » of « geprezen de medegezellen, als zij stoeffende vertelden hun quaet », of waar hij belijdt dat hij heeft « geswommen in openbaer water, niet zonder mijn perykel en van andere ».

Terwijl pater van Torre de lijst verstrekt van al wat een discipel in de drie talen niet mag doen, leert hij meteen hoe deze moet slapen, eten, de mis dienen. « In wat gesteltenisse des lichaems slaept gij? » vraagt Fabianus. Daarop antwoordt Sebastianus : « Ik ligge noch op mijn aensicht, noch op mijnen ruggen ; maar rustende op de rechte zijde, vouwe kruys-wijs mijn armen, dat se een kruys maeken over de borst ; want de rechte hand bringe ik aen de slinke schouder, de slinke hand aen de rechte ; alsoo slaep ik stiltekens, tot dat ik van zelfs wakker worde ofte opgewekt »²³.

Om de mis behoorlijk te dienen moet men zich hoeden voor een « slibberagtige tonge » (*volubili lingua - langue coulante*) en « zoo dikwijls ik moet voor-bij gaen tegen over het Lighaem des Heere, ik blijve een luttel staen, heff' op den regten voet, en stelle de teenen tege den hiel van den slinken, zoo dat de regte scheen rust op de slinke braeye : zo regt staende boog'ik zonder slijpen de knien ». Wie 't niet zo dadelijk snapt, vergelijkte met de Franse tekst : « Je leve le pied droit, & le tourne en sorte que du bout des doigts il touche le talon du pied gauche, & que la jambe porte sur le gras de la gauche, ensuite me tenant droit je fais la genuflexion, sans faire de bruit »²⁴.

Pater van Torre maakt zich zorgen over de manieren zijner discipelen. Velen onder hen behoorden zonder twijfel tot de vermogende burgerij. Darom zegt « Den Pedagoge » : « Ik beken't, gij en hebt wel niet 't eenemaal boersche manieren, maar nogtans gij kond volmaekter worden. Zoo dikwijls als u iemand aanspreekt, die gij eeren moet, hoe staat gij'er bij? ». Daarop antwoordt « Den

(23) Hoe men den dag moet voleynden, 1, IV, blz. 13.

(24) Het dienen der Misse, 1, VI, blz. 22.

leerling » dat : « Ik bewijze hem aenkomende eere met opstaen : stae regt op mijn beenen : doe den hoed af ». Daarop beschrijft « Den Pedagogue » de houding van « Den Discipel » in dezer voege : « Dat het aenzigt middelmaetelijk blijde en tamelijk zij : de oogen eerbaerlijk opgeslaegen tot dien, met denwelken gij spreekt : de voeten bijnaer te samen bij een : de handen gerust ; nog en waggelt met de beenen overhand ; dat de handen niet futselagtig en zijn: nog en bijt op de lippen; noch en krabd het hoofd: nog en peutert met de vingers de ooren, nog de neusgaten »²⁵.

De auteur van de Dialogi vult ettelijke bladzijden met raadgevingen en vermaningen in verband met de maaltijden en de goede manieren aan tafel, waar zij « die de vingers lecken, oft met de tonge de talioore, doen gelijk de honden ». Hij vermaant « datmen en drinkt heel den beker niet uyt met eenen teug. En vuld zoo den mond niet met spijze dat de kaeken rond staen »²⁶.

Waar het « Verhael der maeltheyt » die ten huize van een discipel werd opgediend en waer « twee Borge-meesters, den Gouverneur, drij andere van de voornaemste Schepenen » aanzaten, moet men eens te meer ervaren dat de auteur tot leerlingen van zeer goeden huize spreekt. Wie er mocht aan twijfelen, leze de opsomming van de voorgeschotelde gerechten : « Eerst waeren op-gestelt gezoute hespen, gerookte en gezoute osse-tongen ». Die werden geserveerd « om den appetijt te verwekken, en den dorst te scherpen ». Het eerste gerecht bestond uit « saladen, asperges, gekapt kalfs-vleesch met harde doyers van eyeren », het tweede uit « een vleesch-pastey, gezoden kiekens met zeer witte endivie, rund vleesch, hamelen vleesch, vers en gezouten verke-vleesch », het derde uit « jonge duyven, een gemeste gans, braed-verkens met castanien gevult, conijnen en een haesken gevoegt ». Dit alles met diverse sauzen veraangenaamd, waarin « kappers, oranie appelen, citroenen, gezoute olijven » lagen, het alles gevolgd door « verschen ende ouden kaes, appeltaerten, rijspap dik van suyker ende caneel bestroeyt... »²⁷.

In *pars 2, ad scholam & litteras spectans*, verdienen een paar dialogen een meer dan gewone belangstelling. We vernemen er enkele typische bijzonderheden over « Den koop van het school-gereedschap », over het « Officie van de praefecten », van de « Praefect der pensa » en van de « School-keerders ». Men leert er de manier om te disputeren in 't Grieks en in 't Latijn. De meest belangwekkende dialoog handelt echter over het « Ondersoeck op het signum van de vlaemsche tael ». In het Frans heet dat : « Exa-

(25) De goede manieren, 1, IX, blz. 32.

(26) De goede manieren, 1, IX, blz. 34-35.

(27) Verhaal der Maeltheyt, 1, XVIII, blz. 60-65.

men sur le signum de la langue vulgaire », want dit beruchte pen-sum werd niet enkel opgelegd wegens het spreken van de Vlaamse taal, maar ook van het Frans, daar de leerlingen verplicht waren het Latijn te gebruiken als omgangstaal.

Met het oog op het aankopen van het « School-gereedschap », vernemen we dat « Tegen over de Kerke der Societeit JESU is onlangs geopend eenen winkel ». Daar kan men « gereedschap van godvruchtigheyt » kopen, zoals bv. een « roozen hoeyken ». Luisteren we naar de dialoog ter zake :

Bartholomeus: Hoe veel looft gij dat Roozenhoeyken, François?

François: Zeven stuyvers²⁸.

Bartholomeus: Zoo? De helft van den prijs is genoeg.

François: Het koordeken alleen kost meer als de helft: het is gevlochten van zijde: de teekenen²⁹ gedraeyt van been zijn zoo wit als yvoir. Neemt het eenen halven stuyver min.

Bartholomeus: Ik neme 't.

Godefroy: Mij gebreekt noch een gebêboekken.

François: Ziet daer is een schoon en profijtig.

Bartholomeus: Hoe word het genoemd?

François: Dagelijksche Oeffeningen.

Bartholomeus: Neemt, Zone, en gebruyke 't alle dagen, maer hoe veel moet ik het koopen?

François: Gij zult het hebben voor twaelf stuyvers.

Bartholomeus: Uyt jok, oft in ernst?

François: Dit is mijn gevoelen: hier en mag niet een oort afgetrokken worden. Wel hoe? hij en is niet slegt in parkement gebonden; hij is bedekt met Spaensch leder, vergult op de snede.

Bartholomeus: Ik zal twaelf stuyvers tellen op die conditie, dat gij daer nog twee kopere slotkens aen slaet.

François: Ik sal 't doen, maer gij zult nog twee stuyvers geven.

Bartholomeus: Jae, niet een sesken³⁰.

De koper, die weet wat afdingen — more antiquo — betekent, schaft zich verder papier, « een casse seer gemakkelijk bedekt met root calfsleder », ganzepennen, een koker « daer maer eene penne in en gaet », een « aerden flesken » met inkt en een « reglet » aan en vraagt hoeveel het al te gaar kosten moet.

François: Voor twee guldens zult gij het weg dragen, niet een negmanneken³¹ min.

Bartholomeus: Ik zal' er anderhalve gulden voor tellen.

(28) In de Franse tekst: sept sols.

(29) In de Franse tekst: les grains.

(30) In de Franse tekst: une obole.

(31) In de Franse tekst: un denier.

François: Voor soo luttel en laet ik het u niet.

Bartholomeus: Dat 't verschil van den prijs gelijkelijk gedeelt wort: gij zult de helft af, en ik de helft opgaen.

François: Veel geluks, heb'et, ik ben te vreden; maer op die hope, dat gij mij dikwils komt bezoeken.

Godefroy: Vader, den boekverkooper en heeft mij geen toemaete gegeven.

Bartholomeus: Geef dat kindt iet op den koop toe.

François: Neemt een bladt klat-papier: en daer, ik worper nog kattoen bij.

Godefroy: Gij zijt al te liberael ³².

De *Dialogus secundus* van *Pars 2* wordt gevoerd tussen Frisius, Ignatius, den Meester, Michiel, Natalis, Hugo, Gillis, Pamphilus en Geerart in verband met een « Ondersoek op het signum van de Vlaemsche tael ». In het Latijn heet dat, zoals gezegd, « *Examen super signo sermonis vernaculi* » en in het Frans « *Examen sur le signum de la langue vulgaire* ». Uit deze vertalingen kunnen we afleiden dat niet enkel het Vlaams, maar ook het Frans met de overhandiging van het signum diende te worden gestraft. Volgende dialoog herinnert de oudere, thans nog levende generatie aan dit uiterst onsympathiek pensum, dat op het einde van de vorige en in het begin van de tegenwoordige eeuw in de colleges van het Vlaamse land bestond. Het werd daar niet gehandhaafd om het gebruik van het verlaten Latijn als omgangstaal te bevorderen, maar om het Frans spreken verplicht te stellen en het gebruik van de Vlaamse moedertaal te bestraffen ³³.

Ignatius: Wat ure is't, Frisi?

Frisius: 'Ten is niet lange ses en half geslagen. Maer tot wat eynde vraeghde gij van mij wat ure dat 't was, in 't Vlaemsch?

Ignatius: Ik sochte u te bedriegen: want waer't dat gij in 't latijn niet geantwoordt en hadt, gij soudt gevat zijn.

Frisius: Als oft gij ongestraft mogt duytsch spreken, en ik niet.

Ignatius: Den meester heeft oorlof gegeven aen dengenen die het signum heeft, die ³⁴ hem eerst ontmoet, aen te spreken in 't duyts om hem te proeven.

Frisius: Dat is den mensch onvoorsiens overvallen.

Ignatius: 'T is een voorsigtig bedrog: het geeft ons achterdenken, dat een-yegelijk, die ons aenspreekt, mogte zijn die let op die duyts sullen spreken.

(32) Koop van het school-gereedschap, 2, I, blz. 71-76.

(33) Zie over het gebruik van het signum in de colleges van het Vlaamse Land: *Over 't signum* in *De Student*, XIV, 1894, 6, blz. 151-155 en M. Cordemans, *Dr. A. Laporta en De Student*, Leuven, 1959, blz. 374.

(34) Versta: hem die hij eerst ontmoet.

Frisius: Ik ben blijde, gemerkt ik uw hope hebbe bedrogen.

Ignatius: Ik hebbe ook liever gehadt u niet te bevinden.

Frisius: Seer wel: laet ons dan een luttel in 't Latijn 't samen spreken al gaende.

Ignatius: Ik moet zijn in school: ik ben Censor: ik moet van d'eerste daer zijn.

Frisius: Wij zullen in tijds komen: 't is maer het eerste geluyt, ofte, nog niet.

Ignatius: Ik ben blijde, dat ik u ontmoet hebbe, met wie ik in 't Latijn vrijelijk spreken mag.

Frisius: Ik ook: soo dikwils als ik ontmoet onze ongebonde klappers³⁵, gae ik heymelijk wegh uyt hun geselschap.

Ignatius: Wat souden wij met die handelen, die geen sorge en hebben om Latijn te spreken, en niet anders en rallen als duytsche klapperneye³⁶?

Frisius: Vermaent gijse, sij worden gram: en lachen u daer-en boven uyt.

Ignatius: Lachen uyt, segt gij? Sij en houden ook niet op van slaen. Als mij onlangs eenen vondt in een seker eng straetken, gaf hij mij twee groote kaeck-smeten op alle beide mijn kaeken, ende liep terstondt deur.

Frisius: Wat dede gij daerentusschen?

Ignatius: Ik weende, als een kind, dat sich niet en kan wreken.

Geerart: Ik geve u het signum, Ignati.

Ignatius: Wat signum?

Geerart: Dat gij duyts hebt gesproken.

Ignatius: Geloofst het soo?

Geerart: Ik volgde u al soetiens van agter aen.

Frisius: Wat dan?

Geerart: Ik hebbe de duytsche woorden verstaen.

Ignatius: Met wat sin?

Geerart: Met dese ooren.

Ignatius: Voorwaer gij zijt eenen dooven: ende dat arger is, gij en hebt geenen goeden naem.

Geerart: Om wat faute?

Ignatius: Om bedrogh, en leugens.

Geerart: Loochent gij, dat gij hebt gesproken?

Ignatius: Ik loochene, dat ik heb duyts gesproken; ende herloochene't.

Geerart: Wij zullen 't bij den mcester ondervraegen: ik hebbe getuygen, daer ik u mede zal overtuygen.

Ignatius: Ik hebb'er twee die ik daer tegen stelle.

Geerart. Welke?

Ignatius: Desen Frisius, ende uwe conscientie, de welke is soo veel als duyzent getuygen, naer het oudt spreekwoord: De conscientie duyzent getuygen.

Geerart: Men zal 't zien.

Ignatius: Toch.

(35) In de Franse tekst: Babillards.

(36) In de Latijnse tekst: nihil aliud quam inanes crepant fabellas vernaculas.

Frisius: Maer hoe zijn wij soo allenxkens sonder op te letten tot aen de schole gekomen?

Ignatius: Soo plege'et bijnaer te geschieden aen die, de welcke 't saemen kouten.

Frisius: Kloeck, laet ons sonder rammoer ende getier ingaen, op dat wij niet en beletten die studeren.

Gillis: Belieft het u, eerweerdigen Heer, dat men ondersoek doet van het signum der duytsche tael?

Den Meester: Dat men 't doet.

Gillis: Naer het leste ondersoek was't Michiel geboden te letten op die souden spreken.

Den Meester: Michiel, hebt gij iemandt bevonden?

Michiel: Jae ik, eerweerdigen Heere: ik ben in een heel ronde klappers gevallen.

Den Meester: Op wat plaetse?

Michiel: Op de plaetse voor de scholen. Ik heb mij in de ronde gevoegt: ik heb eenen tijdtlang geswogen: terstont daernaer den kout onderbroken; het signum aan Hugo overgegeven.

Hugo: Ik beken't: maer ik daer naer aen Natalis.

Natalis: Onrechtveerdiglijk, eerweerdig Heer.

Hugo: Jae ser rechtveerdelijk.

Natalis: Ik sal vertellen, hoe se saecke was, eerweerdig Heer, is't dat het mij geoorlooft is te spreken.

Den Meester: Segt op.

Natalis: Hugo valt mij aen uyt de schole komende: hij groet mij in onse inlandsche tael.

Hugo: Men mag in beginsel listen leggen: ik heb maer drij woorden gesproken.

Den Meester: En spreek' er niet tusschen, laet hem uyt spreken: daer naer sal u tydt gegeven worden om u te ontschuldigen.

Natalis: Wij gaen 't saemen t'huys: hij begint een wel lange historie te verhalen, die onlangs in de schole geschiet was: seer wel gerust over 't signum. Veele woorden over en weer op den weg gehadt hebbende, was ik gekomen tot aen ons huys: Hugo spreek't'er een ofte twee woorden Latijn tusschen, ende ik onvoorziens sluyte den kout in 't duytsch: daer plackt dien schoonen toezinder mij het signum aen.

Den Meester: Geenen van u twee is buyten schult: van alle beyde sal ik daernaer zien.

Gillis: Aen wie hebt gij het signum overgegeven, Pamphile?

Pamphilus: Ik en heb niemant konnen betrappen duytsch sprekende.

Den Meester: Ik meyne, dat gij het niet onderzocht en hebt.

Pamphilus: Met uwen goeden oorlof, eerweerdigen Heer, ik hebbe 't seer neerstelijk ondersogt. Ik hebbe mij ingestelt onder alle de rondkens van de klappers: ik en hebbe niemant konnen betrappen.

Den Meester: Ik prijse uwe neerstigheid in 't onderzoeken; ende de standvastigheyd van de andere in Latijn te spreken.

Gillis: Een van de leste is Pamphilus, den anderen moet Hugo zijn, oft Natalis: wie van twee zal het proces verliesen, naer het oordeel van uwe eerweerdigheyt?

Den Meester: Hugo heeft bedrog gebruykt; dat hij het wederom overgeve.

Gillis: Tegen morgen zullen het signum resigneren Hugo ende Pamphilus.

Den Meester: Behalve de dagelijksche occupatien, dat zij beyde schrijven een exempel op elken regel van de figure ³⁷.

Nu hebben de Jezuïeten het signum niet uitgevonden, al hebben ze het ingevoerd in hun onderwijsinstellingen en al bestonden in hun colleges de bekende *censores*, ook *decuriones*, *exploratores* of *praetores* geheten. De *ensor* was een leerling die, in het openbaar of in het geheim, de taak opgedragen kreeg op zijn medeleerlingen in de klas, in de kerk en op straat te letten. Bij overtreding van enige regel, moest hij de leraar verwittigen.

Men veroordele deze methode als men wil. Ze was echter algemeen aanvaard tijdens de XVIe eeuw en werd doeltreffend geacht door protestanten en calvinisten. Ze werd zelfs door Melanchton goedgekeurd. Wel schoot Erasmus zijn scherpste pijlen af op de *censores*, die vaak *lupi* werden geheten...

Pater Herman noteerde in dit verband dat de *Leges et Statuta* van de Universiteit van Parijs uit het jaar 1599 een paragraaf bevatten, houdende dat « *in singularis classibus constituatur explorator qui ultimo die cujuslibet hebdomadae referat ad gymnasiarchem catalogum scholasticorum qui vel sacris non interfuerint, vel vernacule fuerint locuti, aut si qui gravius commiserint, ut in eos pro errores commisi ratione animadvertatur* » ³⁸.

Uit deze bepaling van het reglement van de Universiteit van Parijs, waarvan de invloed op de *Ratio Studiorum* van de Jezuïeten niet gering was ³⁹, leren we dus, dat de *exploratores* de leerlingen moesten aanklagen, die *vernacule fuerint locuti*, na hen te hebben bespied en beluisterd... Het signum werd de praktische toepassing, onder de vorm van papieren rolletjes of anderszins, van de hier geformuleerde regeling.

In de bekende *Ephemerides P.J. Rhetii, primi regentis Gymnasii Tricoronati* lezen we ten andere hoe, in dit college, « *grammatici in octurias divisi sunt, singularisque octuriis unus praefectus cui caeteri interpretata recitarent, qui absentes, sero venientes, vernacula lingua utentes, (wij onderstrepen) jurantes, mentientes... notaret, tumque primum virgis apud eos uti coepimus* » ⁴⁰

(37) Onderzoek op het signum van de Vlaemsche tael, 2, II, blz. 77-82. — De figure is de zesde latijnse.

(38) *Leges et Statuta*, 1599, XVII, aangehaald door J.B. Herman, *op. cit.*, blz. 78 en vgg.

(39) Herman, *op. cit.*, blz. 78 en vgg.

(40) Herman, *op. cit.*, blz. 322.

Deze schikking dagtekent uit het jaar 1557. Twee jaren nadien vinden we het signum bij name vermeld, (welke uiterlijke vorm het vertoonde wordt niet gezegd) waar we, in dato 25 januari, lezen: « *Circa haec tempora statutum est, ut Rhetores haberent signum, quod dandum est iis, qui sero veniunt, ignorant lectionem, petulantes sunt, calamum et atramentum non habent, etc. Qui habet, dum a praeceptore rogatur, obulum pro mulcta dat* »⁴¹.

De leerlingen die *vernacula lingua utentes* betraapt werden, waren zonder twijfel onder *et caetera* begrepen en moesten een boete opbrengen! In 1586 eist ten andere de visitator Manare uitdrukkelijk dat: « *Rector diligenter curet ut notae ac signa quae olim magno cum fructu in usu erant, in omnibus omnino classibus inferioribus usque ad rhetoricam inclusive... repetantur serio et usum habeant* »⁴². Ook klaagt Pater-Generaal, in een brief aan de Provinciaal François de la Croix, op 20 juni 1628, dat de volkstaal zelfs in de klassen wordt gesproken⁴³ en de *Ordo* van 1715 ziet in de verwaarlozing van het signum de oorzaak van het verval van het Latijn⁴⁴.

Ook pater van Torre houdt de klasseleraren voor, hoe nodig het is dat ze « *perpetuum imponunt Latine loquendi necessitatem* » en pater Herman onderstreept dat het gebruik der volkstaal overall werd tegengegaan: « *Tous les efforts du Ratio studiorum tendent à supprimer en classe l'usage de cette langue. Le professeur interroge en latin. Lui répondre en langue maternelle par ignorance c'est un déshonneur. Le faire pour tout autre motif, c'est s'exposer à une note infâmante. Même en dehors des classes, l'usage du latin est recommandé. Parfois les élèves s'engagent à le parler sous peine d'amende. Des censeurs veillent à l'exécution du règlement. Je ne sais plus quel colloque scolaire nous les représente dans l'exercice de leurs fonctions. C'est le matin. Les élèves se rendent au collège. Le censeur avise un de ses condisciples qui le précède de quelques pas et l'interpelle en langue vulgaire. Mais l'élève ne s'y laisse point prendre. Sans mauvaise humeur, il répond en latin et, bons amis, parlant latin, ils se dirigent vers le collège. Le surveillant, qui les reçoit, à ordre de ne point écouter ceux qui parlent français* ». De auteur, die zich niet goed herinnert waar hij deze samenspraak heeft gelezen, doelt hier zonder twijfel op boven aangehaalde dia-

(41) Herman, *op. cit.*, blz. 327.

(42) Ordonnantiën van P. Manare, visitator, 1586, F^o 52, nr 201.

(43) Aangehaald door Poncelet, *Histoire*, II, blz. 48.

(44) Droeshout, *Annales du Collège d'Anvers*, III, blz. 70 en vgg., IV, blz. 226 en vgg. — *Ordo* van 1715, 19, nr 2. — Aangehaald door Poncelet, *Histoire*, II, blz. 48.

(45) Herman, *op. cit.*, blz. 211-212. — Zie ook: Poncelet, *Histoire*, II, blz. 54.

loog van pater van Torre, die als bewijs voor de bestaande toestand wordt aangevoerd, maar toch met enige fantasie wordt naverteld.

Uit de tiende dialoog leren we, in verband met het « Officie van den Prefect der pensa », dat lichamelijke straffen werden voorgeschreven. Een andere straf bestond in het overschrijven van de Tien Geboden in het Grieks. Soms werd een straf kwijtgescholden, als door die meester van Rhetorica, die, toen een leerling om « verlossing » verzocht, daarin toestemde omdat de jongen « sprak Latijn ende beleeft... dit behaegde hem »⁴⁶.

De elfde dialoog uit *Pars 2* licht ons in over het « Officie van de schoolkeirders » en de wijze waarop de leerlingen het vuil met bezems uit de klaslokalen moesten verwijderen.

Thomas: Van daege zullen naer d'order der schole keiren, Edmundus, Joseph, Damianus, ende Cosmas.

Edmundus: Wij zijn gereed: laet ons bessems nemen.

Thomas: Vertoeft een luttel. Den vloer en is nog niet begoten met water: 't zal te zeer stuyven.

Cosmas: Bezorgt dat de schole besproeyt worde.

Thomas: Blasius zal terstond den gieter brengen, hij is nu in de naeste schole.

Damianus: Laet ons ondertusschen de banken versetten.

Thomas: Doet dat, ik zal de leere opgaen, ende de vensters open doen, om de schole te verlochten, en 't stof te doen vervliegten.

Edmundus: Komt hier, *Cosmas*: heft den anderen kant van de bank op om 't saemen te verschuiven. Ziet toe dat gijse uyt uwe hand niet en laet vallen, 't zoude mijn teenen morselen.

Thomas: Holla, gezellen, gij maekt te groot gerugt met de banken en met roepen: wij zullen bekeven worden.

Joseph: Thoma, ik en vinde geene bessems.

Thomas: Mij dunkt, dat gij blind zijt: ziet daer staender twee voor uw voeten.

Joseph: Die en kunnen niet meer gebruykt worden: den eenen is versleten, den anderen ontbonden: haelt nieuwe bessems, oft ik en keire niet.

Thomas: Ik gae: ik zal' er groene en versche brengen.

Damianus: Wiens plaetse is dit? ziet, hoe dat hij hier papier in stukskens gesneden heeft? Hij verdiend zelf te keiren.

Thomas: Joseph, steekt de oude bessems uyt den stok: ik zal' er nieuwe in steken. Dezen stok is vooren niet scherp genoeg.

Joseph: Geeft, ik zal hem scherp: ik hebbe een mes. Laet ons nu beginnen met alle geweld. Laet ons de vuyligheyd naer 't midden keiren van de vier kanten der schole.

(46) Officie van den Prefect der pensa, 2, X, blz. 116-118.

Edmundus: Ik geve u 't signum, Cosma.

Cosmas: Foey! daer valt mij onvoorziens een Vlaemsch woord uyt: maer ik zal nu 't signum haest weergeven.

Edmundus: Aen mij immers niet: ik zal liever swijgen.

Thomas: Ziet, met wat kleine moeyt word volbrogt, 't welk door veel handen geschied. Wij hebben ons werk voldaan: verzaemt gijlieden de vuyligheyd op eenen hoop, en doet die in den bak. Ik zal met Edmundus de banken in orden stellen.

Joseph: Damiane, draegt den bak uyt met de vuyligheyd...⁴⁷.

Allen die, in hun jonge jaren, de bezem leerden hanteren, al was het ook niet om de klaslokalen te reinigen, zullen de gevatte levendigheid en de levensechtheid van deze taferelen naar waarde weten te schatten, terwijl ze mogen nadenken over het feit dat toen zulke handenarbeid aan welgestelde jongeren werd opgelegd. Jammer dat ook weer iemand met het verraderlijke signum om de hoek moest komen kijken...

Pars 3 ad lusus spectans bevat negen dialogen met « beraedinge » over allerlei spelen. De leerlingen vangen kikvorsen: « Somtjids aen een koordeken, hangende aen een wisse oft riet, hangh' ik een lapken rood laeken het welke ik laet sinken in het water: dit swelgen de vorschen gulsig in, en blijvender aenhangen ». Ze vangen die eveneens met « een kleyn kruysboogsken, maer met een lange handhave: aen de pese is gehegt eenen pijl met eenen ijseren punt, scherp ende hoekagtig. Ik houde in mijn hand een koorde, die ook aen een pese vast gemaekt is: als ik dan ivers sien eenen vorsch boven 't water uyt steken, soo kome ik so naer als ik kan met mijnen boge: ik trekke de pese in, ende terstont laet ikse springen met gewelt, en doorschiet de proy, soo dat den punt van den pijl door den buyk oft been uyt-kijkt »⁴⁸.

De leerlingen spelen ook met de bal, werpen met stenen of schijven naar een staak, spelen met de klos, met « worp-bollen in 't lank » (*lusus globorum manu missilium*), schaatsen op 't ijs of lopen « het spel van de baere », dat dan ook, zoals alle voormelde spelen, nauwkeurig wordt beschreven.

Uit de lijsten met spreekwoorden, die vele hoofdstukken afsluiten, hebben we er een paar opgetekend: Ook de mieren hebben haar kapken (*Les fourmis se fachent aussi à leur mode*). — Op dat potken dient dien pollepel (*A bon chat, bon rat*). — Grooten

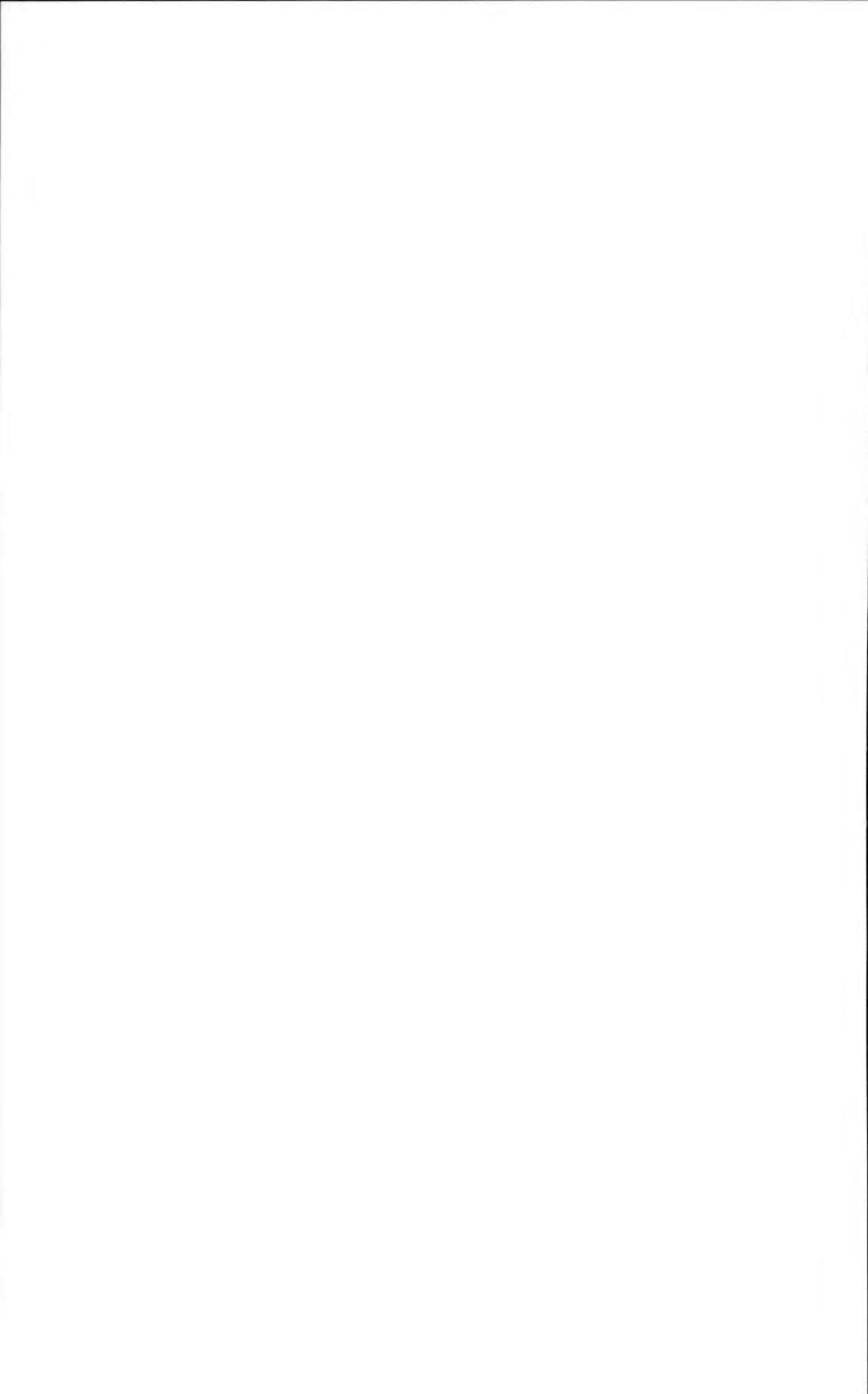
(47) Officie van de school-keirders, 2, XI, blz. 118-121. — De zindelijkheid en de opvallende zorg voor de hygiëne in de colleges der paters Jezuïeten, die ook in dit opzicht gunstig afstaken bij de vunzige lokalen van de meeste scholen, werd door H. Pirenne onderstreept. Zie: Herman, *op. cit.*, blz. 123 envgg.

(48) Beraedinge met wat spel sy hun sullen vermaeken, 3, I, blz. 146-148 en vgg.

gaeper wat zal 't zijn? Wonder beloften, weinig schijn (Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus). — Die witte voeten heeft, bedorven kindeken is (Albe gallinae filius). — Het is gedaen als 't camelot zijn ploye heeft genomen. — Gij hebt de kat den kaes bevolen (Ovem lupo commisisti).

Opmerkenswaardig is dat de meesters in de klas een clepsydra of zandloper op hun lessenaar hadden staan om zich van het vorderende uur te vergewissen want « dagelijks slaen de klokken contrarie » (2,V,94); dat ze, bij wijze van straf, de Tien Geboden in het Grieks deden afschrijven (2,XIV,133), maar de Disputatie in het Grieks (2,XV,139) in de XVIIIe eeuw lieten wegvallen. De studenten werden aangemaand dagelijks hun haar te kammen (2,IV,88), nooit nuchter te lopen, maar steeds « een mondvul of twee om het perykel der peste » te gebruiken (2,IV,89), nooit kalk van de muur te krabben om de inkt te drogen en steeds over azijn te beschikken om deze tijdig te verdunnen (2,VII,106). Getuigenissen van moeder kunnen soms niet worden verstrekt omdat deze niet schrijven kan (2,VIII,109) en wanneer er moet gereisd worden, zit zij in de koets en rijdt de leerling « te peerde » er naast (2,VII,109) en honderd andere bijzonderheden meer.

Een grondige studie van deze Dialogen zo wat de inhoud, de wijzigingen die, gedurende twee eeuwen tijds, aan deze inhoud, de taal en de schikking werden gebracht, alsook van het gebruik van het handboek in binnen- en buitenlandse scholen, zou alleszins de moeite lonen. Wij wensten ons te beperken tot een herinnering aan de figuur en het werk van de Aalstenaar van Torre, die gedurende twee eeuwen niet weinig tot de vorming van de studenten der humaniora heeft bijgedragen en ons een handboek naliet, dat is als een spiegel van zijn tijd.

Filologie en oudheidkunde :

de *Beowulf* voor en na de ontdekking van Sutton Hoo

DOOR

R. DEROLEZ

Het Oudengelse gedicht dat de belangrijkste gebeurtenissen uit het leven van de Zweedse held *Beowulf* verhaalt, en derhalve al meer dan een eeuw kortweg *Beowulf* wordt genoemd, is in een enkel handschrift van ca. 1000 tot ons gekomen (British Museum, Cotton MS Vitellius A XV)¹. Het gedicht zelf dateert waarschijnlijk van de 8e eeuw, en de enige heldendaad van *Beowulf* die in verband kan worden gebracht met een historische gebeurtenis, is weer twee eeuwen vroeger te dateren. Inderdaad, in niet minder dan vier passussen (vv. 1202 vgl., 2354 vlg., 2501 vlg., 2910 vlg.) wordt gezinspeeld op de rampspoedige tocht van Hygelac, koning der Geaten, naar het land der Friezen: een tegenaanval van de Franken kostte hem en talrijke van zijn krijgers het leven; slechts *Beowulf* wist zwemmend met een deel van de buit te ontkomen. Hiermee heeft reeds Grundtvig in 1820 een bericht van Gregorius van Tours vergeleken (*Historia Francorum* III, 3)², waarin verhaald wordt hoe de « Denen » onder de leiding van hun vorst Chochilaicus onder de regering van Theudoricus een niet nader genoemde *pagus* van het Frankische rijk plunderden en verwoestten. Toen Theudoricus dit vernam, stuurde hij zijn zoon Theodobertus met een leger naar het geteisterde gebied. Theodobertus verraste en doodde Chochilaicus, toen deze met zijn achterhoede de inscheping van de buit beschermde; de Franken wisten zelfs het grootste deel van de buit tijdens een zeeslag te heroveren. Deze « Deense » inval moet

(1) De nieuwe facsimile-uitgave (*Beowulf. Reproduced in facsimile from the unique Manuscript British Museum MS. Cotton Vitellius A XV*, with a transliteration and notes by Julius Zupitza. Second edition containing a new reproduction of the Manuscript with an introductory note by Norman Davis. [Early English Text Society No. 245] London 1959) is in alle opzichten uitstekend; van de zeer moeilijk leesbare laatste bladzijde (fol. 201 v) worden benevens Zupitza's transcriptie ook twee nieuwe lezingen gegeven, één bij daglicht gemaakt, en één bij ultraviolet fluorescerend licht. Voor een volledige beschrijving van het handschrift dient echter nog steeds te worden verwezen naar Max Förster, *Die Beowulf Handschrift. Berichte über Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften* LXXI, 4 (Leipzig 1919). alteram curavit... (Mon. Germ. Hist., Scriptorum I, i). (Hannover 1937), p. 99 ('c. 515').

(2) B. Krusch, *Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum Libri X*. Editionem

tussen ca. 515 en 530 hebben plaatsgevonden (Gregorius geeft geen precieze datum). In de handschriften van de *Historia Francorum* wordt de naam van de « Deense » koning op verschillende manieren gespeld³; waarschijnlijk berusten deze spellingen op een Germaanse naam **Hugilaikaz*, die ook de grondslag vormt van de naam *Hyg(e)lac* in het Oudengelse gedicht.

Beowulf zelf wordt echter noch door Gregorius noch door enig ander geschiedschrijver vermeld; hij wordt zelfs in geen enkel ander Oudgermaans heldendicht ook maar bij naam genoemd, zelfs niet in de uitvoerige vorstencatalogus van het Oudengels gedicht *Widsith*. Hierdoor alleen reeds komt de *Beowulf* in een bedenkelijke geïsoleerdheid te staan. De localisering van Beowulfs heldendaden draagt daartoe nog in niet geringe mate bij. Hij doodt het monster Grendel, en vervolgens de nog vervaarlijker moeder van dit monster, tijdens zijn verblijf aan het hof van de Deense koning Hrothgar. Later volgt hij Hygelac op als koning van de Geaten (Oudengels *Geatas*, Oudnoors *Gautar*, een volk uit Zuidwest-Zweden, vgl. Öster-, Västergötland), en verliest er het leven bij het doden van een draak die zijn rijk verwoest. Zijn dood luidt de ondergang van het rijk der Geaten in: bij zijn begrafenis voorspelt een Geatse vrouw (Hygelacs weduwe?) bloedvergieten, verschrikking, gevangenschap en schande⁴. Eigenlijk is Beowulf reeds in het gedicht een eenzame: tweemaal, en dan op de meest kritische momenten, verlaten zijn metgezellen hem, een eerste keer als hij in het meer duikt om Grendels moeder in haar hol aan te vallen, en dan weer bij de laatste, noodlottige tweekamp met de draak.

Nu rijst natuurlijk de vraag: hoe kan men verklaren dat het enige bewaarde Oudengelse epos een Zweed tot hoofdfiguur heeft? In dit verband heeft men erop gewezen, dat de Germaanse oudheid — althans op literair gebied — geen nationaliteiten kent: in een Theodric of Dietrich of Thidrek, in een Siegfried of Seyfrit of Sigurd wordt niet de Oostgoot of de Rijnlander verheerlijkt, maar de vorst of de held, die zowel in Engeland als in Duitsland of in Skandinavië als een toonbeeld van mannelijke deugden of als een gestalte van epische tragiek kan worden voorgehouden. Maar is deze algemene vaststelling

(3) B. Krusch, l.c.: *Chlochilaichum*, *Chlodilaicum*, *Chlochilaico*, *Chlochilaicho*, *Chochilaico*, *Chochiliaco*, *Chrochilaicho*, *Hrodolaicum*. In het *Liber Monstrorum* komt zijn naam voor als *Higlacus*, *Hyglacus*, zie D. Whitelock, *The Audience of Beowulf* (Oxford 1951), p. 47 vlg.

(4) De lezing *geatisc meowle* (v. 3150) werd het eerst voorgesteld door J.C. Pope (*The Rhythm of Beowulf*. New Haven 1942, p. 233); cf. thans ook C.L. Wrenn, *Beowulf with the Finnesburg Fragment*. Revised and enlarged edition (London 1958), p. 178, 228.

voldoende om de aanwezigheid van Beowulf in Engeland te verklaren? Indien het een Theodric of een Eormanric betrof, zou een dergelijke verklaring ongetwijfeld volstaan; maar de aanwezigheid van een verder onbekende Beowulf schijnt wel op bepaalde contacten tussen Engeland en Zweden te wijzen. De moeilijkheid is echter een concrete basis voor deze contacten te vinden.

De datering en de localisering van het gedicht doen in zekere zin nog grotere moeilijkheden rijzen. Een enig handschrift, dat drie eeuwen na het tot stand komen van zijn inhoud werd neergeschreven, biedt op zichzelf al geen stevige grondslag voor de studie van deze aspecten, te meer daar zijn oorsprong onbekend is. Wij moeten dus in de eerste plaats naar interne criteria uitzien, met al de gevaren die daaraan verbonden zijn. De taal van de *Beowulf*⁵ is in hoofdzaak Laatwestsaksisch, vermengd met ouder Westsaksisch, met Kentische vormen en met vormen die op noordelijker dialecten wijzen (Mercisch, Northumbrisch). Deze vermenging van heterogene taalvormen kan tot op zekere hoogte uitgelegd worden door de veronderstelling, dat de OE dichters een enigszins artificiële, «supradialectische» poëtische taal gebruikten, en dus woorden en vormen aan verschillende dialecten ontleenden (hoewel dit het voorkomen van eenzelfde woord in verschillende dialectische vormen niet volledig verklaart).

Mede met het oog op de taal liet men zich vroeger bij het situeren van het gedicht in zijn historische context meestal leiden door de overweging, dat het politieke en culturele zwaartepunt van Angelsaksisch Engeland zich geleidelijk van het noorden (Northumbrië) naar het midden (Mercië) en dan naar het zuiden (Wessex) had verplaatst: men vermoedde daarom dat het gedicht in het noorden van Engeland was ontstaan, en dat het zijn Laatwestsaksisch uitzicht slechts had gekregen nadat het Vroegwestsaksische en Kentse invloeden had ondergaan. Dergelijke beschouwingen brengen echter niet veel zekerheid nopens de plaats van ontstaan van de *Beowulf*, en hetzelfde geldt voor de datum. Gewoonlijk dateert men thans het gedicht in de eerste helft van de 8e eeuw, maar men heeft het ook wel eens naar de 7e eeuw

(5) F. Klaeber, *Beowulf and the Fight at Finnsburg*. Edited, with introduction, bibliography, notes, glossary, and appendices. Third edition (New York, London 1951), p. lxxi vlg.

De door Wrenn gereconstrueerde archaische vormen *fre[ge]a* voor MS. *frea* (v. 16), *reo[wo]n* voor MS. *reon* (v. 512), *do[ī]ð* voor MS. *deð* (v. 1058) *do[a]n* voor MS *don* (v. 1116), *geþeo[ha]n* voor MS. *geþeon* (v. 25), e.d., hebben minder bijval gevonden dan de vorm *wundini* (v. 1382) die hij als een archaische instrumentalis behoudt — de meeste uitgevers emenderen *wundini golde* tot *wundnū*, i.e. *wundnum*, *golde* — hoewel ook tegen dit archaïsme bezwaren bestaan.

verwezen, of naar de tweede helft van de 8e (Whitelock), of zelfs naar het einde van de volgende eeuw (Schücking) ⁶.

Verder is er het probleem van de religieuze atmosfeer van de *Beowulf* ⁷. Het lijkt geen twijfel dat de dichter en zijn toehoorders christenen waren; Whitelock ziet hierin zelfs een criterium voor het dateren van het gedicht. Indien er geen gewag wordt gemaakt van Christus of van de heiligen, van engelen of van de eredienst, dan kan dit inderdaad juist op de vertrouwdheid van de dichter en zijn gehoor met de christelijke leer wijzen: deze vertrouwdheid liet hem toe de historische heidense sfeer van de verhaalde heldendaden te herscheppen met een minimum van toegevingen aan de nieuwe wereldbeschouwing. Maar als men *Beowulf* hoort verkondigen:

Gæð a wyrd swa hio scel (v. 455),

« het noodlot gaat altijd zoals het moet », nadat hij even te voren had verklaard:

ðær gelyfan sceal

Dryhtnes dome se þe hine deað nimeð (v. 440 vlg.),

« wie van ons beiden gedood wordt, zal zich moeten neerleggen bij het oordeel van de Heer », dan vraagt men zich toch af in welke verhouding deze dichter tot de Oudgermaanse godsdienst en wereldbeschouwing stond. Niet alleen vermeldt hij het noodlot herhaaldelijk (*wyrd*: vv. 455, 477, 572, 734, 1056, 1205, 1233, 2420, 2526, 2574, 2814), maakt hij gebruik van het motief van de bloedwraak, en zingt hij de lof van wereldse roem en rijkdom (zij het dan vaak met een zinspelings op de vergankelijkheid van al het aardse), maar hij verhaalt ook van offeranden in afgodentempels, van het waarnemen van voortekens, en van lijkverbranding, terwijl hij aan de andere kant Grendel op één lijn plaatst met de reuzen, monsters en demonen die van Kaïn heten af te stammen ⁸. Voor ons blijft de coëxistentie van zo verscheidene elementen raadselachtig.

In de inleiding tot zijn uitgave van de *Beowulf* karakteriseerde Klaeber het gedicht als « a veritable treasure-house of informa-

(6) R.W. Chambers, *Beowulf. An Introduction to the Study of the Poem with a Discussion of the Stories of Offa and Finn*. With a Supplement by C.L. Wrenn. Third Edition. (Cambridge 1959), p. 537.

(7) Whitelock, *o.c.*, p. 3 - 12, 26, enz.

(8) Het voorkomen van Kaïn in de *Beowulf* berust weliswaar slechts op twee emendaties, nl. *comes* > *caines* (v. 107; waarschijnlijk reeds in het handschrift gecorrigeerd) en *camp* > *cain* (v. 1261). In het eerste geval kan de scribent Kaïn hebben verward met Cham; in het tweede is *camp* wellicht ontstaan onder de invloed van *gudceare* (v. 1258), *ecgbanan* (v. 1262) e.d., maar de lezing *cain* wordt door het volgende vers (*ecgbanan angan breþer*, « [hij werd] zijn eigen broeder tot zwaarddoder, d.w.z. hij vermoordde zijn eigen broeder ») bevestigd.

tion on 'Germanic Antiquities', in which we seem at times to hear echoes of Tacitus' famous *Germania*, whilst the authenticity of its descriptions has been in various ways confirmed by rich archeological finds especially in the Scandinavian countries⁹». Bij het lezen van het gedicht worden wij inderdaad getroffen door de krijgsgesest en de krijgssymboliek (die wij overigens terugvinden in de heroïserende passages van andere Oudengelse gedichten, zelfs die met religieuze onderwerpen zoals *Genesis* en *Exodus*). De krijger is trots op zijn wapens; was de maliënkolder die Beowulf van zijn grootvader Hrethel had geërfd niet het werk van de legendarische smid Wieland? In de beschrijvingen van wapens en veldslagen treffen wij duidelijke sporen aan van een oeroude symboliek. De helm die Beowulf draagt is met een ever versierd¹⁰ en dit symbolische dier komt nog elders voor: bij zijn afscheid van Hrothgar krijgt Beowulf als geschenk o.m. een banier waarop een ever is afgebeeld¹¹. Bij tweekampen en veldslagen zijn het de arend, de raaf en de wolf die als onmisbare figuranten optreden: zij kondigen dood en verderf aan. Voor al deze motieven vindt men wel parallellen in de Skandinavische literatuur en kunst (de ever is Freyrs heilig dier¹², de wolf hoort bij Odin, de vogels van het slagveld waren oorspronkelijk een verschijningsvorm van de walkuren, enz.), maar uit Engeland was tot voor een twintigtal jaar weinig bekend dat enig houvast bood, en het

(9) Klaeber, *Beowulf*, p. lxiii.

(10) *Beowulf*, v. 1110 vlg.: Æt þæm ade wæs eþgesyne / swatfah syrce, swyn eaglyden, / eofer irenheard...

(11) *Beowulf* 2152: Het ða in beran eafor heafodsegn...

(12) J. De Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte II* (Berlin 1957), p. 178, 190; R. Derolez, *De Godsdienst der Germanen* (Roermond - Maaseik 1959), p. 132 vlg.

In dit verband mag aan de 22e strofe van het Oudengels runengedicht worden herinnerd:

Ing wæs ærest mid Eastdenum
 gesewen secgum, oþ he siððan eft
 ofer wæg gewat, wæn æfter ran;
 ðus Hearingas ðone hæle nemdun.

(*The Rune Poem*, in: E.V.K. Dobbie, *The Anglo-Saxon Minor Poems*. New York 1942, pp. 29 vgl., 158).

«Ing werd het eerst bij de Oostdenen (d.w.z. de Deense bewoners van Z.-W.-Zweden) gezien; later reisde hij over zee, en zijn wagen volgde hem. Zo noemden de Hearingen deze held». Hrothgar zelf wordt tweemaal «vorst resp. beschermer der Ingwinen (d.w.z. vrienden of vereerders van Ing)» genoemd (vv. 1044, 1319), en Ing is slechts een andere naam voor de god die in het Noorden gewoonlijk Freyr, soms ook Ingunar-Freyr heette, vgl. De Vries, *o.c.*, II, p. 165 vlg., 179 vlg.; Derolez, *o.c.*, p. 128; en R. Much, *Die Germania des Tacitus*. Zweite Auflage, durchgesehen von R. Kienast. (Heidelberg 1959), p. 24 vlg.

Hiermede wordt natuurlijk niet bedoeld, dat al deze connotaties nog hun volle betekenis hadden voor de toehoorders die naar het voordragen van de Beowulf luisterden; zij geven echter een idee van de voedingsbodem waaruit het gedicht gegroeid is.

weinige dat men kende werd soms om onbegrijpelijke redenen genegeerd. Zo werd in 1848 in Derbyshire (Benty Grange, nabij Moyash) een helm gevonden, die op de kam een bronzen beeldje van een ever draagt : de ogen bestaan uit in goud gezette granaten en de schouders en heupen zijn verguld zilver, zodat dit voorwerp dadelijk doet denken aan de helm met de vergulde ever van Hnæf (*Beowulf* 1112). Nochtans geeft Klaeber in zijn uitgave geen afbeelding van deze helm, maar wel van een in Uppland ontdekte helm, waarop de diermotieven veel minder duidelijk zijn¹³.

Zoals reeds terloops werd genoteerd, beschrijft de dichter met zichtbaar welbehagen de weelde die b.v. aan het hof van Hrothgar heerst, of de kostbare geschenken die Beowulf bij zijn terugreis naar Zweden meekrijgt. Vooral oude schatten, overgeërfd bezit uit verre landen afkomstig¹⁴, worden met voorliefde vermeld. Hoewel uit de Angelsaksische periode een aantal prachtige juwelen bekend waren¹⁵, was tot 1939 geen koningsschat aan het licht gekomen, die dadelijk tot de verbeelding sprak en voor de lezer van de *Beowulf* als vergelijkingsmateriaal in aanmerking kwam. Daarom vroeg men zich af of de dichter van de *Beowulf* dit alles wel *de visu* kende, of tenminste uit Engelse overlevering. Beschreef hij niet een conventionele of traditionele wereld, veeleer dan de eigentijdse werkelijkheid?

Dergelijke vragen werden vooral onvermijdelijk waar het om de twee begrafenissen ging die het gedicht inluiden resp. afsluiten. Daar is vooreerst de begrafenis van de mythische Deense koning Scyld Scefing, die na zijn dood met al zijn schatten op een rijkversierd schip werd gelegd en, aldus aan de zee overgeleverd, terugkeerde naar de geheimzinnige wereld vanwaar hij als klein kind naar Denemarken was gekomen¹⁶. De tweede begrafenis is die van Beowulf zelf : na zijn dood in de heldhaftige strijd tegen de draak wordt zijn lijk op een met helmen, schilden en

(13) Klaebers keuze (zie zijn *Beowulf*, pl. 3) was mede bepaald door de gedachte, dat de *Beowulf* zich in Skandinavië afspeelt en men dus in de eerste plaats in het Noorden vergelijkingsmateriaal diende te gaan zoeken. Tegen deze tendentie waren Girvans lezingen over de *Beowulf* (1935) gericht : hij verdedigde met klem het standpunt dat de *Beowulf* niet de Scandinavische toestanden van de zesde eeuw weerspiegelt, maar de Engelse in de zevende eeuw. (vgl. noot 19).

(14) *Beowulf* v. 36 vlg.: þær was madma fela / of feorwegum frætwa gelæded...

(15) De verzameling kleurd'apositieven *The Archeology of the Dark Ages in Britain* van Colour Centre Slides Ltd (18 Bentinck Street, London W. 1) is een indrukwekkend overzicht van de Angelsaksische kunst op dit gebied (deze firma heeft ook een reeks diapositieven van de schat van Sutton Hoo gemaakt). Een recente behandeling van het onderwerp vindt men bij D.M. Wilson, *The Anglo-Saxons* (Ancient Peoples and Places). London 1960.

(16) *Beowulf* v. 26 vlg.

maliënkolders omhangen brandstapel geplaatst en verbrand; tien dagen lang wordt daarna aan zijn grafheuvel gewerkt, waarin behalve zijn as ook de gehele drakenschat begraven wordt¹⁷. Het ceremonieel van deze begrafenis moet niet onderdoen voor de pracht van een Homerisch lijkfeest. Voor zijn dood had Beowulf bevel gegeven zijn grafmonument op een voorgebergte op te richten, opdat zeevaarders het van ver zouden kunnen zien en aldus herinnerd zouden worden aan zijn roemrijke daden. Sedert het baanbrekend werk van Stjerna¹⁸ verwezen alle commentaren naar de in Skandinavië ondeckte scheepsgraven, maar in Engeland stond het getuigenis van de *Beowulf* weer alleen.

Het is dan ook niet te verwonderen dat b.v. Girvan de boven aangehaalde karakteristiek van Klaeber in twijfel heeft getrokken: « I am protesting against the view that *Beowulf* carries us directly to the Germanic pagan past, and I shall endeavour to show that little or no trustworthy evidence of life and manners in the migration period, as distinct from later times, can be derived from the poem. Something certainly it owes to tradition, but when we ask for positive detail, the familiar touch of personal knowledge is absent; we find only hints and suggestions, and these not seldom misunderstood »¹⁹, en, meer bepaald wat de begrafenis aangaat: « In the ship-burial and cremations it is not likely, in the former impossible, that the poet had personal knowledge or direct information »²⁰. Dit oordeel werd in 1935 neergeschreven. Girvan had zonder twijfel gelijk toen hij met nadruk de belangrijke tijdsafstand tussen de historische (?) Beowulf en het ontstaan van het gedicht onderstreepte. Wel schijnt hij de mogelijkheid van het voortbestaan van veel elementen uit het « Germanic pagan past » te hebben onderschat, maar dit is weer te verklaren door het ontbreken van archeologisch vergelijkingsmateriaal. Hoe kon hij voorzien dat juist de gewraakte beschrijvingen van de twee begrafenis vier jaar later over het bezit van een Angelsaksische koningsschat zouden beslissen? Wij zullen verder nog de gelegenheid hebben, Girvans besluiten met de huidige stand van onze kennis te confronteren.

Dit korte overzicht geeft ondanks zijn beknoptheid toch een idee van de speciale geaardheid van de Beowulfproblematiek: het grootste Oudengelse gedicht bevond zich tot voor korte tijd

(17) *Beowulf* v. 3137 vlg.

(18) K. Stjerna, *Essays on Questions Connected with the Old English Poem of Beowulf*. Translated and edited by J.R. Clark Hall. Coventry 1912.

(19) R. Girvan, *Beowulf and the Seventh Century* (Londen 1935), p. 32.

(20) Girvan, *o.c.*, p. 33.

in een soort vacuum, en kreeg daardoor een onwezenlijke klank²¹. In 1939 kwam echter een oudheidkundige ontdekking het uitzicht van het probleem grondig wijzigen. De lezer zal mij wellicht van overdrijving verdenken, indien ik het waag in dit verband aan Schliemanns ophefmakende ontdekkingen te herinneren, en Troja's « heilige vesting » in één adem durf te noemen met een grafheuvel op het landgoed van Sutton Hoo in het Engelse graafschap Suffolk. Toch zal de vondst van Sutton Hoo even belangrijk blijken voor de studie van de *Beowulf* als Schliemanns opgravingen voor de exegese van Homeros. Voor een paar jaren constateerde Wrenn nog: « the full significance and implications of the Sutton Hoo finds for the study of *Beowulf* and of the light which the poem and Sutton Hoo may throw on each other, have not yet by any means been thoroughly explored »²². Indien de naam Sutton Hoo niet de ruimere bekendheid heeft verworven, die hij verdient, dan is dit in de eerste plaats omdat de *Beowulf* nooit het aanzien van een nationaal epos (zoals de *Ilias* en de *Aeneis*) heeft verworven. Wij weten zelfs niet welke weerklank dit gedicht in de Angelsaksische tijd heeft gevonden²³. Eerst anderhalve eeuw geleden maakte Thorkelins *editio princeps* de tekst weer toegankelijk, nadat een zo nauwgezet vorser als Wanley een eeuw vroeger weinig begrip had getoond voor het uitzonderlijke belang van de *Beowulf*. Daarbij komt natuurlijk nog, dat het tijdstip

(21) Het probleem werd al een halve eeuw geleden door R.C. Boer op treffende wijze omschreven: « Vielleicht ist kein stoff der germanischen heldensage so schwer zu verstehen wie der Béowulf. Die ursache davon liegt in erster linie in der erbärmlichen überlieferung des gedichtes, die aus einer einzigen verhältnismässig jungen, in schlechtem zustand erhaltenen handschrift besteht. Eine vergleichung von handschriften als ausgangspunkt der kritik ist dadurch von vornherein ausgeschlossen; man ist ganz auf die innere kritik angewiesen. Ferner fehlen dem epos nahestehende parallele überlieferungen, mit deren hilfe es ein leichtes wäre, ältere formen des gedichtes oder der dem gedichte zu grunde liegenden überlieferung mit sicherheit zu rekonstruieren, so dass hier bald oder sofort das gebiet der hypothesen anfängt, deren wahrscheinlichkeit ausschliesslich davon abhängt, wie viele erscheinungen durch sie erklärt werden, wie viele unerklärt bleiben müssen. Sodann ist der stoff zusammengesetzt, aber die einzelnen teile sind in der überlieferung künstlich miteinander verbunden, wodurch sowohl die analyse der erzählung wie die erklärang der einzelnen teile sehr erschwert wird, während, wenn man für die verschiedenen abteilungen verschiedenen ursprung annimmt, auch die frage sich aufdrängt, wie sie zusammengekommen sind. Sodann erhebt sich die frage nach der nationalität; das angelsächsische gedicht handelt von dänischen und gaut'schen personen, zuständen und ereignissen. Wo kommt der stoff her? oder wenn diese frage für ausgemacht gilt: auf welcher stufe ihrer entwicklung, in welcher form ist sie von einem volke zu dem anderen gelangt? » (*Die altenglische Heldendichtung. I. Béowulf* (Germanistische Handbibliothek XI) (Halle a. S. 1912), p. 1 vlg.).

(22) C.L. Wrenn, *Sutton Hoo and Beowulf*, in: *Mélanges de linguistique et de philologie Fernand Mossé in memoriam* (Paris 1959), p. 496.

(23) Girvan, *o.c.*, p. 31. K. Brunner, *Why was Beowulf preserved. Etudes Anglaises VII*, 1954, p. 1-5.

van de opgraving — juli-augustus 1939, enkele weken voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog — inderdaad « slecht gekozen » was.

Tot het landgoed Sutton Hoo (onder de gemeente Woodbridge in het graafschap Suffolk, op de linkeroever van de brede monding van de Deben, een tiental km van de zee en ongeveer 120 km in vogelvlucht ten NO van Londen) behoorde een stuk zandige heide met 11 oude grafheuvels. In 1938 had de toenmalige eigenares, Mrs. E.M. Pretty, met de hulp van enkele amateur-archeologen uit de streek drie van deze grafheuvels onderzocht. Bovendien beenderen werden in één ervan resten van een 5 m lange boot gevonden. Geheel onverwacht kan deze ontdekking niet geweest zijn : reeds in 1862 had men bij Snape, 13 km ten NO van Sutton Hoo, een boot van ongeveer 15 m lengte opgegraven; hij bleek echter leeggeplunderd te zijn. In 1939 besloot Mrs. Pretty een grotere tumulus te onderzoeken. Bij het graven kwamen weldra uit het zand ijzeren nagels te voorschijn, die in de grond de vorm van een schip aftekenden. Het hout van het schip bleek echter, op een paar stukken van spanten en reling na, geheel vergaan. Midden in het schip stootte men op een grafkamer met een aantal bronzen en ijzeren voorwerpen, en op initiatief van Mrs. Pretty werd het opgravingswerk door deskundigen voltooid. Het uitgraven van de grafkamer nam de laatste week van juli 1939 in beslag, en het resultaat overtrof veruit alle andere vondsten uit de Angelsaksische tijd : naast de meest verscheiden gebruiksvoorwerpen kwam een schat aan juwelen, zilverwerk en kostbare wapens aan het licht²⁴. Toen de opgraving op 26 augustus 1939 werd besloten, had het juridisch aspect van deze ontdekking reeds zijn beslag gekregen. Het ging er namelijk om te bepalen wie de rechtmatige eigenaar van de schat was. Gold het een geval van wat het Engelse recht *treasure trove* noemt, m.a.w. was de schat door een onbekende eigenaar in het geheim begraven met de bedoeling hem in veiligheid te brengen en hem later weer te lichten ? Of was hij in het openbaar begraven zonder de bedoeling dat men hem ooit weer zou te voorschijn halen ? In het eerste geval was het gevondene eigendom van de Kroon, in het tweede van de vinder. Tijdens het gebruikelijke *inquest* liet de coroner twee passussen uit de *Beowulf* voorlezen, vertalen en

(24) *The Sutton Hoo Ship-Burial. A Provisional Guide.* London 1956⁵. R.L.S. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-Burial. Recent theories and some comments on general interpretation.* Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology XXV, 1950, p. 1-78.

Id., *The Sutton Hoo Ship-Burial*, in : R.H. Hodgkin, *A History of the Anglo-Saxons II* (3rd ed., London 1952), p. 696-734, 749-756.

commentariëren, nl. de twee reeds vermelde beschrijvingen van lijkplechtigheden. Het scheepsgraf van Sutton Hoo scheen zijn ontstaan te danken te hebben aan een soort combinatie van de begrafenis van Beowulf met die van Scyld Scefing. Het was ongetwijfeld een grafmonument: het lag op een hoogte bij een brede waterloop, en was, zoals Beowulfs graf, van ver zichtbaar. Maar hier had men de schat in een schip gelegd, zoals na Scylds dood was geschied. De jury besloot derhalve dat hier geen sprake kon zijn van *treasure trove* en dat de schat aan Mrs. Pretty toebehoorde; zij schonk hem echter aan de Britse natie, en thans kan men de meeste van de gevonden voorwerpen in de King Edward Gallery van het British Museum bewonderen.

In de eerste plaats gaat onze aandacht natuurlijk naar het schip, of liever naar de sporen ervan, en hetgeen deze ons over het schip leren. Het moet een boot van indrukwekkende afmetingen zijn geweest, ongeveer 25m lang en tot 4m breed; de stevens waren hoog (de voorstevens bijna 4m), maar voor het overige was de boot slechts 1,40m diep, en ongeladen was zijn diepgang slechts 60cm. Een kiel had hij niet, zodat hij ook geen mast kan gedragen hebben; hij werd namelijk door 38 roeiers voortbewogen. Op het ogenblik dat hij begraven werd, was hij niet nieuw: hij vertoonde sporen van verscheidene reparaties. In het midden van het schip had men uit houten balken een grafkamer gebouwd van ca. 5m lengte, waarin men de bezittingen van de dode had opgestapeld. De grafkamer was natuurlijk al lang ingestort onder het gewicht van de erop rustende aarde, en van de voorwerpen uit leder of weefsels bleef niet veel meer over; wat men vond is echter nog teveel, dan dat hier een volledige inventaris ervan zou kunnen gegeven worden. Onder de gebruiksvoorwerpen bevonden zich b.v. kettingen, met ijzer beslagen houten emmers, ketels, een stenen fles, enz. Wij moeten ons dus beperken tot een aantal voorwerpen die van speciaal belang zijn voor de Beowulfstudie.

Een der meest raadselachtige voorwerpen is een gesmede ijzeren staaf die bovenaan op een ring een bijzonder sierlijk bronzen hertje draagt, wat lager een soort horizontale rooster en uitsteeksels versierd met rudimentaire gehoornde dierenkoppen, en onderaan een spits waarmee het voorwerp blijkbaar in de grond kon geplant worden²⁵. Eerst geloofde men met een lampenstaander of iets dergelijks te doen te hebben (onlangs suggereerde een historicus zelfs dat het ding wel kon gediend hebben om hoofden

(25) E. Martin-Clarke, *Significant Objects at Sutton Hoo*, in: *The Early Cultures of North-West Europe*. H.M. Chadwick Memorial Studies, ed. by C. Fox and B. Dickins (Cambridge 1959), p. 107-119.

van gedode vijanden te kijk te stellen²⁶ — alsof de Angelsaksen zich speciaal op koppensnellen hadden toegelegd), maar thans wordt het meestal als een standaard aangezien. Een dergelijke standaard mocht op een vorstelijke begrafenis niet ontbreken: ook boven het hoofd van de dode Scyld Scefing werd een « gouden veldteken » geplaatst. Het hert van Sutton Hoo kan een symbolische betekenis hebben gehad, want bij sommige Germanen althans gold het als een mythisch dier. Niet alleen wordt het in de latere Skandinavische kosmologie vermeld, b.v. in Snorri Sturlusons Edda, maar wij treffen het ook aan op de lijkst van een vorst, die te Civezzano in N. Italië werd begraven. Deze kist had de vorm van een langwerpige gebouw met een zadeldak, en op de beide « gevelspitsen » prijken gestiliseerde hertekoppen uit ijzer. In dit verband denken wij natuurlijk ook aan de naam van Koning Hrothgars paleis, dat wellicht in de buurt van het huidige Lejre op het Deense eiland Seeland lag: dit reusachtige gebouw heette *Heorot*, « Hert »²⁷.

Nog raadselachtiger is een grote wetsteen, 60cm lang en bijna 3 kg zwaar; aan beide einden is hij op elk van de vier vlakken met een gezicht van een man in reliëf versierd, terwijl de uiteinden ook in een fijne montuur van brons gevat zijn. De steen vertoont geen sporen van gebruik en is ook wel te groot en te zwaar om ooit voor praktische doeleinden te zijn gebruikt. Mede wegens de versiering van de uiteinden denkt men ook in dit geval met een symbolisch voorwerp te doen te hebben, en wel met een scepter²⁸. Weer heeft Snorri aantrekkelijke parallellen bewaard: toen de reus Höfnir tegen de god Thor ten strijde trok, gebruikte hij een wetsteen als wapen (waarvan een splinter in Thors schedel drong); en Odin doodde negen knechten van de reus Baugi, die aan het hooien waren, door hen onder elkaar te doen vechten om zijn magische wetsteen²⁹. Ook al geven Snorri's mythen geen geheel bevredigende verklaring voor de wetsteen van Sutton Hoo, toch maken zij de symbolische interpretatie ervan nog waarschijnlijker.

Zoals te verwachten was, bevatte de grafkamer ook de volledige uitrusting van een krijger: een maliënkolder (waarvan slechts

(26) J.M. Wallace-Hadrill, *The graves of kings: an historical note on some archaeological evidence*. Studi Medievali I, 1960, p. 176-194 (p. 189 « I have wondered whether it might not be a rack for holding or suspending heads or scalps »)

(27) W. Berges-A. Gauert, *Die eiserne « Standarte » und das steinerne « Szepter » aus dem Grabe eines angelsächsischen Königs bei Sutton Hoo*, in: P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 13) (Stuttgart 1954-1956), I, p. 238-280.

(28) Berges-Gauert, *o.c.*, p. 260 vlg.

(29) De Vries, *o.c.*, II, p. 67, 69 vlg.

Derolez, *o.c.*, p. 111.

enkele klompen samengeroest ijzer werden teruggevonden); speerspitsen; een strijdbijl; een ijzeren helm met gezichtsmasker, nek- en wangplaten; het metalen beslag van een rond schild, waarvan het hout natuurlijk ook vergaan was; en een prachtig zwaard, dat men eigenlijk ook onder juwelen zou kunnen rangschikken.

De helm behoort tot het type dat de dichter van de *Beowulf* een *grimhelm*, 'maskerhelm', noemt (ook de dichterlijke omschrijvingen *beadogrima*, *heregrima* 'strijd-, legermasker' duiden een dergelijke, van een masker voorziene helm aan)³⁰. De kam van de helm is met inlegwerk uit zilverdraad versierd en eindigt voraan in een dierekop; de snor en de wenkbrauwen van het vizier zijn van verguld brons, en eindigen in everkoppen, terwijl de omtrek van de helm met gedreven bronzen plaatjes is versierd. Deze plaatjes herinneren op treffende wijze aan gelijkaardige plaatjes van Zweedse helmen (b.v. de helm van Vendel afgebeeld in Klaebers *Beowulf*-uitgave), en dezelfde invloed is te bespeuren in het metalen beslag van het schild. Dit beslag bestaat uit een zware, met email en drijfwerk versierde schildknop, een draak uit verguld brons met ingelegde granaten, een roofvogel met monsterachtig gekromde snavel, en twaalf kleinere gegoten bronzen dierekoppen met ogen van granaat, die de rand versierden.

Een heel ander perspectief wordt geopend door het zilverwerk uit het graf: een presenteerschaal van 70cm diameter, met controletempels van de Byzantijnse keizer Anastasius I (491-518), een gecanneleerde kom met een klassiek vrouwenprofiel in het midden, tien ondiepe schalen met kruis- of bloemvormige ornamenten, en twee lepels, waarvan de ene de inscriptie *CAYΛOC* draagt en de andere *ΠΑΥΛOC*.

Maar het meest indrukwekkend zijn nog de juwelen: zowel in aantal als in pracht worden zij in West-Europa slechts geëvenaard door de schat van Childerik I (die in 1653 te Doornik werd ontdekt, maar waarvan bijna alle waardevolle voorwerpen in 1831 uit het Cabinet des Médailles te Parijs werden gestolen). Tot deze groep behoren: de gouden sieraden van een geldbeugel, een grote gouden gesp, een aantal kleinere gespen en stukken riembeslag, gouden schoudergespen, het gevest van het zwaard en de versierselen van de schede. Al deze stukken zijn met in cloisonné-figures ingelegde granaten en stukjes millefioriglas versierd, en getuigen van een bijzonder verfijnde kunstzin en goudsmeedtechniek. De stijl en de techniek vertonen soms een duidelijke Keltische inslag (die b.v. ook op een met emailplaatjes versierde kom

(30) *Beowulf* vv. 334, 2257, 396, 2049, 2605.

goed te bespeuren is) maar zijn aan de andere kant toch nauw verwant met die van de gelijktijdige Skandinavische kunst.

De enkele voorwerpen die tegenover blz. 19 zijn afgebeeld geven slechts een zwak idee van de pracht van dit alles, maar ook een uitvoerige beschrijving zou het ontbreken van de kleur en van het spel van het licht op goud, granaat en mozaiekglas niet kunnen goedmaken. Voor wij echter het Beowulfprobleem in het licht van Sutton Hoo gaan bekijken, moeten wij nog even trachten de historische achtergrond van het scheepsgraf te schetsen.

De datering wordt in de eerste plaats bepaald door een 30-tal Merovingische munten, die met de geldbeugel begraven waren. Voor zover deze munten te dateren zijn, wijzen zij in de richting van ca. 650 als *terminus post quem* voor de begrafenis³¹. Aan de andere kant blijft men liefst zo dicht mogelijk bij deze datum, daar de « ideologie » van het graf anders te veel moeilijkheden biedt. Van een lijk werd geen spoor gevonden, zodat men hier met een cenotaaf te doen heeft. Het monument kan bedoeld zijn geweest voor een vorst die in zee verdronken was, of wiens lijk in de handen van zijn vijanden gevallen was. Bovendien pleit de ligging van de tumulus voor de veronderstelling, dat het een koning van Oost-Anglië moet geweest zijn. Hiermee is dit probleem niet opgelost, want voor men een identificatie kan wagen, dient de vraag: christen of heiden? te worden beantwoord. De Kerk bestreed het heidense gebruik om de doden schatten mee te geven voor het toekomstig leven: geen rijkdommen konden hen daar helpen, alleen een deugdzaam leven hier op aarde was van belang. Aan de andere kant wijzen de twee zilveren lepels met de inscripties Saulos en Paulos zonder twijfel op een christelijke omgeving: zij zijn het best te interpreteren als een doopgeschenk aan een volwassen bekeerling. Weer heidens is natuurlijk het gebruik van een schip als laatste rustplaats: het berust op de oude Germaanse opvatting van de dodenwereld als een overzees dodenrijk. De opvatting komt niet alleen in het Oudnoorse dodenschip Naglfari tot uiting, maar ook in de beroemde scheepsgraven van Oseberg en Gokstad in Noorwegen, en zelfs in nog oudere graven zoals dat van Tjelders op het eiland Gotland, waar verticale stenen rondom een graf de vorm van een schip aftekenen³². Wij staan hier dus klaarblijkkelijk voor een monument uit een overgangstijd, die wij overigens ook op het vasteland weerspiegeld vinden. De Frankische koning Childerik I werd in 481 met zijn

(31) Ph. Grierson, *The Dating of the Sutton Hoo Coins*. Antiquity XXVI, 1952, p. 83-86.

(32) De Vries, *o.c.*, I, p. 152 vlg.
Derolez, *o.c.*, p. 176 vlg., pl. I, 2.

schatten te Doornik begraven, terwijl zijn zoon en opvolger Clovis, die zich in 496 liet dopen, in 511 te Parijs in de Kerk der Apostelen werd begraven. Nu is de toestand van Oost-Anglië op religieus gebied niet zeer duidelijk, maar het bekeringswerk moet er al vrij vroeg tot tastbare resultaten hebben geleid : ca. 640 — dus tenminste 10 jaar voor de begrafenis te Sutton Hoo — stierf koning Sigbert van Oost-Anglië als monnik, en van zijn opvolger weet de kroniek van Ely dat hij in de kerk van Blythborough was begraven. Een terugkeer naar het heidendom is echter niet ondenkbaar : Aethelhere van Oost-Anglië sloot in 654 een verbond met de heidense koning van Mercïë, Penda (die Aethelhere's broeder had laten ombrengen), maar sneuvelde reeds het jaar daarop in de slag van Winwaed, waar, steeds volgens Beda, « veel meer krijgers in de stroom verdronken dan er in de veldslag vielen »³³. Daarom wordt Aethelhere's naam vaak naar voren gebracht in het debat om « de dode van Sutton Hoo », maar absolute zekerheid zal op dit punt wel nooit te bereiken zijn. Het is namelijk ook mogelijk dat het monument de nagedachtenis van een christen vorst eerde, die naar kerkelijk voorschrift in een nabije kerk (b.v. die van Rendlesham) was begraven. Als toegeving aan zijn hofhouding en krijgers zou dan het traditionele grafmonument op de daarvoor gebruikelijke plaats zijn opgericht. Het is inderdaad niet ondenkbaar dat Sutton Hoo de begraafplaats van het Oostanëlisches vorstenhuis was.

Als wij de *Beowulf* en zijn problemen vanuit het oogpunt van Sutton Hoo gaan bekijken, dan gaat onze aandacht in de eerste plaats naar de mogelijke contacten met Skandinavië. Terloops werd reeds genoteerd dat een aantal voorwerpen uit de grafkamer een opvallende gelijkenis met sommige Zweedse produkten vertonen. Eén voorbeeld moge hier volstaan : de knop van het zwaardgevest is bijna identiek met die van een aantal in Zweden gevonden zwaarden. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat Nerman meende met het graf van een Zweeds opperhoofd te doen te hebben, die een deel van Engeland aan zijn gezag onderworpen had. Nochtans beschouwde Nerman slechts een klein deel van de inhoud van het graf als in Zweden vervaardigd, in tegenstelling met Maryon, die meende dat praktisch de gehele schat uit Uppland was geïmporteerd. De talrijke overeenkomsten met Skandinavië werden nog onderstreept door Bruce-Mitford, die echter Nermans hypothese van een Zweedse heerschappij over

(33) F.M. Stenton, *The East Anglian Kings of the Seventh Century*, in : *The Anglo-Saxons. Studies in Some Aspects of their History and Culture* presented to Bruce Dickins (London 1959), p. 43-52.

Oost-Anglië als zeer onwaarschijnlijk verwerpt³⁴. Ook als men het feit voor ogen houdt, dat een absoluut gelijkaardig gevest in Noord-Italië werd ontdekt, en dat te Doornik, in de buurt van Basel en zelfs te Ravenna voorwerpen aan het licht zijn gekomen, die volgens dezelfde techniek werden vervaardigd, dan verplicht de context van het scheepsgraf ons nog, in de eerste plaats aan Skandinavië te denken; dit belet overigens niet, dat men Engeland, of, juister Brittannië, zijn rechtmatig aandeel zou toekennen: er is heel wat in de schat dat op insulair werk wijst. Of de koninklijke familie van Oost-Anglië nu bijzonder nauwe betrekkingen met Zweden onderhield, of zelfs uit dat land afkomstig was (ook deze mogelijkheid kan niet uitgesloten worden: Skandinavië was immers een *officina gentium*), één ding staat vast: de Zweedse held Beowulf staat niet meer alleen in Engeland. Zijn aanwezigheid wordt er begrijpelijk, ook al weten wij niet precies hoe hij tot de hoofdfiguur van het enige bewaarde heroïsch-epische gedicht der Angelsaksen werd. Meteen krijgt het probleem van de datum en de oorsprong van de *Beowulf* een ander uitzicht. Vroeger was men praktisch gebonden door het monopolie op artistiek en literair gebied dat aan Northumbrië werd toegekend. Bij de heersende onzekerheid bleef het verzet tegen dit monopolie zwak en weinig systematisch. De vondst van Sutton Hoo heeft een streek, die voorheen in het *Beowulf*-probleem geen rol speelde, in het brandpunt van de belangstelling geplaatst. Nu kan men meer aandacht gaan besteden aan het gebied tussen Theems en Humber. Dat de taal van Oost-Anglië ons nagenoeg onbekend is, betekent natuurlijk een handicap; maar niets staat de veronderstelling in de weg, dat ook dit gebied, en Mercië in het algemeen, in de taal van de *Beowulf* sporen hebben nagelaten. Sutton Hoo helpt ons tevens de religieuze atmosfeer te begrijpen, waaruit de *Beowulf* is gegroeid: fundamenteel christelijk, maar met zekere herinneringen aan de heidense tijd die men nog niet zo heel ver achter de rug had. Hoewel dit niet noodzakelijk voor een bijzonder vroege datering van het gedicht pleit, mag in dit verband wel op de oude instrumentalisvorm *wundini*, met volle midden- en eindvoocaal, worden gewezen: enkele recente uitgaven, nl. die van Klaeber en Wrenn, en de door Else von Schaubert bewerkte nieuwe uitgave van Heyne-Schückings tekst, hebben deze lezing van het handschrift in ere hersteld, daar waar oudere uitgaven meestal tot *wundnum* emendeerden (v. 1382 *wundini golde* i.p.v. *wundnū golde*; vgl. noot 5). Maar het is eerst als wij de *Beowulf* gaan lezen met het graf van Sutton Hoo voor de geest, dat wij

(34) Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-Burial* (Proc. Suffolk Inst.), p. 1 vlg.

voortdurend getroffen zullen worden door parallellen. In de beroemde passus die de begrafenis van Scyld Scefing beschrijft, en die tijdens het inquest aan de jury werd voorgelezen, verhaalt de dichter :

Toen legden zij hun dierbare vorst, de roemvolle schenker van gouden ringen, bij de mast in het ruim van het schip; daar lagen reeds een menigte kostbare voorwerpen, sieraden uit verre landen aangevoerd... (vv. 34-7).

Met de begrafenis van Scyld Scefing hebben Girvan en andere commentatoren veel moeilijkheden gehad. De hier beschreven variant van scheepsgraf — de dode wordt met zijn schatten op een schip geladen en zo aan wind en golven prijsgegeven — laat inderdaad een aantal vragen onbeantwoord: wat gebeurde er indien het schip vroeg of laat strandde? Vreesde men niet, dat de dode en zijn schatten in de handen van vijanden zouden kunnen vallen? Stelde men de dode niet bloot aan lijkenroof en ontoring? Uit een aantal beschrijvingen van andere scheepsbegravingen weten wij, dat het schip eerst onzeewaardig werd gemaakt, of in brand werd gestoken (b.v. bij Balders begrafenis). Dit kan ook hier zijn gebeurd, maar de dichter vermeldt het toch niet. Toen Girvan schreef dat « ship-burial was obsolete long before the sixth century³⁵ », kon hij niet weten dat de ontdekking van Sutton Hoo die bewering zo spoedig zou komen logenstraffen (hoewel de boot van Snape tot voorzichtigheid had moeten aanzetten). Sutton Hoo vertegenwoordigt wel niet hetzelfde type van begrafenis als de aangehaalde verzen, maar bewijst toch dat de *conditio sine qua non*, de mentaliteit die een dergelijke begrafenis mogelijk maakte, nog in de tweede helft van de zevende eeuw in Engeland aanwezig was. Girvan had echter wel gelijk toen hij wees op de technische moeilijkheid die uit het halfvers *mærne be mæste* voortspruit: « at present it is more probable that Scandinavian boats of the sixth century and earlier seventh depended mainly or entirely on oars. In *Beowulf* it is otherwise. Ships are everywhere conceived as propelled by sails, and such was the familiar practice of seventh-century England, and it is doubtless a good deal earlier »³⁶. Op dit punt heeft Sutton Hoo geen opheldering gebracht: ook op dit schip had men de dode vorst niet met zijn rug tegen de mast kunnen plaatsen. Dit sluit natuurlijk het voorkomen van schepen met masten in de zevende eeuw niet uit, hoewel het mij niet geheel duidelijk is op welke

(35) Girvan, *o.c.*, p. 35.

(36) Girvan, *l.c.*

argumenten Girvan zijn oordeel over de toestand in Engeland heeft gegrond. Hij geeft overigens zelf toe, dat één enkele opgraving de bestaande opvattingen kan omverwerpen; wij mogen de dichter dus zijn anachronisme niet te zwaar aanrekenen.

Waar Girvan schreef : « the jewels are to be expected, and 'from far lands' is a traditional phrase suitable enough for any time »³⁷, is Sutton Hoo daar weer om aan te tonen hoe weinig traditioneel of conventioneel dergelijke formules zijn. Enkele juwelen die wellicht uit Zweden komen, de gouden munten die van het vasteland afkomstig zijn, het Byzantijnse zilverwerk: dit alles is *of feorwegum gelæded*. In een ander verband noteert Girvan dat de dichter van de *Beowulf* bij voorkeur *gouden* voorwerpen beschrijft, en ook dit houdt hij voor een traditionele trek, « or part of an atmosphere of exaggeration; at all events the profusion of gold must be explained on some such lines »³⁸. Het is inderdaad opvallend hoe vaak de dichter de woorden *gold* en *gylden* (alleen of in composita) gebruikt, nl. bijna 60 maal op een goede 3000 verzen; maar weer bewijst Sutton Hoo dat wij hier noch met een conventionele beschrijving noch met een buitengewone vorm van poëtische hyperbool te doen hebben.

In het overzicht van de inhoud van het graf werd aangestipt dat de helm van Sutton Hoo klaarblijkelijk een *grimbhel*, « maskerhelm », is, zoals de dichter van de *Beowulf* dit opvatte. De overeenkomst tussen tekst en voorwerp gaat nog verder. In een passage die reeds veel hoofdbreken heeft gekost beschrijft de dichter de Geaten bij hun aankomst in Denemarken; daarin komen o.m. deze verzen voor :

Afbeeldingen van evers prijken boven de wangstukken van de helm, met goud versierd, glinsterend, in het vuur gehard; de vechtlustige beschermde het leven van de krijshafelige(n)³⁹ (vv. 303-6).

In zijn commentaar op deze verzen verwijst Klaeber naar een sierplaatje van een helm uit Öland, dat twee krijgers voorstelt met op de kam van hun helmen beeldjes van evers⁴⁰. Wij zagen reeds dat de helm van Benty Grange (die Klaeber ook vermeldt) dit detail tenminste even duidelijk vertoont, maar bij geen van

(37) Girvan, *o.c.*, p. 33.

(38) Girvan, *o.c.*, p. 41.

(39) MS. *ferhwearde beold guþmod grummon*. Klaeber, *Beowulf*, p. 347 s.v. *grim(m)* volgt hier Trautmann e.a. en emendeert tot *grimmon* = *grimmum* dat plur.; maar vgl. ook zijn commentaar p. 140, en Wrenn, *Beowulf*, p. 191 vlg., en p. 258 s.v. *grimman*.

(40) Klaeber, *Beowulf*, pl. 2; een betere afbeelding geeft E. Oxenstierna, *Die Nordgermanen* (Stuttgart 1956), pl. 72. Vgl. ook één der ruiters op de ketel van Gundestrup, Oxenstierna, *o.c.*, pl. 27.

beide typen prijken vergulde evers precies « boven de wangstukken ». Klaeber e.a. hebben getracht dit bezwaar te ondervangen door *bleorberg*, « wangbescherming », op te vatten als een *pars pro toto* en te vertalen door « helm ». Maar de helm van Sutton Hoo lost ook deze moeilijkheid op : de op het masker aangebrachte wenkbrauwen eindigen op everkoppen en waren oorspronkelijk verguld. Deze « evers » bevonden zich dus heel precies boven de wangstukken. Voor verdere detailkwesties betreffende helm kan ik hier slechts verwijzen naar een recente bijdrage van Wrenn, waarin deze o.m. de uitdrukking *wirum bewunden walu* (v. 1031) in het licht van Sutton Hoo verklaart⁴¹.

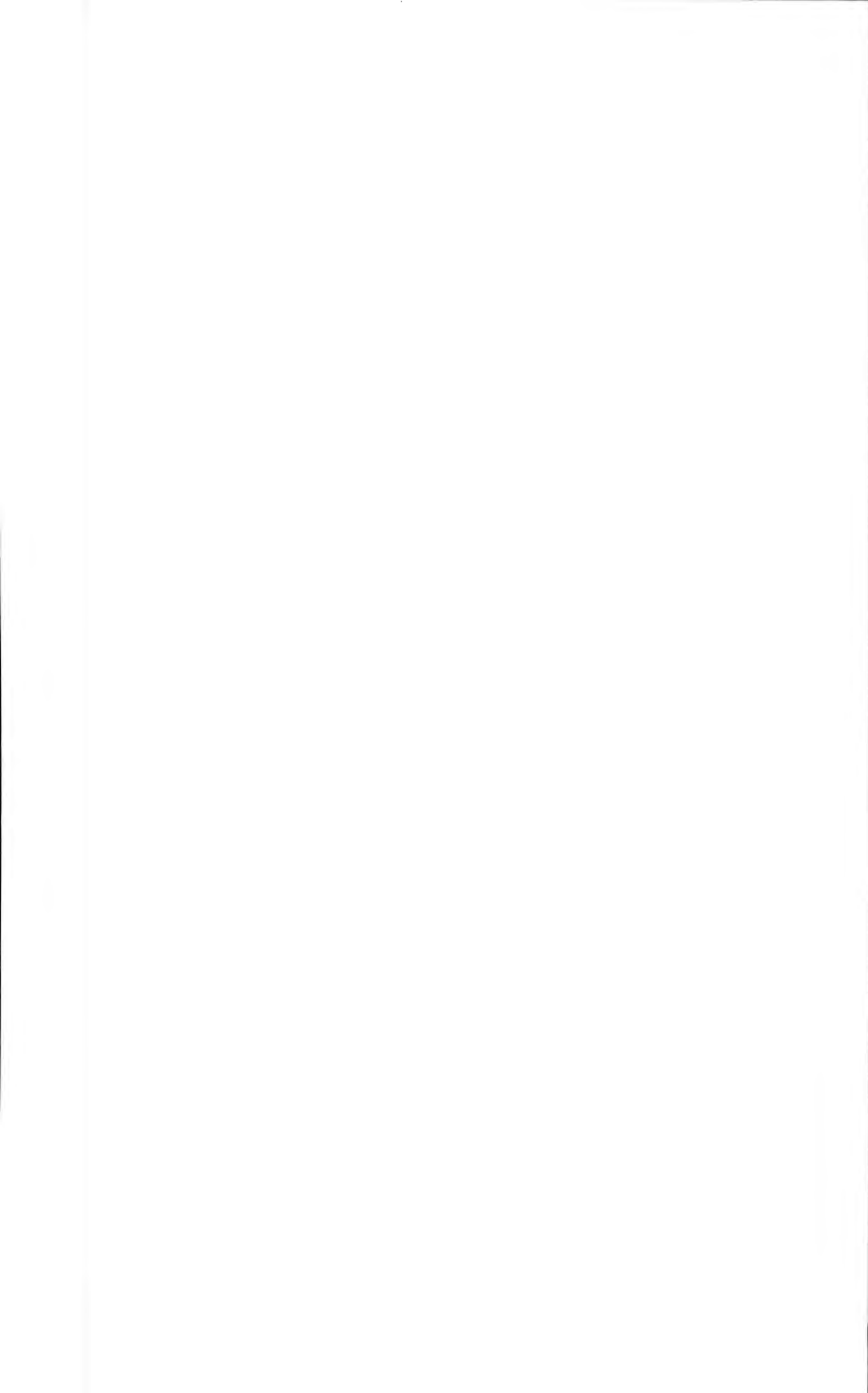
De betekenis van Sutton Hoo voor de studie van *Beowulf* hoeft echter niet beperkt te blijven tot het gebied der realia : denken wij slechts aan de religieuze sfeer, al was het maar omdat wij daar hetzelfde type van ambivalentie aantreffen. Wat wij in feite dringend nodig hebben, is een commentaar op de *Beowulf* die doorlopend rekening houdt met een archeologisch en historisch verantwoorde interpretatie van Sutton Hoo.

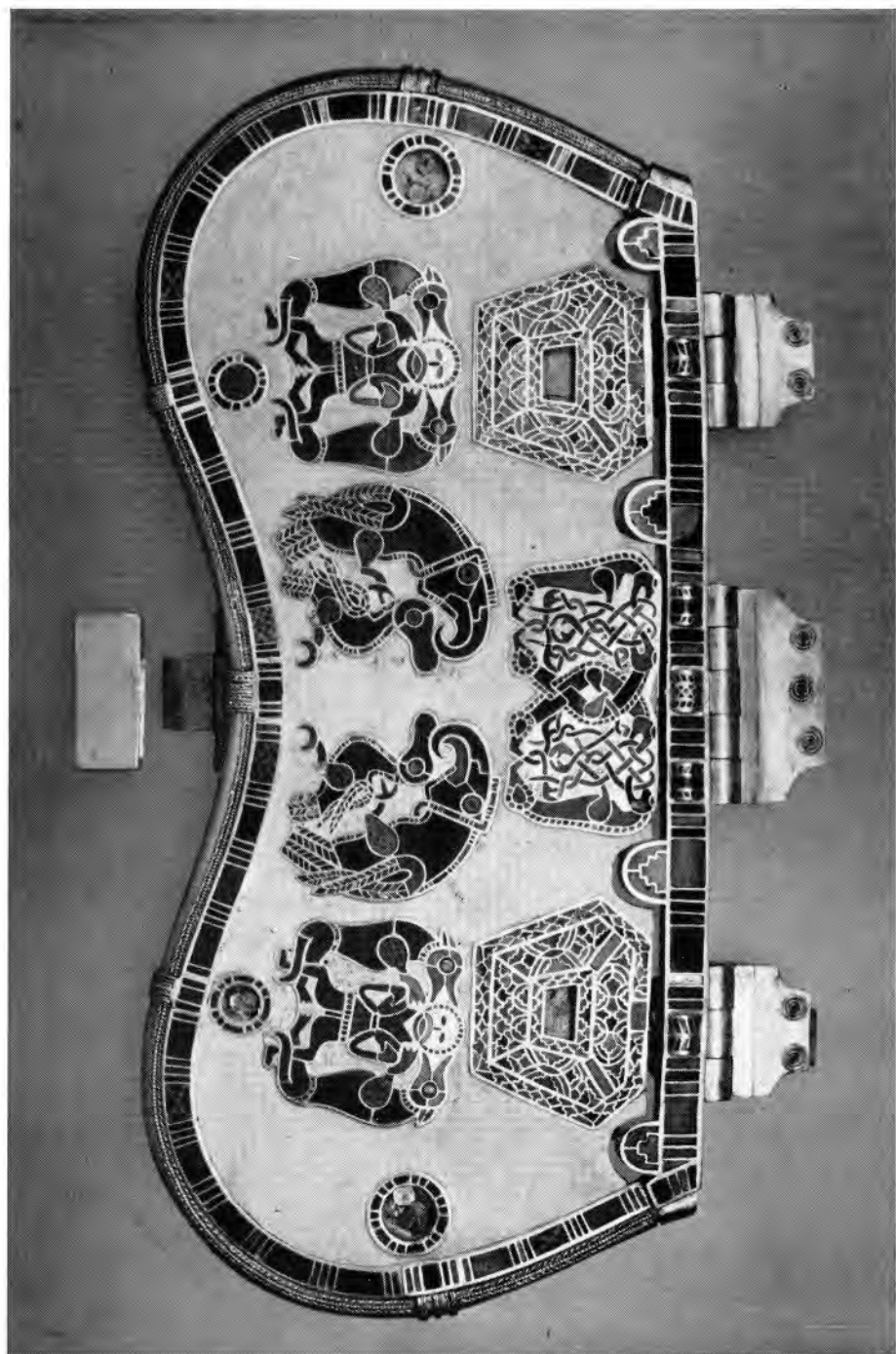
Maar in ons enthousiasme voor de nieuwe mogelijkheden die de ontdekking van Mrs. Pretty biedt mogen wij toch één gevaar niet over het hoofd zien. Het komt in de jongste tijd herhaaldelijk voor, dat commentatoren van de *Beowulf* Sutton Hoo niet slechts beschouwen als een parallel, maar een direct verband gaan zien tussen beide.

In de zo even aangehaalde bijdrage van Wrenn vinden wij b.v. : « ...whether we accept the statement of Nennius that the house of the Wuffingas was founded in East-Anglia by Wehha, Wuffa's father, or the implication of Bede that it was Wuffa himself who was the first Anglo-Saxon East-Anglian king, it would be a legitimate inference that there was a real link between *Beowulf* and East-Anglia... Though we have no knowledge of East-Anglian culture in any later relevant times, there seems to be nothing that militates against a theory that there existed in East-Anglia something like that cultural environment, at the relevant time, which has made Northumbria of the age of Bede the most widely favoured place for the composition of the poem... we are in no position to deny an East-Anglian origin for the poem, since we cannot distinguish linguistically East-Anglian from Mercian... the seemingly vivid memories of the Sutton Hoo ship-burial which lie behind the accounts of the passing of Scyld Scefing and of the hero's own funeral rites in the poem... »⁴². Wij

(41) Wrenn, *Sutton Hoo and Beowulf*, p. 500 vlg.

(42) Wrenn, *Sutton Hoo and Beowulf*, p. 505 vlg.

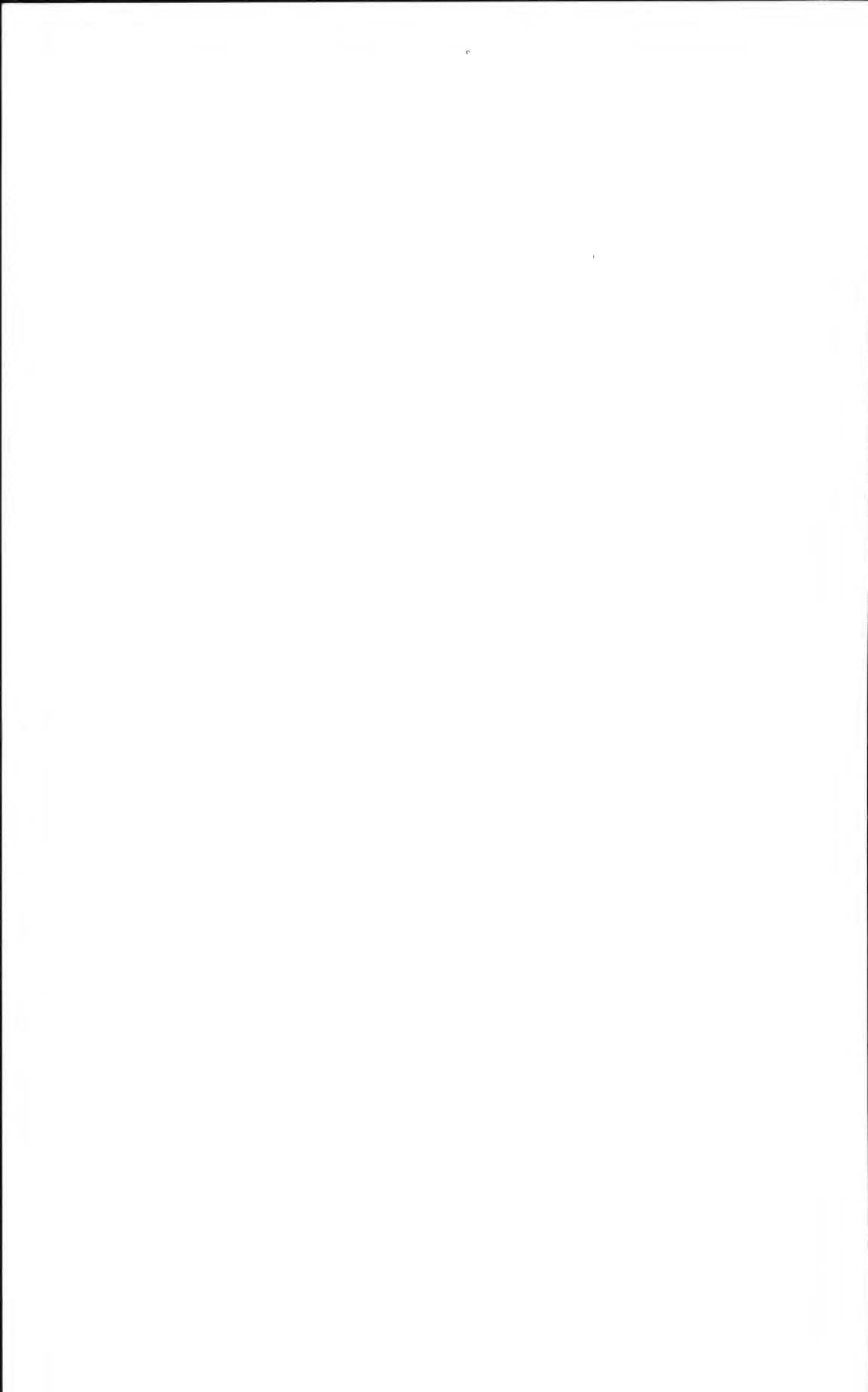
moeten er inderdaad dankbaar voor zijn dat Sutton Hoo ons van de *idée fixe* van een Northumbrische oorsprong heeft verlost, maar er schuilt een zeker gevaar in het overdragen van dit monopolie op Oost-Anglië. Waarom zou Sutton Hoo het enige koningsgraf zijn waarvan de herinnering tot in de tijd van de dichter was blijven voortbestaan? Vergeten wij niet dat geen van de drie begrafenissen die hij beschrijft (behalve de twee reeds vermelde, nl. van Scyld Scefing en Beowulf, wordt ook de crematie van Hnæf en zijn krijgers beschreven, vv. 1107-1124 in de zgn. Finnsburg-episode) een getrouwe weergave is van de begrafenis van Sutton Hoo. En zo Girvan ook terecht constateert dat de *realia* vooral door het Engeland van de zevende eeuw zijn geïnspireerd, toch mogen wij niet vergeten dat de dichter de handeling wel bewust naar Skandinavië heeft verlegd, dat het om een Zweedse held gaat, die zijn roemrijke daden in Denemarken en Zweden heeft verricht. Immers, zo Sutton Hoo een aantal duistere passages en zelfs de algemene atmosfeer van de *Beowulf* helpt verklaren, toch blijft het een loutere hypothese dat er tussen graf en gedicht enig direct verband bestaat. M.i. moet men juist vermijden zich het zicht te laten belemmeren door hypothesen die wellicht bij een volgende opgraving als een kaartenhuisje zullen instorten. Want er wacht ongetwijfeld nog meer dan één Sutton Hoo op een Mrs. Pretty...

←

Schat van Sutton Hoo: Sluiting van de geldbeurs

De sluiting bestond oorspronkelijk uit een (thans verdwenen) ivoren of benen plaat, gevat in goud met ingezette granaten en stukjes millefioriglas. In de plaat zelf waren zeven sieraden gevat, die weer uit goud, granaat en millefioriglas bestaan: bovenaan twee zuiver ornamentale zeshoekige plaatjes, met ertussen een ornament dat vier door elkaar gevlochten roofdieren voorstelt; onderaan in het midden tweemaal een roofvogel die een eend(?) grijpt, en links en rechts het z.g. Daniël-in-de-leeuwenkuilmotief. De eigenlijke beurs, die uit stof of leer moet hebben bestaan, was niet bewaard, maar vlakbij de sluiting vond men een dertigtal Merovingische munten.

Deze laten toe het graf ca. 650-660 te dateren.

De bibliotheek van het kapittel van Sint Donatiaan te Brugge in de middeleeuwen

door

Albert DEROLEZ
gewezen mandataris NFWO.

In de meeste studies, die aan afzonderlijke Middeleeuwse bibliotheken gewijd zijn, gaat de bijna volledige aandacht naar de inhoud van de bibliotheek, naar de aard der aanwezige handschriften en naar de belangstelling van de bibliotheekinrichters en -gebruikers, die daaruit kan blijken. Zonder ook maar in het minst het grote belang van dergelijke studies te betwijfelen, hebben wij er hier de voorkeur aan gegeven een meer technisch aspect van de bibliotheekgeschiedenis te behandelen, nl. de inrichting van een kapittelbibliotheek uit onze gewesten in de Laat-Middeleeuwse periode. Onze studie zouden wij dan als geslaagd willen beschouwen, wanneer zij het cultuurhistorisch belang van soortgelijke opzoekingen zou hebben kunnen aantonen. Het spreekt vanzelf dat voor het bekomen van een zo volledig en dus zo juist mogelijk cultuurbeeld alle aspecten van een bibliotheek dienen behandeld te worden. In dit bestek zullen wij er ons echter aan houden de inhoud van de boekerij slechts in grote lijnen te schetsen, om de meeste aandacht te schenken aan de omstandigheden waarin, en de wijze waarop de bibliotheek tot stand kwam. Voor de inhoud durven wij nu reeds verwijzen naar de eerste aflevering van een *Corpus Catalogorum*, die wij binnen niet al te lange tijd met de steun van de Koninklijke Vlaamse Academie van België hopen te laten verschijnen, en die aan de bibliotheken van de huidige provincie West-Vlaanderen zal gewijd zijn.

Men kan het een paradox noemen te beweren, dat de roem van de collegiale kerk van Sint Donatiaan te Brugge in feite groter is dan de kennis die wij nopens deze instelling bezitten. Toch is dit in werkelijkheid zo, en het geldt zowel voor de kerk in het algemeen als voor haar bibliotheek in het bijzonder. De oorzaken hiervan kunnen tot twee herleid worden: enerzijds worden de archieven van Sint-Donatiaan thans bewaard op het bisdom te Brugge, en dus is hun toegankelijkheid niet deze die men in een openbaar archiefdepot zou verwachten; anderzijds is er een grote moei-

lijkheid gelegen in het feit, dat zo goed als geen handschriften bewaard bleven. Ze verdwenen namelijk spoorloos rond de tijd, dat het kapittel door de Franse overheid was opgeheven geworden¹. Heel waarschijnlijk hebben de kanunniken hun schat aan oude handschriften ergens in veiligheid gebracht, zoals ze ook gedaan hebben met hun archief, dat eveneens verdween en in de 19e eeuw door een buitengewoon toeval ontdekt werd in de toren van de Sint-Salvatorskerk te Brugge. In elk geval zou het opnieuw aan het licht komen van deze handschriften een op velerlei gebied uiterst belangrijke gebeurtenis zijn. In afwachting hebben wij getracht ons te behelpen met de bronnen, die ter beschikking staan, en die in hoofdzaak in drie categorieën uiteenvallen: 1) de inventarissen van de kerksieraden; 2) de kapittelakten; 3) de rekeningen van de kerkfabriek. Dat wij al deze bronnen ongestoord hebben kunnen bestuderen danken wij aan de uitzonderlijke bereidwilligheid van de conservator van het Bisschoppelijk Archief, E.H. M. English.

Over de bibliotheek van Sint-Donatiaan is totnogtoe niet veel verschenen; wij kunnen slechts twee auteurs noemen, die zich op dit gebied verdienstelijk hebben gemaakt: vooreerst James Weale, die in zijn tijdschrift *Le Beffroi* de inventarissen van de sieraden van de kerk publiceerde en met talrijke nota's toelichtte, die hij bij systematische lezing van de kapittelakten had verzameld².

Verder kwam de bibliotheek van Sint-Donatiaan ook ter sprake in het artikel, dat G.I. Lieftinck wijdde aan de boekerijen en scriptoria van Ter Duinen en Ter Doest en hun verhouding tot het scriptorium van Sint-Donatiaan³. Veel nieuws over de bibliotheek van deze kerk heeft hij echter niet kunnen brengen.

Wij zelf hadden het geluk bij onze opzoekingen enkele belangrijke documenten te ontdekken. De resultaten van deze opzoekingen worden hier megedeeld. Alleen moet men steeds voor ogen houden, dat ze in zekere zin voorlopig zijn, vermits niet alle bronnen konden worden nageslagen en ook nog heel wat vergelijkingsmateriaal ontbreekt.

(1) Zie over de opheffing: A. Viaene, *Bij een honderdvijftigste verjaring. Het einde van een Kathedraal. De Sint-Donaaskerk te Brugge verkocht en afgebroken* (Biekerf, L, 1949, pp. 169-180).

(2) J. Weale, *Inventaires du trésor de la collégiale de Saint-Donatien à Bruges*, 1347-1539 (*Le Beffroi*, I, 1863, pp. 328-337; II, 1864, pp. 9-30; 104-138).

(3) G.I. Lieftinck, *De librijen en scriptoria der Westvlaamse Cisterciënserabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge* (*Meded. Kon. Vl. Acad. voor Wet., Lett. en Sch. K. van België, Kl. der Lett.*, XV, 1953, nr. 2).

Vooreerst dient gezegd dat wij ons hier niet zullen bezighouden met de liturgische boeken, die in de sacristie en op verschillende plaatsen in de kerk werden bewaard, maar ons zullen beperken tot de eigenlijke bibliotheek.

Uit de kapittelakten van het einde van de 14e eeuw blijkt dat deze in die tijd in de thesaurie ondergebracht was. De boeken stonden er bij de kerkschat in kisten of kasten. Wij zullen van deze schatkamerbibliotheek alleen onthouden dat de boeken ervan konden uitgeleend worden, een feit dat later zal blijken zijn belang te hebben ⁴.

Nu begon zich rond het jaar 1410 de behoefte te doen gevoelen aan een geschikter bewaarplaats voor de boeken. Wellicht is het in dit verband dat de *clericus capituli* Bertrandus een nieuwe inventaris van de thesaurie opmaakte — een stuk dat helaas niet bewaard is ⁵. Ook brachten drie door het kapittel aangeduide kanunniken, Nicolaas Scoorkin, Paulus Tibelin en Leonardus de Gladio in dit jaar verschillende bezoeken aan de thesaurie, waarvoor hen een som van 10 pond werd uitbetaald ⁶. Wij vermoeden dat deze nieuwe inventaris en deze *visitationes* tot doel hadden het kapittel toe te laten zich een juist denkbeeld te vormen van de hoeveelheid en de aard der boeken, die in de thesaurie bewaard werden, en tevens van de conditie waarin ze daar verkeerden.

Op 29 juli van het volgend jaar, 1411, werd immers het kapittel bijeengeroepen voor een vergadering, waarop een voor ons onderwerp zeer gewichtige beslissing werd getroffen. De verslaggever van de kapittelvergaderingen in die tijd, Boudewijn van de Poele, over het algemeen bekend om zijn nauwkeurige weergave van het besprokene ⁷, vertelt ons ongeveer het volgende :

«Op die dag besloten de heren deken en kapittel, met het oog op het nut van deze kerk, en overwegende dat zij talrijke mooie boeken bezaten in hun thesaurie, welke plaats echter niet zeer geschikt was voor de bewaring van die boeken, een bibliotheek op te richten ». Deze *liberaria* zou gebouwd worden naast de kamer van de kapittelklerk, en voor haar constructie werd een commissie van drie kanunniken aangesteld, die voor het werk zouden instaan

(4) *Acta Capituli*, A, fol. 124^v (jaar 1360) : *Mense iulii die prima restituit dominus Honorius de Hodic, huius ecclesie canonicus, duos libros in asseribus ligatos, quorum unus fuit evangelium Iohannis glosatum et alter Apocalipsis glosatum, quos ex thesauraria receperat mutuo in deposito.*

(5) Rekening van de Kerkfabriek, 1410, fol. 8^v : *Item, pro libro inventarii thesaurarie per Bertrandum, III s.*

(6) Rekening van de Kerkfabriek, 1410, fol. 8^v : *Item, ad visitandum thesauriam per tres canonicos, scilicet Scorkin, Tibelin et Leonardum diversis vicibus, X lb.*

(7) E. Van Steenberghe, *Gerson à Bruges*, (*Revue d'Hist. ecclésiastique*, XXXI, 1935), p. 7.

en aan wie hiervoor uitgebreide volmachten werden verleend. Het waren meester Petrus Militis en naast hem twee mannen, die wij merkwaardig genoeg reeds vorig jaar belast zagen met de inspectie van de thesaurie: Leonardus de Gladio en Paulus Tibelin⁸. Wat kan het kapittel bij zijn keuze van deze commissarissen bepaald hebben?

Petrus Militis kwam als universitair geschoolde ongetwijfeld vooreerst in aanmerking⁹.

De aanduiding van Leonardus de Gladio kan verband houden met het volgende: deze kanunnik, die een zeer mooie schrijfhand voerde — dit blijkt uit de rekeningen van de kerkfabriek voor de jaren 1409-1413, die hij opstelde — moet zowat de gelegenheidsschrijver van het kapittel geweest zijn. Zo zien wij hem in de jaren 1403 en 1416 aan het schrijven van liturgische boeken en van een *legenda beati Donaciani*¹⁰.

Over Paulus Tibelin tenslotte konden wij niets te weten komen.

Aan deze drie commissarissen nu werd volledige vrijheid gelaten wat de wijze betreft waarop ze hun taak zouden opvatten. Het schijnt wel dat ze hun opdracht ter harte hebben genomen.

(8) *Acta Capituli*, C, fol. 153^r (29 juli 1411): *Eadem die domini decanus et capitulum, mutuo attendentes ad utilitatem huius ecclesie et comodum futurum, intuentes eos habere multos pulcros libros in eorum thesauraria, qui locus non existit bene aptus pro dictis libris, plura considerantes, ordinaverunt fieri liberiam [sic] iuxta cameram clerici nostri capituli prout melius fieri poterit, et ad dictam liberiam faciendam deputaverunt dominum Leonardum de Gladio et dominum Paulum Tibelin et magistrum Petrum Militis, et in casu quo dicti tres interesse non possent, voluerunt quod saltem duo ipsorum dictam liberiam faciant fieri prout eis melius et utilius expedire videbitur, quibus ad hec domini predicti dederunt potestatem et auctoritatem.*

(9) Wij vermoeden dat hij zijn magistertitel te Parijs behaalde, maar of hij mag vereenzelvigd worden met de Petrus Militis, klerk van het bisdom Evreux, die wij als *magister artium* en *baccalaureus decreti* ontmoeten op de *rotulus artistarum* van de Normandische natie van 1378-79 (H. Denifle en A. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, III, Parijs, 1894, pp. 264, 271) is absoluut niet zeker.

(10) *Acta Capituli*, C, fol. 64^r (jaar 1402, v.s.): *Die XVa dicti mensis ianuarii dominus Leonardus de Gladio, capellanus huius ecclesie, promisit in capitulo domino Egidio Tollin et Iohanni Grave quod quendam librum, quem ipse dominus Leonardus scribere inchoavit et alias convenit dictis dominis Egidio et Iohanni, perficiet plenarie infra hinc et dominicam qua cantabitur « Letare Iherusalem » proximam, sub pena nichil lucrandi in ecclesia post dictam dominicam, quoadusque idem liber fuerit plenarie scriptus. — Eadem die et in dicto capitulo iniunctum fuit predicto domino Leonardo quod legendam beati Donaciani mittendam domino archiepiscopo Remensi scribat et notulet seu scribi et notulari faciet de bona manu et correcte in hunc modum, videlicet qualibet ebdomada ab hac die computata in antea duo folia de dicta legenda sub pena nichil lucrandi in ecclesia si in hoc fuerit repperitus defectuosus, quoadusque opus neglectum perfecerit, que quidem duo folia scripta debebit in fine cuiuslibet ebdomade ostendere in capitulo vel magistro Petro Militis, qui illud quod factum fuerit poterit capitulo intimare.*

Rekening van de Kerkfabriek, 1416, fol. 6^v: *Item, pro libris processionum per dominum Leonardum scriptis, XII lb.*

Inderdaad, de rekening van de kerkfabriek voor het jaar 1411 vermeldt onder de uitgaven aan de werklieden van de kerk een som van 240 pond *pro liberaria ultra recepta a prebendis*¹¹. Wat deze laatste uitdrukking te betekenen heeft blijkt uit een passage van de *acta capituli*: op 28 maart 1412 werd op een speciaal daarvoor samengeroepen kapittelvergadering het besluit eenparig aangenomen, dat ter ontlasting van de reeds zwaar onder schulden gebukt gaande kerkfabriek elk van de kanunniken een bijdrage zou betalen van 6 pond par. *pro complemento cuiusdam librerie, que ad utilitatem et commodum ecclesie alias fuit conclusa fieri*¹².

Meer inlichtingen verstrekten de kapittelakten en de rekening voor 1411 niet. Wel de rekening voor 1412. Op de eerste bladzijde ervan staat in een minuscuul schriftje: *In isto compacte sunt expensus nove librerie*. Inderdaad vonden wij op fol. 11^v en 12^r een uitvoerige specificatie van alle onkosten, die de constructie van de bibliotheek had meegebracht gedurende de jaren 1411 en 1412¹³. Zij bedragen de som van niet minder dan 610 pond 7 schellingen.

Het heeft waarschijnlijk weinig zin hier de volledige lijst der uitgaven te laten volgen: men vindt er posten over timmerwerk, levering van hout, schalies, tegels, zand, steen, kettingen en toebehoren, roeden, sloten, enz. Interessanter is het ons een idee te vormen van het uitzicht en de inrichting van het gebouw, zoals wij die uit de rekening leren kennen.

De bibliotheek werd gebouwd naast de kamer van de kapittelkerk, de muren van deze kamer en van een deel van het dormitorium werden daarvoor afgebroken en er werd een uitgang in de muur van het dormitorium gemaakt. Spijtig genoeg beschikken wij niet over een grondplan van het claustrum van Sint-Donatiaan, zodat wij ons de juiste ligging van deze lokalen niet duidelijk kunnen voorstellen. Van de grootte van de zaal kunnen wij ons enig idee vormen door het aantal vloertegels, dat geleverd wordt: 1800 kleine en 5.500 grote, alsmede door het feit dat door de *glasewerkere* 30 vensters gemaakt worden: dat brengt ons tot een vrij uitgestrekte ruimte.

(11) Rekening van de Kerkfabriek, 1411, fol. 8^v.

(12) *Acta Capituli*, C, fol. 167^v (jaar 1411, v.s.): *Eodem anno, die lune post dominicam Palmarum, dominis decano et capitulo ad sonum campane congregatis capitulariter pro complemento cuiusdam librerie, que ad utilitatem et commodum ecclesie alias fuit conclusa fieri, et ad relevandum fabricam huius ecclesie que maxime aliis oneribus est onerata, unanimiter concluderunt et quod unusquisque ipsorum pro complemento dicte librerie dabit VI lib. g. ad hoc ipsum se sponite et quemlibet canonicum absentem obligaverunt ad solvendum dictas VI lib. par.*

(13) Zie de tekst in Bijlage.

Wat nu de uitrusting betreft leert de rekening ons het volgende : er stonden een aantal lectrienen of pulten (*scampni*), die in totaal van 14 roeden ter bevestiging van *libri cathenati* waren voorzien. Deze roeden werden ongetwijfeld aan de lessenaars vastgemaakt door de 7 *bussloten*, die geleverd werden. Daar er 14 roeden en 7 sloten waren, mogen we wel veronderstellen, dat er in totaal 7 dubbele pulten in de bibliotheek stonden, die dus aan weerszijden van een schuine lessenaar waren voorzien : immers, wanneer de roeden bovenaan de lessenaars zijn aangebracht, kunnen twee roeden gemakkelijk door één slot verzekerd worden, zoals dat in de beroemde librije van Zutphen het geval is¹⁴. Dat deze veronderstelling ook met de werkelijkheid overeenkomt, zal weldra blijken.

De vraag is nu welke boeken de drie commissarissen in de nieuwe bibliotheek zouden plaatsen. Blijkbaar waren de in de thesaurie aanwezige boeken niet talrijk genoeg of eerder nog, niet allen geschikt om de kettingbibliotheek te verrijken. In elk geval werden door sommige leden van het kapittel boekenschenken gedaan speciaal met het oog op de uitrusting van de nieuwe bibliotheek : de ons bekende Petrus Militis schonk hiervoor een aantal handschriften¹⁵ ; de ons eveneens bekende Nicolaas Scoorkin begiftigde de pas klaargekomen boekerij met een 10-tal geglosseerde bijbelboeken, die, zoals wij konden vaststellen, een kant van de eerste pult gingen innemen¹⁶. Bovendien had proost Boudewijn van Nieppe bij zijn dood enkele maanden voordien de vijf basisteksten van het Romeins Recht nagelaten, die nu eveneens een volledige kant van een pult, de 5e, gingen innemen¹⁷.

In 1416 werd opnieuw druk aan de uitbreiding van de kettingbibliotheek gewerkt. Er werden boeken herbonden en ook 46 ket-

(14) Zie bvb. K.O. Meinsma, *Middleleeuwsche Bibliotheken* (Zutphen, 1903), p. 17.

(15) Rekening van de Kerkfabriek, 1412, fol. 8^r : *Item, pro libris portandis ex thesauraria et Militis libris, VIII s.*

(16) *Acta Capituli*, C, fol. 172^r (22 juni 1412) : *Eodem anno et eadem die magister N. Scoorkin, huius ecclesie canonicus, dixit et recitavit quod domini de capitulo sibi alias gracie concesserant locum sue sepulture ubi lapidem pro eo poni fecerat, sub quo ut sperat sepiliri ; ratione enim sepulture aliquid dare non proponit, cum non sit licitum sepulturas emere quia locus sepulture sibi tenetur ut aliis suis consociis canonicis, dempto tamen iure funerali, sed dixit ut alias promisit dare decem pulcra volumina biblie glosata, et utinam ut asseruit libraria esset perfecta et banca essent facta, ut posset induere aut decorare unum bancum cum dictis voluminibus, ipse exivit esse presto ipsa volumina dare.* Over Scoorkin, zie W. Prevenier in *Biogr. Nat.*, XXX (Brussel, 1959, coll. 761-763).

(17) *Planarium Foundationum* van Sint-Donatiaan, fol. 23^v : *Item, predictus reverendus pater dominus Balduinus de Niepa legavit ecclesie iocalia infrascripta : - - - quinque bona volumina iuris civilis cum speculo iuris* (de tekst uitgegeven bij Weale, *art. cit.*, *Le Beffroi*, II, 1864-1865, p. 10, n. 11).

tingen aangekocht¹⁸. Nu waren in 1412 reeds 65 kettingwervels geleverd, die moesten beletten, dat de kettingen in de war raakten. Voegen wij deze twee getallen samen, dan zien wij dat, waar er in 1412 nog maar 65 cathenati waren voorzien, men in 1416 op 111 boeken rekende. Dat is elf eenheden meer dan het aantal, dat wij aantreffen in de catalogus van de kettingbibliotheek van 1417, een document dat wij nu aan een nader onderzoek zullen onderwerpen.

Deze catalogus komt voor in één van de twee exemplaren, waarin ons de inventaris der kerksieraden van 1417 is overgeleverd. James Weale gebruikte voor zijn uitgave der kerkinventarissen het andere exemplaar, zodat deze catalogus hem onbekend bleef. Zijn titel luidt: *Secuntur libri incathenati in scamptis secundum facultates liberarie ecclesie sancti Donaciani Brugensis*¹⁹. Er wordt geen auteur vermeld. Wij hebben echter langs een omweg kunnen uitmaken, dat de opsteller een kanunnik van het kapittel moet geweest zijn, met name Griffio van de Capelle, *baccalaureus in ambabus legibus*²⁰.

Onze catalogus rangschikt de handschriften naar de pulten, waarop ze in de bibliotheek geketend liggen. Er zijn zeven pulten, elk met twee lessenaars, wat onze veronderstelling van daarstraks bevestigt. Voor elke lessenaar voorzag de scribent één bladzijde, behalve voor pult 7, waarop de boeken zo weinig talrijk waren, dat beide lessenaars op één bladzijde konden genoteerd worden. Welk was nu het klasseringsprincipe, dat in de bibliotheek van Sint-Donatiaan werd gevolgd? Zoals men weet vertonen bijna alle Middeleeuwse bibliotheken een systematische opstelling, waarbij doorgaans de bijbelteksten vooraan komen, gevolgd door de kerkelijke auteurs, om te sluiten met de wereldlijke literatuur. In de practijk werd zeer dikwijls van dit schema afgeweken op één of ander punt. Hoewel het in de bibliotheek van Sint-Donatiaan strikt schijnt te zijn geëerbiedigd, blijkt deze bibliotheek toch volgens

(18) Rekening van de Kerkfabriek, 1416, fol. 8^v: *Primo, Iohanni Marolles pro libris religandis de liberaria, VII lb. IIII s.*

Item, Clinkemersch pro libris catenandis, VIII lb. II s.

Item, pro XLVI catenis pro qualibet VII s., valet XIII lb. XVI s.

(19) De tekst van deze catalogus komt voor op foll. 16^r - 22^r; hij zal uitgegeven worden in het in het vooruitzicht gestelde *Corpus Catalogorum*. Bij de bespreking van onze lezing maakte Prof. Dr. R. Van Caenegem de opmerking, dat de term inventaris beter zou passen voor het hier bedoelde document. Om verwarring met de inventarissen der kerksieraden te vermijden zullen wij ons echter in dit bestek aan de term catalogus houden.

(20) Op het exemplaar van de inventaris der kerksieraden, dat Weale gebruikte, staat achteraan te lezen: *Griffio me composuit sibi* [...], en het andere exemplaar, dat de catalogus bevat, is in dezelfde hand geschreven. Deze schrijfhand vinden wij eveneens terug in de rekening van de kerkfabriek voor 1420, die opgemaakt werd door kanunnik Griffio van de Capelle (†1438); zie over hem J. Weale, *art. cit.*, (*Le Beffroi*, II, 1864), p. 27, n. 30.

een wezenlijk ander principe te zijn geklasseerd : pult 1 bevat op de ene zijde de boeken van het Oud Testament, op de andere die van het Nieuw Testament en werken van St. Augustinus. De ene kant van pult 2 is aan sententiën-literatuur, de andere aan godsdienstige literatuur in ruime zin gewijd. Op pult 3 komen dan Kerkvaders, nog een Bijbel en heiligenlevens. Pult 4 is volledig aan Kerkelijk Recht, en pult 5 volledig aan Romeins Recht gewijd. Pult 6 bevat uitsluitend werken van geneeskunde en wordt gedeeltelijk voortgezet op pult 7 ; deze vertoont verder enkele werken van sterrenkunde, natuurwetenschap en de *Ethica* en *Metaphysica* van Aristoteles. Deze laatste afdeling schijnt echter nog niet afgewerkt te zijn.

Wanneer we nu deze indeling overlopen, dan valt al gauw op, dat hier geen drieledig, maar een vierledig schema te herkennen valt : vooraan komt de theologie (1-3), daarna het recht (4-5), vervolgens de geneeskunde (6), en tenslotte de *artes*, voor zover zij vertegenwoordigd zijn (7) ; m.a.w. deze indeling beantwoordt aan de 4 faculteiten der universiteiten. In dit verband mogen we misschien ook de titel van de catalogus aanhalen, waar immers te lezen staat dat de boeken op de pulten werden geplaatst *secundum facultates*. Het woord heeft hier m.i. wel de betekenis van « wetenschap die aan de universiteit geadoceerd wordt ».

Wij vermeldden totnogtoe niet, op welke manier de handschriften in onze catalogus worden aangeduid. De opsteller volgde hierbij een zeer éénvormig schema, nl.: na de opgave van titel of aard en auteur van het werk, worden steeds de beginwoorden van het tweede én de beginwoorden van het voorlaatste folio opgegeven. Vb. *Liber Augustini de civitate Dei qui incipit secundo folio « do videtur », penultimo folio « denique iam facie lota »*.

De opgave van aanvangs- of eindwoorden van bepaalde bladzijden der vermelde handschriften is, zoals men weet, een in de late Middeleeuwen veelvuldig toegepast identificeringsmiddel ; de bedoeling ligt voor de hand : wanneer men de woorden kent, waarmee een bepaalde bladzijde begint of eindigt, weet men ook met zekerheid om welk bepaald handschrift het gaat.

Bij deze opgave heeft men nu verschillende systemen toegepast. Het meest verspreide systeem is wel geworden de opgave van de aanvangswoorden van het 2e folio²¹. Een typisch Franse techniek noemde Gottlieb de opgave van aanvangswoorden van het 2e folio

(21) H. Schreiber, *Quellen und Beobachtungen zur mittelalterlichen Katalogierungspraxis, besonders in deutschen Kartausen* (Zentralbl. f. Bibliothekswesen, XLIV, 1927), p. 109.

en eindwoorden van het voorlaatste folio²². De aanvangswoorden van het 2e én van het voorlaatste folio (wat een variante is van voorgaand systeem), zoals wij ze in de catalogus van Sint-Donatiaan aantreffen, worden echter vrij zelden als herkenningmiddel aangewend. Gottlieb noteerde de volgende voorbeelden²³: de Sorbonne voor het eerst, in 1338; de kapittelkerk van Quimper, 1361; de universiteit van Heidelberg in 1396; het Collège des Cholets te Parijs in 1411, en, voor het eerst in Engeland, de universiteit van Cambridge in 1424. Wij voegen erbij de inventarissen van de bibliotheek der Bourgondische hertogen van 1420 en 1467²⁴. We krijgen dus de indruk, dat deze techniek enerzijds een Franse oorsprong heeft, anderzijds sterk door de universiteiten schijnt beïnvloed te zijn.

Mogen wij nu aannemen, dat alle werken, die vóór 1411 in de thesaurie bewaard werden, in de nieuwe bibliotheek op pulten werden geplaatst? Dit zou op zichzelf al onwaarschijnlijk zijn, vermits alleen grote formaten geschikt zijn om geketend te worden. Bovendien beschikken wij over een gedeeltelijke lijst van boeken van Sint-Donatiaan, daterend van 1393, en een deel van deze boeken kwam niet in de kettingbibliotheek terecht, terwijl de andere er blijkens de catalogus wel geplaatst werden²⁵.

Waarschijnlijk kunnen wij dit feit als volgt verklaren: in de thesaurie werden vóór 1411 boeken bewaard, die konden uitgeleend worden. Ook na de oprichting van de nieuwe bibliotheek werden nog boeken uitgeleend, want herhaaldelijk moest het kapittel de lezers, die te lang de ontleende boeken bij zich hielden, vermanen²⁶. Dus bezat het kapittel nog andere boeken, dan degene, die geketend werden. Of deze boeken in de thesaurie bewaard bleven, ofwel in het nieuwe lokaal in kasten geplaatst werden, weten wij

(22) T. Gottlieb, *Ueber mittelalterliche Bibliotheken* (Leipzig, 1890), p. 319.

(23) *Op. cit.*, p. 317.

(24) G. Doutrepont, *Inventaire de la « librairie » de Philippe le Bon (1420)* (Brussel, 1906), pp. XXXV-XXXVI.

(25) Deze inventaris van de boeken, die in handen geweest waren van meester van der Steene, daterend van 10 februari 1393 (*n.s.*), zal uitgegeven worden in het *Corpus Catalogorum*.

(26) *Acta Capituli* van 26 juli 1447: *Eadem die domini mei decanus et capitulum concluderunt quod fieret ex parte eorum mandamentum in generali omnibus de ecclesia, quod habentes penes se libros, litteras vel aliqua scripta ad hanc ecclesiam vel aliqua eiusdem ecclesie officia spectantes, quod illa deferrent in capitulo infra festum Remigii proxime futurum sub pena amissionis lucri distribucionum per unum mensem.*

Acta Capituli van 10 februari 1451 (*n.s.*): *Eadem die domini mei concluderunt quod ex parte eorum monerentur in generali omnes habentes litteras vel libros aut alia mandata pertinentia alicui officio huius ecclesie ea deportarent ad capitulum infra mensem sub pena suspencionis a divinis, et scientes habentes revelarent infra dictum mensem in capitulo sub simili pena.*

niet. Voor de laatste veronderstelling pleit wel de uitgestrektheid van het lokaal, dat met 7 pulten wel niet vol zal gestaan hebben.

Ongetwijfeld hebben de bibliotheekinrichters dus een selectie gedaan in de boekenvoorraad, en de ene voor de kettingbibliotheek bestemd, de andere voor een aparte verzameling, waaruit kon ontleend worden. Dit is een inrichting, die voor een collegiale kerk van het begin van de 15e eeuw alleszins merkwaardig kan genoemd worden; waar zij wel, en sinds lang bekend is, is in sommige universiteiten, zoals het Sorbonne-college, om het oudste en bekendste voorbeeld te citeren, waar de *libraria magna* een relatief kleine kettingbibliotheek was, die beoogde op elk gebied van wetenschap de basiswerken te bieden; terwijl de *libraria parva* dubbels, zelden gevraagde werken en werken, die konden uitgeleend worden, bevatte²⁷; in Merton College vinden we een analoge inrichting²⁸.

Nog een belangrijk feit dient vermeld in verband met de organisatie van de bibliotheek. De catalogus van 1417 werd waarschijnlijk niet opgemaakt ten behoeve der bezoekers, vermits hij onder één omslag uit de tijd voorkomt met de inventaris der kerksieraden, en als zodanig in het archief van het kapittel terecht kwam. Zeker ten gebruike van de bezoekers werd echter in of rond 1450 in de bibliotheek een *repertorium librorum* aangebracht. Dit blijkt uit twee posten in de rekeningen van dat jaar. De schrijnwerker maakte een houten raam voor de catalogus, die door de boekbinder Victor werd gerubriceerd²⁹. Waarschijnlijk werd dit repertorium — men lette op de gebruikte term — aan de muur opgehangen, doch meer vernemen wij er niet over.

Een ander probleem nog had hier moeten behandeld worden, nl. de vraag aan wie de zorg voor de nieuwe bibliotheek was opgedragen. Wij hebben echter hierover zo goed als geen gegevens; noch de cantor, noch de scholaster blijken in Sint-Donatiaan als bibliothecaris in aanmerking te komen, zoals ze dat wel doen in talrijke andere Middeleeuwse bibliotheken. Eerder mogen wij denken aan een functionaris van ondergeschikt belang, de *clericus dormitorii*, wiens werkterrein, het dormitorium, onmiddellijk naast de nieuwe bibliotheek was gelegen. Het is inderdaad aan zijn zorgen, dat anderhalve eeuw later Petrus Curtius, de eerste bisschop

(27) L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits*, II (Parijs, 1874), p. 181.

(28) B.H. Streeter, *The Chained Library. A survey of four centuries in the evolution of the English library* (Londen, 1931), p. 7.

(29) Rekening van de Kerkfabriek, 1450, fol. 13^r: *Petro de Vriese, scrinewerkere, pro quodam assere in libraria in quo est repertorium librorum, XX s.*

Victori den boucbindere, pro litteris rubeis et blauvis in repertorio librorum in libraria, VI s.

van Brugge, in zijn testament (1567) de boeken toevertrouwt, die hij voor de kapittelbibliotheek bestemt³⁰.

Ditzelfde testament geeft ons ook nog een antwoord op de vraag, of de bibliotheek van Sint-Donatiaan een publieke bibliotheek mag genoemd worden. Zonder te willen ontkennen, dat nu en dan een leek in de boekerij werd toegelaten, geloven wij toch negatief te moeten antwoorden, vermits bisschop Curtius — in volle 16e eeuw! — zijn boekenschenking doet *in usum suppositorum et officiariorum dicte ecclesie et prepositure*, d.w.z. alleen ten behoeve van het personeel van kerk en proostdij³¹.

Laat ons om te besluiten nog eens de voornaamste gegevens recapituleren, die wij omtrent de bibliotheek hebben kunnen vaststellen.

Op 29 juli 1411 werd er besloten in de Sint-Donatianskerk te Brugge een nieuwe bibliotheek in te richten. In 1412 was deze klaar, en reeds voorzien van een 60-tal *libri cathenati*. In 1416 was dit aantal tot 100 gestegen; misschien kwamen er de volgende jaren nog boeken bij, maar het opmaken van een catalogus in 1417 doet veronderstellen dat de bibliotheek toen als nagenoeg afgewerkt werd beschouwd.

Deze bibliotheek nu vertoont een aantal kenmerken, die aan universitaire bibliotheken, en vooral aan die van de Sorbonne herinneren: 1) de klassering naar faculteiten; 2) de eigenaardige manier van catalogeren; 3) de splitsing van de boekenschat in een geketende consultatiebibliotheek en een verzameling, waaruit boeken konden ontleend worden.

Nu hebben er inderdaad relaties bestaan tussen de grote Franse universiteiten, en vooral die van Parijs, en het kapittel van Sint-Donatiaan. Ongetwijfeld gingen de geestelijken, die tot hoger onderwijs bekwaam waren, bij voorkeur in deze laatste stad studeren, hoewel zij sinds het kapittelbesluit van 1240 de keuze hadden tussen de volgende universiteiten: Parijs, Orléans, Montpellier, Anjou en Bologna³². Anderzijds aanzagen gepromoveerden van de Parijs-

(30) Zie de uitgave bij A.C. De Schrevel, *Histoire du séminaire de Bruges*, II (Brugge, 1883), pp. 119-123.

(31) Cf. vorige nota.

(32) Brugge, Archief van het Bisdom, Cartularium van Sint-Donatiaan, fol. 91^r-91^v: kapittelbesluit van 2 mei 1240: --- *ordinamus de premissis, ut canonicus quilibet volens se ad studium deferre, a decano et capitulo prius licentiam petat et optineat. Qua generaliter sive simpliciter obtenta potest studere absque periculo foraneitatis Parisius vel Aurelianus vel apud Montem Pessulanum vel Andegavi, quamdiu in Andegavensi civitate studium duraverit competens et generale. Item poterit studere Bononie vel alibi in Lombardia ubi maius studium fuerit vel generalius. Quicumque vero canonicus ad alia loca preterquam ad predicta se studendi causa transulerit absque decani et capituli licentia speciali, foraneus habeatur.*

se universiteit een prebende in het Brugse kapittel als een begerenswaardig bestaansmiddel.

Zo treffen wij rond de overgang van de 14e naar de 15e eeuw in Sint-Donatiaan verschillende geestelijken aan, die — waarschijnlijk te Parijs — een universitaire titel hebben behaald, o.m. één van de inrichters van de nieuwe bibliotheek, Petrus Militis, en de opsteller van de catalogus ervan, Griffio van de Capelle.

En vooral mogen wij niet vergeten de man, die zijn leven lang als kanselier aan de Parijse universiteit verbonden bleef, en gedurende een 15-tal jaar een leidende functie in het Brugse kapittel waarnam : wij bedoelen de beroemde theoloog Johannes Gerson, die in 1394 tot deken van deze kerk werd benoemd en uit zijn functie werd ontheven in 1411, meer bepaald juist één maand voordat in het kapittel de beslissing tot de bouw van een nieuwe bibliotheek werd getroffen³³. Niettegentaande diens talrijke afwezigheden is het helemaal niet uitgesloten, dat het initiatief in deze zaak tenminste voor een deel van Gerson is uitgegaan, vermits de voorbereidende maatregelen hiertoe (inventaris en inspectie van de thesaurie) nog onder zijn dekanaat werden genomen. Vooral zou in die richting kunnen wijzen het feit, dat Gerson ongetwijfeld de zin voor studie onder zijn kanunniken heeft willen bevorderen : in 1398 stelde hij hen in staat aan een universiteit te gaan studeren zonder ook maar iets van de vruchten van hun prebende te verliezen³⁴. Dat hij hen ook een gemakkelijk te consulteren bibliotheek ter beschikking heeft willen stellen, kan zeer aannemelijk genoemd worden. Wat er ook van zij, zeker is dat Sint-Donatiaan met zijn nieuwe bibliotheek, volledig beantwoordend aan het begrip « Studienbibliotheek » van Edgar Lehmann³⁵, in 1417 reeds over een alleszins merkwaardig en modern wetenschappelijk instrument beschikte.

(33) Cf. E. Van Steenberghe, *Gerson à Bruges* (*Revue d'Hist. ecclésiastique*, XXXI, 1935, pp. 5-52).

(34) E. Van Steenberghe, *art. cit.*, p. 17.

(35) E. Lehmann, *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter* (Berlijn, 1957; *Schriften zur Kunstgeschichte*, II), pp. 8 vv.

BIJLAGE

**Rekening betreffende de onkosten voor
de bouw van de nieuwe bibliotheek, 1412.**

Deze rekening werd opgemaakt door Leonardus de Gladio, lid van de commissie die voor de bouw van de nieuwe bibliotheek moest instaan.

Origineel: Brugge, Archief van het Bisdom, rekening van de kerkfabriek van Sint-Donatiaan voor 1412, foll. 11^v en 12^r.

Expense facte pro liberaria anno XI° et XII°.

Primo, Iohanni Cleyart et Iohanni Monc pro timmerage,	XXI lb. gr.,
valet	CCLII lb.
Item, de scaelgedeckere pro sex virgis minus pro virga	XIII s., valet
	XLVIII lb.
Item, Iohanni f. Pieters de plancken et lignis ut patet cedula pro scamp-	
nis,	LVI lb. VIII s.
Item, pro CXX barders pro scaelgedac,	XVIII lb.
Item, pro hauwene, saghen en bereeden predictos,	VIII lb. VIII s.
Item, pro deckene cum barders in dieta et materia pro boye,	VI lb.
Item, Iacobo Spronc pro bladen in liberaria,	XL s.
Item, Iohanni Monc pro XVIII dietis in scampnis,	IX lb.
Item, Iacobo Buse pro XXII dietis in eisdem,	IX lb.
Item, Iohanni Gosin, timmerman, pro XVI dietis in eisdem	VIII lb.
Item, Bartholomeo Heyns pro XLVI hodie calx, pro hodo VI s., cum	
portitura,	XIII lb. XI s.
Item, cuidam pro XVIII ^c tegule parve forme cum portitura,	LVI s.
Item, Petro Bloc pro Vs ^m tegule magne forme pro M ^o XLII s. cum	
portitura,	XI lb. XI s.
Item, pro lignis portandis et planken diversis,	XXXVI s.
Item, pro XXXVIII carren zants,	XXXI s.
Item, pro turbonibus et lootnaglen per Zeskin,	XXXIII s.
Item, ad frangendum cameras Bertrandi et dormitorii,	XX s.

Item, ad frangendum foramina in dormitorio et deportandum greys per multos,	XXVIII s.
Item, ad perpotandum diversis operariis diversis vicibus,	XXVI s.
Item, van zaghene I oude balke in quatuor,	XVI s.
Item, Iacobo van der Capelle XI dietis, pro die X s., valet	V lb. X s.
Item, famulo suo Lievin pro totidem diebus, pro die V s.,	LV s.
Item, alteri famulo qui fregit foramina XI dietis, valet	LV s.
Item, duobus latomis cuilibet XVI s dietis, pro die X s., valet	XVI lb. X s.
Item, duobus famulis cuilibet XVI s dietis, pro die V s., valet	VIII lb. V s.
Item, Iacobi Zeskin ad deponendum plumbum cum filio,	X s.
Item, uni steenhauwere per duos dies,	XX s.
Item, per Capelleman pro lapidibus Brabantie inferius,	IIII lb. XVI s.
Item, per eundem pro lapidibus Brabantie superius cum opere,	VI lb. VI s.
Item, magistro Waltero pro ferratura cum XXI clavibus,	IIII lb. X s.
Item, pro III ^{xx} ulnis cathenarum, pro ulna VI s., valet	XXIIII lb.
Item, pro XII cathenis parvis,	XLVI s.
Item, pro L rivetten de latoene pro cathenis predictis,	LII s.
Item, pro XV rivetten minoribus de latoene,	libra XV s.
Item, pro XIII virgis ferri in scampnis ponderis XC lb., pro libra	VI lb., V s.
XIIII d.,	
Item, pro VII bussloten, pro pecia VII s., valet	XLVIII s.
Item, pro XLVIII glasroeden, pro pecia XII d., valet	XLVIII s.
Item, pro clavis et aliis ferris per Hubertum,	VI lb.
Item, Iohanni Lormier, glaserwerkere, pro XXX fenestris ut patet	XLIIII lb. XII s.
cedula,	
Item, Iohanni Maroles pro libris religandis et ponendis	XII lb.

Somma VI^c X lb. VII s.

Receptum pro liberaria.

Primo, quia computavi in fabrica sancti Donatiani in operariis anno XI ^o	CCXL lb.
Item, ex XX magnis prebendis et decanatu, pro qualibet VI lb., valet	CXXVI lb.
Item, ex prebenda domini decani pro medietate,	III lb.
Item, ex fructibus Iohannis Caritatis canonici per Ondanc	XXIIII lb.
Item, ex legatis per dominum Iohannem Oculi canonicum,	XII lb.
Item, ex legatis per magistrum Bertrandum clericum capituli,	VI lb.
Item, ex twee waghden plumbi venditis domino Iohanni Ondanc,	XII lb.

Somma III^c XXIII lb.

Sic plus extradatum quam receptum CIIII^{xx} VII lb. VII s., que computantur in extradata operariorum fabrice sancti Donatiani hoc anno.

Isti sunt canonici solventes ad liberariam anno XI°
pro quolibet VI lb.

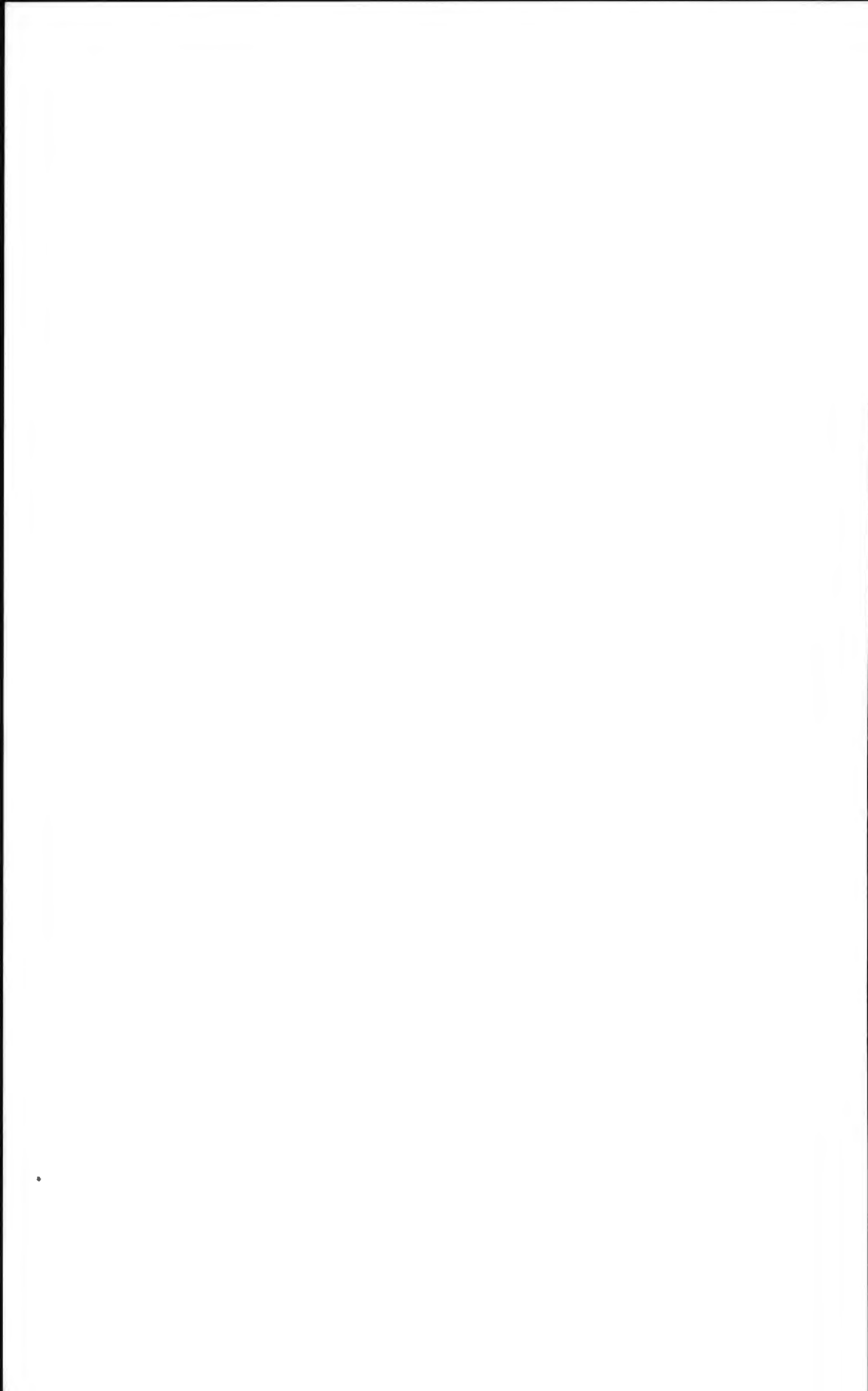
Primo dominus decanus	Ioannes Ondanc
Jacobus Vos	magister Winnocus
G. de Fossa	Petrus Pavonis
E. de Munte	Leonardus
Petrus Militis	Paulus Tibelin
Henricus Brune cum Lamberto	Riquardus de Capella
Henricus Carpentini	Guillelmus de Niepa
G. Bourgois	Griffo de Capelle
G. de Ghetsem	Rolandus de Spiera
Iohannes de Cabilone	Sigerus Heilt
	W ^o Gherbode

Prebenda decanatus III lb. per gratiam.

Somma CXXVI lb.

Iste sex prebende non solverunt quia foranee et litigiose.

Georgius de Pala, Christianus Moesin, Robertus Maioris, Rogerus Everwijn, Arnoldus Bode, Martinus de Fracchines.

Middelnederlandse vertalingen van
Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en
De libris teutonicalibus van
Gerard Zerbolt van Zutphen

door

J. DESCHAMPS

II. VERTALING(EN) van *DE LIBRIS TEUTONICALIBUS* *

A. DE BEWERKING VAN *DE LIBRIS TEUTONICALIBUS*
IN HS. KASSEL, LANDESBIBLIOTHEK, MS. THEOL.
FOL. 56 EN HS. BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIO-
THEEK, 2285-301

De enige bewerking van *De libris teutonicalibus et de precibus vernaculis*, die er, voor zover we weten, in het Middelnederlands heeft bestaan, is ongelukkig slechts fragmentair bewaard gebleven. Hs. Kassel, Landesbibliothek, ms. theol. fol. 56, waarin de titel *Een verclaringhe van den duytschen boeken* is overgeleverd, heeft de bewerking ooit volledig bevat, maar jammer genoeg werden op één plaats acht en op een andere drie bladen uit het manuscript gesneden, zodat er slechts zeven van de achttien bladen over zijn gebleven. Gelukkig vullen de negen excerpten uit deze bewerking, die onder de titel *Licitum est laycis legere quosdam libros theutonicales* in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek 2285-301 bewaard zijn gebleven, de leemten in het Kasselse handschrift gedeeltelijk aan. Sommige passages, die zowel in het Brusselse als in het Kasselse handschrift voorkomen, komen woordelijk of haast woordelijk overeen, waaruit we kunnen besluiten dat ze allebei fragmenten uit dezelfde Middelnederlandse bewerking van *De libris teutonicalibus* bevatten. De negen excerpten uit het Brusselse handschrift werden reeds in 1890 op weinig bevredigende wijze door Franz Jostes uitgegeven¹; de fragmenten in het Kasselse handschrift zijn tot nog toe onbekend gebleven.

* Het eerste deel van deze bijdrage verscheen in Handelingen XIV, blz. 67-108.

(1) F. Jostes, *Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen « De libris teutonicalibus »*, Historisches Jahrbuch, XI, (1890), blz. 711-717.

Hs. Kassel, ms. theol. fol. 56 is een perkamenten codex, geschreven ca. 1450. Oorspronkelijk bestond het handschrift uit 191 bladen, met zwarte Romeinse cijfers van J tot CC gefolieerd (verkeerdelijk springt de foliëring echter van xC op C) en 18 ongefolieerde bladen, samen dus 209 folio's. Met tekstverlies werden er echter 24 folio's weggesneden, zodat het handschrift thans nog 185 folio's telt. Die overblijvende bladen hebben we met potlood van 1 tot 185 gefolieerd. Het blad meet 265 x 185 mm, de bladspiegel ca. 175 x ca. 120 mm. Elk blad is beschreven in twee kolommen, elke kolom telt 35 à 38 regels. Het handschrift werd door twee verschillende handen geschreven: de eerste kopiist schreef fol. 1 r° a - 74 v° b (littera textualis), de tweede fol. 75 r° a - 185 v° b (littera bastarda). De initialen, de lombarden, de paragraaftekens en de rode titels zijn in geheel het handschrift van dezelfde hand.

De hoofdinhoud van het handschrift bestaat uit 55, gedeeltelijk fragmentaire legenden, die allemaal uit de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine zijn vertaald, behalve vier, die aan de *Vitae patrum* en vier, die aan andere bronnen werden ontleend. Merkwaardig is dat de 47 legenden, die uit de *Legenda aurea* zijn vertaald, niet allemaal uit dezelfde vertaling werden overgenomen: 22 legenden zijn aan de meest verspreide vertaling ontleend, die in 1357 door de z.g. Bijbelvertaler van 1360 werd vervaardigd; 25 legenden zijn echter uit een minder verspreide vertaling overgenomen, die in het Noorden is ontstaan². Achter in het handschrift, op fol. 179 r° a - 185 v° b, bevinden zich de zeven overblijvende bladen van de achttien, die *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* hebben bevat. Het handschrift zit nog in de oorspronkelijke bruine kalfslederen band op eiken borden; het voor- en het achterplat zijn onversierd; als sluiting dienden twee leren riempjes, die nu echter ontbreken. Midden op het papieren schutblad dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, komt een eigendomsmerk voor, waaruit blijkt dat het handschrift afkomstig is uit het regularissenklooster Sint-Agnes aan de Tiers te Neerbosch (Nijmegen): Dit hoort in *sunte Agneten Cloester Gelegen buten nymmegen* op die tyrse. Het Sint-Agnesklooster werd in 1585 met het regularissenklooster Marienburg binnen de stad verenigd, welk klooster op 6

(2) Zie over de twee Middelnederlandse vertalingen van de *Legenda aurea* J. Deschamps, *De Middelnederlandse vertalingen van de Legenda aurea van Jacobus de Voragine*, Handelingen van het Twee en twintigste Nederlands Philologen-congres. Groningen, 1952, blz. 21-22

(3) Zie over dit klooster M. Schoengen, *Monasticon Batavum. II. De Augustijnse orden benevens de Broeders en Zusters van het Gemene Leven*. Amsterdam, 1941, blz. 133-134

juni 1592 op werd geheven. Hoe en wanneer het handschrift in de Landesbibliothek te Kassel is beland, hebben we niet kunnen achterhalen.

Hs. Brussel 2285-301 is een papieren codex, doorschoten met perkament, geschreven ca. 1460, tellend 240 bladen, met inkt door een moderne hand gefolieerd. Het blad meet 215 x 145 mm, de bladspiegel 160 x 94 mm. De bladen zijn, behalve fol. 45 r° - 53 v°, in één kolom beschreven. Daar de codex door verschillende kopiïsten werd geschreven en nergens gelinieerd werd, is het aantal regels per kolom erg afwisselend. Op fol. 36 r° - 42 r°, het gedeelte van het manuskript, waar zich de excerpten bevinden, die ons interesseren, bedraagt het aantal regels per kolom 30 à 32. Het is in dit verband overbodig de gedeelten te onderscheiden, die door de verschillende kopiïsten werden geschreven; we vermelden slechts dat fol. 3 r° - 44 v° door de eerste kopiïst in een littera cursiva werd vervaardigd.

Op fol. 2 r° - 32 v° bevat het manuskript een afschrift van *Super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium*; eigenaardig is echter dat het 7de hoofdstuk dat immers over het lezen van geestelijke boeken in de landstaal handelt, voorop is geplaatst en de andere hoofdstukken daarna regelmatig op elkaar volgen behalve dan dat het 8ste hoofdstuk onmiddellijk op het zesde volgt.

Na dit traktaat volgt het door Everard Foec uitgebracht advies (fol. 32 v° - 35 r°), een korte samenvatting van het advies der Keulse juristen en van abt Arnold van Dickeninge en de vermelding van de veroordeling van de dominikaan Grabow op het Concilie van Konstanz op 31 mei 1419 (fol. 35 r° - 36 r°). Daarna volgen op fol. 36 r° - 42 r° onder de titel *Licitum est laycis legere quosdam libros theutonicales* negen excerpten uit *Een verclaringhe vanden duytschen boeken*, de enige Middelnederlandse teksten, die het handschrift bevat. De rest van het handschrift wordt ingenomen o.a. door het *Speculum peccatorum* van pseudo-Augustinus, het *Tractatus super cantica canticorum* van Alanus van Rijsel, het *Tractatus de tribus votis substantialibus* van Hendrik van Coesfeld. Het handschrift zit in een bruine kalfsleren band op kartonnen borden, waarvan slechts het leder van het voor- en het achterplat gedeeltelijk oorspronkelijk is, maar al de rest werd vernieuwd. Het manuskript is afkomstig uit het regulierenklooster Domus Beatae Mariae te Korsendonk bij Turnhout, zoals blijkt uit de aantekeningen op fol. 1 v°: «Iste liber pertinet monasterio canonicorum regularium in Korsendonc», op fol. 140 v°: «Iste liber est monasterij de korssendonc prope turnout in brabantia» en op fol. 182 v°: «Iste liber est monasterij de korssendonc prope turnout». Na de opheffing van het klooster op 13 april 1784 door Jozef II is het handschrift op

de Koninklijke Bibliotheek te Brussel terechtgekomen ⁴.

Een verclaringhe vanden duytschen boeken is geen letterlijke vertaling uit het Latijn, maar veeleer een bewerking ervan. Het algemene plan werd door de bewerker bijgehouden en in de bewerking komen geen bewijsplaatsen uit de H. Schrift of uit de geschriften van de kerkvaders voor die we niet in het Latijn aantreffen. Op sommige plaatsen heeft de bewerker zinnen of zinsneden onvertaald gelaten of een aantal Latijnse zinnen in één enkele Dietse zin samengevat. Op enkele plaatsen komen passages voor, waarvan het equivalent in het Latijn niet of slechts gedeeltelijk terug is te vinden. Treffend in dit verband is de volgende toegevoegde passage: « Ist dan zake dat die heylige scrift in aldus vele spraken is ghemaect ende ouersat. ende oec die heylighe leraers hebben hoer boeke ghemaect in manigherhande sprake. wat heeft dan duytsche sprake misdaen datmen die boeke der heylighen niet moet lesen in duytsche Of wat reden is datmen die heylighe scrift lesen mach in egipcier sprake. of ander sprake daer sie dat ghemeen volc in verstaet. Ende datmen sie niet en moet lesen in duytsche. daer en is te male gheen reden toe. Mer somighe menschen die noch reden aen en sien noch die woerde der heylighen. mer hoer eyghen goetduncken volghen die pleghen dit toe segghen. ende op goede duetsche boeke te spreken ».

Hieronder laten we nu de tekst van *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* volgen, voor zover die in de vijf fragmenten uit het Kasselse en in de negen excerpten uit het Brusselse handschrift bewaard is gebleven. Waar passages én in het Kasselse én in het Brusselse handschrift voorkomen, geven we die naast elkaar uit, de Kasselse tekst links en de Brusselse tekst rechts. De fragmenten uit het Kasselse handschrift laten we telkens door een K met een exponent en de excerpten uit het Brusselse manuskript door een B met een exponent voorafgaan. De bedoeling van deze werkwijze is de tekst van *Een verclaringhe vanden duytschen boeken*, voor zover dat nog mogelijk is, opnieuw samen te stellen. Dat de negen excerpten uit hs. Brussel 2285-201, die in 1890 op weinig bevredigende wijze in een thans moeilijk toegankelijk tijdschrift werden gepubliceerd, hier opnieuw worden uitgegeven, zal niemand als overbodig beschouwen.

(4) Zie verder over dit handschrift J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque Royale de Belgique II*. Brussel, 1902, nr. 1505, blz. 401-402; J. de Rooij, *Gerard Zerbolt van Zuiphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, blz. 337, nr. 121; zie over het regulierenklooster te Korsendonk en zijn bibliotheek o.a. F. Prims, *De O.-L.-V.-priorij te Korsendonk*. Antwerpen, 1947; D. De Bruyne, *De la provenance de quelques manuscrits*, *Revue Bénédictine*, XLVI (1934), blz. 108-121.

Een verclaringhe vanden duytschen boeken

1 **K¹** WAnt men nu sommige Menschen vijnt. die de heylighe
 scrift niet en weten. of die de woerde der heyligher leraers luttel
 aendencken. ende daer om spreken teghen goede. *ende* ynni-
 ghe boecke Die in duytscher talen ghemaect sijn. of die vten
 5 latine te duytsche sijn ouergheset. Ende menen *ende* segghen
 dattet niet oerberlic. Nutte. Of gheerloft en si dat leke men-
 schen lesen of studieren boeke der heyligher scrift of der hey-
 ligher leraers. Hier om soe sijn twee dinghen of twe punten.
 die hier nae uerclaert *ende* bewijst werden mitten woerden
 10 der heyligher leraers ¶ Dat eerste punt is. dattet leken men-
 schen niet uerboden en is. mer het is hem gheraden vanden
 heylighen dat si lesen die boeken der heyligher scrift die in
 duytschen sijn ghemaect. of vten latine of ander tale in duy-
 sche ouergheset Jst dat dese duytsche boeke beyde in hoeren
 15 woerden *ende* haren synne *ende* manier van spreken ouerdre-
 ghen of eens sijn mitter lere der heyligher kerken. *ende* der
 ghemeynre leraers der heyligher [179 r° b] kerken. ende oec
 en disputieren of subtiliken ondersoeken hoghe materien of
 leringhen ¶ Dat ander punt is dattet int ghemeyn leken men-
 20 schen niet orberlic of nut en sy. mer dattet sy teghen den raet
 der heyligher leraers dat si vele of ghemeynlic hem gheuen
 te lesen of te studieren in duytsche boeke die subtilike uertrec-
 ken of ondersoeken hoghe materien of leringhen of die in
 horen syn of manire van spreken niet eens en sijn mitten boe-
 25 ken der heyligher kerken of der heyligher leraers Bewisinghe
ende uerclaringhe *ende* proeuinghe deser twee punten mitter
 heyligher scrift staet hier nae

DAt eerste punt dat voerseit is als dattet den leken menschen
 niet en sy verboden duytsche boeken te lesen van openbaren
 30 materien. als voerscreuen is. mer dattet sy nae rade der heyli-
 gher kerken *ende* der heyligher lerars dat machmen bewisen
ende proeuen mit vele woerde der heylighen Ten eersten mach-
 men dat aldus bewisen Jnden gheesteliken rechte *Extraua-*
gante de hereticis Cum ex iniuncto. staet ghescreuen dat be-
 35 gheerte die heylighe scrifte te verstaen *ende* vliticheit ander
 menschen te vermanen na der heyligher [179 v° a] scrift en
 si niet te lasteren. of wederspreken. in leken menschen. mer
 meer te louen *ende* te prisē¹. Jst dan inden leken luden
 loeflic *ende* te louen. begheerte der uerstandenisse der hey-
 40 ligher scrift. *ende* het is opembaer dat si. dat is die leke lu-

(1) Gregorius IX, *Decretales*, V, 7, 12.

- de ghemeenlike die heylighe scrift in latine niet en connen uerstaen. Daerom schijnt dat in hem te louen ende te prisē si dat si die heylighe scrift lesen ende leren in duytscher sprake. Ende echter dattet louelic ende te prisē si. dat die leke
- 45 lude lesen die heylighe scrift ende pinen se hem te uerstaen. dat spreket openbaerlike Jnnocencius die een lantaerne ende licht hiet des gheesteliken rechtes in sijn apparatu *extrauagante de summa trinitate et fide catholica super Capite* firmiter credimus. daer hi seghet. dat die leke lude dien god ghegheuen
- 50 heeft dat talent dat is die gaue subtijlre verstandenisse dat si bet doen. ist dat si hoer verstandenisse becommeren ende versliten in bekennisse der scriften. dan oft sijt leyden ende becommerden in tijtliken dinghen ². waerom schijnt dattet louelic ende verdienstelic si dat hem die leken naerstelic pinen die
- 55 heylighe scrift [179 v° b] in duytsche te lesen ende daernaē te leuen ¶ Ten anderen male machmen dit aldus bewisen. Die heylighe scrift en leert niet allene enen staet
- 60 der menschen. mer si leert ghemeenlike allen menschen in allen state Alsoe dat in sommighe steden spreect tot tot allen menschen int ghe-
- 65 meen In sommighen steden leert si sonderlinghe sommighen in haren state Ende in sommighen anderen steden leert si anderen
- 70 menschen in haren state. nu leert si die crancken ende onuolcomenen Nu leert si die volcomenen als men verstaen mach. vut sunte Augustinus woerden inden boeke vander kersteliker leren. waer vut men zien mach dat die heylighe scrift ghegeuen ende ghescreuen is voer
- 80 allen menschen int ghemeyn
- Licetum est laycis legere quosdam libros theutonicales*
- B¹ Die heylighe scrift en^a leert niet alleene enen staet der menschen maer si leert ghemeinlic alle menschen in allen staten Alsoe dat si in somighen steden sprect tot allen menschen int ghemeen In somighen steden leert si sonderlinghe somighe menschen in haren state Ende in somighen anderen steden leert si andere menschen in haren state Nv leert si die crancke ende onvolcomene. nv leert si die volcomene alstmen verstaen mach huut sinte augustiins woerden in *libro de doctrina cristiana* Waer huut men sien mach dat die heylighe scrift ghegheuen is ende ghescre-

a Hs. ende

(2) Gregorius IX, *Decretales*, I, 1, 1.

- Ende als sunte Augustinus uen voer allen menschen int ghe-
 verclaert opden. Iviij. psalm meine. Ende als sinte augustinus
 Soe is die heylighe scrift verclaert super psalmo 57 so es
 den menschen daerom ghe- die heylighe scrift den menschen
 85 gheuen op dat die mensche daer omme ghegeuen op dat die
 die veer van hem seluen mensche die verre van hem sel-
 ghedwaelt ende vutghegaen uen ghedoelt ghedwaelt ende
 was Ende sine sonden in huut ghegaen was ende sine son-
 90 hem seluen niet en conde den in hem seluen niet en con-
 zien. of ghemerken mochte ste ghesien of ghemerken moch-
 van buten werden vermaent te van buten werden vermaent
 inder heyligher scrift. ende inder heiligher scrift ende inder
 inder heyligher scrifte sijn heiligher scrift sine sonden leer-
 sonden leerde be- de bekennen die hi in hem sel-
 95 uen niet en conste bekennen Wie is dan nv soe [36 v°] blent
 of soe dwaes die redene^b gebruiken, die segghen dar dat het den
 leeken menschen niet gheorlooft en^c si dat si die helighe scrift
 daer toe ghebruken ende lesen sullen Daer si^d hem van gode is
 toe ghegeuen. ende waer omme si vanden heilighen gheest is
 100 ghescreuen dat is dat si hem daer in leeren bekennen ende
 rouwe hebben van haren sonden ende begheerte ghecrichen
 haer leuen te beteren. anxt voer die ewighe pine. ende hope
 ende begheerte tot den ewighen leuen Waer omme en souden
 die leeke menschen niet ghebruken der heiligher scrift die hem
 105 int ghemeen es ghegeuen niet den clerken na haerre maten
 also wale als si ghebruken der andere ghemeine gauen god
 Hier af spreect augustinus super psalmo. 6. 2. Gheliker wiis
 dat ons god hier in desen leuen na den lichaem heeft ghe-
 geuen solaes in broede in wine ende der gheliken. sonder
 110 welke wi niet en moghen leuen Alsoe heeft hi oec ons inder
 woestinen deses ieghenwoerdichs leuens solaes ghegheuen na
 der zielen die lesse der heiligher scrift ende dat ghebet want
 die lesse der heiligher is een groet solaes in allen bedructhei-
 den ende verdrieten hier af spreect ieronimus super epistolam
 115 pauli ad ephesos Es eynich dinc dat eenen mensche in allen
 verdriete eenmoedich mach houden dat mein ic dat het si die
 heilighe scrift te studeren waer omme als die leeke lieden
 sculdich siin te arbeiden inden dienste gods ende te draghen
 dat ioc cristi alsoe moghen si oec. ende het en is hem niet
 120 verboden [37 r°] te ontfaen die spise. daer si mede in den

b *Hs.* die redene die redene

c *Hs.* ende

d *Tussen* Daer en si werd hi met drie zwarte streepjes doorgebaald.

- arbeide werden ghesterct dat is die heilighe scrift Ja sente
augustinus scriuende tot eenen graue gheheeten bonifacius in
 eenre epistolen berespt die leeke lieden die die heilighe scrift
 niet en willen lesen maer si willen nochtan der anderen gauen
 125 gods gheliic den clercken deelachtich wesen Ende spreect ut
supra Voert so spreect die prophete psalmo. 118. *Beati qui scruta-*
tantur testimonia eius in toto corde exquirunt eum. ende des
 ghelike vintmen in vele steden inden hauden^e testamente Est^f
 dan den leeken lieden inden hauden testamente die heilighe
 130 scrift te lesen ende te studerenne niet alleene niet verboden.
 maer si siin daer toe seere gheraden ende vermaent van gode
 ende vander heligher scrift. hoe vele meer sullense dan die
 leeke lieden des nyewen testaments lesen ende studeren. want
 gheliic dat thomas spreect *supra*. si siin daer toe vele meer
 135 gheraden ende vermaent Voert naden gheboden der heiligher
 kerken. so sullen die leeke lieden op sommyghen tiit comen
 ter kerken. ende hoeren dat woert gods Maer moeten si die
 heilighe scrift niet weten noch^g leeren waer omme sullen siit
 dan hoeren Maer moeten siit wael weten ende leeren waer
 140 omme en moeten sise niet leeren. lesende hute enen bouken also
 wale als hoerende want alsoe als dat hoeren nutte es tot der
 leeringhe alsoe es oec dat sien spreect *philosophus* Ja die oghen
 siin onder die andere sinne die ouerste ende die principaelste
 sinne mede te bekenne of tot kennessen te [37 v°] comen als
 145 *augustinus* spreect. 10. *libro confessionum* Ende een mensche
 sonderlinghe die ongheleert is en mach niet vele behouden
 of leeren vander heiligher scrift daer huut dat hi^h onderwilen
 hoert prediken. eist dat hise oec onderwilen niet ouer en leest
 Voert gheliic dat spreect *iohannes crisostomus super Mathe-*
 150 *um in principio operis perfecti* Die heilighe scrift es den men-
 sche daer omme ghegheuen want die naturlike wet inden men-
 sche was verdonkert. ende en conste na der naturliker wet niet
 te rechte bekennen goet ende quaet Maer als sente paulus spreect
ad romanos 5. doe die wet of die heilige scrift niet en was doe
 155 en rekende men die sonde niet want die mensche van binnen
 na der naturliker wet verdonkert was Ende hier omme tot
 eenre hulpen ende verlichten der naturliker wet gaf god

e Boven hauden schreef de kopiist met zwarte inkt ouden

f Vóór Est werd die heilighe scrift te rood doorgehaald.

g De kopiist schreef eerst ende, daarna expungeerde hij dit woord met twee zwarte puntjes, haalde het woord met rode inkt door en schreef er met zwarte inkt noch boven.

h Vóór hi werd dat met twee zwarte puntjes geëxpungeerd en met een zwart en een rood streepje doorgehaald.

- den menschen die heilighe scrift Maer het is openbaer dat ghemeenlike die leeke lieden om dat si vele becommert siin
 160 met tijtliken dinghen ende weerliker sorghen zeere van binnen in haer redene ende inder naturliker wet werden verdonkert vanden stoue tiitliker becommertheit ende daer omme soe behouuen si seer die heilighe scrift hem daer in te spieghelen Ja gheliic dat iohannes *crisostomus* seght *supra.* so¹ behouuen sijs
 165 meer dan gheestelike lieden die alsoe niet becommert en siin Voert men vint eenighe dietsche bouken ghemaec[t] van vleescheliker ende naturliker minnen ende liefden. ende enighe vander heimeliicheit der vrouwen ende eenighe inden welken bescreuen siin werlike ende oncuusche liedekine welke bouke
 170 den leeken lieden harde scadelic ghelesen siin want si crighen daer af onreine ghedachten [38 r°] ende werden onsteken met oncuuscher begheerten. ende ghetrocken tot vleescheliker minnen Men vint oec ander bouken inden welken ghescreuen siin geesten ende hystorien van dinghen die ghesciet siin in den
 175 welken onder weynigher waerheiden vele lueghenen ende valscheiden ghescreuen siin Ende noch ander vele dietscher bouken vintmen daer menigherande ydeleiden fabulen ende onnutte dinghen Die der zielen zeer scadelic ghelesen siin in ghescreuen siin die de leke lieden dicke met groeter scaden
 180 lesen ende^k luttel es yeman die daer ieghen spreect of diet hem verbiedt als oft wale gheoorlooft ware Maer lesen si die helighe¹ scrift in dietsche oft ander gheestelike ganse leere. so spreke[n] ende oec prediken eenighe daer ieghen. recht al oft ongheoorlooft ware Dat wel sere vrende es te verstande Voert
 185 die leeke mensche siin sculdich te wetene die dootsonden die openbaer inder^m wet gods dat is in die heilighe scrift siin gheset. ende die .x. gheboden ende sommige ander dinghen. ende en moghen hem niet ontsuldighen dat si dese voerscreuen dinghen niet en weten als die leere der heiligher scrift
 190 ende oec des gheestelics rechts spreken Maer in desen dinghen als sente paulus spreect. die niet en bekennt die en sal niet bekennt werden dat is van gode Siin die leeke menschen dan alsulke dinghen sculdich te weten waer omme en souden si dan niet moghen lesen goede bouken [38 v°] vanden .x. gheboden ende
 195 van anderen dinghen Die si sculdich siin te wetene O ende

i *Hs.* *supra* so.

k *Hs.* lesen ende. luttel

l De kopiist schreef eerst helighen, maar haalde daarna het afkortingsstreepje met twee zwarte streepjes door.

m Vóór inder schreef de kopiist inden, maar expungeerde het met twee zwarte puntjes en haalde het met een zwart streepje door.

- of alle leeke menschen boeken hadden in dietschen Daer si in
 lesen of horen lesen mochten die dinghen die si sculdich siin
 te wetenⁿ Hier toe hebben die heilighen die leeke lieden ghe-
 toghen ende vermaent ende wiese daer af trect ende segt
 200 dat si des niet en moghen doen die spreect ieghen die leere
 ende woerden der heilighen. ende daer om eist valsch dat hi
 leert^o Cesarius die bisscop spreect aldus in sinen vermaninghen
 Laet ons van ons doen^p ydele fabulen spottelike woerden. ydele
 ende oncuusche redenen. ende laet ons dan sien of ons eeni-
 205 ghen tiit ouerloept daer wi die heilighe scrift in lesen moghen.
 laet ons vlien ons leckere maeltiden. die ons onderwilen belet-
 ten tot aen den auont. laet ons versmaden die auontmalen die
 ons onderwilen vertrecken inden sonden tot der middernacht
 Jn welken die lichame ghecranct wert ouermits oueruloedicheit.
 210 ende die ziele ghewont. of ghedoedt ouermits onreynne woer-
 den laet ons scuwen de quade becommeringhen Die lichame
 ende die ziele crancken ende soe sullen wi sien dat ons tiit
 ouerloepen sal in welker^q wi dinken moghen van zalicheit onser
 sielen. als die nachten lanc siin. Wie es die alsoe vele slapen
 215 mach dat hi niet iii vren lesen en mach of ander lieden hoeren
 lesen Maer die ghene^r die hem piint tot der middernacht dron-
 ken te drinkene alst gheseit es die en moghens niet wachten dat
 si lesen³ Dit [39 r°] siin cesarius woerde

- K² mighe die sprake van syrien als effrem daer van staet in
 220 den acten boecke historie tripartite dat hi sine boeke maecte in
 die sprake van syrien ende vut den schijn ende licht der gheest-
 liker gracies Ende al en conde hi ghene greecsche sprake.
 nochtan berispede hi ende verwaen vele gheleerde menschen
 in greecscher spraeken Ander leraers spreken ende maecten
 225 hore boeke in anderen tale die ghemeenlike dat volc verstont
 als bardesanes die een groot meester was ende screef sine
 boeke in ghemeenre sprake. die ouer worden ghesat in greec-
 ken Als staet inden vierden boec ecclesiastice historie. ende

n *Hs.* siinte te weten

o *Tussen hi en leert werd lees met een zwart streepje doorgebaald.*

p *De kopiist schreef eerst doet, maar haalde daarna de t met twee zwarte streepjes door en trok een afkortingsstreepje boven oe.*

q *De kopiist schreef eerst welken, maar haalde het afkortingsstreepje met twee zwarte streepjes en een rode streep door en schreef daarna een r achter welke*

r *Tussen Maer en die ghene werd M met een zwart streepje doorgebaald.*

(3) *Caesarius Arelatensis, Sermones de diversis seu admonitiones, Sermo VI; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 103, blz. 31.*

van velen anderen soldmen dit vinden die daerom wolde die
 230 hystorien der heyliger kerken ouersueken. mer het is hier ghe-
 nouch. Jst dan zake dat die heylighe scrift in aldus vele sprake-
 ken is ghemaect *ende* ouersat. *ende* oec die heylighe leraers
 hebben hoer boeke ghemaect in manigherhande sprake. wat
 heeft dan duytsche sprake misdaen datmen die boeke der hey-
 235 lighen niet moet lesen in duytsche Of wat reden ist datmen
 die heylighe scrift lesen mach in [180 r° a] egipcier sprake.
 of ander sprake daer sie oec dat ghemeen volc in verstaet.
Ende datmen sie niet en moet lesen in duytsche. daer en is
 te male gheen reden toe Mer somighe menschen die noch
 240 reden aen en sien noch die woerde der heylighen. mer die hoer
 eyghen goetduncken volghen die pleghen dit toe segghen. *ende*
 op goede duysche boeke te spreken ¶ Ten lesten mael mach-
 men dit aldus bewisen. Moetmen duytsche boeke niet lesen
 enter dat is daer om dattet in hem seluen quaet is. duytsche
 245 boeke te lesen. Of daer om dattet *verboden* is duytsche boeke
 te lesen. Mer beyde is valsch. *want* duytsche boeke te lesen en
 is in hem seluen niet quaet. *want* weert in hem seluen quaet
 soe weert teghen die natuerlike ewe. *Ende* soe wert alle men-
 schen altoes *verboden*. dat openbaer valsch is *Ommer* duytsche
 250 boeke te lesen is den leecken menschen een grote reesschap
ende bequaemheyttotten guede. *want* hoe sie dat quaet bet
 kennen. hoe siet bet vlien moghen. *ende* dat quaet en konnen
 sie niet bet leren bekennen dan vlijtlic die heylighe scrift te
 lesen. *want* sunte pauwel seghet ouermids [180 v° a] die ewe
 255 dats die heylighe scrift bekende ic die sonden *Ende* hier mochte-
 men seer vele segghen hoe nutte *ende* oerberlic dattet si den
 leken dat si die heylighe boecken lesen Mer die reden wil
 ghebruken die siedet wal. Oec die heylighe scrifte in duytsche
 te lesen en is nergent *verboden* noch inden rechten noch
 260 inder heyligher scrift Mer als voerscreuen is oueral ghepriset
ende ghelouet. Mer tis waer dat duytsche boecke die ongheloue
ende dwaelinghe in hem hebben dat die *verboden* sijn in eenre
 bulle die die prediker hebben Mer goede boecken en sijn daer
 noch nergent *verboden*. mer vanden heylighen ghelouet. *ende*
 265 ghepriset. Dit is vanden eersten puncte.

Dat ander punct heeft twee dele die hier nae bewijst *ende*
 verclaert werden. Dat eerste deel is. dattet int ghemeyn leken
 menschen niet oerberlic of nutte en is dat si vele of ghemeen-
 like studieren of lesen duytsche boecke die subtilike vertrecken
 270 of ondersoeken hoghe materien of leringhen. dat ander deel
 is Dattet den leken niet nut- [179 v° b] te en is. mer het is
 weder te raden dat sie boeke studieren of lesen die in horen

- sin of manire van spreken niet eens en sijn mitten boeken der heyligher kerken of der heyligher leraers ¶ Dat
- 275 eerste deel machmen aldus bewisen. want eenen yeghelike mensche is nutte. ende oerberlic dat hi studiere ende lese boeke nae sijnre verstandnisse. ende die niet en ghaen bouen sijn begripen of verstandnisse. want die wise man seghet Dinghe die di te hoghe sijn en
- 280 wil niet ondersoeken. ende dinghe die di te groot sijn en wil niet onderuinden Ende sunte pauwel scrijft tot dien van roemen aldus. Ic
- 290 seg v allen die onder v sijn en wilt niet meer smaken. dan noot is te smaken. Mer alsulc hoghe lere daer voer of gheseghet is. is bouen verstandnisse begripen ghemeenre leker menschen ende zien ende konnen alsulcke scrift niet ondersoeken in anderen scriftueren. Ende
- 295 wat [ba]tet hem dat si vele lesen dat si niet en verstaen. want die scrift te lesen ende niet te verstaen waer hem meer een hinder [180 r° a] dan hulpe als den ioeden was die ewe die sie vleysliken verstonden. als sunte Augustinus seghet. Ten anderen mael machmen dit aldus proeuen. Want als die glose
- 300 seghet op sunte pawwels epistel tot den ioeden of tot hebreuschen. Ghelijcker wijs datmen den kinderen gheeft melc te eten of te drinken dat goet te verduwen is. mer men gheuet hem gheyn vleysch of vische of ander spise die hert te verduwen is Aldus en sal men oec den ghenen die cleyn sijn in verstande-
- 305 nissen. ende niet gheoeffent inder heyligher scrift niet gheuen hoghe ende subtyl leringhe want sijs niet konnen verduwen. Mer alsulke hoghe leer salmen gheuen ende voerleggen dien ghenen die gheoeffent sijn inder heiligher scrift. ende gheoeffende sinnen hebben ouermits die ghewoente die heylighe
- 310 scrift te lesen Als sunte pawwel leert totten hebreuschen inden vijfden capitel. ende die leraers daer op Mer leke mensche int ghemeen en sijn niet gheoeffent inder heyligher scrift. noch en konnen niet ondersceyden tuschen goede ende quade lere [180 r° b] of tuschen waer ende valsc leer Mer alsoe
- 315 kinder niet en weten of en konnen ondersceyden wat spisen hem goet of wat quaet is. mer als sie quade spise eten. soe

B² ¶ Eene yegheliken mensche es nutte ende orbuerlic dat hi studere ende lese bouke na siinre verstandnisse ende die niet en gaen bouen siin begripen Aldus spreect die wise man Dinghen die di te hoghe siin en wille niet ondersouken Ende paulus ad romanos Ic segghe v allen en wilt niet meer smaken dan noet es maer siit sober inden smakene

varen si daer quaelic *van* Aldus en konnen oec dese leke menschen of ongheleerde menschen niet ondersceyde of weten *van* deser hogher leer. wat waer of valsch is. mer sie niemen dicke
 320 valsch leer daer vut in dien dat sijs niet en verstaen te rechte. mer trecken daer vut *enen* ander valschen sin. Ten den derden mael bewiset ons ghesont maker datmen hoghe leer den ghemeeenen volke niet en sal voerlegghen. mer apenbaerre ende ghemene. want als in *sunte* iohans ewangeli staet inden sesten
 325 capitel doe *cristus* ghesadet hadde vijf dusent volcs *van* .v. broeden *ende* .ij. vischen doe hiete hi *sinen* apostelen of discipulen dat si solden verghaderen die stucke die daer ouer waren ghebleuen bi welken stucken dat volc niet eten en mochten Men verstaet als *sunte* *augustinus* seghet. Somighe heymelike
 330 of diepe *verstandnisse* der hei- [180 v° a] ligher scrift. welc dat ghemeen volc niet en mochte verstaen of begripen Ende dese stucke die dat volc niet en mochten eten Gheboet *cristus* *sinen* apostelen dat sise solden verghaderen, want dat ghemeen niet en mach verstaen dat salmen den ghenen beuelen die daer
 335 bequaem toe sijn. *ende* ander menschen moghen *leren* als die apostele waren. Hierom en sullen hem leken menschen die noch cleyn sijn in *verstandnisse* niet onderwinden vanden heymelike *ende* hoghen *verstandnissen* die allene groten lude toe horen Ende hier *van* seghet *sunte* Johannes gulden-
 340 mont. op *sunte* matheus ewangeli op .xxi. capitel Ghelijker wijs als *wanneer* men *enen* kinde geeft ene stucke broedes. wantet cleen *ende* enghe *kennebacken* heeft soe wort dat kint eer daer *van* gheworghet of ghedodet dan gheuoedet. Also ist datmen *enen* mensehe die noch onvolcomen is. inden ghe-
 345 loue *ende* cleyn *van* *verstandnisse* voer leecht grote of hoghe dinghe heymelike der wijsheit. want hi cleyn *verstandnisse* heeft *ende* cleyn ghelooue. soe wort hi meer ghescandaliziert of *vererghert* [180 v° b] dan ghebetert of ghesticht Ende dit heeft oec *cristus* gheleert *ende* bewesen. in dien dat hi apostolen leerde opten berch als matheus zeghet Mer doe hi dat ghemeen volc *leren* wolde. genc hi weder in die dale als lucas seghet te beteyken datmen den ghemeenen *ende* ongheleerden voer solde segghen simpel *ende* openbaer leere Mer groten menschen *van* groten *verstandnisse* mochtmen hoghe dinghe
 355 *leren* Ende dit is dat *ysydorus* spreekt Ghemeene dinghe saltu altemale *leren*. mer heymelic dinghe saltu luttel *mensschen* *leren* Openbaer dinghe saltu allen *mensschen* *leren*. doncker dinghe saltu luttel luden vertellen Aldus soe salmen leken *ende* ongheleerden *mensschen* alleen voerlegghen *ende* *leren* *van*
 360 openbaren dinghen. *ende* gheen hoghe dinghe Mer vele meer

- sullen duytsche boeken die ghemeenlike sijn voer den leken lude wesen *van* slechten. *ende* niet *van* hoghen of subtijlen materien. want si solden eer begripen dat hem leerden ander gheleerde mensschen *dan* dat sie lesen vut den boeken Ende
- 365 dit ist dat *sunte* Augustinus scrijft totten bruederen [181 r° a] inder woestinen die ghemeenlike waren leken *ende* ongheloorde menschen *ende* seghet aldus. Lieue broeders. het is ghescreuen dat wi niet en sullen spreken hoghe dinghen ende glorieren alsoe wise mensschen nae der werrelt. want die *pro-*
- 370 [p]heet seghet En wilt niet spreken hoghe dinghen Ende dit woert wort sonderlinghe tot v ghesproken die groue menssche sijnt. *ende* woent inder woestinen. al en sulwy daer niet an twiuelen ghi en sijnt borghers der heylighen *ende* huysgenooten gods Hier om en wilt niet vele spreken van hoghe dinghen.
- 375 Daer niet of gheorloft en is vele te spreken. want sijn dese hoghe dinghe daert niet of gheorloft en is vele te spreken anders dan aelmachticheit godes. dat die zoen ewich is mitten vader. van groetheyt des heyliche gheestes ⁴. Dit verclaert *sunte* augustinus bet inden woerden die daer nae volghen sullen
- 380 hi leert. wat sie dan sullen leren of zoeken inden scriften sullen si dese hoghe dinghe voerscreuen niet zoeken op dat niemant en denke dat *sunte* Augustijn wolde dat sie die heyliche scrift [181 r° b]niet en lesen. Ende daerom seghet hi daer nae aldus. broeder ic en segghe niet dat ghi te mael niet en sult
- 385 sueken. dat is inder heylicher scrift. mer ghi die daer grof sijt en sult niet vele questien of vraeghen maken vander godheit Mer sueket ghi die daer gheestelic sijt. hoe ghi ghebode godes holden moghet. hoe ghi den duuel inder wuestinen verwinnen moghet. hoe ghi penitencie an moghet nemen. als *cristus* gheleerd heeft. Want aldusdaen dinghe sal een knecht godes altoes lesen *ende* veruullen Ende hier nae seghet voert *sunte* augustinus. Ey mijn lieue broeders. en wilt niet meer ondervinden dan v noot is tot uwer salicheit En wilt niet meer verstaen dan v noet is te verstaen. wat is noet te verstaen. *dan* dat god
- 395 driuoldich. *ende* eenvoldich is. wat is v anders noet. *dan* ghi vlien vanden quaeden. *ende* doen dat gode. wat is v anders noet *dan* ghi kennen goed *ende* quaet. tguede op dat ghijt moghet nemen Dat quade op dat ghijt moghen vlien Ende daer om en ist niet quaet te bekennen. want kenstu dat quade
- 400 niet. hoe [181 v° a] salstuet vlien. want die sunde heb ic

(4) Augustinus, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, Sermo XV; Migne, P.L., t. 40, kol. 1259-1260.

bekant doer die ewe spreect *sunte pauwel* ⁵ Dit sijn *sunte augustinus* woerde vut *welken* men claelike sien mach dattet niet oerberlic en is dat hem leke *ende* *simpele menschen* vele gheuen te studieren boeke *van* hoghen *ende* *van subtilen* materie. mer dattet nutte. *ende* oerberlic si. dat si lesen *ende* dic

405 studieren goede boeke *van* slechter materien. hoe si die ghebode godes sullen holden. hoe si den duuel moghen wederstaen *ende* der ghelijc

MEr hier mochte yement

410 twiuelen *ende* vraeghen hoe datmen bekennen sal dese hoghe boeke die leke menschen niet en sullen studieren. want het schijnt onredelijc te wesen dat sie gheene boeke en solden studieren of lesen die van hoghen materien leren of tracteren. want als voergheseit is. soe

420 meent Augustinus dattet leken menschen noot si te weten *ende* te sueken dat god driuoldich si *ende* eenvoldich. mer dit is een hoghe materie. *ende* die hoechste daermen *van* leeren mach. [181 v° b] Oec seghet *sunte augustinus* dat si sueken sullen inder heiligher scrift dat hem noet is te weten tot hoerre salicheit Mer als *sunte thomaes* *ende* die ander leraers segghen. soe ist den leken mensschen noet te weten tot hoerre salicheit. *ende* bi sonderlinghe te weten *ende* te ghelouen die artikelen des gheloues beyde *van* der menscheit *ende* *van* der godlicheit *cristi* inden gheloue der apostelen staen Als

B³ ¶ Die leeke menschen en sullen negheene dietsche bouke hebben die leeren of tracteren *van* hoegher materien Het sciin[t] nochtan onredelic wesen dat die leeke lieden niet en moghen dusghedanighe bouken lesen Want *sente augustinus* spreect dat die leeke lieden sullen souken inder heiligher scrift dinghen die hem noet gheweten siin tot harer salicheit Maer als *thomas* spreect *ende* die andere leers. so es den leeken menschen tot harer salicheit noet dat si weten *ende* dat si gheloeuen die articulen des gheloefs beide *van* der menscheit *ende* *van* der gotheit *cristi*. *ende* dat god es eenvuldich *ende* drievuldich *ende* hier siin nochtan zeere hoghe materien onder Oec vintmen dietsche bouken inden welke ghescreuen es vele goets dinc vanden sacramenten der heiligher kerken die den leeken menschen zeere nutte siin *ende* nochtan vintmen daer in hoeghe materien

(5) Augustinus, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, *Sermo XV*; Migne, P.L., t. 40, kol. 1261.

- dat *cristus* menssche is ghewoerden. ghestoruen ende op ver-
 resen. ende dier ghelijke. diemen ghemeenlike pleghet den
 volke voer te segghen inder kerken ende hier sijn nochtan
 445 sere hoghe materie onder Ende des ghelijckes mocht men hier
 vraeghen van velen anderen boeken als vanden boeken die
 leren in duytsche vanden sacramento der heyligher kerken
 vanden lichaem onses lieuen heren. vander bijcht ende der
 ghelijc. want men vele duytsche boeke vint die hier van
 450 spreken ende den leken seer nutte sijn. ende nochtan sijn dit
 hoghe materien Op datmen hier te meerre onder- [182 r° a]
 scheid van moghe hebben.
 ende te bet moghe ver-
 staen. wat duytsche boeke
 455 hoghe ende subtyl sijn.
 ende diemen daerom vlien
 sal Soe is hier te mer-
 ken Alsoe als sunte aug-
 ustinus te verstaen gheeft.
 460 op sunte matheus ewan-
 geli. int xvj. capitel. en-
 de die glose. segghen op
 sunte pauwels epistel totten
 hebreusschen of den ioden.
 465 dat leke of ongheleerde
 mensschen in tween mani-
 ren moghen werden ghe-
 leert van enigher hogher
 materien der heyligher
 470 schrift. Het si vanden ande-
 ren mensschen die sie lee-
 ren. of tsi vut duytschen
 boeken daer si vut lesen
 Ten eersten als si gheleert
 475 werden hoe si ghelouen sul-
 len in dien dinghen. niet
 hoesi die materien onder-
 vinden sullen of na reden
 te verstaen. mer simpelike.
 480 hoe si daer in sullen ghelo-
 uen. nae der heyligher ker-
 ken. In deser manire sijn so-
 migher duytsche boeke. die
 simpeliken leren ende seg-
 485 gen die articulen onses ghe-
- B¹ Op datmen hier af te meer-
 der ondersceet hebben mach Soe
 salmen weten gheliic dat augus-
 tinus spreect super *Matheum*
capittel 16 Et glosa ad hebreos
 dat leeke menschen in tween
 manieren moghen werden ghe-
 leert van eenigher hoegher ma-
 terien der heyligher schrift het si
 van anderen menschen diese lee-
 ren of het si huut dietschen bou-
 ken [39 v°] daer si in lesen Ten
 eersten als gheleert werden
 hoe si gheloeuen sullen in dien
 dinghen ende in dien niet hoe si
 die materien met redenen onder-
 vinden sullen mer simpelliken
 hoe si daer in sullen gheloeuen
 na der heyligher kerken In deser
 manieren leeren eenighe diet-
 sche bouken die articulen ons
 gheloefs simpelec sonder argu-
 menten ende diep ondersoeken.
 Dat is hoe die heylighe kerke
 gheloeft vander menscheit *cristi*.
 hoe hi om onsen wille mensche
 es worden ghestoruen ende hoe
 hi op verrees des derden daghes

- loeuē Hoe die heylighe kerke gheloeft vander menscheyt *cristi* Als dat hi om onse wille menssche is ghe-
 490 woerden Ende heeft den doot gheleden ende is des dorden daghes op verresen. ende dier ghelijc. Ende [182 r° b] oec vander godheit
 495 sijn drie personen ende een wesen. ende ander articulen diemen ghemeenlike den volc inder kerken voersghet Ende dese boeken die
 500 aldus leren ende spreken Al sijn si van hoghen materien. des sie simpeliken sonder vele vraeghinghe of reden ende argumenten. en-
 505 de sonder veel verclaerighen leren ende vertrecken die artikel diemen ghemeenlike inder heyligher kerken den volc voerseit. ende en
 510 segghen gheen sonderlinghe of vreemde dinghe. soe machmen sie den leken of ongheleerde wale lesen of alsulke leringhe machmen
 515 den ongheleerden wael leren. ende voersetten. ende dit en heyten niet hoghe boeke of subtijl. ende des ghelijkes schijnt oec vanden
 520 duytschen boeken die simpeliken leren sonder veel questien. of vraeginghe Of disputieren vanden sacramente der heyligher kerken alsoe die leren hoe wi die heylighe sacramenten in eeren ende in werdicheit sullen hebben ende dat god
 525 grote gracie werct onsienlic inden sacramenten dat wi sonder doepsel niet beholden en moghen bliuen Datmen des iaers eens moet [182 v° a] biechten ende dat die biecht sonder rouwe niet en mach den mensschen ghesont maken. ende deser ghelijc. des daer gheen vreemde ende sonderlinghe din-
 ende dier gheliken Ende oec vander godheit hoe wi ghelouen sullen dat inder godheit siin drie persoene ende een wesen Ende des ghelike van den anderen articulen Ende dese bouken die aldus leeren al siin si van hoegher materien. moghen die leeke lieden wel lesen ende leeren ende dit en heeten niet hoeghe boeken of subtile Ende alsoe so siin seer orboerlic den leeken menschen ende niet verboden al siin si nochtan van hoegher materien/ dietsche bouken die simpeliken/ ende sonder argumenten ende diep ondersoeken leeren vanden sacramenten der heiligher kerken Dat is hoe wi die sacramenten in eeren ende in werdicheiden sullen hebben. ende dat god groete gracie werct onsienlic inden sacramenten. ende dat wi sonder doepsel niet behouden moghen wesen. ende datmen des iaers eens moet biechten. ende deser geliic Ende alsoe van allen dietschen bouken salmen verstaen die simpelec leeren dinghen die den leecken lieden oerboerlec siin

- 530 ghe of leringhe in en sijn. dese boeke sijn oerberlic
den leken *ende* niet verboden ¶ Ten anderen mael mach-
men simpele *ende* onghe-
leerde *mensschen* leren van
hoghen materien niet alle-
535 ne hoe si ghelouen sul- **B^s** Ten anderen male moghen
len. mer oec hoe si die die leeke lieden gheleert wer-
materien weten of begron- den van hoghen materien niet
den moghen mit reden *Ende* alleene hoe si gheloeuen sullen
540 *de* in deser manier en sal- maer oec hoe si die materien on-
men leken *mensschen* niet dervinden *ondersouken* *ende*
leren van hoghen materien doergronderen met [40 r°] de re-
mer allene die ghene die denen *Ende* in deser manieren en
inder heyligher scrift ghe- salmen leeke menschen niet lee-
545 oeffent sijn. want onghe- ren van hoeghen materien maer
leerde lude daer in val- allene die ghene die inder heili-
len mochten *ende* dwaelen gher scrift gheoeffent siin *Ende*
Jn deser manier ist te ver- in deser manieren *Ende* sullen die
staen dat die leke die ghene leeke gheen bouken hebben van
boeke en sullen hebben. van hoegher materien Als bouke die
550 hogher materien. als boeke vanden sacramento des autaers
die leren vanden heylighen prouuen *ende* *ondersouken* met
sacramenten *ende* niet alle- redenen *ende* *argumenten* hoe
ne en segghen Hoe wi ghe- dat siin mach Dat daer es god
loeuuen sullen dat god daer *ende* mensche *ende* alsoe salmen
555 doer werct onsenlic sijn verstaen van allen anderen ma-
gracie. mer oec disputieren terien die hoeghe *ende* subtiil
in wat manieren dat ghe- siin te verstaen. *ende* niet alte
schiet *ende* daer reden *ende* hans als si met den oeghen ghe-
argumenten of maken Of lesen werden vander verstaenissen
560 ander boeke die questien *ende* der leeker menschen begre-
de disputieringhe hoelden pen en werden / maer behoeuen
ende [182 v° b] leren of zeer vele *ondersoucs* der re-
die vreemde dinghe die niet denen *ende* verstaenissen Dit is
ghemeen en sijn subtiiliken groeter *ende* gheleerder lieden
565 leren. of die vele wanin- spise niet leeker die simpel siin
ghen. of opinien setten son- *ende* cleene inden verstaen Maer
derlinghe die teghen mal- nochtan gheliic dat sente *augus-*
canderen sijn. dese boeke en *tinus* sprect so machmen beide
sijn den leke niet nutte. die volcomen *ende* die onvolco-
570 want dit is groeter lude *ende* men siin leeren van eenre mate-
de gheleerder spise. *ende* rien want dat die cleene *ende*
niet cleyne lude. of onghe- onvolcomene inden verstaen be-
leerder *Ende* dit dat hier griipt alleene na den gheloeue

voergheheit is dat schijnt te *ende* niet na redene Dat begrijpt
 575 *wesen sunte Augustinus* me- die volcomene oec na met rede-
 ninghe op *sunte Johans e-* ne niet alleene *naden gheloeue*
wangelie. daer hi verclaert.
 hoe *datmen volcomenen*
mensschen. *ende* den ghe-
 580 *nen* die onvolcomen *sijn van* verstandenissen *gheen* noot is te
leren elc in sonderlinghen *materien* Alsoe dat men somighe
 hoghe *materien* hebbe daermen *grote ende* verstandel mens-
schen in lere. die men den onuerstandelen niet en sal openba-
 ren. mer als hi verclaert *ende* bewiset. Soe machmen beyde den
 585 *volcomenen ende* onvolcomenen *leren van* eenre *materien.*
want dat die *cleyn ende* onverstande begrijpt allene nae den
 gheloeue *ende* niet verstaet bi reden. dat begrijpt die volco-
 men *ende* verstaet nae reden *Ende* daerom als *sunte Augustinus*
 segghet. soe heet die Apostel te *wesen* sterke spise. daermen
 590 niet allene [183 r° a] van desen hoghen *materien* gheloeue
 en heeft. mer oec seker bekennisse

B⁶ Die bouke die zeer vele ondersoucs der *verstannissen* be-
 houuen *ende* een spise siin *der groeter ende der gheleerder.*
ende niet *der leeker* die simpel *ende* cleene siin *inden ver-*
 595 *stane.* siin *inden hauden* testamente die bouke der *propheten.*
 als *ysayas ezeziel ieremias ende* dier ghelike *ende* *inden nyeu-*
wen testamente *epistole pauli ende* *apocalipsis ende* dier ghe-
 like *Ende* oec somighe bouke der heiligher leerers Als *augus-*
tinus super genesim de trinitate de ciuitate dei contra faustum
 600 *ende* dier ghelike bouke soe wiese heeft ghemaect *Ende* noch-
 tan so en es *gheen* van allen den voerseiden [40 v°] bouken.
 men *souder wale in vinden* *materien* nv hier een luttel nv daer
 een luttel. die de leeke *ende* simpele lesende oft hoerende
 in dietsche alte^r hant *verstaen ende* begripen *souden* Aldus
 605 dan es hier gheseyt welc die bouke siin. die *van* hoegher *mate-*
rien spreken *ende* die men den leeken niet voeren legghen en
 sal *Ende* oec es hier gheseyt in wat manieren dat si moghen
 bouken hebben die *van* hoegher

K³ Ten anderen mael en ist *materien* spreken *ende* die hem
 den leken *mensschen* niet seer nutte *ende* oerboerlic ghele-
 610 *openbaerlic* noch te raden. sen siin ¶ Zeer is te scuwen son-
 mer *ommer* weder te spre- derlicheit *in* spreken die goeden
 ken. *ende* teghen te raden menschen onghewoenlic es *ende*
 dat sie *lesen* die duytsche die men *inden* bouken *der heli-*
 615 *manier* hebben *van* spreken ghen niet en vint

anders *dan* die boeke der
 heyligher kerken *ende* sijn
 curioslijc *ende* wonderlijc ghemaect. mit selsenen woerden
 Alsoe dat sie niet allene ongheleerde mensschen niet en kon-
 620 nen verstaen. mer oec grote gheleerde lude en verstaen sie
 niet. om hoer selsen *ende* vreemde manier van spreken *ende*
 wonderlike *ende* curiose woerde. *ende* men wil segghen dat
 meyster egghaert aldusdanighe boeke ghemaect heeft die ghe-
 noemt sijn egghaerts *sermoen* Ende somighe van desen boeken
 625 leren van onghesceydenen leuen. somighe van puere aermoyde.
ende van broot te bidden *ende* niet te arbeiden mit den han-
 den. somighe van vrieheyt des gheestes sonder enighe onder-
 danicheit *ende* deser ghelijken. *ende* spreken hoghe dinghe
 [183 r° b] anders dan der heylighen ghewoente is. Ende dese
 630 boeke sijn den leken *ende* ongheleerde mensschen zeer anxtelijc.
ende veruaerlijc om vele reden Ten eersten want dese
 voorseyde boeke in hem hebben vele dwaelinghen *ende* oec
 ongheloeue sonderlinghe nae dat die woerde luden. Mer want
 die ongheleerde mensschen niet en kunnen ondersceyden wat
 635 valsch of waer is. mer alsoe al dinc nemen. *ende* ontfaen als
 die boeke holden. soe onfaen si dicke dwaelinghe *ende* valsch
 dinghe mitter waerheit. recht als venijnt mit honich besmeert.
 want dit is den ongheloeuighen proeper *ende* eyghen. dat sie
 mitter waerheit dwaelinghen *ende* ongheloeue pleghen te men-
 640 ghen. Die ander reden waerom simpel mensschen dese boeken
 sullen vlien is dit. want al weert al waer dat dese boeke leren so
 en sijn nochtan die materien daer si of leren *ende* spreken niet
 nutte voer ongheleerde mensschen in sulken materien lichteli-
 ken moghen dwaelen. want dese boeke leren van sonderlinghen
 645 materien. die niet ghemeen en sijn als waer des menssche vol-
 comenheit in staet. *ende* dier ghelijc als voerscreuen is. *ende*
 alsulke vreemde *ende* hoghe dinghe en sijn [183 v° a] niet voer
 ongheleerde mensschen ¶ Ten derden mael. al weren dese boe-
 ke wal alwaer *ende* van ghemeenen materien. nochtan solden
 650 sie ongheleerde menschen scuwen *ende* vlien. Om hoer selsene
ende curiose manier van sprekenen. *ende* om die nieheit der
 woerden Ende want si in woerden *ende* in manier van spreken
 sijn onghelijc den boeken der heyligher leraers die die heylighe
 kerke ghemeenlike aen neemt *ende* loeft Ende dit leert ons sun-
 655 te pauwel beyde in sijnre epistel tot thymotheum. *ende* tot ti-
 tum daer hi seghet. dat wy vlien sullen *ende* scuwen bose nye-
 heyden of selsenheyden der woerde. bose *ende* quade nieheyde
 als sunte augustinus seit is die niet en is nae der ghemeenre
 leere der heyligher kerken mer bedect onder selsenheit *ende*

660 vreemcheit selsenre *ende* donckerre woerden. Aldus sijn dese
 voerseide boeke ghemaect onder selsenen woerden. dat sie oec
 die ghene niet en konnen verstaen die inden heylighen scriften
ende boeken langhe hem hebben gheoeffent ¶ Ten vierden mael
 665 en ist den leken *ende* ongheleerden mensschen niet nutte alsul-
 ke boeken te studieren want in [183 v° b] dien dat sie daer in
 leren vreemde *ende* selsene dinghe daer nochtan gheen macht
 of gheen orbaer in ghelegen is. laten si hem duncken of si groot
ende wijs waren *ende* woerden op gheblasen in houerdien. *ende*
 670 daerom seghet sunte pauwel dat si hem belouen *ende* toe scriuen
 enen valschen naem der const. want si meenen dat si vele con-
 nen. *ende* belouen datsi ander mensschen willen leren die waer-
 heit *ende* groot dinghe Recht of die waerheit verholen waer
 onder selsenheit der vreemder woerden Ende dit sijnt die seg-
 ghen als in iob staet ghescreuen Toe mj is een verholen of be-
 675 huedet woort ghesproken Ende dat salomon spreect in figure
ende persoen der ongheloeuigher dat sie sculende watere *ende*
 dat verhude broet sijn suetest. want als sunte gregorius zeghet
 Die ongheloeuighe mensschen vlyen altoes ghemeen leer. *ende*
 pinen hem te vinden nye dinghe op dat si daer of mogen glo-
 680 rieren *ende* ongheleerde *ende* onuerstanden mensschen ¶ Ten
 vijften male salmen niet allene dese boeken vlyen

B' ¶ Hoe eens menschen gheest hoegher wert *ende* wasset in
 dueghden *ende* gheesteliken leuene. hoe die heilige scrift hoe-
 gher met hem clemt. *ende* hise hoechliker claeerliker *ende*
 685 ghewarichliker verstaet / Hier om spreect bernaerdus tot den
 broederen vanden berghe gods dat die heilighe scrift wil ver-
 staen werden met alsulken gheeste als si ghemaect is Nem-
 mermeer seeghet hi en salstu sente pauwels^s scrift verstaen
 noch des propheten dauids. diin gheest en werde gheliic den
 690 gheeste. daer si haer scrift met hebben ghemaect ⁶ hec bernaer-
 dus hier omme so gheschiedet dicke dat een mensche die hem
 langhe in dueghden heeft gheoefent *ende* al met staden *ende*
 gheordinerder erensticheit es op gheclommen tot den dughden
 bat *ende* claeerder *ende* hoegher verstaet die materie die trac-
 695 teert vanden duegden daer hi eenpaerlic met om gaet / dan een
 mensche die na der werelt leeft. *ende* daer niet af en gheuoelt
 Ende dit machmen sien in den helighen vaders van egipten

s De kopiist schreef eerst paull, maar haalde ll met twee zwarte streepjes door en schreef daarna wels

(6) Guillelmus Sancti Theodorici (Willem van S. Thierry), *Epistola seu tractatus ad fratres de Monti Dei*, I, 10; Migne, P.L., t. 184, kol. 327.

- der welker dat meeste deel was ongheleert ende nochtan hoe-
gher ende scoender hebben ghesproken vanden dueghden en-
700 de gheleert hoe^t men tot [41 r°] den dogheden mach comen
dan eenighe werlike meesters Aldus so siin volcomen inder
verstannissen die ghene die langhe hem hebben gheoeffent^v in
gheesteliken leuene. oec hoe wale si gheleert siin Hier omme
en sullen hem gheleerde menschen niet toernen. of daer ieghen
705 spreken. dat somighe deuote menschen die hem in duegheli-
ken werken^w oefenen someghe dietsche bouken hebben sonder-
linghe die van dugheliker oefeninghen leren. al eist dat dese
bouken gheleerden menschen die ongheoefe[n]t siin / hoeghe
dinken wesen ende sise niet wale en^x connen verstaen Twerande
710 bouken siin die deuoten ongheleerden menschen niet en siin te
verbiedene. al scinen si ongheoefenden gheleerden menschen
hoeghe wesen Ten heersten alle boeken der heilighen die
eenen gheesteliken mensche leeren siin leuen ordinieren in
werckeliker dueghsaemliker oefeninghen als hoe hi hem sal
715 hebben in sinen etene^y. ende hoe vele hi eten sal. ende slapen
ende arbeiden wat tide hi beden sal hoe hi beden sal hoe hi
studeren sal hoe hi hem hebben sal als hi arbeit van buten.
ende deser gheliker voert alle bouke die hem leeren bekennen
hoe hi wederstaen mach die becoringhe des duuels siins
720 vleeschs ende werelt Jtem alle bouke die leeren hoe een men-
sche in hem verwinnen mach die quade begheerten ende pas-
sien. hoe hi die begheerte siinre zielen weder reformeren sal
Jtem bouke die vanden dueghden ende oec vanden sonden lee-
ren met wat trappen men opclemt tot den dueghden ende deser
725 ghelike Ten anderen male^z alle bouke die leeren hoe hem een
mensche sal oefenen van binnen ende hoe hi comen mach tot
innicheiden ende deuocien ende wat rechte [41 v°] innicheit
ende deuocie is Jtem bouken die leeren hoe hem een mensche
oefenen sal ende dinken op die doet ende passi *cristi* Ende oec
730 op al siin heilich leuen Jtem hoe een mensche comen sal tot
berouwenisse siinre sonden ende wassen ende toenemen inder
minnen gods ende vele deser gheliken. aldus ghedaen bouken
en siin leeken menschen niet te wederradene

t Hs. hoen

v Tussen hebben en gheoeffent is ghoec met drie zwarte puntjes geëxpungeerd.

w De kopiist schreef eerst werd, maar haalde d met twee zwarte streepjes door en schreef daarna ken

x De kopiist schreef eerst ende, maar haalde daarna het afkortingsstreepje met twee zwarte streepjes door.

y De kopiist schreef eerst etenen, maar haalde daarna het afkortingsstreepje met drie zwarte streepjes door.

z De kopiist schreef eerst make, maar haalde daarna ke met twee zwarte streepjes door, expungeerde die twee letters met twee zwarte puntjes en schreef er le achter.

K⁴ of hoe hi sal sijn begheerte maken ende formieren nae
 735 dien dat hi bedet alsoe hi die woerde niet en verstaet die hi
 leset of bedet Ende hierom ist dat sunte pauwel tot dien van
 corinthen scrijft ende bewiset dattet beter is dat een menssche
 verstaet den sin daer of dat hi bedet dan hi allene die woerde
 verstonde ende seghet aldus. Als ic mitter tonghe bede spreect
 740 hi. Soe is mijn herte sonder vrucht dat is te verstaen Als ic
 alsoe bede dat ic allene die woerde verstaet ic bidde soe is mijn
 herte of mijn verstandnisse sonder vrucht Mer vele meer is
 der leker mensschen herte sonder vrucht als si hoer ghebet
 spreken in latijne. ende niet en verstaen noch den sin. noch
 745 die woerde Niet dat dat ghebet datmen alsoe leest sonder ver-
 standnisse niet verdienlic en si. of dat god niet en verhoerde
 Mer dat eens mensschen herte niet alsoe zeer en wordet ghe-
 uoedet mit ynnicheiden ende begheerten van binnen Of niet
 alsoe zeer verlicht en wort in sijnre verstandnisse. want daer
 750 behoeft een menssche aendacht toe Als sunte Thomas seghet
 Ende hier van spreect sunte ambrosius ende seghet aldus Als
 staet ghescreuen in glosa ordinaria En wilt niet werden ouer-
 mits onweteneheit kindere die woerde spreken die si niet en
 [184 r° b] verstaen En wilt niet werden kindere van sinnen
 755 alsoe dat ghi niet en verstaet dat ghi segghet als die kindere
 Mer nae den exempel dat onse here ons voerleit weest kindere
 of cleyn in quaetheide mer van sinnen weest volcomen Alsoe
 dat ghi volcoemlike verstaet dat ghi spreket. want als sunte
 ambrosius oec seghet Alsoe ist mit dien menssche die spraec
 760 spreect die hem onbekant is mitten latijnsschen luden die in
 griecscher tale singhen ende niet en verstaen. wattet si. mer
 verlusten hem in dat ghelut der woerden ¶ Hier vut ende vut
 vele anderen reden diemen hier mochte setten ist openbaer dat-
 tet leken mensschen vele oerberliker is dat si hoer ghebed spre-
 765 ken in duytsche op dat sijt verstaen Ende als sunte pauwel
 begheert dat si beden beyde inden gheest ende inden herte
 ende niet allene mitter tonghen dat sijt in latijn spreken. ende
 en wisten niet wat si spraken. Ende hierom ist openbaerlic
 dat ynnighe ongheleerde mensschen hebben duytsche boeke
 770 daer si hem vut moghen oeffenen. ende wennen ynnichlike
 hoer ghebed te spreken

B⁸ ¶ Want men somighe menschen vint die daer op spreken
 ende meinen dat het niet nutte en is. dat leeke lieden spreken
 haer ghebet in dietscher talen. soe eist orbuer een luttel daer
 775 af te spreken Ende hier om es te wetene dat hugo de sancto
 victore leert in sinen bouken vanden ghebede dat ghewarich

ghebedt ghelegen es in begheerten ende innicheiden des herten ende niet inden woerden die wi lesen van buten Die ghebeden dan die den mensche alre meest verwecken^{aa} tot innicheiden ende deuocien ende helighen bernenden begheerten. die siin den mensche alre nuts ende oerburlics ghelesen Gheliic dat *augustinus* sprect so nemen wi daer omme aen die woerden op dat wi onse herte ende onse begheerte moghen verwecken tot innicheiden ende bernender deuocien tot gode / nv
 785 so mach yghelic mensche^{bb} proeuen ende merken weder een leec mensche meer wert verwect in sinen ghebede tot begheerten ende innicheiden met latijnschen woerden die hi niet en verstaet dan met dietschen woerden die hi verstaen mach wat deuocien of wat innicheiden mach een mensche hebben inden
 790 woerden die hi niet weet wat si betekenen oft hoe mach een mensche zeere in alsulken woerden verwect werden Voert alsoe die heilighe *augustinus* sprect in sijnre regulen als wi beden so sullen wi dat ouerdinken in onser herten Dat wi met den monde lesen ⁷ *hec augustinus* [42 r°] Niet dat dat ghebedt
 795 datmen alsoe leest sonder verstannesse niet verdienlic en si of dat het god niet en verhoert maer dat eens menschen herte niet alsoe zeere en^{cc} wert verwect noch ghevoedt met innicheiden ende deuocien ende bernenden begheerten

K⁵ ¶ Mer oftet nutter si hebben simpel ghebede mit slechten
 800 woerden ghemaect. dan oftet nutter si datsi somighe psalme hebben in duytsche die si lesen ¶ Hier is toe te antwoorden. als die leraer segghen. wantmen die woerde of ghebede van buten daerom aenneemt [184 v° a] op dat hem een menssche verwecke tot ynnicheiden ende begherten van binnen tot gode
 805 als voerseit is soe sijn eenen yeweliken menssche die ghebede nutter ende oerberliker die hem meest verwecken tot ynnicheiden. Ende aldus sijn somighen mensschen nutter slechte ghebede. somighe die psalmen. daer nae datsi daer meerre begherten ende ynnicheide in voelen Of als inder neghender vader col
 810 lacie staet Soe en is een menssche niet altoes in eenre begherte te bidden. mer daer nae dat hi van binnen ghesaetet ende be-

aa *Vóór* verwecken werd verwecken met vier zwarte puntjes geëxpungeerd en met een zwarte en een rode streep doorgebaald.

bb *De kopiist schreef eerst* menschen, maar haalde daarna het afkortingsstreepje met twee zwarte streepjes door.

cc *De kopiist schreef eerst* ende, maar haalde daarna het afkortingsstreepje met drie zwarte streepjes door.

(7) Augustinus, *Regula ad servos Dei*, 3 ; Migne, P.L., t. 32, kol. 1379.

- reidet is. so heeft een menssch op som tijt meerre begherte tot eenre manier van beden. dan totter ander manier. ende daer nae sijn hem oec nutter somighe ghebedekens op een tijt.
- 815 dan op die ander tijt daer nae dat hi sijn begherte voelt tot sulken ghebeden als voerseit is. of tot den psalmen ¶ Ende al sijn die psalmen quaet ende zwaer te verstaen ende voer is gheseit dat leke mensschen gheen hoghe ende zwaer leringhen sullen lesen ¶ Nochtan want si dese psalmen niet en lesen om
- 820 die [te] verstaen mer om hoer begherte daer^{dd} mede te verwecken. soe en ist hem niet te verbiden mer te raden. datsi somighe psalmen hebben in duytsche ouer ghesat want en solden si die psalmen daerom niet lesen in duytsche. want si sie niet en verstaen. soe en solden si sie oec niet lesen in latijn.
- 825 want si sie vele min verstaen in latijn [184 v° b] dan in duytsche. want si in latine noch den sin. noch die woerde en verstaen. mer in duytsche verstaen si doch wat dat is te minste die woerde Oec sijn vele psalmen die goet te verstaen sijn alsoe vele alset hem noot is. dat is nae dattet hem ghenouch
- 830 is. hoer begherte mede te verwecken. al en weten si niet in wat persoenen mit desen psalmen Miserere mei Deus Domine ne in furore Ende dier ghelijke leest of dauid^{ee} ghemaect heeft Nochtan verstaen si redeliken den sin nae der litteren. ende dese syn dient ende is ghenouch. hoer begherte mede te ver-
- 835 wecken. ende goede aen te roepen Ja men en vint niet vele psalmen die leke mensschen [...] ^{ff} den ommer [...] ^{ff} die hem di [...] ^{ff} hugo zeghet. ende inder vader collacien staet. soe maect die begherte dicke enen mensschen die psalmen verstaen Sonderlinghe dat enen menssche enen syn daer vut
- 840 trecket daer nae dat sijn begherte is. Hier om en ist niet verboden dat leke mensschen somighe psalmen hebben daer si gode mede aenroepen ende haer begherte mede verwecken Al en ist hem niet nutte. mer ommer onnutte. dat hem leke mensschen wolden gheuen te studieren ende volcomelike ver-
- 845 staen die psalmen. Mer datsi die psalmen lesen moghen. ende gode daer mede aenroepen. betughet sunte Jheronimus in eenre epistel tot salmen lesen moghen ende gode marcellam daer hi seghet daer met aenroupen. oec als
- 850 dat die boumans inden lan- si haer antwert doen ghetughet

dd *Hs.* dieee *Vóór* dauid werd dauid met vijf puntjes geëxpungeerd.

ff Onleesbaar; de Latijnse tekst luidt: Ergo pauci sunt psalmi, quorum non aliqui versus ipsis convenire possunt pro affectu inflammando. Item, sicut dicit Hugo de Sancto Victore enz.

de van bethleem⁸⁸ bi haer ploech Alleluya pleghen te singhen. ende die meyers die psalmen. ende die arbeiders inden wijngaerde yet goedes pleghen te singhen vander heyligher scrift. Dit sijn spreect hi die zanghe ende die minnentlike lidenes deses landes⁸

ieronimus in epistola ad marcellam daer hi spreect dat die ackermanne inden lande van bethleem bi harer plouch alleluya pleghen te singhen ende die mayers die salmen ende die arbeiders inden wiingaert yet goets vander heiligher scrijft Dit siin spreect *ieronimus* die sanghe ende die minlike liedekine deses lants⁸

gg *De laatste e van Bethleem boven de regel bijgeschreven.*

(8) Hieronymus, *Epistola XLVI, Paulae et Eustochii ad Marcellam, De sanctis locis*; Migne, P.L., t. 22, kol. 491.

B. DE VERTAALDE EXCERPTEN UIT *DE LIBRIS TEUTONICALIBUS* IN HS. ROTTERDAM, GEMEENTEBIBLIOTHEEK, 9661 EN HS. LEIDEN, MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE, 224

In hs. Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 C 1, fol. 3 r° a - 4 v° b en in hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 224, fol. 161 r° - 165 v° komen onder de titel *Dit capitel leert hoe die heylighen raden dat de leke mensche goede duetsche boeken van simpelre materien neernstelike lesen zullen als hier staet* een aantal excerpten voor over het lezen van Dietse boeken in de landstaal. Het is moeilijk uit te maken, of die excerpten aan *Super modo vivendi* dan wel aan *De libris teutonicalibus* ontleend zijn, daar zij zowel in het ene als in het andere traktaat voorkomen. Toch menen we dat ze aan *De libris teutonicalibus* werden ontleend. Zowel in *Super modo vivendi* als in *De libris teutonicalibus* komt er een excerpt uit de 32ste homilie uit de *Homiliae LXXXVIII in Ioannem* van Johannes Chrysostomus voor, maar in dit laatste traktaat is het excerpt een zestal regels langer dan in het eerste. In *Super modo vivendi* eindigt het excerpt met: « Nullus utique habet / dicere hoc, sed aleas quidem et lumbos apud plures invenimus esse », maar in *De libris teutonicalibus* gaat het nog verder: « libros autem nusquam sed apud paucos, sed et hii hii, qui non habent, similiter disponuntur, ligantes eos et disponentes semper in archis vel in cistis, et cetera, que ibidem prosequitur. Ex quibus paucis positis satis apparet quanto studio quantaque diligencia sancti doctores nisi sunt populum ad stadium et leccionem inducere scripturarum et sanctorum librorum ». Welnu, dit gedeelte van het excerpt dat alléén in *De libris teutonicalibus* voorkomt, wordt in Rotterdam 9661 en Leiden, Letterk. 224 als volgt gedeeltelijk vertaald: « Mer nergent en vijnden wy boeke / of bi luttel luden Ende die ghene diese hebben / die bijnden se / ende leggense in hoer kisten / ende al horen vlijt doen se alleen tot subtiylheit der quateernen of bladen / ende tot suuerlicheit der boecstauen. »

De vraag rijst, of de excerpten uit *De libris teutonicalibus* zelfstandig werden vertaald dan wel of zij uit de volledige bewerking *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* werden overgenomen. Het is niet gemakkelijk op deze vraag te antwoorden, daar net de bladzijden uit *Een verclaringhe vanden duytschen boeken*, waarop de excerpten, die in hs. Rotterdam 96 C 1 en hs. Leiden, Letterk. 224 voorkomen, uit hs. Kassel, ms. theol. fol. 56 zijn gesneden en evenmin in hs. Brussel, 2285-301 werden overgeleverd. Toch lijkt

het ons waarschijnlijk dat de excerpten in hs. Rotterdam 96 C 1 en hs. Leiden, Letterk. 224 aan *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* werden ontleend. In hs. Londen, British Museum, add. 10.287 en in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.549 komt een hoofdstuk voor dat we hieronder gedeeltelijk uitgeven, getiteld *Vanden naesten te vermanen of te berispen of vander heiligher scrift te ghelouen ende te verstaen ende boeke te hebben*. In dit hoofdstuk nu komen passages voor, die we woordelijk in *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* terugvinden en passages, die we letterlijk in de excerpten uit *De libris teutonicalibus* in hs. Rotterdam 96 C 1 en hs. Leiden, Letterk. 224 aantreffen. Hieruit blijkt dat er een duidelijke samenhang tussen *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* in hs. Kassel, ms. theol. fol. 56 en hs. Brussel 2285-301, de excerpten in hs. Rotterdam 96 C 1 en hs. Leiden, Letterk. 224 en het bovengenoemde hoofdstuk in hs. Londen, add. 10.287 en hs. Brussel 19.549 bestaat en is het bijgevolg waarschijnlijk dat de excerpten in hs. Rotterdam 96 C 1 en hs. Leiden Letterk. 224 aan *Een verclaringhe vanden duytschen boeken* werden ontleend. Om die samenhang te bewijzen laten we een tweetal parallelplaatsen volgen :

BRUSSEL 2285-301

Gheliker wiis dat ons god hier in desen leuen na den lichaem heeft ghegeuen solaes in broede in wine *ende* der gheliken. sonder welke wi niet en moghen leuen Alsoe heeft hi oec ons inder woestinen deses ieghenwoerdighs leuens solaes ghegeuen na der zielen die lesse der heiligher scrift *ende* dat ghebet (fol. 36 v°).

LEIDEN, Letterk. 224 (en ROTTERDAM 9661).

Yst sake / dat lelic spreken die ziel beulect. *ende* roept die duuelen So ist openbaer. dat die lere der heylicher scrift die zyele heylich maect *ende* verkriget genade des heyligen geestes (fol. 165 v°).

LONDEN, add. 10.287 (en BRUSSEL, 19.549).

Gheliker wijs dat ons god hier in desen leuen na den lichaem heeft gegheuen solaes in broede *ende* in wijne ende dier ghelike. sonder welke wi niet leuen en moghen Also heeft hi oec inder woestinen des teghenwoerdighen leuens solaes ghegheuen nader zielen die lesse der heiligher scrift *ende* dat ghebet (fol. 69 v°).

LONDEN, add. 10.287.

Ist sake dat lelic spreken die siele beulecket *ende* roepet die duuele. so ist openbaer dat die lesse der heiligher scrift die siel heilich maket *ende* vercrighen gracie des heiligen gheestes (fol. 97 r° a - 97 r° b).

De excerpten in hs. Rotterdam 96 C 1 werden al in 1854 door W. Moll vermeld, die het handschrift in 1852 van de toenmalige eigenaar E.J. Koch in bruikleen had gekregen en er een afschrift van had vervaardigd¹. Naar dit afschrift dat zich in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 F 14 bevindt, werden de excerpten in 1927 door Fr. Crispinus Smits uitgegeven². Het blad meet 221 x 155 mm, de bladspiegel ca 150 x 99 mm. Het handschrift is beschreven in twee kolommen; elke kolom telt 30 regels. Geheel de codex is door één kopiïst in een verzorgde littera bastarda beschreven. Rode titels en korrekties zijn van de kopiïst. Het handschrift zit niet meer in een band; op de rectozijde van het eerste en op de versozijde van het laatste werd eenvoudig gewaterd papier geplakt. Gedateerd is het manuskript niet, maar te oordelen naar het schrift werd het ca. 1450 geschreven. Blijkens het eigendomsmerk op fol. 2 v°: Die boeck hoert tot sunte geertruyt in hoern, is het handschrift afkomstig uit het tertiariissenklooster Sint-Geertrui te Hoorn. In mei 1927 kwam het in het bezit van de Gemeentebibliotheek te Rotterdam.

De hoofdinhoud van het handschrift bestaat op fol. 6 r° a - 209 v° b uit een Middelnederlandse vertaling van deel II en I van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg. Als een soort inleiding gaan hieraan op fol. 3 r° a - 4 v° b de excerpten uit *De libris teutonicalibus* vooraf³.

Hs. Leiden, Letterk. 224 is een papieren handschrift van 213 bladen. Het blad meet 138 x 102 mm, de bladspiegel wisselt naar gelang van de kopiïst. Het manuskript dat een aantal kleinere geestelijke teksten bevat, bestaat uit vijf gedeelten. Het tweede gedeelte is, op fol. 160 r° na, door één kopiïst in een littera brevitura geschreven en beslaat fol. 142 r° - 165 v°; in dit gedeelte komen op fol. 161 r° - 165 v° de excerpten uit *De libris teutonicalibus* voor. Het handschrift zit nog in de oorspronkelijke bruin kalfsleren band. Het is niet gedateerd en bevat geen eigendomsmerk; blijkbaar dagtekt het uit de tweede helft van de 15de eeuw en werd blijkens het dialect in het noordoosten van het Nederlandse taalgebied ge-

(1) W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, I. Amsterdam, 1854, blz. 39-40, voetnoot; het handschrift wordt ook nog door hem vermeld in zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, II, 2. Arnhem, 1867, blz. 330.

(2) Fr. Crispinus Smits, *David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de Moderne Devotie*. Collectanea Franciscana Neerlandica. Uitgegeven bij het zevende eeuwfeest van Sint Franciscus 1226-1926. 's-Hertogenbosch, 1927, blz. 201-203.

(3) Zie verder P. Dalmatius van Heel, O.F.M., *Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*. Rotterdam, 1948, blz. 138-140; J. van Rooij, *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, blz. 342-43, nr. 342.

schreven⁴. De excerpten in hs. Leiden, Letterk. 224 werden door J. van Rooij geïdentificeerd, al waren zij al veel eerder bekend⁵.

Hieronder geven we de excerpten uit *De libris teutonicalibus* naast elkaar uit, links naar hs. Leiden, Letterk. 224, rechts naar hs. Rotterdam 96 C 1. Uit een vergelijking van beide teksten blijkt dat de Leidse versie op twee plaatsen uitvoeriger is. De plustekst op het einde is niet uit *De libris teutonicalibus* vertaald, maar bestaat in hoofdzaak uit twee exemplen, ontleend aan de *Homiliae in evangelia* van Gregorius en het *Didascalion* van Hugo van Sint-Victor. Opmerkelijk is dat het exemplen van Servulus niet speciaal werd vertaald, maar uit de vertaling van de *Homiliae in evangelia* door de bijbelvertaler van 1360 is overgenomen.

Dit capittel leert hoe die heilige raden. dat die leke menschen / guede duytsche boeke van simpelre materien / eernstelijke lesen sullen na wyse als hier na staet

Dit capitel leert hoe die heilighen raden dat de leke mensche goede duetsche boeken van simpelre materien neernstelijke lesen zullen als hijr staet

- 1 Augustinus scrijft in eenre epistolen^a tot den greue bonifacium ende seeghet. Het is groet scande of confusie den
5 zielen der ongeleerder lude /die seggen / Wat gheet het my aen. boeke te lesen der scrift. of te horen. of leren of wat geet het my aen.
10 steeds te lopen ter kerken / ende tot den priesteren. Als ic een clerck werde so wil ic doen die dingen die die clerck doen moeten. Wair om

Augustinus scrijft in eenre epistolen tot den greue bonifacium ende seghet. Het is grote schande of confusie den zielen der leker luden die segghen. Wat gaet mi aen boeke te lesen der scriften of te horen of te leeren. of wat gaedet mi aen stedes te lopen totter kerken ende totten priesters. Als ic een clerck werde soe sal ic doen die dinghe die die clerke doen moeten Waer om en verstaet dese leke mensche niet. dat hi broet

a Vóór epistolen werd omelyen doorgehaald.

(4) Een uitvoerige beschrijving van dit handschrift bij G.I. Lieftinck, *Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur. Pars. I. Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden, 1948, blz. 38-42.

(5) J. van Rooij, *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, blz. 341-42, nr. 127.

- 15 en versteet dese leye of on-
gheleerde mensche niet dat
he broet *ende* wijn *vnde* alle
ander guede dinghen der eer-
den. *ende* die selicheit des
20 ewigen leuens / gelijck wil
ontfaen mer hi en wil dat
juck *cristi* niet gelijck dra-
gen¹ ¶ Hier van seegt sunte
jan guldenmont super johan-
25 nem. laet ons ons voertmeer
scamen. want dat wijf van
samarien die vijf manne had
gehad. die dede also groten
vlijt totten scriften. dat se
30 hoer tot anders genen din-
gen en gaff. noch anders
geen dinck en toech se dair
af. si en vragede *cristo* vele
vander heyliger scrift. *vnde*
35 doe se vernam dat he een
prophete was. doe haelden
si oic ander lude / op dat
die oec die waerheit hoerden
¶ Mer wi en vragen niet na-
40 der scrift of leringhe [165
v^o] mer wi ordineren of slaen
alle dinc slecht heen alset
coemt. want segget my / wie
is van uwe / die als hi
45 inden huse is / neemt in sijn
hant een boexken vander lere
cristi. *ende* ouerleest die
dingen die daer in staen. *en-
de* ondersuect die heilige
50 scrift Niemand van uwe en
mach dit seggen Mer vele
spele vijnden wy bi uwer ve-
le/Mer nergent en vijnden wy
boeke / of bi luttel luden
55 *Ende* die ghene diese hebben
- ende* wijn *ende* al ander goede
dinghen der eerden *ende* die
salicheit des ewichs leuens ghe-
lijck wil ontfaen. mer hi en wil
[3 r° b] dat iucke *cristi* niet
ghelijck draghen¹ Hier af se-
ghet sunte iohan guldemont op
sunte iohans ewangelie Laet
ons ons voertmeer schamen.
want dat wijf van samarien die
vijf manne hadde ghehat. die
dede also groten vlite totten
scrijften. dat sie hoer tot an-
ders ghenen dinghen en gaf.
noch anders gheen dinc en
toech sie daer af. si en fraghe-
de *cristo* vele van der heiligher
scrijft *Ende* doe sie vernam dat
hi een profet was. doe haelde
sie oec ander lude. op dat se
oec die waerheit hoerden. Mer
wi en vragen niet nae der
scrijft of leringhen. mer wi or-
dinieren alle dinc slechts he-
nen alset geuallet. Want seg-
ghet mi. wie is van v. die als
[3 v°] hi in huse is neemt in
sijn hande een boecksken van
der lere *christi*. *ende* ouergaet
die dinghen die daer ynne staen
ende onder suect die heilige
scrijft? Nyement van v en mach
dit segghen. Mer vele spele
vinde wi bi uwer velen. mer
nerghent en vinde wi boeke.
of bi luttel luden. *Ende* die
ghene die sie hebben die bin-
den sie *ende* leggen sie in hoer
kisten. *ende* al horen vlijt doet
sie allene tot subtylheit der
quateernen of bladen. *ende* tot

1. Niet teruggevonden in Augustinus, *Epistolae CLXXXV, CLXXXIX, CCXX* alle drie tot Bonifacius gericht, afgedrukt bij Migne, P.L., t. 33, kol. 792-815, 854-857 en 992-997.

/ die bijnden se / ende leg-
 gense in hoer kisten / ende
 al horen vlijt doen se alleen
 tot subtiylheit der quateernen
 60 of bladen / ende tot suuerli-
 cheit der boecstauen² Ende
 dese selue sunte jan gulden-
 mont seeght. Jst sake / dat
 lelic spreken die ziel beulect.
 65 ende roept die duuelen So ist
 apenbaer. dat die lere der
 heyliger scrift die zyele hey-
 lich maect ende verkriget ge-
 nade des heyligen geestes
 70 Op een ander stede seget
 die selue sunte jan. Eer ic
 segge vanden woerden des
 ewangelijs. so wil ic v allen
 bidden een bede / mer en
 75 weygert mi dese bede niet.
 want ten is niet swaer of las-
 tich dat ic bid. Noch ten is
 mi niet alleen orberlic. die
 dat ontfange. mer het is oic
 80 v orberlic. die dat geuet. en-
 de uwe vele meer nutte of
 orbarlic dan my. Ende dat ic
 bid. dat is dit / Dat een ye-
 gelic eens des dages ga te
 85 huys sitten / ende ouerlese
 die lere der ewangelijs daer
 ic v van prediken sal ende
 ondersoeke mit ernsticheit.
 die dinghen die daer in sijn /
 90 ende ondervijndse wale. en-
 de merck wat dair claer in is.
 of wat dair doncker in is /
 Ende van deser vliticheit dat
 gy die lere aldus [166 r°] te
 95 voren ouerleest sal v ende mi
 grote nutticheit comen want
 ic en sal genen groten arbeit

suuerlicheit der litteren² ¶ En-
 de dese sunte iohan guldemont
 seghet. Jst zake dat lelic spre-
 ken die ziele beulecket ende
 roept die duuele. so ist open-
 baer dat die lexe der heiligher
 scrift die ziele heilich maect.
 ende [3 v° b] vercrijcht gracie
 des heilighen gheestes.

Op een ander stede seghet
 sunte iohan guldenmont. Eer ic
 segge van den woerden des
 ewangelijs so wil ic v allen bid-
 den ene bede. mer en weigert
 mi dese bede niet. want het en
 is niet zwaer of lastich dat ic
 bidde. noch het en is mi niet
 alleen oerbaerlic diet ontfan-
 ghe. mer het is oec v oerbaerlic
 diet gheuet. ende v vele meer
 oerbaerlic dan mi. Ende dat ic
 bidde dat is dit. Dat een yghe-
 lijck op enen dach gae te hues
 sitten. ende ouerlese die lexe
 des ewangelijs daer ic v van
 prediken sal. ende ondersoeke
 mit neernsticheiden die dinghe
 die daer ynne sijn. ende onder-
 uinde sie wel. Ende merke wat
 daer [4 r° a] [claer] ynne is of
 wat daer donker ynne is. Ende
 van deser vliticheit dat ghi die
 lexe aldus te voren ouerleest
 sal v ende mi grote nutticheit
 comen. Want ic en sal ghenen
 groten arbeit behoeuen te ver-
 claeren die dinghen die daer
 werden gheseghet. want v her-
 te dan in bekennisse der woer-

2. Johannes Chrysostomus, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XXXII*; Migne, P.G., t. 59, kol. 186-187.

behoeuen te *verclaren* die *din-*
gen die daer werden geseght
 100 / *Want v herte* dan in *beken-*
nissen der woerden / *meer*
gewent of *bekant* is / *ende*
gy sult cloker *ende* *verstandi-*
ger werden. *ende* *aldus* en
 105 *seldi* niet alleen *bequame*
werden te *uerstane* / *mer* oec
ander lude voert te *leren*³
Dese selue leerre seget *Het* is
 een *seer* onredelike *ontscul-*
 110 *dinge* / *dair* se hem mede
ontsculdigen die *aldus* traech
sijn. dat sy gene boeke en
hebben / dat is mit hoerre
armoede. *Mer* vanden riken
 115 *luden* is die *ontsculdige*
spot. *Mer* wantter vele *ar-*
men *sijn*/die hem *plegen* *al-*
dus te *ontsculdigen* So wolde
 ic hem geern vragen/of se yet
 120 hebben volcomelic alle *res-*
cap die *horen* totten *ampt* dat
 se *plegen* te doen / oec woe
 groet hoer *armode* is⁴ ¶ Hier
 om ist onbequame dat em een
 125 *mensche* *ontsculdiget* mit
sijnre *armoede*

Hier van seghet *Faustus* een
 heilich gelouich bysscop jn
 een omelye totten volc. Die
 130 heylige *lessen* suldi *inder*
kerken geern *horen*. *ende* in
uwen husen suldi die heylige
scrift *lesen* / *Ende* waert dat
yement van v. also *seer* onle-
 135 *dich* *weer* / dat he des voer-

den meer ghewoent of *bekant*
is. *Ende* ghi sult cloeker *ende*
verstandenre *werden*. *Ende* *al-*
dus sulle gi niet allene *bequaem*
werden te *verstane*. *mer* oec
ander lude te *leren*³. ¶ Die sel-
ue leraer seghet. *Het* is een
 seer onredelike *ontsculdigh-*
he daer se hem mede *ontsculdi-*
ghen die *aldus* traech *sijn* dat
 sie ghene boeke en hebben. dat
 is mit haerre *armoede*. *mer* van
 den riken luden is die [4 r°]
ontsculdigh- *spot*. *Mer* wanter
 vele armen *sijn* die hem *aldus*
plegen te *ontsculdighen*. so
 wolde ic hem gherne *vraghen*
 of sie yet volcoemlic hebben
 alle reetscappen die *hoeren* tot-
 ten *ambocht* dat sie *pleghen* te
 doen. oec hoe groet hoer *ar-*
moede is⁴. Hier om ist onbe-
 quaem dat hem een *mensche*
ontsculdiget mit *sijnre* *armoe-*
de.

Hier van seghet *faustus* een
 heilich ghelouich bisscop^b in
 eenre omelien totten volke. Die
 heilighen *lexen* soele ghi in
 der kerken gherne *horen* *ende*
 in *uwen* husen sole ghi die hei-
 liche *scriften* *lesen*. *Ende* waert
 dat *yement* van v also *seer* on-
 ledich waere dat hi des voer-

b bisscop door de kopiist in de marge bijgeschreven.

3. Johannes Chrysostomus, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; Migne, P.G., t. 59, kol. 77.

4. Johannes Chrysostomus, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; Migne, P.G., t. 59, kol. 78.

- den eten niet wachten en mocht / dat he die heylige scrifte lase. den en salt niet swaer wesen. dat he ouer
- 140 maeltijt wat lese vander heyliger scrift ¶ op dat [166 v°] die ziele also werde gevuedt mitten woerden gods als dat lichaem mitter spisen. Also
- 145 dat beyde/ziele ende lichaem gesaedt op staen vander saliger weerscap / op dat gy also moget uervullen. dat die apostel bidt ende vermaent.
- 150 Weer gy etet of drinct. alle dingen doet ter eren gods. den eten niet wachten en mochte dat hi die heilighe scrift lese. dien en salt [4 r° a] niet zwaer wesen dat hi ouer maeltijt wat lese van der heiligher scrift op dat die ziele also werde gheuodet mitten woerden godes als dat lichaem mit der spisen. alsoe dat beide ziel ende lichaem ghesadet opstaen van der saligher werscape. op dat ghi alsoe moghen vervullen dat die apostel biddet ende vermaent. Wer ghi etet of wer ghi drinket. al dinge doet totter eren gods⁵.
- Hier om / als men leest inder legenden van sunte bartholomeus. ende sunte dorotheus beschrijft Doe sunte bartholomeus predicte in yndien. so ouersatte hi ende gaf den volck van dien
- 155 lande sunte matheus ewangelium inder spraken die se spraken ¶ Hier af is oec te weten. als sunte jeronimus spreckt ende al die leerrers holden. dat geen boeck in alle der heyliger scryft diemen properliken heit die heylighe scrift of *canonicam scripturam*. dat is. die die apostelen ewangelisten of propheten gemaect hebben hier af niet en was een boec jnt ierste gemaect in latijn. mer nye testament was gemaect in gryexer tale utgenomen. sunte matheus ewangelium dat hi den Joden screef in Joedscher ende ebreuscher sprake. ende die epistel sunte pauwels / die hi oic den joden in hebreuscher spraken
- 165 screef Ende daer vyf scijnt dat die heyligen/sunderlinge in dat begyn der heyliger kerken. hoer bueken maecten in der sprake daer se alre malc. dair sy toe screuen best in mochten verstaen. of orberlixste was [167 r°] Ende dat meeste dele vanden olden testament was gemaect/in ebreuscher sprake Mer
- 170 beyde nye ende olde testament / is ouer gesat in latijn. dair om. want die latijnsche sprake ouer al die werlt gaet Ende hier af staet inden vijften boec van decretale. *extra de heretisis. c. Cum ex iniuncto*
- 175 Inden begynne. ¶ Die begeerte hier af staet int vijfte boec van decretael *extra de hereticis. c. Cum ex iniuncto* int beghinsel. Dat begherte die heilighe scrift te verstaen. en-

5. Faustus Reiensis, *Sermo XVI*; *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, t. 21, blz. 287-288.

- te / der heyliger scrifte the *de* nae der heiligher scrift te
 uerstaen / ende na der heyliger scrifte te vernemen / dat
 180 en is niet te lasteren / mer si te laeken. mer meer te louen.
 meer te louen / oec den leken of ongeleerden menschen ⁷ Want dair van spreect
 he daer. Hier vytt ist openbaer datmen goede duytsche boeken
 185 baer datmen guede duytsche bueke wale lesen mach. die naden rechten gelouen ende
 naden rechten gelouen ende der waerheit sijnt. mer het is waer. dat die duytsche bueke
 190 dair ongeloue in is / uerboden sijnt. of datmen die ongheloue vytt doen sal. Mer
 ongeloue vytt doen sal. Mer nochtan en sullen die leken
 / of ongeleerde lude / vermits. dat hem dunct dat se
 195 wat weten / hoer prelaten off priesters / of hoer guede lere die naden leuen cristi is
 ende der heyliger scrift. niet bespotten / noch hoer prediken versmaden. Mer si sul-
 200 len se in eren ende weerdicheit hebben. ende hem ghe-
 ne achterspraec doen. al scinen si oec simpel te wesen ¶
 205 Ende wattan. en mogen die leyen niet prediken / si mogen
 nochtan wale horen euen korsten vermanen / mitter
 210 heyliger scrift ende wat gueds lesen of seggen. Als gregorius Jeronimus Augustinus / crisostomus / beda. ende gemeynlike alle [167 v°] die heiligen seg-
 gen / ende oic dat geestlike recht als inden voergeseyden
 215 capittel. Cum ex iniuncto. ende heinricus boec seget super capitulum extra de hereticis. Cum ex iniuncto libro. v^o Ende johannes
 in summa confessoris liber .iiij. titulus .ix. questio .xj.

Hier van scrijft Sunte gregorius een exempel in eenre ome-
 liden Jnder poerten van romen / daermen doer geet tot sunte

6. Gregorius IX, *Decretales*, V, 7, 12.

- clemens kerke / was een die seruulus hiet / die vele van uwe
 220 luden / mit my kenden / Arme van guede / mer rijck van
 uerdiensten / de lange quale of ziecheit / onmechtich had
 gemaect Want van sijne ioget totten eynde sijns leuens
 lach he al lamme. wat sal ic seggen. want he mochte niet
 staen. ende he en vermochte hem niet op te richten te sitten
 225 op sinen bedde / niet en vermocht hi / sijn hant aen si-
 nen mont te brengen / noch hem op die ander side te keren
 / Om desen te dienen waren by hem. sijn moeder ende sijn
 brueder / Ende wat he van aelmoessen ontfienc. dat deylden hi
 den armen. ouermids sijne moeder ende brueders handen.
 230 Ende hi en kenden gheen boecstauen /. Mer he had gecoft
 boeke. van der heyliger scrift / ende hi ontfenck allerhande
 geestelike lude ter herbergen / ende liet die bueke sunder op-
 halten voer hem lesen. ende aldus gescyedet / dat hi volco-
 melic die heylige scrifte leerde / Also ver alset sijne proper
 235 maten na sinen verstaen toe hoerde. Want he / als ic geseget
 heb / myt [168 r°] al gheen boecstaue en kende. Hy pynden
 hem/altijt in sijne pynen gode te danken. ende hem te geuen
 ten loue gods / nachts ende dages hem te danken. Mer doet
 thans tijt was/dat sijn dus grote uerduldicheit sold werden ge-
 240 loent. So ginc die pine vyten synen vtersten leden tot sinen bin-
 nensten leden. dair dat leuen in leget Ende doe he bekende dat
 hi te hant steruen solde So vermaenden hi vreemde geestlike
 manne die hi om gods wil^c geherbercht had / dat se op staen
 solden. ende datse mit hem lesen souden die psalmen / ende
 245 dat verbeyden sijne vyuvaert / Ende doe he mit hem al ster-
 uende las. doe dede hi haesteliken hoer stemmen swigen / die
 daer lasen. ende segede hem mit anxe van groten roepen /
 swyget. en hoerdy niet / hoe die loue of sange inden hemel
 luden / ende doe he totten louen ende sange die he van bin-
 250 nen hoerden / die oren sijns herten ernsteliken gaf. Doe wart
 die heylige ziele ontbonden vanden vleysche Mer doese vyten
 vuer / doe wart aldaer so grote zueticheit van roeke gespreyt
 dat al die gheen die dair by waren / mit onsprekeliker sueti-
 cheit uerwilt worden. Also dat sy apenbaerliken dair bi beken-
 255 den / dat hem die sange ende loue inden hemel ontfangen
 hadden ^r Dese seruulus was ongeleert / nochtan hadde hi^d vele
 bueken in sijne spraken. Mer et iss te weten [168 v°] dat

c wil door de kopiist in de rechtermarge bijgeschreven.

d hi door de kopiist in de rechtermarge bijgeschreven.

7. Gregorius, *Homiliae in evangelia, Homilia XV*; Migne, P.L., t. 76, kol. 1133-1134.

hem die leken *ende* ongeleerde lude / pinen sullen te lesen /
 bueke van slechter *ende* simpelre materien of synne / als van-
 260 den dogeden / *ende* vanden sunden / vanden loen der gueder
 / *Ende* vander pinen der quader / vanden leuen der heyliger
 vaders *ende* ander heyligen / en[de] der gelijc ¶ Mer se en
 sullen hem niet onderwijnden te lesen / of te disputeren /
 van hogen of subtilen saken *ende* materien als vanden articu-
 265 len des gelouen / of der^e gotliker naturen. off dat heylige
 ewangelium na horen syn te gloseren of te verstaen / of ander
 hoge materien / of hoge bueken der heyliger scrift ¶ *Ende*
 oec en ist niet nutte. dat alsulke bueke yement ouer set in
 duytsche/want dair menich leye. die meer wil uerstaen/dan sijn
 270 mate eysschet ouer uallen mocht Vnde daer af scrijft hugo
 van sunte victoer / in dydascalon. inden vijften boeke / een ex-
 empel ¶ Mi gehoget dat my geseegt waert van eenen man die
 van heyligen leuen was. die mit alsoe groter lieue die heylige
 scrift begeerde / dat he stedighe vliticheit hadde inder heyliger
 275 scriften. Mer doe die kunst der heyliger scriften in em began te
 wassen. Soe waert oic meerre die begeerte / die konste te
 weten. Mer ten lesten / om dat he sere lief had die wijsheit
 der kunsten. So versmaden hi ten lesten die [169 r°] heylige
 scrifte die simpel schenen / *ende* began te ondervijnden die
 280 diepe *ende* verholen dingen inder heyliger scrifte. *ende* began
 hem ernsteliken te setten hoe he mochte die parabolon der
 propheten verstaen in geestliken syn. Mer sijn herte en mochte
 desse borden of last niet verdragen. mer hi began thans ach-
 terwaert te gaen. om dat hem die materie te hoech was. *ende*
 285 om dat he hem daer te voele toe gaff. *ende* waert alsoe seer
 uerstoert *ende* confundeert om dese sorge *ende* onlede der
 heyligher scrift dat he niet alleen achter en liet nutte wer-
 ken. mer hi liet oec achter werken die noet waren. *Ende* aldus
 ist in wederheit of *contrarie* gewandelt. dat die ghene die de
 290 heylige scrifte begonnen had te lesen / om stichtinge sijns
 leuens. want he niet mate en hielt / *ende* besceydenheit ¶ So
 is hem worden dese heylige scrift een rescap der dwalinge.
 Mer ten lesten / ouermids^f der bermherticheit gods / waert he
 vermaent in enen vysioen. dat he hem niet meer en solde al-
 295 sulke hoge scrifte onderwijnden te lesen. of studeren. Mer
 dat he solde lesen. dat leuen der heyliger vaders / *ende* die
 uerwinninge der marteleers. *ende* dat he hem wennen soude
 tot andren simpel en scriften of die simpelic gemaect waren.

e der door de kopiist boven de regel ingevoegd.

f Vóór ouermids werd ouermits doorgehaald.

Ende aldus quam he in corter tijt weder tot sinen iersten state
 300 / ende verdienden also grote genade / ende ruste van binnen
 / datmen [169 v°] billiken seggen mach / dat in hem uerwillet
 was die stemme ons liefs heren. / die in den / dat hi onsen
 arbeyt ende rouwe guedertierliken aensiet. ons troesten wil /
 ende seeght Coemt tot my / alle die arbeydent vnde belastet
 305 sijt Ende ic sal v vermaken of lauen / ende dan suldi vijnden
 ruste uwen zielen⁸ Hier om seeght sunte bernaert. Et ware
 di beter dattu di seluen bekendes / dan dattu dy versumedes /
 ende bekendes den loep der sterren / die crachte der cruden
 / vnde haddes conste aller hemelscher ende eerdscher dingen
 310 et cetera⁹

8. Hugo de S. Victore, *Eruditionis Didascalicae libri septem*, Liber V, cap. VII ; Migne, P.L., t. 176, kol. 795.

9. Bernardus, *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis*, caput. V ; Migne, P.L., t. 184, kol. 494.

BIJLAGE

DE KOLLATIE IN HS. LONDEN, ADD. 10.287 EN HS.
BRUSSEL 19.549

Hs. Londen, British Museum, add. 10.287, fol. 5 v° - 85 v° en hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.549, fol. 1 r° a - 114 v° a bevatten beide een kollatieboek of een boek met godvruchtige lezingen¹. Deze lezingen bestaan uit een groot aantal excerpten uit Gregorius, Johannes Chrysostomus, Hiëronymus, Augustinus, Bernardus, David van Augsburg e.a. Die excerpten zijn gegroepeerd onder rubrieken als *Hoe wi dencken sullen vander bittere ende veruaerlike vre des doets ende hoe nut het si dicke daer of te dencken, Vanden veruaerliken ende strenghen daghe des lesten oerdels ons heren ihesu christi, Vander gruweliker ende ewigher pinen der hellen, Vander glorien der hemelscher salicheit, Van datter noet is ouermits peitencie ende veel droefnisse ten rike der hemelen te gaen*, enz. De inhoud van het kollatieboek in hs. Londen, add. 10.287 en in hs. Brussel 19.549 stemt niet geheel overeen. In dit laatste handschrift is het kollatieboek uitvoeriger: het telt 30 in plaats van 24 rubrieken en elke rubriek wordt bovendien geïllustreerd met exempelen, ontleend aan de *Vitae patrum*, het *Liber apum* van Thomas van Cantimpré, de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach e.a.

In hs. Londen, add. 10.287, fol. 67 v° - 70 r° en in hs. Brussel 19.549, fol. 95 r° a - 99 v° a komt, zoals reeds vermeld, een kollatie voor *Vanden naesten te vermanen of te berispen of vander heiligher schrift te ghelouen ende te verstaen ende boeke te hebben*. Het laatste gedeelte van deze kollatie is voor ons van belang, niet alleen, omdat het over het lezen van geestelijke boeken in de landstaal handelt, maar ook omdat sommige passages daaruit aan *Een verklaringhe vanden dietschen boeken* en aan de excerpten uit *De libris teutonicalibus* in hs. Rotterdam 9661 en hs. Leiden, Letterk. 224 zijn ontleend.

Hs. Londen, add. 10.287 is een perkamenten codex van 133 bladen, waarvan fol. 1 en 133 schutbladen zijn, die vroeger tegen

(1) In geen van beide handschriften wordt vermeld dat zij op de opgegeven folio's een « kollatieboek » bevatten, al is zulks door een eenvoudige vergelijking met het eerste kollatieboek van Dirc van Herxen zonder meer duidelijk. De bibliotheek van de Broeders des gemenen levens te Gouda bevatte o.a. « Een duytsche collacie boec », beginnend met « petrus damiani », precies de woorden, waarmee het hier besproken werk aanvangt; zie G.I. Lieftinck, *Bouwstenen voor de oudste geschiedenis van de collatie-broeders te Gouda*, Het Boek, XXXIII (1959), blz. 155-170.

de band waren geplakt. Het blad meet 195 x 132 mm, de bladspiegel 138 à 142 x 88 à 90 mm. Het handschrift is beschreven in één kolom van 26 of 27 regels door één hand (littera bastarda), die ook de rode titels schreef. De oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers loopt van J tot cxxvij (= fol. 7 - 132), de nieuwe potloodfoliëring van 1 tot 132. Het manuscript zit niet meer in zijn oorspronkelijke, maar in een slappe varkensleren band. Buiten het kollatieboek op fol. 5 v° - 85 v° bevat het handschrift op fol. 2 v° - 6 v° gebeden e.a. en op fol. 86 r° - 132 v° negen heiligenlegenden, meestal uit de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, en drie exemplen, waarvan één uit het *Liber apum* van Thomas van Cantimpré en één uit de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach. Het manuscript is niet gedateerd en uit het eigendomsmerk op fol. 2 r° zijn de woorden waar het op aankomt, onleesbaar gemaakt; te oordelen naar het schrift en de taal moet het omstreeks 1460 in het Utrechtse zijn geschreven. In februari 1836 werd het door het British Museum op de auktie-Richard Heber aangekocht².

Hs. Brussel 19.549 is een papieren codex van 140 folio's, beschreven in twee kolommen van 28 à 30 regels. Het blad meet 202 x 140 mm, de bladspiegel ca. 153 x ca. 100 mm. De moderne potloodfoliëring loopt van 1 tot 140. Geheel het handschrift, met inbegrip van de rode titels, werd door één kopiïste (fol. 140 r° b: een aue maria voer die scrijfster om die mynne jhesu) in een leesbare, maar slordige littera textualis geschreven. Benevens het kollatieboek op fol. 1 r° a - 114 v° a bevat het manuscript op fol. 114 v° a - 140 r° b 24 rubrieken, handelend over de hoofdzonden, de tien geboden, de vijf zinnen, de zeven sacramenten en de werken van barmhartigheid, niet zonder wijzigingen ontleend aan *Des coninx summe*. Het handschrift zit in een perkamenten band op kartonnen borden. Het is niet gedateerd en bevat geen eigendomsmerk; het moet omstreeks 1470 in het Hollandse zijn geschreven. Met de andere handschriften van Jan Frans Willems kwam het in december 1846 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel terecht³.

(2) Zie verder over dit handschrift *List of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years MDCCCXXXVI-MDCCCXL*. Londen, 1843 (*Additions to the Year 1836*, blz. 27); K. de Flou en E. Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandsche Handschriften die in Engeland bewaard worden*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1895, blz. 79-84, nr. 18; R. Pribsch, *Deutsche Handschriften in England. II. Das British Museum mit einem Anhang über die Guildhall-Bibliothek*. Erlangen, 1901, blz. 103-104, nr. 119.

(3) Een korte beschrijving van dit handschrift bij D.C. Tinbergen, *Des Coninx Summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 203; in de catalogus van J. Van den Gheyn wordt het handschrift niet beschreven. Tien exemplen uit dit kollatieboek werden naar dit handschrift uitgegeven door C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse stichselijke exemplen* (Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1). Zwolle, 1953, blz. 96-102, nr. XII-XX.

Hieronder publiceren we, links naar hs. Londen, add. 10.287, rechts naar hs. Brussel 19.549, het tweede deel van de kollatie, dat over het lezen van de H. Schrift in de landstaal handelt. Uit een vergelijking van beide versies blijkt dat het Brusselse handschrift op het einde een plustekst vertoont, die grotendeels uit het exemplar van Servulus uit de *Homiliae in evangelia* van Gregorius bestaat. Evenals in hs. Leiden, Letterk. 224 is dit exemplar aan de vertaling van de Bijbelvertaler van 1360 ontleend.

Vanden naesten te
vermanen of te be-
rispen of vander
heiligher scrift te
ghelouen ende te
verstaen ende boe-
ke te hebben

Vanden naesten te
vermanen en[de] van
die heilighe scrifte
te lesen ende van boec-
ken te hebben

1 ¶ Al en moeten die leke lude
niet prediken. si moghen
nochtan wel hoer euen ker-
sten vermanen mitter heyli-
5 gher scrift. ende wat goets
segghen of lesen Als grego-
rius jeronimus augustinus.
crisostomus. beda. ende ghe-
meenliken alle die heiligen
10 segghen. ende oec dat ghees-
telike recht int vijfte boec
vanden decretael Inden
gheesteliken rechte staet ghe-
screuen dat alle kerstene
15 menschen ende die voer
gheen onghelouighe men-
schen verdoemt en willen
werden. moeten alinghe en-
de al gheheel ghelouen der
20 lere ende der scrifte der hey-
ligher lerers die vander hei-
ligher kerken an ghenomen
sijn. ende dat sijn diemen
ghemeenliken in scriften en-
25 de sermoenen pleecht te alle-
geren. Want hoer lere is diep-
like ende cloelike doer sien

Al en moeten die leke lude
niet predicken. sy moghen
nochtans wel horen euen ker-
sten vermanen mitter heiligher
scriftueren ende wat goets seg-
ghen of lesen Als Jheronimus
Gregorius augustinus Crisosto-
mus Beda ende ghemeenlic al-
le die [96 v° a] heilighe seg-
ghen Ende oec dat gheestelike
recht jnt vijfte boec vanden de-
cretael Inden geesteliken recht
staet ghescreuen aldus Dat alle
kersten menschen ende die voer
gheen onghelouyghe menschen
verdoemen en willen worden
moeten alinghe ende al heel
ghelouen die leer ende scrift
der heilighe leerres die van-
der heiligher kerken aen ghe-
nomen sijn Ende dat sijn die-
men ghemeenlicken in scriften
ende sermoenen pleghet te al-
legieren Want hoer leer is
[d]iepelike ende cloelike doer-
sien. ende daer en is niet on-
rechts in gheuonden Ende niet

ende daer en is niet onrech-
 tes in gheuonden *Ende* niet
 30 alleen en sijn wi sculdich
 daer in te ghelouen. mer oec
 daer na te leuen Want die
 heilighe lerers en verbieden
 niet. godt en verbietet. *ende*
 35 si en ghebieden niet god en
 ghebietet. Want si sijn in-
 strumenten gods daer die
 gheeste gods totter menschen
 stichtinghe doer ghesproken
 40 heeft *Ende* tot hem *ende van*
 hem heeft *cristus* ghesproken.
 die v hoert die hoert mi
 ende die v versmaet die ver-
 smaet mj [69 v°] Sinte ber-
 45 nart seit Die heilighe scrift
 wil verstaen werden mit so-
 danighen gheest als si ghe-
 maect is Nummermeer en
 saltu sinte pouwels scriften
 50 *ende* des propheten dauid
 verstaen dijn gheest en wor-
 de ghelijc den gheeste daer
 si hoer scrifte mede hebben
 ghemaect Jnt spighel der sun-
 55 deren staet Also als wieroec
 niet en ruket ten si datment
 int vuer doe. soe en smaken
 oec die woerde der heiligher
 scriften niet ten si dat si ghe-
 60 coket werden inder herten¹
 Sinte Augustijn seit Gheliker
 wijs dat ons god hier in de-
 sen leuen na den lichaem
 heeft ghegheuen solaes in
 65 brode *ende* in wijne *ende*

alleen en [96 v° b] sijn wij
 sculdich daer in te ghelouen
 mer oec daer na te leuen. Want
 die heilighe leerres en verbie-
 den niet god en verbietet *En-
 de* si en ghebieden niet god en
 ghebietet Want si sijn inst[r]
 menten gods daer die gheest
 gods totter menscheit stichtin-
 ghe doer ghesproken heeft *En-
 de* tot hem *ende* van hem heuet
cristus ghesproken Die v hoert.
 die hoert mi. *ende* die v ver-
 smaet die versmaet mi Sinte
 barnaerdus seit Die die^a heil-
 ige scrift wil verstaen die
 moeten worden^b mit sodani-
 ghen^c gheest als si ghemaect
 is *nymmermeer* en selstu [97
 r° a] Sinte pouwels scriften *en-
 de* des propheten dauits ver-
 staen. dijn gheest en worde
 ghelijc den gheest daer si hoer
 scriften mede ghemaect hebben

Sinte augustijn seit Gheliker
 wijs dat ons god hier in desen
 leuen naden lichaem heeft ghe-
 geuen solaes in brode *ende* in

a die door de kopiist boven de regel met rode inkt bijgeschreven.

b die moeten door de kopiist boven de regel met rode inkt bijgeschreven.

c soda van sodanighen door de kopiist met rode inkt boven in elkaar gelopen letters bijgeschreven.

(1) *Speculum peccatoris*, caput II; Migne, P.L., t. 40, kol. 986.

dier ghelike. sonder welke wi niet leuen en moghen Also heeft hi oec inder woestinen des teghenwoerdighen leuens
 70 solaes ghegeuen nader zielen die lesse der heiligher scrift *ende* dat ghebet Sinte ieronimus seit Js enich dinc dat enen *mensch*e in al-
 75 len *verdriet* eenmoedich mach houden dat meen ic dattet si die heilighe scrift te studeren Sinte augustijn seit Het is grote scade of
 80 confusie den zielen der leker luden die segghen Wat gaet mi aen boken te lesen *der* scriften of te horen of te leren Of wat gaet mi aen sta-
 85 des te lopen totter kerken *ende* totten priesters Als ic een clerck werde so sal ic doen die dingen die die clercken doen moeten. Waer om en
 90 *verstaet* dese leke *mensch*e [70 r°] niet. dat hi broet *ende* wijn *ende* al ander goede dinghen der eerden *ende* salicheit des ewichs leuens
 95 ghelijc wil ontfaen. mer hi en wil dat iucke *cristi* niet ghelijc dragen ² ¶ Sinte Jan guldenmont seit Wat ist dat die leke luden antwoerden die die heilighe boeken
 100 niet en willen lesen daer si hem mede ontsuldighen Jc en bin segghen si gheen monic. mer ic hebbe een wijf. ic
 105 hebbe sorghe mijnre kinder. *ende* mijns huus Dit is dat hem allen hindert. Want si

wijn *ende* dier ghelike sonder welc wij niet leuen en mochten Also heeft hi oec inder woestinen des teghenwoerdighen leuens solaes ghegeuen nader zielen Die lesse der heiligher scriften *ende* dat ghebet.

Sinte jan guldemont seit jst sake dat lelic spreken die siele beulecket *ende* roepet [97 r° b] die duuele. so ist openbaer dat die lesse der heiligher scrift die siel heilich maket *ende* vercrighen gracie des heiligen gheestes Oec so seit faustus in eenre ommelien Die heilige lessen seldi inden kerken gaerne horen *Ende* in uwen huse seldi die heilighe scrifte lesen Men leest van Sinte bertolomeus dat hi doe hi die van judeen predice. so ouersette hi of gaf den volc van dien lande Sinte matheus ewangely in dier sprake die si sprake[n] Mer of is oec te weten als Sinte jheronymus spreekt *Ende* alle die leerres houden. dat gheen boeck in alder [97 v° a] heiligher scrift diemen properlike hiet die heilighe scrift Of canonyca scriptura Dat is die apostelen *ende* ewangelisten of propheten ghemaect en[de] gheset hebben § Hier of en was een boec int eerste niet ghemaect int latijn Mer dat hele nuwe testament was ghemaect in griecscher talen wtghenom[en] Sinte matheus ewangeli *ende* Sinte pouweles leste epistelen die in hebreusch waren *ende* dat oude

(2) Niet teruggevonden.

- menen dat die moniken alleen sullen lesen die heilighe scriften Ende si dat si die leken behouens vele meer Want die int middel sijn ende alle daghe wonden ontfanghen die hebben meerre
- 110 noet der medicinen³ ¶ Die selue seit Js dat sake datmen gheen ambochts man en vint oec hoe arm hi si. hi en hebbe of hi en pine hem te hebben alle reescap ende instrumenten daer hi sijn ambocht mede moghe werken ende doen Hoe mach hi hem dan ontsuldighen dat hi ghene
- 125 boke en heeft daer hi in moghe lesen of horen. hoe hi werken of hoe hi verdienen mochte ewich loen ende ewich rycheit⁴
- 130 ouermits dat hem duncket^d dat si wat weten hoer priesters ende hoer leerre die naden leuen *cristi* ende der heyligher scrift niet bespotten noch hoer predickinge versmaden. mer si selense in eren ende in waerdicheden hebben ende hem gheen aftersprake doen al scinen si oec simpel te wesen Ende al en moe-
- 135 tien die leke lude niet predicken. si moeten nochtan wel duutsche boeken hebben ende lesen Op dat si van goeder simpelre leeringhe sijn ende waer van gheloue als ghescreuen staet in den decretaal extra de *hereticis capitel Cum exiniuncto* jnt beghinsel⁵ Een exempel [98 r° b] Hier van scrijft Sinte Gregorius
- 140 een exempel in eenre *ommelien* inden poerten te romen daer was een die seruulus hiete arm van goede. mer rijc van doechden. dien die langhe quale of siecheden *onmachtich* gemaect hadde want van sijnre joncheit totten einde sijns leuens lach hi al lanc. wat sel ic segghen want hy en mochte niet staen.

^d De kopiist schreef eerst dunch, haalde de h met een schuin zwart streepje door en schreef er het achter.

(3) Johannes Chrysostomus, *Homiliae XC in Matthaeum II*; Migne, P.G., t. 37, kol. 30.

(4) Johannes Chrysostomus, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; Migne, P.G., t. 59, kol. 78.

(5) Gregorius XI, *Decretales*, V, 7, 12.

- 145 niet en vermochte hy hem op te rechten tot sitten opten bedde.
niet en mocht hi sijn hant tot sinen mont brenghen *ende* niet
en vermocht hi hem an die *ander* side te keren Om desen te
dienen [98 v° a] waren bi hem *sijn* moeder en[de]
sijn broeder en[de] wat hi *van* aelmissen mochte ont-
150 faen. dat deelde hi den armen mede *Ende* hi en conde
gheen letter mer hi hadde ghecoft boecke vander heiligher
schriften *Ende* hi ontfinc alrehande gheestelike lude te herber-
ghen. *ende* dede dese boecken sonder ophouden voer hem
lesen *Ende* aldus gheschiedet dat hi volmaectelic die heilige
155 scrift leerde also verre als sijn proper mate na sinen verstant
toe behoerde Want hi als ic gheseit hebbe al mit allen gheen
letteren en conde. hij pijnde hem altoes in sijnre pinen [98
v° b] gode te dancken *ende* hem te gheuen tot gods loue
naches *ende* daghes hem te dancken Mer doe het thans tijt
160 was dat sine grote doechsamicheit soude worden gheloent. so
ginc die pine wt sinen wtersten leden tot sinen binnensten
leden daer dat leuen in leghet *Ende* doe hi bekende dat hi ster-
uen soude. vermaende hi gheestelike vreemde mannen die hi te
herberghen ontfangen hadde datse op staen soude[n]. *Ende*
165 datse myt hem lesen souden die psalmen Om dat verbeiden
synre wtuaert *Ende* doe hi mit hem al steruende las so dede hi
haestelike der gheenre stemme swi- [99 r° a] ghen die daer
lasen *ende* seide hem mit anxt van groter roepen swighet
en hoerde niet hoe die loue of die sanghe inden hemele luden
170 *Ende* doe hy tot die loue die hi van binnen hoerde die oren
sijnre herten naerstelic gaf. so wort die heilighe siel ontbon-
den vanden vleische Mer doese wt gheuoert [was] so wert
daer also grote soeticheit van roke ghespreit dat alle die ghene
die daer bi waren mit o[n]uertalliger soeticheit vervolt wor-
175 den. also datse daer bi openbaerlic bekenden Dat hem die
loue inden hemel ontfanghen hadde. * [99 r° b] Dese seruulus
was ongheleert Nochtant hadde hi boeke in sijnre sprake Mer
het is te weten dat hem pinen sellen leke lude te lesen boeke
van slechter *ende* simpelren materien als vanden doechden.
180 *ende* vanden sunden. vanden loue *ende* vroechde des ewighens
leuens *Ende* vander pinen der hellen. vanden leuen der hei[li]
gher vaderen *ende* anderre heilighe *ende* dierghelike Mer si en
sellen hem niet onderwinden te lesen of te disputeren van
hoghen en[de] subtilen materien. als vanden heimeliken arti-
185 culen des ghelouen vander godliker natueren of anderen ho-

(6) Gregorius, *Homiliae in Evangelia, Homilia XV*; Migne, P.L., t. 76, kol. 1133-34.

ghen [99 v° a] materien of hoghe boeken der heiliger scrif-
ten Ende oec en ist niet oerberlic dat alsulke boeke yement
ouerset in duitsche Want daer menich leec mensche die meer
wil verstaen dan sijn maet is daer hi ouer vallen mochte

Johannes Placotomus, schildknaap van de « Mediocritas » en zijn dertig hygiënische stellingen.

door

Dr. L. ELAUT

Luttel in aantal zijn ze, die met zo weinig woorden stelling genomen hebben in de gezondheidskundige literatuur van de zestiende eeuw als Johannes Brettschneider, Placotomus met zijn humanistische naam. Dat stelling nemen, in de vorm waarop het ons bekend is, doet meer platonisch dan pragmatisch aan, doch het is zeer principieel. Het zo duidelijk, en van alle konjunkties ontdaan te hebben uitgedrukt, en, met het oog op de doelmatigheid, voor hen die hun leven aan de studie wijden het zo te hebben samengevat, kwam in die tijd tamelijk zelden voor.

Te oordelen naar zijn geschriften blijkt Placotomus (1514-1576) ver van een banaal man te zijn geweest¹. Hij was ergens in Frankeland geboren, studeerde en promoveerde te Wittenberg, was hoogleraar in de geneeskunde te Königsberg waar hij het met al zijn ambtgenoten aan de stok kreeg. Hij vestigde zich later te Danzig, had er een grote praktijk, was waarnemend burgemeester en werd gelast met het inrichten van een stadsapoteek naar eigen opvatting. Benevens theologische, pedagogische en chemische geschriften vermeldt zijn bibliografie een kommentaar op Hippokrates' aforismen, monografieën over de profylaksie van de pest, over het bier en de dronkenschap, over het bloedlaten, over het medisch onderwijs.

Het valt op dat deze man, die zijn leven in oostelijk Pruisen heeft doorgebracht en de meeste van zijn werken daar ook liet verschijnen, een paar van zijn geschriften aan een Antwerpse uitgever heeft toevertrouwd. Onder meer een farmakopee die hij schreef ten gerieve van de leerlingen farmaceuten van zijn Germaans vaderland, in het bijzonder van die uit Danzig: *PHARMACOPOEA in Compendium redacta per Iohannem Placotomum. Eiusdem Dispensatorium usitatissimorum hoc tempore medicamentorum descriptiones continens. Antverpiae, apud Viduam Martini Nutii, Anno MDLX, Cum Gratia et Privelegio.*

(1) *Biogr. Lexikon* 1932, IV, 621.

De *Epistola Dedicatoria* van het werkje, die, eigenaardig genoeg, door de auteur tot de hem volkomen onbekende stadsmagistraat van Lübeck werd gericht, hangt een duidelijk beeld op van de grove onwetendheid bij allerlei onbevoegden, die geneesmiddelen aan het publiek te koop boden.

Het ligt voor de hand dat men in de allereerste plaats aan de handelsbetrekkingen tussen Lübeck, Danzig en Antwerpen denkt, als men naar de reden zoekt waarom Placotomus te Antwerpen een farmakopee liet drukken, die voor gebruik in Duitsland bestemd was. Het drukkersbedrijf te Antwerpen was toen zeer levendig en, sinds Plantin zich daar in 1549 gevestigd had, bloeide het in volle glorie. Meer dan een wetenschapsbeoefenaar uit het oosten liet er zijn gewrochten verschijnen (o.m. Heinrich von Rantzau).

Het gebeurde ook wel eens andersom. Zo zien wij de Zuidnederlander Pieter Hasschaert, te Frankfurt a.M. in 1568 een kommentaar op het gezondheidskundig gedicht van Eobanus Hessus uitgeven. Onze landgenoot, of zijn uitgever, Christ. Egenolphus, voegt in dezelfde band er de reeds vroeger, in 1556, ook te Frankfurt a.M. verschenen, dertig hygiënische stellingen van Joh. Placotomus aan toe: *Themata quod doctrina de Sanitate tuenda Studiosis literarum valde utilis et necessaria sit, et in quibus rebus sanitatis tutela consistat. Ion. Placoto, Med. Doct.*².

Deze dertig stellingen zijn het die slaan op de fundamentele houding van de auteur ten opzichte van de hygiëne der studerenden waarvan hij in zijn titel gewag maakt, en die wij hierboven hebben aangestipt.

Hier volgen Placotomus' stellingen met hun Nederlandse vertaling.

I

Ad studia recte excolenda integris viribus, et firma valetudine (quam doctrina de sanitate promittit) opus est.

Om zich naar behoren aan de studie te wijden zijn een ongedeerde lichaamskracht en een stevige gezondheid (die de gezondheidsleer in het vooruitzicht stelt) van node.

(2) Let op het aan een drukfeil gelegen « *Placoto* » in plaats van « *Placotomo* ».

II

Vires autem conservantur rerum ad sanitatem necessarium legitimo usu, ad quem notitia sui corporis et communium praeceptorum de valetudine tuenda, et alimentorum condimentorumque facultatibus, requiritur.

De lichaamskracht wordt in stand gehouden door het rechtmatig gebruik van de dingen die voor de gezondheid onmisbaar zijn: daartoe wordt de kennis van het eigen lichaam, van de algemene regelen der hygiëne, en van de waarde der spijzen en toespijzen vereist.

III

Notitiam sui corporis ex generali doctrina de constitutione hominis, quisque aestimare potest.

Zijn eigen lichaam kan eenieder leren kennen uit de algemene begrippen over het menselijk gestel.

IV

Partes corporis sunt, membra, humores, spiritus, quae continentia, contenta et impellentia Hippocrati dicuntur.

De delen van het lichaam zijn: de ledematen, de vochten en de geesten; bij Hippokrates worden zij het inhoudende, de inhoud en het aandrijvende genoemd.

V

Ad his actiones per facultates membrum insitas, spiritibus mediantibus profisciscuntur, a sanis sanae, a laesis laesae.

Van daaruit vertrekken, door bemiddeling van de geesten, de verrichtingen die zich in de ledematen laten gelden: gezonde verrichtingen door gezonde ledematen, gebrekkige verrichtingen door gebrekkige ledematen.

VI

Res, ad sanitatem tuendam necessariae sunt: aer, cibus, potus, excrementorum expulsio, somnus

De voor het verzekeren van de gezondheid onontbeerlijke dingen zijn: lucht, spijs en drank,

et vigilia, motus et quies, animi affectus. ontlasten, slapen en wakker zijn, beweging en rust, gemoedsstemmingen.

VII

Legitimus usus in qualitate, iusta quantitate et tempestiva rerum dictarum exhibitione consistit. Het rechtmatig gebruik bestaat in het hoe en in het hoe vaak waarop te gelegenertijd de bovenvermelde dingen geschieden.

VIII

Et sicut corpora variant, quemadmodum Poeta quoque eleganter scripsit : mille hominum species, etc. ita et victus ratio variat, nec una omnibus naturis, sicut non unum calopodium omnibus pedibus, nec uni naturae omnis victus promiscue convenit. En zoals de lichamen onderling verschillen, naar het keurige woord van de dichter : duizendvoudig is der mensen geslacht, enz., zo verandert ook de levenswijze ; evenmin als eenzelfde schoeisel voor alle voeten, is niet elke levenswijze zonder onderscheid voor elke natuur geschikt.

IX

Id verum esse non tantum ratio probat, sed etiam ipsa experientia, certissima rerum magistra, testatur. De waarheid daarvan bewijst niet alleen de rede, maar ook de ervaring zelf, de veiligste meesteres van de dingen, bevestigt het.

X

Nam ubi corpus motum desiderat, exercitatio salubris, ocium insalubre, cum vero quiete eget, ocium iuvat, exercitatio noxia est. Wanneer dan het lichaam beweging verlangt, is de oefening heilzaam en de rust nadelig ; wanneer het daarentegen rust nodig heeft, verkwikt de rust en is de oefening schadelijk.

XI

Idem de cibis et potibus aliisque rebus, ad victum necessariis sentiendum est.

Hetzelfde geldt voor spijs en drank, en de andere voor het levensonderhoud noodzakelijke dingen.

XII

Hinc patet salubre et insalubre non absolute, sed ad aliquid dici et inepte aliquid (quemadmodum vulgus imperitum solet) simpliciter salutare vel noxium pronunciare.

Hieruit blijkt dat gezond en ongezond geen absolute betekenis bezitten, maar om zo te zeggen, hoe ongerijmd ook (gelijk het grote publiek dat gewoonlijk opvat), zonder meer voordelig of schadelijk beduiden.

XIII

Tenere igitur discrimen rerum, ad victum necessarium, et praecepta de usu earum in genere oportet.

Het past derhalve in het algemeen een onderscheid te maken tussen de dingen die voor de leeftocht onmisbaar zijn, en de regelen van hun gebruik.

XIV

Ea deinde quisque ad suam naturam facile accommodare, et quid sibi maxime salutare sit, iudicare discet.

Eenieder moet ze dus zonder bezwaar naar zijn eigen natuur leren aanpassen, en oordelen wat voor hem voordeligst is.

XV

Quid autem cuique peculiariter competat, non ex libris petendum sed quotidiano rerum usu explorandum et observandum est; sunt enim quaedam sympathiae inter certas res et corpora, quae non nisi experientia explorantur.

Wat dan voor eenieder in het bijzonder past, dient niet in de boeken gezocht, maar moet door het dagelijks gebruik van de dingen geleerd en in acht genomen worden; er bestaan immers verwantschappen tussen sommige dingen en de lichamen, die niet dan uit de ervaring gekend worden.

XVI

Idem testatur Jesus Syracida, cum scribit: mi fili, explora quid corpori tuo sit salubre, et vide ut ne quod noxium est, ei exhibeas: non enim omnia omnibus conducunt.

Hetzelfde getuigt de Ekklesiast wanneer hij schrijft: mijn zoon, onderzoek wat voor uw lichaam heilzaam is, en zie dat gij hem niets toereikt wat nadelig is, want lang niet alles is voor allen geschikt.

XVII

Quod rectius faciet communibus praeceptis instructus et admonitus.

Gevoeglijk zal hij dus handelen, wie in de algemene voorschriften onderricht werd en die ter hart neemt.

XVIII

Igitur doctrina de tuenda sanitate studiosis litterarum non solum utilis, verum etiam ad conservandas vires cognitu necessaria et nullo modo, ut quidam contendunt, superstitiosa est. Imo et ingenio confert. Et recte Cicero scribit, quin etiam cibo quo uteris, interest aliquid ad mentis aciem.

Derhalve is de hygiëne voor de studerenden niet alleen nuttig, ja zij dient noodzakelijkerwijs gekend om de lichaamskrachten gaaf te houden; ze is volstrekt niet met bijgeloof behept zoals sommigen beweren. Ze komt zelfs het verstand ten goede. Met reden schrijft Cicero dat de spijzen die men gebruikt, werkelijk bijdragen tot de helderheid van de geest.

XIX

Summam totius victus Hippocrates brevissime complexus est hoc dicto. Labor, cibus, potus, somnus, Venus, omnia mediocria. Quibus verbis et ordinem et modum rerum ad victum praecipue necessariorum comprehendit.

De som van elke levensnooddrift heeft Hippokrates in dezer voege kort samengevat: werk, spijs, drank, slaap, mingenot, alles met maat. Met die woorden duidt hij ook de volgorde en de gebruikswijze aan van de dingen die voor het levensonderhoud vooral noodzakelijk zijn.

XX

Labor enim cibum antecedere debet (ut idem autor docet) cibus potum, uterque somnum; atque in his omnibus modum servare optimum est.

Het werk moet het eten voorafgaan (zoals dezelfde schrijver leert), het eten het drinken, en beide het slapen; doch in al deze dingen is maathouden best.

XXI

Ut enim sanitas in mediocritate consistat, ita mediocri rerum necessariorum usu conservatur: simile enim simili gaudet et conservatur.

Zoals de gezondheid in het maathouden bestaat, zo wordt zij in stand gehouden door een matig gebruik van de onontbeerlijke dingen: het gelijke houdt van het gelijke en wordt er door beveiligd.

XXII

Excessus vero dictarum rerum vitiosus est, et harmoniam qualitatum corporis (in quibus potissimum sanitas consistit) turbat.

Het teveel van die dingen is verkeerd en stoort de harmonie van de lichaamseigenschappen (waaruit de gezondheid in hoofdzaak bestaat

XXIII

Similiter usus earum intempestivus: omne enim intempestivum molestum naturae est.

Zo is het ook gesteld met het ongelegen gebruik van die dingen, want wat niet op tijd en stond geschiedt, bezwaart de natuur.

XXIV

Hinc extreme calidus vel frigidus aer, aut subita ab altero ad alterum mutatio periculosa est.

Daarom is uiterst warme of uiterst koude lucht gevaarlijk, alsmede het plots overgaan van de ene naar de andere.

XXV

Cibus autem et potus immodice vel intempestive ingestus, morbos excitare solet. Idem Jesus Syracida quoque testatur, nec de nihilo est, quod dicitur, plures perire crapula quam gladio.

Het onmatig of ongelegen gebruik van spijs en drank is vaak oorzaak van ziekte. Dit bevestigt ook de Ekklesiast; het is niet zonder reden, zegt hij, dat er meer lieden sterven door de overdaad dan door het zwaard.

XXVI

Somnus etiam et vigilia immoderata aut intempestiva, noxia sunt.

Ook het onmatig of ontijdig slapen en wakker blijven zijn schadelijk.

XXVII

Motus vehementior justo, maximum post longam quietem, aut esuriante stomacho, vires dissolvit: post cibum vero aut corpore alioqui impuro, replet membra crudis humoribus, et multorum morborum causa existit.

Heftiger bewegen dan billijk is, vooral na een lange rust of met een hongerige maag, ondermijnt de krachten; na de maaltijd, of wanneer het lichaam in andere opzichten onrein is, vult het de leden op met rauwe vochten en is het de oorzaak van veel ziekten.

XXVIII

Ut autem immodica vel subita repletio laedit, sic nimia vel intempestiva excretio, aut abstinentia noxias infert.

Zoals een onmatige of snelle vulling nadelig is, zo berokkent de overtollige of ontijdige lediging of de ophouding schade.

XXIX

Affectus quoque animi vehementiores vel repentini, sanitatem convellunt. Ira corpus inflammat, terror nervos laedit, timor et moestitia diuturnam melancholi-

Ook heftige of plotselinge gemoedsbewegingen ondermijnen de gezondheid. Toorn prikkelt het lichaam, angst is slecht voor de zenuwen, vrees en droefheid

am pariunt, et, ut Salomon scribit, tristitia exsiccat ossa.

zijn oorzaak van aanslepende zwaarmoedigheid en, zoals Salomon schrijft, verdort het treuren de beenderen.

XXX

Haec omnia brevissime et quasi in summa Hippocrates sequenti aphorismo complexus est. Plurimum atque repente evacuare vel replere, calefacere vel refrigerare, sive quovis alio modo corpus movere periculosum. Quoniam omne nimium est inimicum naturae, sed quod paulatim fit, tutum est, tum alias, tum vero maxime, cum ab altero ad alterum transitus fit.

Dit alles heeft Hippokrates kort en kernachtig met het volgende aforisme uitgedrukt. Veel en snel ontlasten of vullen, verwarmen of afkoelen, of op een andere wijze het lichaam beroeren, is gevaarlijk. Want van elke overdrijving is de natuur afkerig; wat geleidelijk geschiedt, is veilig, vooral wanneer van het ene naar het andere wordt overgegaan.

Het hoofdmotief van deze stellingen is de « mediocritas » in de zuiverste betekenis van het latijnse woord: het juiste midden houden, het maat houden.

Die gematigdheid heeft in de levensbeschouwelijke filozofie van de oudheid, en van daar uit in die van het humanisme, een grote rol gespeeld. Elke pejoratieve zin die het woord in de meeste Europese talen later gekregen heeft, is er vreemd aan. Horatius³ heeft de benijdenswaardige hoedanigheid van de « aurea mediocritas », d.i. van goud te zijn, in een bekende dichtregel bezongen. In de geneeskunde heeft Hippokrates zelf haar in het centrum van zijn systeem geplaatst. Reeds oudere natuurfilozofen⁴ hadden voor haar de naam « harmonie » bedacht, d.i. een samenwerking van alle lichaamskomponenten op een zodanig geordende en aangenaam aandoende wijze, dat daar de meest ideale toestand in vorm en verrichtingen voor de mens uit voortvloeide. Het begrip werd door de Grieken geschapen, naar de biologie overgebracht en op de geneeskunde toegepast. Het heeft bij velen, die van en door de Griekse geneeskunde in de theorie en de praktijk geleefd hebben, eeuwenlang opgeld gedaan.

(3) *Carm.* II, 10,5

(4) F. de Raedemaeker, *De Philosophie der Voorsokratici* 1931, 71.

Door zijn stellingen zo opvallend mogelijk in het licht van de « mediocritas » te plaatsen, heeft Placotomus vooral de aandacht van hen die zich aan de studie (van de letteren) wijden willen gaande maken. Een beroep op het oude begrip kon niet nalaten de belangstelling van de intellectuelen op te wekken ; zo hoopte de auteur iets ten goede voor hun gezondheid te bereiken. Alles blijft evenwel binnen de grenzen van zeer algemene beginselen ; hij hamert onophoudend op dezelfde spijker voort, vermeldt nooit iets anders dan « het juiste maat houden », hij veroordeelt uit kracht van hetzelfde principe elke overdrijving en elke overtolligheid. Al de door hem opgegeven citaten strekken tot hetzelfde doel. Geen spijs, geen drank, geen oefening, geen handeling wordt met naam genoemd, maar altijd en alleen dat éne : alles met maat.

Er zit één syllogisme in die dertig stellingen : om met vrucht te studeren moet men gezond zijn ; gezond zijn is in alles maat houden, dus moet hij die studeert in alles maat houden. Tot zulke abstracte redenering wordt alleen de intellectueel in staat geacht, een ander moet men praktische zaken wijsmaken, nauwgezette leefregelen, een berekend dieet of een gepaste dagrooster voorschrijven. Niets van dat alles bij Placotomus. Gezonde leden zijn waarborg en voorwaarde van gezonde verrichtingen, het is vanzelfsprekende algemene fysio-patologie, de hygiënische konklusie ligt voor de hand.

Eén diskriminatoire regel wordt onder het oog gezien : elk levend organisme heeft zijn eigen gestel en specifieke saamhorigheid, de rede leert en de ervaring bewijst het. Derhalve moet eenieder met behulp van de rede en van de ervaring uitmaken wat voor hem passend is om gezond te blijven, om zich met vrucht aan de studie te wijden ; eenieder moet zijn natuur aanpassen, moet zoeken wat hij nodig heeft, moet radikaal afwijzen wat schadelijk is. Doch hierin dient weer het principie van de juiste maat hooggehouden te worden.

Door zo pregnant de grondstelling van de mediocritas in zijn dertig temata te verwerken, heeft Placotomus een systeem van hygiënisch behaviourisme ineengezet dat op een humanistische geest een zulkdanige indruk moest maken, dat hij er behagen in vond. Tweemaal werden zij in dezelfde vorm herdrukt⁵ en later op allerlei manieren bijgewerkt⁶ met hetzelfde opzet.

Het is een gelukkig treffen geweest dat Pieter Hasschaerts commentaar op het hygiënische (verzen)-traktaat van Eobanus Hessus met Placotomus' stellingen werd aangevuld. We vermenen dat de

(5) Frankfurt a.M. 1568, Basel 1571.

(6) B.A. Tissot, *De la Santé des Gens de Lettres*, Lausanne 1768 ; B. Ramazzini, *De Morbis Artificum*, Modena 1713.

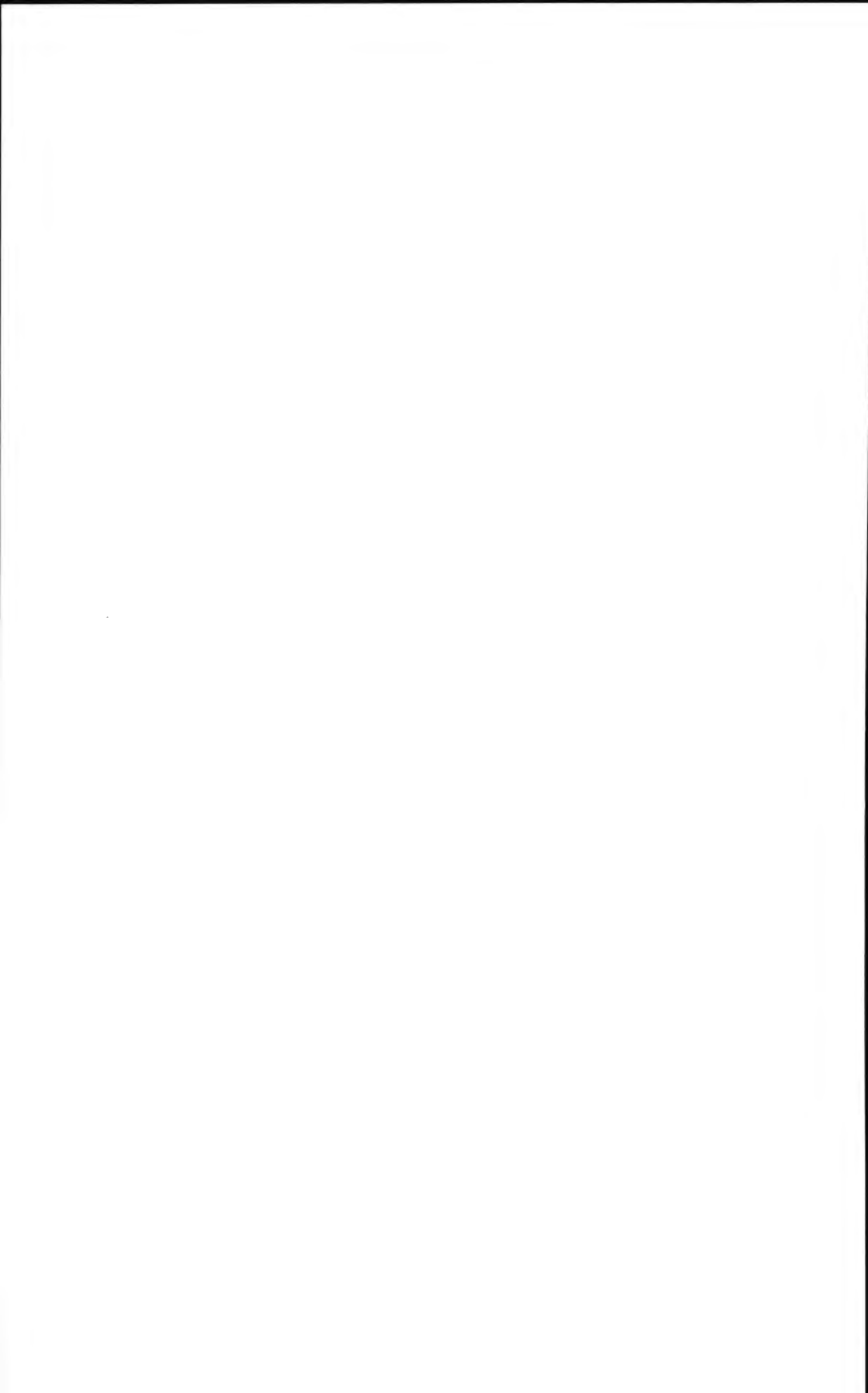
arts uit Armentières, die in 1568 te Brussel woonde, zijn uitgever heeft overtuigd Placotomus' iets meer dan vijf bladzijden beslaande tekst als een toemaat bij het werk te voegen, en aldus voor zijn verspreiding te zorgen. Het lag helemaal in zijn lijn.

Zonder de wetenschappelijke waarde van Placotomus' dertig stellingen bijzonder hoog te willen aanslaan, mag het niemand ontgaan dat de auteur voor zijn gezondheidsleer geen beroep doet op andere factoren dan diegene die op het thema van de mediocritas berusten; alles wordt van dat motief alleen afhankelijk gemaakt of voert er naar heen. Het is een schrille tegenstelling met Marsilius Ficinus b.v. die in 1470 een traktaatje liet verschijnen⁷ dat hetzelfde doel beoogde en door de *Opera Omnia* van die wijsgeer-dichter in 1566 en 1576 een grote verspreiding kende. Daar wordt de studerenden o.m. aangeraden tot sterrenwichelaars hun toevlucht te nemen om zich in zake gezondheid te laten voorlichten. Hetzelfde doet de Duitse geneesheer Martinus Pansa met zijn *Aureus Libellus de prolonganda Vita*⁸.

Placotomus bekoort door zijn volgehouden logika. Het is geen geringe verdienste en, zoals we reeds zeiden, een uitzondering.

(7) *De Studiosorum sanitate tuenda*, Lugd. 1566.

(8) Leipzig 1616.

Jacob de coster van Maerlant

door

E.H. J. NOTERDAEME

In 1951 verscheen in de Handelingen voor Geschiedenis te Brugge een artikel over Jacob van Maerlant, dat reeds veel stof heeft opgejaagd. Het brak af met de reeds 150 jaar lang gevolgde voorstelling dat de dichter het Brugs Ambacht had verlaten om zich te Maerlant bij den Briel te vestigen, aldaar het ambt van koster had uitgeoefend, en zijn naam aan dit Maerlant had ontleend.

Volgens de nieuwe thesis is hij in het Brugse Maerlant, te Houtave in het Brugs Ambacht, geboren. Hij heette de coster en is nooit uitgeweken naar Voorne. Hij noemde zich Van Maerlant, omdat hij te Maerlant geboren was. Subsidiar werd de vraag gesteld: is Jacob de coster van Maerlant te vereenzelvigen met Jacobus custos, met Jacob de coster, die in het midden van de dertiende eeuw binnen het atrium van Snellegem woonde, naast het ridderhof van de Heren van Roden? Hij zou tot de familie van Weitkinus de coster hebben behoord, die te Mallant in Houtave woonde en een leenman was van deze ridders. Weitkinus was ter school geweest: hij was een clericus. Wellicht was Jacob van Maerlant zijn zoon en heeft deze dezelfde weg gevolgd als zijn vader en de kapittelschool van Sint-Donaas bezocht. Dat de clericus Jacobus custos later naast het ridderhof te Snellegem terecht kwam kan geen verwondering verwekken, daar Weitkinus de coster een familiaris was van de ridder van Snellegem. Weitkinus had daarenboven 12 ponden gegeven aan de ridder Willem van Maldegem voor zijn bemiddeling bij Gerardus van Roden, de ridder van Snellegem, tot het verbreken van een leenverband. De oom van Willem van Maldegem was proost van het kapittel van Sint Donaas en heeft aldaar Jacob de coster gekend. Willem van Maldegem was gehuwd met Margareta, de dochter van Gerardus van Roden van Snellegem, de ridder die de stichting deed op het huis van Jacob de coster. Deze twee ridders: Gerardus van Roden en Willem van Maldegem stonden dus in betrekking met Weitkinus de coster. Het kan niemand verwonderen dat Jacob de coster, wellicht de zoon van Weitkinus, op het ridderhof van Snellegem terecht kwam¹.

(1) De overlevering leert dat Jacob van Maerlant schepenklerk was te Damme. Lambertus van Maldeghem was in 1274 schepen te Damme. Zou Lambertus hem het ambt van schepenklerk hebben aangeboden? *Arch. Départ. Lille*, 28 H nr 1703.

De nieuwe voorstelling heeft niet enkel gepoogd de dichter Jacob van Maerlant te identificeren. Ze heeft daarenboven een nieuwe volgorde van de werken van de dichter ontdekt, en dat is op letterkundig gebied van groot belang. Tot nu toe werd daarop niet genoeg de aandacht getrokken.

Volgens de oude versie was de Alexander het eerste werk van de dichter. Deze zou dus van meet af met een groot werk hebben uitgepakt, wat weinig waarschijnlijk is. Daarna zou hij te Maerlant bij Den Briel een aantal werken hebben geschreven, die J. Van Mierlo als volgt heeft gerangschikt : in de ban van de Britsche sagen : de Merlijn en Torec. Na dit werk zou de dichter de wetenschap op rijk hebben beoefend met de Sompniaris, de korte Lapidaris en de Hemelijchede der Hemelijcheit. Volgt dan de Historie van Troyen. Te Damme schreef hij het wetenschappelijk bedoelde werk : Der Naturen Bloeme, om zich daarna te begeven op het terrein der ernstige geschiedschrijving met zijn Sinte-Clara, Sint-Franciscus, Rijmbijbel, en Spieghel Historiael.

J. Van Mierlo heeft gepoogd de gedachtengang van de dichter op te zoeken en de evolutie ervan in zijn werken terug te vinden.

De volgorde van de werken van de dichter was echter niet deze zoals ze in de trouwens uitstekende monografie van J. van Mierlo wordt voorgesteld. Indien er één feit vast staat dan is het dat de dichter zijn Alexander heeft geschreven vóór zijn Merlijn. De dichter schrijft immers in zijn Merlijn :

Nu biddic u, dat is waer,
Jacob de coster van Merlant,
Dien ghi te voren hebt bekant,
In des conincs Alexanders geesten.

Hij verklaart dus uitdrukkelijk dat hij reeds de Alexander had gedicht. In zijn Historie van Troyen schijnt de dichter echter zich zelf tegen te spreken. Het heet er :

Hier voren dichte hi Merlijn,
Ende Alexander uten Latijn
Toerecke ende dien Sompniarijs
Ende den cortten Lapidarijs.

Jonckbloet heeft niets beters gevonden dan deze opsomming als een inlassing van een kopiist in twijfel te trekken. Ook J. Van Mierlo moest bekennen : Toch doet die opsomming enigszins vreemd aan : de volgorde is niet de chronologische ; en het werk dat het eerst vermeld wordt, Merlijn, is juist een werk waarover de dichter nooit fier is geweest.

J. Van Mierlo schrijft dat de volgorde niet chronologisch is, omdat de Alexander vóór de Merlijn werd gedicht, en Jacob in zijn *Historie van Troyen* eerst de Merlijn en dan de Alexander vermeldt.

De opsomming is echter wel chronologisch, en toch spreekt de dichter zich zelf niet tegen. Hij somt immers de werken op die hij onmiddellijk te voren heeft geschreven. Onmiddellijk vóór zijn *Historie van Troyen* dichtte hij de Merlijn, en vóór de Merlijn de Alexander, vóór de Alexander Toerecke, vóór Toerecke de Sompniaris, om zo op te klimmen tot zijn eerste werk: de corte Lapidaris. Het is normaal dat hij zijn literaire loopbaan heeft begonnen met een kort werk.

Hetgeen Jacob van Maerlant schreef in zijn Merlijn is dus niet in tegenspraak met hetgeen hij later schreef in zijn *Historie van Troyen*. In beide werken laat hij weten dat hij zijn Alexander geschreven heeft vóór zijn Merlijn.

J. Van Mierlo heeft nooit deze nieuwe volgorde weerlegd. Hij heeft er nooit rekening mede gehouden, ze doodgezwegen, en de aandacht ervan afgetrokken. Hij heeft zich beperkt tot het verdedigen van het Brielse Maerlant. Op literair gebied is de nieuwe volgorde nochtans van het grootste belang. Ze ligt niet vastgekoppeld aan het Brielse Maerlant en ook niet aan Jacobus custos van het obtuarium van Snellegem. Ze blijft stand houden, dan nog als het zou bewezen zijn dat Jacob de koster was van Maerlant bij DenBriel.

De gedachtengang van de dichter was dus niet deze zoals J. Van Mierlo ze heeft voorgesteld. Jacob heeft in het Brugs Ambacht, en dat nog vóór zijn Alexander, drie werken geschreven: Lapidaris, Sompniaris en Toerecke, die op rekening werden gebracht van de Brielse Maerlant. Hij is begonnen met wetenschappelijk werk op rijm. Hij heeft reeds de Britse sagenstof bewerkt vóór zijn Alexander.

In Nederland werd de nieuwe voorstelling zeer gunstig onthaald. Dr. H.P. Schaap heeft in een artikel op 21 september 1951 in de *Vlaamse Linie* zich tegen de nieuwe thesis gekant. J. Van Mierlo citeerde dit met genoegen, en nodigde in *Verlagen en Mededelingen van de Vlaamse Academie* » de Nederlanders uit Dr. Schaap te volgen, en schreef: Wij verlangen nu wel meer². Niemand heeft aan deze uitnodiging gevolg gegeven. Integendeel. Dr. H.P. Schaap heeft de oude thesis vaarwel gezegd in een artikel dat verscheen op 2 december 1955 in de *Nieuwe Brielse Courant*. In

(2) J. Van Mierlo, *Jacob, die coster van Merlant*, in *Versl. en Mededelingen Koninklijke Vl. Academie voor Taal en Letterkunde*, 1952, blz. 69.

het januarinummer van *Het Pennoen* van 1959 liet hij weten dat hij sedert 1952 meer en meer overtuigd was geraakt van de degelijkheid van de nieuwe voorstelling van het Maerlant-probleem, en dat hij hoopte dat de argumenten die ervoor worden ingeroepen weldra alle wetenschappelijke twijfelaars in Noord en Zuid zouden overtuigen.

Prof. Dr. L.C. Michels heeft op 5 september 1951 in *De Tijd* zeer waarderend over de nieuwe hypothese geschreven, zonder er zich voor of tegen uit te spreken. E.P. Maximilianus, O.F.M. Cap. heeft in 1954 in zijn *Sint Franciscus Leven* de nieuwe voorstelling aanvaard en haar ingewerkt in het eerste deel van een vluchtig overzicht van het leven en de werken van de dichter. Dit heeft er veel toe bijgedragen om de nieuwe thesis ingang in Nederland te doen vinden. Vanaf het eerste uur had ze echter reeds steun gevonden bij Prof. Dr. W.Gs. Hellinga. Het is vooral aan zijn gezag en invloed te danken dat ze in Nederland zo gunstig werd onthaald. In het nummer van januari 1956 van *Wetenschappelijke Tijdingen* heeft hij zich samen met Anna Kampstra, litt. Dra., in het debat dat daar werd gevoerd, openlijk voor de nieuwe oplossing van het Maerlant-probleem uitgesproken³.

Gerard Knuvelder gaf in *Het Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letteren*, 1957, op blz. 1233 en volgende een uiteenzetting van de oude traditionele thesis zowel als van de nieuwe, en vermeldde dat het discutabel is welk Maerlant in de naam van de dichter schuilt.

Om tot een volledig overzicht te komen van hetgeen reeds over de nieuwe voorstelling van het Maerlant-probleem is verschenen, kunnen hier nog de volgende artikelen worden vermeld die ik liet verschijnen :

In 1958, in « Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge », blz. 97-114 : Jacob van Maerlant en het Leven van de H. Clara, en in « Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, blz. 47-59 : Bij het Maerlant-probleem.

In 1959, in « Ons Heem », blz. 147-152 : Jacob de Costere van Maerlant - Het geslacht de Costere te Houtave.

(3) In *Wetenschappelijke Tijdingen* verschenen volgende artikelen :

J. Noterdaeme, *Jacob de Coster van Maerlant* - Oktober 1955.

J. Van Mierlo, *Jacob van Maerlant* - november 1955.

J. Van Cleemput, *Jacobus custos* - december 1955.

J. Van Mierlo, *De koster Jacob, niet Jacob de coster* - februari 1956.

R. Haeserijn, *De toenaam (De) Costere* - februari 1956.

Noterdaeme, Van Cleemput, Van Mierlo, *Jacob van Maerlant* - maart-april 1956.

Van Cleemput, *Prebiter, Parochia, Parochus* - februari 1958.

In 1960, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, blz. 193-200 : *De Spiegel Historiae*, en blz. 291-300 : *Jacob van Maerlant* — en in hetzelfde jaar in « *Ons Heem* », blz. 203-219 : *Het Maerlant-probleem*.

In 1961, in « *Het Brugse Ommeland* », nr. 4. *Het Atrium van Snellegem*, het obituarium, en *Jacobus custos*.

In 1961 in « *West-Vlaanderen* », nr. 57, blz. 197 : *Jacob van Maerlant*.

In België bleef de reactie uitsluitend beperkt tot deze van J. Van Mierlo. Aanvankelijk had deze geleerde zich in « *De Vlaamse Linie* » op 27 juli 1951, zeer lovend over de nieuwe gegevens in verband met het Van Maerlant - probleem uitgesproken. Nadien hebben de bezwaren zich bij hem opgehoopt. In januari 1952 heeft hij ze medegedeeld in « *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* » in een artikel dat eindigde met de woorden : « Vooralsnog echter geloven wij niet, dat de gewone verklaring van Jacobs naam er door zal gewijzigd worden : zijn verblijf te Maerlant, op Voorne, staat al te vast ». J. Van Mierlo heeft echter geen enkel bezwaar tegen de nieuwe aangeduide kronologische orde van de werken van de dichter ingebracht. Hij heeft ze dus impliciet aanvaard. Dan moet ook de lijn worden doorgetrokken en het besluit worden aanvaard dat er uit voortvloeit. De nieuwe volgorde van Jacobs werken brengt het verblijf van de dichter op Voorne en zijn kosterschap aldaar aan het wankelen.

« Onlangs nu, aldus J. Van Mierlo, in 1952 in *Verslagen en Mededelingen*, heeft E.H. Noterdaeme het voor de oude hypothese van Karel Versnaeyen opgenomen en haar heel wat nieuw, fris leven ingeblazen ». Hoe ik daartoe kwam? Heel toevallig. Wanneer ik, nu 16 jaar geleden, pastoor werd benoemd te Snellegem, vond ik in de pastorie enkele aantekeningen van E.H. Pieters, die ik had opgevolgd, over de toponiemen en de oude hofsteden van Snellegem. Ik zag ze na, begon belang te stellen in de geschiedenis van de parochie en kwam tot de ontdekking dat de hofstede naast de pastorie, het Oosthof, in de dertiende eeuw bewoond was door de ridders van Roden. Karel de Flou had dit ridderhof niet kunnen identificeren en schreef in zijn *Woordenboek* : Rooden, een leengoed te Sint-Andries of te Snellegem. In het *Rijksarchief te Brugge*, in het fonds der abdij van Sint-Andries, ligt er een rijke verzameling van oorkonden die in de dertiende eeuw door de ridders van Roden werden uitgevaardigd. Het is in dit fonds dat onder meer de zes oorkonden berusten waarin er sprake is van *Weitkinus de Houthawa dictus custos*. Het stelsel *Versnaeyen-Serrure* heeft zich op deze oorkonden gesteund om het bestaan te bewijzen van een geslacht de Costere in de dertiende eeuw te Houtave in Maerlant.

De zes oorkonden werden immers afgeleverd tussen 3 januari 1236 en December 1252. Uit deze oorkonden werd echter nooit gehaald wat er uit te halen is. In deze oorkonden komt Weitkinus de Costere voor als een leenman van de ridder Gerardus van Roden. Het is niet te begrijpen dat men in de tijd van Versnaeyen-Serrure nooit heeft opgezocht wie deze ridder was en waar hij woonde. Dit was toch van het allergrootste belang. Uit deze oorkonden blijkt nog dat Weitkinus de Costere in betrekking stond met de ridder Willem van Maldegem. Ook daaraan werd geen aandacht geschonken. Met weinig moeite had men kunnen achterhalen dat de ridders van Roden nog in 1221 over het personaatsrecht beschikten van Houtave, dat Gerardus van Roden op het ridderhof te Snellegem woonde, en dat de ridder Willem van Maldegem gehuwd was met Margareta van Roden, de zuster van Gerardus. Deze gegevens zijn zo belangrijk in het kader van het Maerlant-probleem, dat ze niet hadden mogen worden verwaarloosd.

J. Van Mierlo spreekt van de oude hypothese van Karel Versnaeyen. De oude hypothese in het Maerlant-probleem is wel deze uit het begin der 19e eeuw, de hypothese van het Brielse Maerlant, de hypothese van Van Wijn. De voorstelling van Versnaeyen, die gesteund werd door Serrure, is in werkelijkheid de jongste hypothese, deze van het Zuienkerkse - van het Vlaamse Maerlant. Het was niet moeilijk, met de nieuwe gegevens die voor het grijpen lagen, haar heel wat nieuw en fris leven in te blazen. Ik had reeds de riddergeslachten opgezocht, die in de dertiende eeuw te Snellegem het Oosthof naast de pastorij hadden bewoond, toen ik inzage nam van een copie van een zeer oud obtuarium die in de pastorij berustte. Daarin las ik dat de ridder Gerardus en zijn vrouw Margareta een jaargetijde hadden gesticht op het huis van Jacobus Custos binnen het atrium van Snellegem. Deze Gerardus myles, dit wist ik reeds, kon niemand anders zijn dan de ridder Gerardus van Roden, gehuwd met Margareta van de Woestine, die in het midden van de dertiende eeuw op het Oosthof woonde. Toen legde ik de pen neder en dacht een ogenblik na : Weitkinus de Coster woonde te Houtave in het Maerlant — hij was een leenman van Gerardus van Roden — zou deze Jacobus custos niet te identificeren zijn met Jacob de Coster van Maerlant? Er waren zoveel contactpunten, dat ik besliste de zaak eens grondig te onderzoeken. Ik riep een kleine misdienaar en zegde hem : vraag eens aan de meester of er in de bibliotheek geen boek steekt over Jacob van Maerlant. Toen hij de pastorij verliet, vroeg ik hem : Wat zult gij aan de meester vragen? Ik kreeg tot antwoord : Ik zal aan de meester vragen of er in de bibliotheek geen boek steekt over de bende van Baekelant! Dit is nu tien jaar geleden. De wagen was

aan het rollen en nu pas kan ik overschouwen hoe een kleine toe-
valligheid veel stof heeft opgejaagd.

Prof. Van Mierlo heeft heel vernuftig gepoogd de nieuwe stel-
ling omver te werpen door een van de twee steunpilaren waarop ze
rustte te ondermijnen. *Aan het bestaan van het Brugse Maerlant*,
zo schreef hij, *zullen wij wel niet meer twijfelen*. Wij zijn het roe-
rend met hem eens. Hij heeft echter nooit het bestaan van een
geslacht De Costere in dit Maerlant aanvaard. Het is duidelijk, in-
dien er in de dertiende eeuw geen geslacht De Costere in het
Brugse Maerlant woonde, dan kan er nooit sprake zijn van een
Jacob de Costere van Maerlant.

Wat het Zuienkerkse Maerlant betreft, zoals Serrure het noem-
de, het werd zoals boven vermeld uitvoerig beschreven in « Ons
Heem ». Serrure identificeerde het Vlaamse Maerlant met Moer-
lant en beschreef dan ook het Zuienkerkse Maerlant als een moer-
rassig gebied. Alle literatuurhistorici hebben tot nu toe, Van Mier-
lo inbegrepen, het Maerlant in het Brugs Ambacht als een moeras-
sig gebied beschreven en Serrure gevolgd. Jonckbloet en Te Win-
kel hebben uit de bewering van Serrure het besluit getrokken dat
dit Maerlant onbewoonbaar was en er dus geen sprake kon zijn
van een Jacob de Coster van Maerlant : Het uitgangspunt van de
thesis Maerlant = moerassig gebied ligt dus bij Serrure. In 1861
had Karel Versnaeyen een oorkonde ontdekt waarin er sprake is
van « sessen ghemeten lands en ene line die ligghe in suenkercka
jn marlant ⁴. Serrure localiseerde zonder verder onderzoek deze
zes gemeten liggende in Marlant in het zuidwesten van Zuienkerke,
omdat deze hoek van Zuienkerke niet ver af ligt van de Meetkerkse
Moere en dus een geheel met Moere, Moerland, Mareland kon
vormen. Moere en Mare wordt echter in de streek rond Brugge
nooit met elkander verward, nu niet en vroeger niet. Ik heb het
zuidwesten van Zuienkerke doorlopen en nergens moerassige grond
ontdekt. Hoe was de toestand vroeger, in de dertiende eeuw? Ing.
Americkx, die het bodemkundig onderzoek leidde, schreef over het
zuiden en zuidwesten van Zuienkerke : De oude kleiplaatgronden
vormen in het Duinkerken I sublanschap uitgestrekte platen van
honderden hectaren vooral ten zuiden en ten westen van Zuien-
kerke. Deze gronden liggen... hoger dan de poelgronden. Ze wor-
den overwegend als weiland uitgebaat... ze laten ook akkerbouw
toe — de landbouwwaarde is er zeer hoog ⁵. Serrure heeft zich dus
totaal vergist, wanneer hij de zuidwestelijke kant van Zuienkerke

(4) R.A.Br., oork. nr 7430 bl., uitgegeven door de Koninklijke Vlaamse Academie,
1934, blz. 364 en 365.

(5) J. Americkx, Houtave, 22 E, tekst bij het kaartblad, blz. 50.

als een moerassig gebied heeft beschreven. Er is zelfs meer. Het Brugs archief in verband met Maerlant werd nooit grondig onderzocht. Dezelfde zes gemeten en een lijne liggende in Zuienkerke in Marlant worden in een latijnse oorkonde van hetzelfde jaar 1262 beschreven als volgt : *sex mensuras et unam linam terre sue que vocatur matlant (dit is Mallant, Marlant), jacentis in parochia de Suenkerke*⁶. Op de rugzijde van deze oorkonde heeft er een monnik van de abdij van Sint-Andries in de dertiende of veertiende eeuw een belangrijke notitie geschreven, die een nadere bepaling geeft van de plaats waar de zes gemeten lagen : de terra in Spicela. Spiesele was een hofstede die toebehoorde aan gezegde abdij. Volgens deze notitie lagen de zes gemeten in het *zuidoosten* van Zuienkerke.

En een tweede steunpilaar van de nieuwe voorstelling die Van Mierlo heeft gepoogd te ondermijnen? Woonde er een geslacht De Costere te Houtave in de dertiende eeuw? Ik heb deze vraag beantwoord in het artikel dat verscheen in *Ons Heem* in 1959 en er met een overvloed van materiaal bewezen dat er daar wel een geslacht De Costere woonde. Toen ik dit artikel naar Pater Maximilianus opzond, schreef hij mij terug : Ik denk dat Van Mierlo na lezing ervan in de hemel eens zal glimlachen en zeggen : *ego victus*.

Vóór enkele jaren was er slechts één Costersland gekend. In het Brugs archief heb ik er een tweede ontdekt en dit dan nog wel te Houtave, uit de dertiende eeuw en, *nota bene*, in de noordhoek van Houtave, die Mallant werd geheten. Dit tweede Costersland, zoals het eerste, behoorde niet toe aan de kerk en was dus geen kosterijland.

Vóór enkele jaren wist men niet waar het Mallant - Mellant - Marlant te Houtave lag — Uit het *Cartularium* van de Sint-Salvatorskerk van Brugge vernemen wij dat de noordhoek van Houtave Mallant heette. Vóór enkele jaren kende men maar één De Coster te Houtave uit de dertiende eeuw. Thans kennen wij er uit deze eeuw : Weitkinus De Coster - Ghiselinus De Coster - Jan De Coster - Heynric De Coster. Van Ghiselinus De Coster is het bepaald gekend dat hij op Strooien-Haan te Houtave in het Maerlant woonde. Te *Snellegem*, naast het ridderhof van de Heren van Roden werd er zelfs een Jacob de Coster ontdekt.

Zelfs de hofstede waarop het geslacht De Coster woonde is zo goed als teruggevonden. In een oorkonde van 1358 is er sprake van Jan Heynricx costers hofstede. Volgens deze oorkonde lag deze hof-

(6) R.A. Br., oork. nr 7429 bl.

stede in de noordhoek van Houtave, dus in de nabijheid van de twee Costerslanden, in het Maerlant⁷.

De basis van de nieuwe stelling staat dus vast en onaangeroerd. Van Mierlo heeft in de « Verslagen en Mededelingen van de Akademie » gepoogd, na de basis van de nieuwe voorstelling te hebben aangevallen, de nieuwe thesis te ontzenuwen door andere bezwaren die zouden oprijzen uit de werken van de dichter zelf. Hier bevinden wij ons natuurlijk op een gevaarlijk terrein. Wij zullen trachten deze bezwaren te weerleggen en volgen Van Mierlo op de voet.

I

« Daar is vooreerst het feit, aldus J. Van Mierlo, dat Maerlant bij onze dichter een bepaalde plaats moet zijn: een gemeente, een dorp, een gebucht, om het even: maar geen streek. Sprekende immers in zijn Spieghel Historiael van zijn Historie van Troyen verwijst Jacob de belangstellenden:

Ten Dietsche, dat wide es becant
Ende wi maecten te Merlant⁸.

Men kan nu wel zeggen: in Polderland, sprekende van een bepaald Polderland; in Kempenland, in Vlaanderland, enz. doch men zal niet zeggen te Polderland, te Kempenland, te Vlaanderland; en zo ook niet te Maerlant»⁹.

Niemand zal J. Van Mierlo tegenspreken waar hij schrijft: men zal niet zeggen: te Polderland, te Kempenland, te Vlaanderland¹⁰. Hieruit mag hij echter niet besluiten: zo ook niet te Maerlant. Het Vlaamse Maerlant mag immers niet op één lijn gesteld worden met

(7) In het obituarium van de Sint-Salvatorskerk moet Oosterbroek en niet Costerbroek worden gelezen. Voor Costersland - De Coster - zie Ons Heem, 1959, blz. 147-152.

(8) Spieg. Hist., I, II c 16 Vs 25.

(9) J. Van Mierlo, Verslagen en Mededelingen, Koninklijke Vlaamse Academie, 1952, blz. 59.

(10) J. Van Mierlo schrijft op de aangehaalde plaats dat in de Middeleeuwen het gebruik van *te* bij plaatsnamen beperkt bleef. Het Mnl. Wdb. schrijft bij *te* en *ter*: uitdrukking van de plaats waar iets is gebeurd, en voegt er aan toe: ook bij namen van landen — dat rike to Lotharingen — Albrecht, roghart (ruwaard) zu Holland — Ons ende onze nacomelingen graven te Hollant — Onzen voorzaten, graven ... te Hollant ende te Zeelant. Teirlinck citeert in zijn Toponymie van de Reinaert uit J. Cammaert: Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen, de volgende tekst: Te Sente Hubrechts te Bottelsteine xvij milen boven Coelne, te Westvale. Ik zie niet in waarom onze dichter niet had kunnen schrijven te Maerlant en daarmee het Brugse Maerlant bedoelen.

Polderland, Kempenland, Vlaanderland. Het was slechts een klein onderdeel van het Polderland, een zeer klein onderdeel van Vlaanderland. Maerlant was geen streek, het had slechts de omvang van een parochie, van een van de vele parochies waaruit het Brugs Ambacht bestond. Dat dit Maerlant over meer dan een parochie verdeeld lag, doet hier niets ter zake. Het was geen streek zoals Kempenland en Vlaanderland.

Dr. J. Van Mierlo schrijft verder : « *Waar is het bewijs dat Maerlant in 't Brugse Vrije een plaats was ; een dorp, een gebucht, een jeghenode zelfs, zoals het heette?* »

Het bewijs vindt men in het Cartularium van de Sint Salvatorskerk van Brugge. In de oorkonden aldaar uit de dertiende eeuw, is er meer dan eens spraak van Noordhoek Matlant (Mallant). De noordhoek van Houtave heette dus Matlant of Mallant, wat gelijk staat met Marlant. Mallant of Marlant was dus een jeghenode van Houtave.

In 1952 liet ik dr. Van Mierlo weten dat men in de dertiende eeuw schreef : « te » Moera in Houtave, en dat men dan ook kon schrijven : « te » Maerlant.

« *Zopas, aldus J. Van Mierlo in een brief van 19 sept. 1951, deelt E.H. Noterdaeme mij mede, dat hij een antwoord op dit eerste bezwaar meent te hebben gevonden. Hij heeft ontdekt dat men in 1250 te Houtave schreef : te Moera. Dan zou Moera een gebucht of jeghenode van Houtave zijn geweest. Meent E.H. Noterdaeme niet dat dit juist zijn stelling fataal zou kunnen worden? Het Maerlant, voor zover zich dit te Houtave uitstreckte en een gebucht van Houtave was, heette dus Moera, Moere, niet Maerlant* »¹¹.

Het kan gevaarlijk zijn een stelling in te nemen als men de toponymie van een dorp niet kent. J. Van Mierlo beweert dat Moere en Maerlant te Houtave identiek waren : *het Marlant heette dus Moere*. Welnu, de jeghenode Moere lag ten zuidoosten van Houtave, en de jeghenode Marlant ten noorden van de kerk. Marlant is te Houtave totaal te onderscheiden van Moere. Marlant werd er nooit Moere genaamd of omgekeerd. En daarmee loopt heel de bewijsvoering van J. Van Mierlo mank en stort het bezwaar dat hij inbracht uiteen.

Wij volgen J. Van Mierlo verder :

« *Doch gesteld zelfs dat er te Houtave een Maerlant bestond dat met « te » kon worden aangeduid, nog kon dit ons Maerlant niet zijn.*

(11) J. Van Mierlo, Verslagen, a.w., blz. 59.

« *De Spieghel Historiael* », waarin Jacob naar zijn « *Historie van Troyen* » verwijst, die hij « *maecte te Merlant* », was opgedragen aan Floris V. Deze nu kende wel Maerlant op het eiland Voorne, waar hij immers in zijn jeugd had verbleven. Kende hij wel een Maerlant in het Brugse Vrije? Zo moest hij « *dat wi maecten te Merlant* » wel in de eerste plaats begrijpen van het Voornse Maerlant ».

De « *Spieghel...* » was inderdaad opgedragen aan Floris V. Jacob van Maerlant echter schreef voor een brede lezerskring en Floris V hoefde niet àl de plaatsen te kennen die de dichter in zijn « *Spieghel...* » vermeldt. Kende hij de abdij van Vaucelles in Frankrijk? De dichter noemt deze abdij en verwijt meer dan een zaak aan de monniken van deze abdij. De lezers uit het Brugs Ambacht begrepen de zinspelingen die de dichter maakte: ze kenden deze monniken die in de tweede helft van de dertiende eeuw de moergronden opkochten in de omgeving van Damme (te Knokke, Westkapelle, Lapscheure, Moerkerke) en zich te Damme op de Korenmarkt hadden gevestigd. Wanneer Jacob de monniken — evenwel met een goede bedoeling — verweten had wat er verkeerd was in hun handelwijze, bedenkt hij zich een ogenblik, en denkt hij aan de ergernis die hij wellicht zou kunnen verwekken, en hij verontschuldigt zich:

Vergeef mi lieve lieden
Dat ic die waarheit bediede.

Die woorden waren niet bestemd voor Floris V maar voor zijn lezerskring uit Damme en omstreken.

Tot diezelfde lezerskring richt de dichter zich toen hij schreef:

Ende wi maecten te Merlant.
De verzen die dit vers voorafgaan zijn daar een duidelijk bewijs voor:

Die dat langhe wille lesen
Hoe die favelen van desen
Dat Walsch spreect entie poeten
Ghae daer wi hem sullen heten
Ten Dietsche dat wide es becant
Ende wi maecten te Merlant.

(*Spieghel I*², 16, 15 - 26)

Had de dichter zich rechtstreeks tot Floris gericht, dan zou de bewijsvoering van J. Van Mierlo inderdaad indruk kunnen maken. Maar nogmaals, de dichter richt zich niet tot hem, maar « *tot allen die dat langhe willen lesen* ». Daarmede valt de kracht van het bezwaar.

J. Van Mierlo dringt echter nog verder aan en schrijft : « *Verder waarom zou Jacob bijzonder vermelden. dat hij die « Historie » schreef te Maerlant, indien dit zijn geboortedorp was? Voor Floris V had zulk een detail niet de geringste betekenis. En zelfs voor onze dichter niet ; wat kwam het er op aan dat hij dit schreef te Snellegem of te Houtave-Maerlant?* »¹²

Indien de « Historie van Troyen » het enige werk was dat hij te Maerlant schreef, was dit niet het vermelden waard? En zelfs al zou hij er nog andere werken hebben geschreven, de dichter kan er op hebben gewezen dat de *Histoire* een van zijn jeugdwerken was, en dat hij dit werk niet had geschreven te Damme, doch te Maerlant, in zijn geboortedorp. J. Van Mierlo zelf schrijft dat de dichter zich zelfs niet kan weerhouden er toch met enige fierheid op te wijzen, dat hem dit werk heeft beroemd gemaakt. Met diezelfde fierheid wijst hij er op dat hij dit werk gemaakt heeft waar zijn wieg stond, te Maerlant. Ik zie niet in waarom de dichter, die reeds zoveel jaren te Damme woonde, wanneer hij zijn « Spieghel » schreef, voor zijn lezerskring uit het Brugs Ambacht niet het Maerlant kon vermelden waar hij de *Histoire* schreef die hem beroemd maakte, het Maerlant waarin zijn dichtersnaam voortleefde. En zouden wij de bal niet kunnen terugkaatsen en de vraag stellen : kende deze lezerskring wel het Maerlant op Voorne? Moest deze niet in « dat wi maecten te Merlant » in de eerste plaats aan het Vlaamse Maerlant in het Brugs Ambacht denken?

En hoe komt het dat de dichter, indien hij zijn *Historie* schreef te Maerlant bij Den Briel, geen opdrachtgever heeft gevonden te Voorne? De heren van Voorne zouden hem naar Maerlant hebben geroepen — hij zou er leermeester zijn geworden van de jonge Floris — en niemand van die Zeeuwse ridders zou hem hebben geholpen aan een bestelling? Hij moet zijn *Historie* schrijven voor de markt. Wanneer wij aannemen dat de ridders van Roden Snellegem hadden verlaten en de dichter naar zijn geboortedorp terugkeert kan men dit uitleggen en begrijpen. In het Brugs Ambacht kon de dichter verhoppen een lezerskring te vinden bij de ridders uit het Brugs Ambacht of bij het rijke patriciaat van Brugge en Damme. Hij kon het er wagen een werk te schrijven voor de markt, maar in het stadje of vissersdorp Maerlant?

(12) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 60.

II

In het tweede hoofdstuk van *Der Naturen Bloeme* beschrijft Jacob van Maerlant het leven van de muizen en van de ratten. De ratten, zo schrijft hij, vermenigvuldigen zich soms heel snel en verdwijnen ook plotseling allen samen, zonder dat men de dode ratten terugvindt :

v. 2948 Somwile segt men dat sie dien
 harde saen in groten partien
 Ende saen verderven si ghemeine ;
 Nochtan ne vint men groot no cleine
 Waer die dode henen varen
 In West Voorne te waren
 Ne mach gheene ratte leven

v. 2955 Dat seide hi diet heeft bescreven ¹³.

Een andere lezing die gewoonlijk gevolgd wordt : « Dat weet hi die dit hevet bescreven ».

De schrijvers van de geschiedenis van de middelnederlandse letterkunde hebben de laatste 150 jaren een bijzondere belangstelling betoond voor de verzen 2953-54-55. Ze moesten immers het bewijs leveren dat Jacob van Maerlant in Voorne, te Maerlant bij Den Briel had verbleven.

Nog onlangs schreef J. Van Mierlo, na deze verzen te hebben geciteerd :

« De kracht van ons argument ligt in dit laatste vers, omdat hieruit blijkt, dat onze dichter uit eigen persoonlijke ervaring spreekt : hij weet dat er in West-Voorne geen ratten mogen leven. Zulk een gans toevallige bijzonderheid veronderstelt wel een verblijf op Voorne. Men kan nu wel zeggen, dat Jacob dit op een of andere reis kan hebben vernomen. Maar hij heeft dit persoonlijk ervaren. De woorden : dit weet hi die ... laten hierover geen twijfel toe. Het is een ook te toevallige bijzonderheid om op een reis te horen, nog wel zó, dat men daarna kan verklaren dat men het voor zeker weet. De opmerking verraadt een bijzondere kennis van het eiland. Het Brielse Maerlant nu ligt juist in Voorne. En dit is hachelijk voor de stelling van een Maerlant in het Brugs Vrije. Het is dan ook wel op eigen ervaringen dat de dichter zinspeelt. Hij moet dus wel een tijd in Voorne hebben verbleven en dan wel te Maerlant. Zo valt geheel de stelling van een Vlaamse Maerlant, waarvan onze dichter afkomstig zou zijn » ¹⁴.

(13) L.M. Bormans, „*Der Naturen Bloeme*“, Brussel, 1857, I ; blz. 182-183.

(14) J. Van Mierlo, *Jacob die Coster van Maerlant* in „*Verlagen en Mededelingen Koninkl. Vlaamse Academie*“, januari 1952, blz. 62-63.

De schrijver hecht een buitengewoon belang aan v. 2955, vermits dit enkel vers geheel de stelling van een Vlaamse Maerlant niet enkel in 't gedrang brengt of doet wankelen, maar zelfs doet vallen. Ik sta in bewondering voor wat men uit één enkel vers kan halen. Tot vier maal toe verzekert J. Van Mierlo dat de dichter de bijzonderheid over de ratten uit eigen persoonlijke ervaring weet. Kon hij deze dan niet op een andere manier, langs een andere weg, zijn te weet gekomen, b.v. vernomen hebben van geloofwaardige getuigen?

Zelfs meer. J. Van Mierlo schrijft dat de dichter, hetgeen hij weet over de ratten in West-Voorne niet kan hebben vernomen op reis, omdat die bijzonderheid zo gans toevallig is dat ze een verblijf in Voorne, en dan in West-Voorne veronderstelt. Heeft de dichter ooit in West-Voorne verbleven? Het stadje Maerlant lag heel ver vandaar, in de noord-oosthoek van het eiland Oost-Voorne. Heeft hij op de twee eilanden gewoond? Op Oost-Voorne en op West-Voorne? (vermits hij de toevallige bijzonderheid over de ratten niet op reis kan hebben vernomen). Hoe lang heeft de dichter op West-Voorne gewoond en hoe heeft hij daar in zijn bestaan voorzien?

Ik vrees dat J. Van Mierlo tot het besluit is gekomen dat de dichter de bijzonderheid over de ratten weet uit eigen persoonlijke ervaring, omdat het vers 2953 het bewijs moet leveren dat de dichter in Voorne heeft gewoond — te Maerlant bij Den Briel. De vraag kan worden gesteld: heeft Jacob Van Maerlant zelf zoveel belang gehecht aan het nu vermaarde vers, en er de nadruk op willen leggen dat hij door persoonlijke ervaring weet hetgeen hij over de ratten mededeelt? Ik geloof het niet. Had de dichter slechts éénmaal, bij uitzondering deze uitdrukking gebruikt, dan zou er een uitzonderlijke betekenis kunnen aan worden gehecht. De dichter heeft echter dikwijls, toen hij iets mededeelde geschreven « dat weet ic wel — dat wetic sekerlijke », en nooit heeft men beweerd dat hij dit wist uit persoonlijke ervaring. Waarom dan slechts aan het vers 2953 die betekenis geven? Om er een argument van te maken ten voordele van het Brielse Maerlant?

In zijn *Spieghel Historiael* schrijft de dichter dat Priamus de eerste Frankische koning was, en dat deze de zoon was van Hectors' zoon Francio, en dat noemt hij « 't waerste, dat hi weet »¹⁵. De uitdrukking is ten minste zo sterk als « dat weet hi, die dit hevet gescreven », en toch weet hij dit niet door eigen ervaring.

In de Torec overwint Torec de ridder Sagremont. De dichter beschrijft het tweegevecht tussen Torec en deze ridder :

(15) Sp. Hist. III¹, 4.

- v. 3350 Doe quam Sagremont die here
 Utermatene sere verert :
 Hi waende te lange hebben gemert.
 Hi stac op Torec daer ter stont ;
 Ende Torec heefden daer gewont,
 Ende stakene so dat dors vel,
 In VII weken, *dat wetic wel*,
 Sone sal desen josterens lusten ¹⁶.

Zou men niet denken dat Jacob Van Maerlant het tweegevecht heeft bijgewoond, daar hij zo goed weet dat de verslagen ridder in de eerste zeven weken geen lust meer zal hebben om in het strijdperk te treden. Nogmaals, hij schrijft : « dat wetic wel », en toch weet hij het niet door eigen persoonlijke ervaring.

In zijn *Historie van Troyen* schrijft de dichter :

- v. 2596 Nu peinst : wandij dat hij miste
 Die goede man Jheronymus
 Ende ons loghene scrijft aldus?
 Neen hi, *dat wetic sekerlijke*,
 Om al dat goed van eertrijke
 Dit seggic vor Songheleerde diet.

De dichter kan op geen uitdrukkelijker wijze schrijven dat hij het voor zeker weet. Toch weet hij het niet uit eigen persoonlijke ervaring.

In zijn « *Der Naturen Bloeme* », het werk waarin het vers over West-Voorne voorkomt, gebruikt Jacob Van Maerlant hetzelfde toevoegsel dat hij reeds in de Torec heeft gebezigd :

- Een eghel hetet in duutscher tale
 In vlaemsch een herts *dat wetic wale* ¹⁷

Indien de dichter nooit had geschreven : dats waer, dats waerhede, dat weetic wale, dat weet ic sekerlijk, dat is het waerste dat ic weet, dan zou een uitzonderlijk belang kunnen worden gehecht aan dit ander toevoegsel : dat weet hi die dit hevet gescreven. Nu dit echter onder verschillende vormen in de werken van de dichter, zowel in zijn jeugdwerk als in zijn laatste groot werk voorkomt, is het niet te verantwoorden aan één van deze vindplaatsen een gans bijzondere betekenis en draagwijdte vast te hechten.

Hieruit volgt echter niet dat dit toevoegsel dient verlaagd te worden tot een gemeen stoplap en gerangschikt als een overbodigheid.

Pater Maximilianus heeft de literaire waarde van « *Sinte Franciscus leven* » zeer grondig onderzocht. Hij schrijft : « De zogenaamde stoplappen worden gewoonlijk bijgebracht om daarmee de

(16) Torec V., 3350-3357.

(17) Nat. Bl., III, v. 1769-1770.

zwakte der vertaling te bewijzen. Er zijn ongetwijfeld een aantal woorden die zo goed als alle betekenissen hebben verloren en uitsluitend dienen om het vers te vullen — of, en om in het rijm te voorzien. Maar de volkse stijl, waarin Van Maerlant schreef, streeft naar versterking van het accent, zowel van de zin als van het gevoel, spreekt met meer nadrukkelijkheid en verdraagt een omslachtiger wending dan ons modern vers. Geeft epische overvloedigheid, meer breedheid, logische overbodigheden geven meer volkse goedertierenheid. Ze ontbreken dan ook niet in de interpolaties, waar Van Maerlant niet door een tekst belemmerd wordt. Invoegsels als :

Nu zuldi horen hoet begon,
 Nu merct hier grote wonderliche,
 Nu merct die gelike des,
 Om dit dat ghiere of moget horen,
 Hier suldi wonder horen,

zoals die ook in de beste middelnederlandse gedichten als Van den Vos Reinaerde, Karel ende Elegast, Beatrijs e.a. voorkomen, vragen bijzondere aandacht. Andere als :

sonder waen, weit das wale, dit nes gene ghile, zonder
 zage, dats waer, dats waerhede,

geven meer klem aan de zin ».

Na nog een aantal invoegsels te hebben vermeld die ofwel de zin verbreden of de voorstelling verlevendigen, besluit de geleerde schrijver als volgt :

« Het wil ons voorkomen dat de denigrerende qualificatie « stoplappen » voor vele van deze toevoegsels, laat het zijn dat de rijmen naaste aanleiding waren, onjuist is. In de sterkst doorleefde gedeelten treft men ze aan. Ze ontbreken evenmin in de beste epische gedichten uit die tijd als « Beatrijs » en « Sinte Lutgart ». In de volkse toon waarin Van Maerlant schreef zijn ze meestal geen storend element, integendeel, ze intensiveren die ».

Er is ook nog een bijzonderheid die we niet stilzwijgend kunnen voorbijgaan. Vooral in « Der Naturen Bloeme » mag het toevoegsel « dats waer, dat wetic wale », niet als stopvers worden verlaagd. Nu eens schrijft de dichter :

« dat wetic wale, » dan eens :
 « na dat ict weet, » en nog verder :
 « Ic wane ment noemt die wedewale ».

Het is geen toeval dat de dichter deze verschillende uitdrukkingen gebruikt. Wanneer hij bijzonderheden over de dieren vermeldt, dan deelt hij ook mede in hoever hij daar zeker van is : hij laat weten dat hij er zeker van is of ook nog dat hij er zo over denkt, of nog dat hij het zo veronderstelt. De graden van zekerheid die

de dichter heeft over hetgeen hij schrijft worden in deze verschillende uitdrukkingen teruggevonden. Zo zal hij over de ratten in West-Voorne schrijven dat hij voor zeker weet dat er geen ratten mogen wonen. Van een gemeen stoplap of stopvers kan er hier dus geen spraak zijn. De dichter zegt dat hij zeker is van hetgeen hij schrijft, zoals hij het reeds had gezegd in verband met de egel. Hij zegt echter niet hoe hij dit te weet is gekomen. Hij zegt vooral niet dat hij dit weet uit eigen persoonlijke ervaring. De dichter kan een bijzonderheid in verband met de ratten van geloofwaardige getuigen hebben vernomen en voor « zeker » hebben aanvaard. J. Te Winkel schrijft dat Van Maerlant dikwijls berichten aannam op het gezag van iemand, op wiens waarheidsliefde hij volkomen vertrouwde¹⁸.

De vraag kan worden gesteld: was Jacob Van Maerlant te Damme in de gelegenheid bepaalde berichten en bijzonderheden over West-Voorne te vernemen?

DAMME, de abdij TER DOEST en WEST-VOORNE

De abdij Ter Doest lag op een uur afstand ten westen van Damme. De eerste abt van deze Cistercienserabdij was niemand minder dan Hacket, gewezen kanunnik en deken van het Sint-Donaaskapittel te Brugge. Wij kunnen aannemen dat het initiatief van de stichting van de abdij van hem uitging. Zijn zuster was gehuwd met de ridder van Lissewege, en zijn vader, de proost van het kapittel, was naar Lissewege gevlucht na de moord op Karel de Goede. De abdij Ter Doest werd op het grondgebied van deze parochie opgericht.

Hacket was monnik in de abdij Ter Duinen en werd in 1175 door Walter van Dikkebusch, abt van deze abdij, met 12 monniken naar Lissewege gezonden om het prioraat Ter Doest in te richten¹⁹. De jonge abdij bereikte in de dertiende eeuw haar hoogtepunt. Ze werd weldra zeer rijk en bezat uitgestrekte eigendommen in Vlaanderen, de Vier Ambachten, op Zuid-Beveland en op Voorne.

In het midden der twaalfde eeuw, met de H. Bernardus, deden de Cisterciensers of Bernardijnen hun intrede in Vlaanderen. In 1138 werd de abdij van Duinen bij Veurne in de orde opgenomen. Ze overtrof alle andere abdijen in het bedijken van polders en schorren. Met haar dochterklooster Ter Doest beheerste zij van

(18) Te Winkel, *Jacob Van Maerlant*, blz. 388.

(19) Reeds in 1160 schonk Floris, graaf van Holland, vrijheid van tol aan Ter Doest. Arch. Groot Seminarie Brugge, oork. nr 206.

boven Duinkerke af tot in Holland geheel de kust en de oevers van de Zeeuwse stromen. In korte tijd nam haar grondbezit op verbazende wijze toe²⁰.

De eerste en verstaafgelegen bezittingen van Ter Doest lagen in West-Voorne. De abdij Ter Duinen schonk ze in 1175 aan haar dochterabdij Ter Doest, om de bestaansmogelijkheden van de nieuwgestichte abdij te verzekeren.

Hoe was Ter Duinen in het bezit ervan gekomen?

Uit een bulle van Paus Alexander III, waardoor de bezittingen van de abdij werden bevestigd, blijkt dat de Duinenabdij reeds vóór 1165 in het bezit was van Bomene en land in West-Voorne :

« Insulam bomne totam cum decima. Terram in west-forn, quas castellana badaloga de Dixamuda in elemosinam vobis dedit »²¹.

De tekst komt uit het Cartularium van de Duinenabdij en werd opgenomen in het *Chronica et cart. de Dunis*²². Bomme werd er echter verknoeid tot Bonine. Karel De Flou, die het laatste werk heeft geconsulteerd, citeert het eiland Bonine. Hij dacht ten onrechte dat het langs de Vlaamse kust lag. Bomne is zonder twijfel te identificeren met het eiland Bommene in West-Voorne.

Uit de bulle van Alexander III blijkt dat Idesbaldus bij het uitvaardigen van het privilegie abt was van Ter Duinen. Alexander III was Paus van 1159 tot 1181 en Idesbaldus abt van 1155 tot 1167. De bulle van Paus Alexander III verscheen dus tussen 1159 en 1167, liefst rond 1165. Toen was Ter Duinen reeds in het bezit van de gemelde eigendommen, doch waarschijnlijk bezat ze deze slechts sedert enkele jaren, daar ze in de bulle op het einde van de reeks bezittingen van Ter Duinen voorkomen. Ze waren dus de laatste aangeworvene. Ze werden haar geschonken door Badaloga, de vrouw van de burggraaf van Diksmuide.

De schenkster heette Badaloga ; ze was een domicella en haar bezittingen lagen in West-Voorne. Dit alles wijst er op dat ze tot het geslacht van de heren van Voorne behoorde, en dat de betrekkingen tussen dit geslacht — tussen Voorne en Vlaanderen — zeer oud waren²³.

(20) E.P. Fruytier, *De bedijkingen door onze Vlaamsche abdijen ... in Zeeland*, in *Handelingen uit het vijfde Vlaams Philologencongres te Brugge*, Excelsior, 1922, bl. 224.

(21) Brugge, Arch. Groot Seminarie, Cart. nr 169.

(22) *Chronica et cart. de Dunis*, p. 261.

(23) Op 27 februari 1168 werd er te Brugge een verdrag gesloten tussen graaf Floris III en Filips, graaf van Vlaanderen. Het verdrag werd medeondertekend door Florentius de Vorne en Hugo. — Van Den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1866, I, nr 144.

In 1173 reist Floris van Voorne nogmaals naar Vlaanderen en bevindt hij zich te Ieper te midden van de Vlaamse ridders. *Ibidem*, nr. 145.

De schenking van Bomene en land in West-Voorne aan de abdij Ter Duinen is zeker te dateren vóór 1165. De abdij bleef er niet lang van in het bezit: ze schonk, zoals hoger gezegd, deze verstaafgelegen goederen in 1175 aan de abdij Ter Doest bij Damme. Vanaf het begin van haar bestaan heeft deze laatste dan ook hare blikken naar het verre noorden geworpen en er zich toegelegd op het bedijken van slikken en schorren. Ze werd er weldra zo om vermaard, dat de heren van Voorne haar hulp inriepen, wanneer ze in nood waren en de dijken bij overstroming begaven. In 1220 bekende Dirk van Voorne dat hij nooit de hulp van de monniken van Ter Doest tevergeefs had ingeroepen. In dit jaar deed Dirk van Voorne opnieuw beroep op Ter Doest. In 1214 werd de Vleerдам op Oost-Voorne door het zeewater doorbroken. Hierdoor liep de polder Middellant onder water. Pogingen werden aangewend om een nieuwe dijk aan te leggen, maar geen enkele dijk kon aan de druk van het water weerstaan. In deze uiterste nood riep Dirk van Voorne de monniken van Ter Doest ter hulp. Er was gevaar voor dat gans Oost-Voorne zou overstroomd worden, en dat het aan de zee zou moeten prijsgegeven worden. Dirk van Voorne erkent zelf hoe hopeloos de toestand was:

« cum totam terram dominii mei una maris facies occuparet et eterno perditionis periculo subesset, nec in aliquo saecularium spem recuperandi haberemus... »

Gans zijn heerschappij geleek een blanke zee en dit duurde reeds zes jaren lang... ze dreigde voor goed verloren te gaan... zonder de monniken was er geen uitkomst meer. Deze herstelden de dam in 1220 en kregen als beloning de polder Middellant in geschenk.

De dam brak echter in 1231 opnieuw door en Middellant ging voor goed verloren. Nooit meer zou Ter Doest de polder terugwinnen op de zee. De oorkonde van 1231 vermeldt uitdrukkelijk:

« cum ecclesia de Thosan grangiam quamdam valentem trecentas libras annuatim super omnem custum, que Middellant dicebatur, per maris insultum funditus amisisset, et duas alias grangias Hosthoc videlicet et Bomene, amittere formidans, vendere cogeretur... »²⁴.

De polder Middellant op Oost-Voorne in 1214 ondergelopen, in 1220 aan Ter Doest geschonken toen hij nog onder water stond en door Ter Doest op de zee gewonnen, liep dus opnieuw onder in 1231 en werd als volledig verloren beschouwd. In de archieven van Ter Doest is er na 1231 nooit meer spraak van de polder Middellant.

(24) De verkoop, in 1231 in 't zicht gesteld, werd uitgesteld.

Bleven dan nog over : de kloosterhoeven op de polder Oosthoek en op Bommene.

OOSTHOEK

De ligging van Oosthoek wordt betwist. H. Obreen situeert deze polder in West-Voorne²⁵. De abdij Ter Doest was reeds in Oosthoek doorgedrongen in 1220. In dit jaar wordt Oosthoek als bezit van Ter Doest vermeld²⁶.

Vandenbergher situeert Oosthoek in Oost-Voorne en steunt zich op de oorkonde van 1229 waaruit blijkt dat de polder Oosthoek paalde aan Vethoek²⁷. Hij leest in de oorkonde Vechoek en brengt dan deze naam in verband met Veechoek in Oost-Voorne.

Het feit echter dat Ter Doest Terram in West Forn in 1175 in bezit kreeg, en dit zonder tienden, in 1226 reeds in het bezit was van Oosthoek, en in 1226 de tienden van Oosthoek in Voorne verkrijgt²⁸, en later gans de Oosthoek, doet mij overhellen naar de zienswijze van Obreen²⁹.

BOMNE

De heerlijkheid Voorne was rond 1250 begrensd door « mare et Masam et Widela et Westerlech et Sonnemare et Scoudemarediep ». Het laatste liep ter plaatse van het Brouwershavense gat. Het eiland Bommene, dat reeds in 1165 als « insula Bomne » voorkomt, werd in de eerste helft van de dertiende eeuw gerekend tot de « terra de Somerlant », dus tot de heerlijkheid Voorne. Nadat het in het begin der 15e eeuw vastgedijkt werd aan Dreischor, werd het door voortgezette bedijking met Schouwen verenigd. In de 13e eeuw was de verbinding nog niet tot stand gebracht : Bomne lag toen nog in West-Voorne³⁰.

(25) Obreen, *Oorkondenboek Holland en Zeeland*.

(26) Archief Groot Seminarie Brugge, oork. nr 556.

(27) Vethoek. Zie F. Van de Putte, *Chronica et Cartularium de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 261.

(28) Arch. Groot Seminarie, Brugge, oork. nr 597.

(29) In 1226 werden de tienden van de „Hosthoc” door Dirk van Voorne aan Ter Doest toegezegd en in 1229 werd gans de polder „Oosthoc” door de abdij gekocht voor 200 marken Hollands geld :

« Ego, Henricus, Zelandiae castellanus et dominus de Vorne et Hugo frater meus, ac Hugo de Naldius et Bartholomeus frater ejus, nepotes mei et liberi eorum., notum facimus omnibus tam presentibus quam futuris, quod communi consilio et libera voluntate dedimus abbati et ecclesie de Thosan totam terram de Oosthoc cum omnibus pertinentibus suis infra dikum et extra... ». Arch. Groot Seminarie, Brugge, oork. nrs 597 en 627.

(30) Mr L.Ph.C. van den Bergh, 's Gravenhage, *Handboek der Middelnederlandse Geographie*, 1949, blz. 217-218 en Obreen, *Oorkondenboek Holland en Zeeland*, blz.

Bomme was, toen Jacob van Maerlant te Damme zijn « Der Naturen Bloeme » schreef, zoals de polder Oosthoek, nog in het bezit van Ter Doest. In 1314 immers verkeerde de abdij in grote geldnood : er werd beslist een deel van de goederen te gelde te maken. Onder de goederen die aangeduid werden om te worden verkocht komen Oosthoec en Bommenede in eerste aanmerking. Tot dit jaartal bleven ze beide onderhorig aan Ter Doest, tot de abdij ze afstond aan de heren van Voorne.

Toen Jacob van Maerlant schreef : « In West-Voorne te waer, ne mogen geen ratten leven », had de abdij Ter Doest waarschijnlijk geen bezittingen meer in Oost-Voorne. Middellant was inmiddels verloren gegaan en Oosthoec lag vermoedelijk in West-Voorne. Het is geen toeval dat Jacob van Maerlant juist West-Voorne en niet Oost-Voorne vermeldt. Wij kunnen gerust aannemen dat er in Oost-Voorne evengoed als in West-Voorne jacht werd gemaakt op de ratten, de eeuwige vijanden van de waterlanden. Ze vormden immers een gevaar voor de bedijkingen. In Oost-Voorne zowel als in West-Voorne mochten er geen ratten leven. Indien Jacob Van Maerlant nu te Maerlant bij Den Briel, in Oost-Voorne dus, had verbleven, waarom laat hij de gelegenheid er op te wijzen voorbijgaan, des te meer daar hij zijn werk aan een Zeeuw opdraagt. Maar neen, hij negeert Oost-Voorne en spreekt slechts van West-Voorne. — Waarom? Omdat Oost-Voorne hem niets zegt en dat hij slechts bijzonderheden kent over West-Voorne, waar de bezittingen lagen van Ter Doest.

Was hij te Damme in de gelegenheid iets over West-Voorne te vernemen? Wie twijfelt eraan? De schepen vaarden vanuit Damme voor rekening van Ter Doest heen en terug naar West-Voorne, waar de kloosterhoeven van de abdij lagen. De dichter heeft van de bemanning van deze vaartuigen of van de lekebroeders of monniken van Ter Doest vernomen dat er in West-Voorne jacht werd gemaakt op ratten. Te Damme en omstreken, waar in die eeuw ook aan inpolderingen werd gedaan en met dezelfde plaag van de ratten af te rekenen viel, scheen hem deze bijzonderheid interessant genoeg om ze aan zijn lezers mede te delen. Dat hij schrijft dat hij dit weet, heeft geen belang en bewijst niet dat hij te Maerlant bij Den Briel heeft gewoond. Had de dichter geschreven « In Oost-Voorne kunnen er geen ratten leven », dan had men Maerlant erbij kunnen betrekken. Maar zelfs dat niet. Oost-Voorne zegt

49. — Karel De Flou heeft in zijn Woordenboek der Toponymie Bomme niet kunnen identificeren. Hij vermeldt het eiland als Bonine insula en schrijft een vraagteken na beide woorden. Het gaat er wel om hetzelfde eiland, want hij verzendt naar dezelfde tekst in het Cartularium van de Duinenabdij. (Deel II, kol. 323). In Bomme heeft men Bonine gelezen, wat zeer goed uit te leggen is.

hem niets, Oost-Voorne waarin Maerlant lag.

Uit hetgeen voorafgaat kan men besluiten dat de vermelding van West-Voorne er veeleer een bewijs voor is dat de dichter nooit op Oost-Voorne, nooit te Maerlant heeft verbleven.

III

Vanellus, dats die vaneel ;
Een voghel wel bekend een deel ;
Een kivit heetet in Oostlant ³¹.

In het derde boek van « Der Naturen Bloeme » schreef Jacob van Maerlant dat de vaneel in Oostlant « kivit » geheten werd. Wij laten de andere lezingen « in Oest lant en in onse lant » terzijde.

J. Van Mierlo schrijft : « *Oostland of Oosterland was en is nog de polder, westelijk van Den Briel - Maerlant. Wel zegt onze dichter hier niet, dat hij dit uit eigen ervaring weet. Maar de vermelding van dit Oosterlant wijst bij hem toch weer op kennis van de streek om Maerlant in Voorne. Was hij daar nooit geweest, waarom zou hij opzettelijk verklaren, dat die vogel kivit heet in Oosterlant? Ook dit is wel een herinnering aan zijn verblijf te Maerlant* ».

Zal de kivit het uitbrengen?

J. Van Mierlo twijfelt er niet aan en schrijft « *de vermelding van de kievit is een herinnering aan zijn verblijf te Maerlant* ». Dit zou het kunnen zijn indien er slechts één Oosterlant was, waar de kievit thuis hoorde. Er zijn er echter meer. Er moet rekening worden gehouden met het feit dat wanneer in de 13e de Vlamingen — en Jacob van Maerlant was een Vlaming — Oostlant vernoemen, zij eerst en vooral aan Duitsland dachten. In het noorden van Duitsland nu heette de vaneel « kievit ». Wanneer de dichter te Damme schrijft : « Een kivit heetet in Oostlant », dan heeft hij aan dit land gedacht.

Het Middelnederlands Woordenboek heeft bij het woord Oosterlant : « Een oostelijk gelegen land. Het woord is in het Mnl. niet gevonden in de betekenis van het oosten, maar in die van het oostelijk van Nederland gelegen land, hetzelfde als ostlant.

Bij het woord Oostlant heeft het : 1. in het oosten gelegen land. 2. het ten oosten van Nederland gelegen land, Duitsland, het land der oostelijke naburen van de nederlanders in de middeleeuwen, doch vooral Noord-Duitsland, de kusten der Oostzee. Vgl. oosterland en oosterling.

(31) Der Naturen Bloeme, III, v. 3487-89.

Soms heeft Oostlant ook de betekenis van Hanze, de gezamenlijke Hansesteden, en behoren er ook steden in Nederland toe. In aanmerking staat er : Wat Maerlant bedoelt met Oostlant « een kievit hetet in Oostlant (and. var. in Oosten lant) is niet duidelijk. Dat met Oostlant bedoeld zou zijn Oosterlant bij Brielle is niet waarschijnlijk ».

Wij zijn het roerend eens met het Middelnederlands Woordenboek. Oostland betekent primair Noord-Duitsland, de kusten van de Oostzee. Langs deze kusten woonde de kievit. Als de dichter schrijft : Kievit heet het in Oostlant, dan ligt het voor de hand eerst en vooral aan Noord-Duitsland, aan de kusten van de Oostzee te denken.

Over Oostland kunnen we nog mededelen dat in de rekeningen van de stad Brugge van 1302-1303 voor het uitrusten van het krijgsvolk, de ridders van Zeeland vermeld worden, de Hollanders en ook de Oostheren of Duitse ridders.

(Rond Den Heerd, 1886, blz. 298).

En wie kent het Middelnederlandse lied niet :

« Naar Oostland willen we varen,
Daar is er een betere stee ».

In Vlaanderen heette de vanellus vaneel. Het Middelnederlands Woordenboek geeft een paar teksten waaruit blijkt dat die vogel er zo werd geheten, en dan nog wel te Gent (1337-1382) en te Brugge 1490 (Hallegeboden). Vaneel of kievit? Het woord kievit werd uit Neder-Duitsland over Friesland, Holland en Zeeland, naar Vlaanderen overgebracht.

Bij het woord kievit schrijft het Middelnederlands Woordenboek : Met Oostlant worden hier de oostelijke tongvallen bedoeld ; vgl. Oosterlingen en Oostzee, en Kil. « kievit, vanellus, capra, avis Teutonice dicta a sono vocis quam edit ». Teutonice dicta = In Duitsland geheten kievit.

Ik raadpleegde de Commissie voor onderzoek van het Nederlands Volkseigen en kreeg als antwoord dat het woord kievit in Neder-Saksen en langs de zee kust (denkt nu maar aan de Hansasteden waarmede Damme handel voerde) gebruikt werd, en vandaar naar onze streken werd overgeplant³².

Volgens de voorstanders van het Brielse Maerlant heette de vanellus in Oost-Voorne kievit. Waarom schreef de dichter niet :

Een kivit hetet in Maerlant.

Dit was nogmaals een prachtige gelegenheid om aan zijn verblijf te Maerlant te herinneren. Niets belette het hem. Waarom negeert

(32) Met verwijzing naar : *Woordenboek der Ned. Taal* (VII. 2827) en H. Suolathi, *Die deutschen Vogelnamen* (1909) p. 265.

hij het woord Maerlant en schreef hij Oostlant? Indien hij Maerlant had geschreven, dan was er geen spraak meer van dubbelzinnigheid. Niets belette het hem, want ook te Maerlant heette de vanellus kievit. Juist het feit dat hij het niet doet bewijst dat hij nooit in het Brielse Maerlant heeft verbleven. Zoals men Oost-Voorne had verwacht en niet West-Voorne, wanneer de dichter over de ratten schreef, zo was Maerlant hier gewent en niet Oostlant. De vermeldingen van West-Voorne en Oostland die door de voorstanders van het Brielse Maerlant werden uitgespeeld om hun voorstelling kracht bij te zetten zullen uiteindelijk, in plaats van hun thesis te versterken, haar veeleer verzwakken.

DAMME EN OOSTLAND

Jacob van Maerlant schrijft dus dat de vaneel in Oostlant « kivit » heet. Daaruit volgt niet dat hij dit weet uit eigen persoonlijke ervaring. Daaruit volgt niet dat hij in Oostland, in Duitsland heeft verbleven. Hij kan dit van geloofwaardige getuigen hebben vernomen. Nu stelt zich nogmaals de vraag : kon hij te Damme in betrekking komen met zulke getuigen?

De kooplieden uit de Hansasteden van het noorden van Duitsland, Oosterlingen genaamd, onderhielden drukke betrekkingen met Damme, de grote zeehaven in het westen van Europa. In de dertiende eeuw hadden ze er hun kantoren. In 1252 verkregen ze van Margareta van Constantinopel een gunstiger tolregeling, vervat in het « Toltarief van Damme » :

« Nos, Margareta Flandrie et Haynoie comitissa et ego filius ejus, comes Flandrie, notum facimus quod consilio nobilium et peritorum nostrorum super hoc habito, ex parte nostratum, per assensum Hermani, dicti Hoyre, civis Lubeccensis, nuncii specialis mercatorum imperii, habentis plenam potestatem per quarumdam civitatum ipsius imperii patentes litteras super hoc ex parte ipsorum communi assensu de theloneis de Dam et pertinentibus ejusdem ville et libertatibus pertinentibus ad eandem, pro commodo et communi utilitati nostri et universorum mercatorum predictorum et etiam aliorum extraneorum ordinavimus in hunc modum »³³.

Hierop volgt dan de « Tolregeling » die een buitengewoon merkwaardig document is waarin de vele handelsbetrekkingen tussen Damme en de Oosterlingen in het midden van de dertiende eeuw kunnen worden nagegaan.

Ook te Brugge hadden, toen Jacob zijn « Der Naturen Bloeme » schreef, de Oosterlingen zich reeds gevestigd.

(33) L.A. Warnkoënic, *Histoire de la Flandre*, 1836, T. II, blz. 444.

« Les marchands allemands (Oosterlingen), aldus A. Duclos, de diverses villes confidérées obtinrent leurs premiers privilèges à Bruges en 1252 et 1253 »³⁴.

Zij bouwden er hun Oosterlinghen Huus. Les « Oosterlinghen ou coopliden van den roomschen rike van der duutscher tonghe (1359) », sont cités comme établis à Bruges, dès le XIIIe siècle³⁵.

« De Oosterlingen kwamen naar Brugge, waar ze de produkten van de Oostzee kwamen uitwisselen tegen de Vlaamse lakens en de voortbrengselen uit de gebieden van de Middellandse Zee en de Atlantische Oceaan. De Duitsers kwamen naar Brugge langs de binnenwateren die de Scheldemonding in verbinding stelden met de Zuiderzee : het varen door de wilde zee werd zoveel mogelijk vermeden. In 1252-1253 kregen de Oosterlingen te Brugge hun voornaamste voorrechten : vaststelling van de tolrechten en stichting van een eigen stad : Hoeke. De onderhandelingen werden gevoerd door twee raadsleden van Hamburg en Lübeck, die handelden in naam van de « Koopliden van het Roomse Rijk ». Lübeck was het hoofd geworden van deze handelsvereniging. Ze was machtig geworden omdat ze de verbinding vormde tussen de Oostzee en het West-Duitsche gebied »³⁶.

Wij kunnen ons voorstellen dat Jacob van Maerlant, in gesprek langs de haven van Damme met die Oosterlingen, de Kievieten zag voorbijvliegen en neerstrijken in de weiden en dat de kooplieden er naar wijsden en zegden : Kievit — avis teutonica dicta Kievit. De dichter vond deze benaming, die de langgerekte schreeuw van de vogel nabootste — a sono vocis — zo leuk, dat hij in zijn « Der Naturen Bloeme » eraan herinnerde en schreef : « Kievit heet het in Oosterland ».

Brugge lag 5 km ten zuiden van Damme, en Hoeke 5 km ten noorden ervan. Juist in het midden van de dertiende eeuw was er een zeer drukke handel tussen Damme en de Oosterlingen, de kooplieden uit de Hansasteden van Duitsland. Jacob van Maerlant kwam te Damme zelf meer dan eens in betrekking met deze kooplieden. Van hen zal hij vernomen hebben dat de vaneel bij hen « Kievit » werd genoemd.

J. Van Mierlo schrijft : « *Was hij daar nooit geweest (te weten te Maerlant), waarom zou hij opzettelijk verklaren, dat die vogel Kievit heet in Oosterland? Hij moet dus, volgens J. Van Mierlo, een bijzondere reden hebben gehad om dit te vermelden, en die*

(34) A. Duclos, *Histoire de Bruges*, blz. 46.

(35) A. Duclos, *a.w.*, blz. 352.

(36) Dr. J. De Smet, *De Vlaamsche en de Duitsche Hanze, Gidsenbond, Brugge*, blz. 12 en verder, blz. 20 en 21 : *De Duitsche Hanze te Brugge*.

reden was dat hij dit uit persoonlijke ervaring wist »³⁷. Wij geven toe dat hij een bijzondere reden moet hebben gehad, maar daaruit volgt niet dat hij te Maerlant had verbleven³⁸.

JACOB VAN MAERLANT EN DE HOLLANDSE OPDRACHTGEVERS

We komen aan het laatste, misschien het gevaarlijkste bezwaar tegen de voorstelling dat het Vlaamse Maerlant in de naam van de dichter voortleeft.

*« De vele werken die Jacob voltooide voor Hollandse opdrachtgevers bewijzen voorzeker drukke betrekkingen met hen. Als kosten van Maerlant op Voorne kon hij in Holland zelf bekend zijn geraakt en al die bestellingen hebben ontvangen. Zijn betrekkingen met zovele Hollandse opdrachtgevers verklaren zich dus alleen ongedwongen op deze wijze »*³⁹.

Wanneer we de vele werken van de dichter nagaan dan vinden we er slechts drie die met zekerheid een Hollandse opdrachtgever hadden : Merlijn, Der Naturen Bloeme en de Spieghel Historiael. Drie is nog niet zo'n groot aantal. Vele werken van de dichter komen ten onrechte de reeks aanvullen. *« De Historie van Troyen heeft geen opdrachtgever »*, schrijft J. Van Mierlo, *« doch werd gemaakt te Merlant »*. Doch als dit Merlant nu eens het Vlaamse Merlant was?

« De Heimelichheit werd wel geschreven voor Floris V bij zijn meerderjarigheidsverklaring », — doch dit is loutere veronderstelling.

« Sint Franciscus werd geschreven voor de Minderbroeders te Utrecht », — doch die Minderbroeders die er hem om hadden verzocht waren Vlamingen uit het klooster van de Braamberg te Brugge, die naar Utrecht waren verplaatst.

(37) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 64.

(38) Het was niet uit eigen persoonlijke ervaring dat de dichter wist dat het onveilig was op zee en op de Rijn. Hij schrijft in Wapene Martijn :

v. 619 « Over see noch upten Rijn
620 Soudemen niemen ontliven ».

Hier zinspeelt de dichter zonder twijfel op de burchten en kastelen langsheen de boorden van de Rijn opgetrokken en van waaruit degenen die op de Rijn vaarden werden lastig gevallen, bestolen en vermoord.

v. 635 « Hierom bouwt men met veel spoed,
636 Burchten, versterkte steenen
637 Om velen te doen weenen ».

Ook deze bijzonderheid heeft hij van de Oosterlingen te Damme vernomen, zoals hij van hen had vernomen dat de vaneel er « kivit » heette.

(39) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 64.

J. Van Mierlo schrijft dat *Martijn* hoogstwaarschijnlijk een Hollander was :

« *Dat nu die Martijn die naar Utrecht trekt, een Hollander dus hoogstwaarschijnlijk, ooit met Jacob te Snellegem of te Damme zou hebben samengewoond, is zo goed als uitgesloten* »⁴⁰

In Martijn zien we bij voorkeur een Minderbroeder uit het klooster te Brugge. Jacob woonde te Damme en Martijn te Brugge. Martijn kan dus terecht schrijven, wanneer hij in het klooster te Utrecht verbleef :

« Jacob, du woens in den Dam
Ende ic t Utrecht ; dies ben ic gram
Dat wi dus zijn versceden »⁴¹.

Ik begrijp dan ook niet hoe J. Van Mierlo uit deze verzen het besluit kan trekken dat Jacob en Martijn hebben samengewoond te Maerlant bij Den Briel :

« *Dan te Maerlant op Voorne. En beiden kunnen om dezelfde reden uit hun dienst op Voorne zijn ontslagen geworden : bij de meerderjarigheidsverklaring van Floris V* »⁴².

Als men aan de verbeelding vrije teugel laat...

Er ligt geen enkel bewijs voorhanden dat Jacob en Martijn de leermeesters waren van de jonge Floris te Voorne⁴³. De jonge graaf verbleef bij zijn tante Aleyd, die einde maart 1258 voogdes werd. De voogdij werd haar ontnomen door Otto van Gelre na 22 januari 1263. — Aleyd verbleef dikwijls in Zeeland ; voornamelijk te Middelburg. (Arch. Groot Seminarie, Brugge, oork. 352). — Daarna woonde ze in Holland waar Floris voorlopig nog bij haar bleef. Het is te vermoeden dat Floris zijn kinderjaren in Middelburg heeft doorgebracht, wat dan ook zou uitleggen hoe de abt van de Onze-LieveVrouweabdij te Middelburg en geen ander abt, zelfs niet de abt van de Eekhout uit Brugge, de oorkonden ondertekent die Floris op 24 oktober 1268 te Brugge uitgaaf⁴⁴.

Floris V werd in 1254 geboren. Toen zijn vader, Willem II, stierf

(40) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 64.

(41) Dander Martijn (14-16).

(42) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 63-64.

(43) Aleyd werd « *tutrix Hollandiae et Zeelandiae* ». Otto II komt na Aleyd, sedert 1 februari 1263, als voogd voor. Na de slag aan de Vermouts-ee (22 januari 1263) trekt Otto Zeeland binnen, en wel naar Middelburg. Aleyd trekt weg of vlucht naar Holland, waar de jonge Floris nog voorlopig bij haar blijft. (zie H. Obreen, *Floris V*, 15-17). Hoe kan Jacob van Maerlant dan de leermeester zijn geweest van de jonge Floris. Deze laatste kwam niet naar het stadje Maerlant en Jacob was als koster van Maerlant (indien hij het ooit was) door zijn ambtsbezigheden zozeer aan dit plaatsje verbonden, dat hij het niet regelmatig verlaten kon om zich tot bij de jonge Floris als leermeester te begeven.

(44) Van den Bergh, *Okk. van Holland en Zeeland II*, nr 174 en nr 175.

— was hij amper 2 jaren oud en 4 jaren toen Floris De Voogd de dood vond in een steekspel te Antwerpen. Wanneer hij met zijn vaders zuster Aleyd, de weduwe van Jan van Avesnes, naar Holland vluchtte, was hij slechts negen jaren oud. Een kind van 9 jaren kon niet elke dag zijn verblijfplaats in Holland verlaten en Jacob in Oost-Voorne opzoeken.

Het is alles behalve zeker dat Martijn en Jacob te Maerlant op Voorne de leermeesters waren van de jonge Floris, en dat Martijn een hollander was.

Een Hollander?

Hoe komt het dan dat Jacob hem nooit in zijn werk iets van hun verblijf op Voorne in herinnering brengt? Maerlant - Den Briel - de Maas, worden er niet in vernoemd. Geen enkel toespel op Zeeland of Holland komt in zijn *Dander Martijn* voor. — De dichter vermeldt geen enkel detail over Voorne, terwijl hij integendeel het Zwin beschrijft, dat goud of zilver, staal of tin aanvoert⁴⁵. Een weinig verder schrijft de dichter :

v. 153 « Also vele als dieden mach een zant

154 Jeghen Cassenberch in vlaenderlant »⁴⁶.

De dichter kon even goed schrijven : tegen een druppel water in de Maas. Dat zou toch verwijzen naar hun verblijf te Maerlant. Maar nog eens, nergens een bijzonderheid over Voorne.

In *Dander Martijn* roept de dichter de hulp in van Sint Baaf :

« Also help mi sinte bave »⁴⁷.

De H. Bavo is de enige heilige die in *Dander Martijn* aanroepen wordt. Er moet toch een bijzondere reden zijn waarom de dichter deze heilige vermeldt. Die reden heeft men nog niet in Holland gevonden, noch in Voorne, noch te Utrecht. De H. Bavo was echter vanaf de 9e eeuw de patroon van Houtave, het geboortedorp van Jacob de Coster van Maerlant⁴⁸. Ook dit brengt ons naar Vlaanderen terug.

Jacob en Martijn hebben dus hoogstwaarschijnlijk nooit te Voorne samengewoond, en waren nooit de leermeesters van de jonge

(45) *Dander Martijn*, I, v. 8.

(46) *Ibidem*, v. 153-154. — De ridders van Roden onderhielden drukke betrekkingen met Sybilla van Waverijn en Lillers. Hun bezittingen in Houtave en Nieuwmunster hielden ze van haar in leen. De weg van Snellegem naar Lillers en Bethune (waar de heren van Dendermonde woonden) liep langsheen de Casselberg. Het is mogelijk dat de dichter Jacob, op een van zijn dienstreizen, de Casselberg in de verte heeft zien opduiken en dat deze op hem een geweldige indruk heeft gemaakt, dat dit eerste zicht van de hoogste berg in Vlaanderen de klerk uit het platte Brugse Ambacht diep heeft getroffen, zodat dit beeld hier nu bij hem opduikt.

(47) *Dander Martijn*, v. 143.

(48) J. Noterdaeme, *Het Oosthof en Houtave*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1956, blz. 107.

Floris. — De Heimelichheid werd dan ook niet voor Floris V geschreven.

J. Van Mierlo schrijft : « *De Heimelichheit werd wel geschreven voor Floris V bij zijn meerderjarigheidsverklaring* »⁴⁹

Deze bewering heeft geen vaste grond en is een loutere veronderstelling, die dan nog door de feiten wordt tegengesproken.

De *Lapidarijs*, de *Sompniarijs*, de *Torec* en de *Alexander* werden volgens de nieuwe chronologische orde van de werken van de dichter, zeker in Vlaanderen geschreven en hadden geen Hollandse opdrachtgever. Ten slotte komen hiervoor slechts drie werken in aanmerking : *Merlijn*, *Der Naturen Bloeme* en *Spiegel Historiae*.

De *Merlijn* werd geschreven ter ere van Albrecht, heer van Voorne. Hoe kwam Jacob in contact met de burggraaf van Zeeland? Hoe verkreeg hij deze bestelling?

Ten Noorden van de kerk van Houtave, te Mallant (Marlant) woonde het geslacht De Coster, waarvan Weitkinus de Coster, clericus te Houtawa, klerk van Houtave, in de eerste helft van de dertiende eeuw de voornaamste vertegenwoordiger was. Hij was een leenman van Gerardus van Roden, Heer van Snellegem, de jongere broeder van Radulfus van Roden, Heer van Melle. Indien de dichter van *Merlijn* Jacob de Coster heette, tot die familie de Coster van Maerlant behoorde, en klerk was van de ridder Gerardus van Roden, dan leveren de bestellingen van de *Torec* en van de *Alexander* geen moeilijkheden op. De *Torec* werd geschreven voor een van de ridders van Roden. Deze hadden vroeger in Engeland krijgsdienst verricht en er lenen van de koning verkregen. De *Alexander* werd geschreven voor Heila van Roden, die te Schelderode woonde en een bloedverwante was van zijn heren. De zoon van Radulfus heette Gerardus. Toen Jacob zijn *Alexander* schreef en zijn *Merlijn*, had Gerardus reeds zijn vader opgevolgd. Hij was gehuwd met Katarina van Gysaing, dochter van Jean IV, heer van Cysoing, een der vier paires van Vlaanderen⁵⁰. Albrecht van Voorne was de zoon van Hendrik, heer van Voorne, burggraaf van Zeeland. Deze laatste had reeds in 1231 een overeenkomst gesloten voor een huwelijk met een andere dochter van Jean IV van Gysaing⁵¹. Wij

(49) J. Van Mierlo, *a.w.*, blz. 64.

(50) Invent. Sommaire des Arch. Dép. France-Nord, I. B. 395 Carton. page 264. Het huwelijk blijkt uit de oork. nr 279, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bavon : Gerardus de Rodes miles et dilecta uxor mea Katherina... 1252.

(51) Ibidem, II. B. 1545 Carton. page 504.

Zie : Leuridan, *Les Sires de Cysoing et leur domaine féodal*, Roubaix, A. Reboux, 1898 : En 1226, Raoul, seigneur de Rodes, promettait à Jean de Cysoing de marier son fils aîné à Catherine, fille du dit Seigneur de Cysoing, et donnait pour caution de sa promesse Robert de Bethune, seigneur de Tenremonde.

Si ce mariage ne se faisait pas, il s'obligeait à payer 1000 marcs. (Chambre des Comptes à Lille - Inventaire Godefroy n° 435).

kunnen ons voorstellen dat Katarina van Gysoing de *Alexander* heeft doorgezonden naar haar zuster in Voorne. Op 15 oktober 1256 hadden de echtgenoten van de twee gezusters, Hendrik van Voorne en Gerardus van Roden, elkander ontmoet te Brussel en er het akkoord van Péronne ondertekend. De *Alexander* viel zeer in de smaak van de Heer van Voorne, des te meer daar de dichter in de *Alexander* optrad voor de vrije doorvaart van de Schelde, — het eeuwige twistpunt tussen Vlaanderen en Zeeland — de Vlamingen die aan het kasteel van Rupelmonde de Zeeuwse schepen praaiden uitscheldt voor rovers, en de hertog van Brabant er een verwijt van maakt dat hij het verdrag van Péronne niet stipt deed onderhouden. Hendrik van Voorne stond aan het hoofd van de afvaardiging van de Hollandse en Zeeuwse edellieden die in 1256 te Brussel dit verdrag hebben goedgekeurd. De houding van de dichter, die in de *Alexander* kordaat het standpunt van Zeeland had verdedigd, kon niet anders dan de aandacht van de burggraaf van Zeeland op zich vestigen.

Albrecht van Voorne volgde zijn vader op als burggraaf van Zeeland tussen 21 februari 1259 en 1 mei 1261. Zou het dan te verwonderen zijn dat de vrouw van Hendrik van Voorne aan haar zuster zou hebben gevraagd bij de klerk van de Heren van Roden, die de *Alexander* had gedicht, een werk te bestellen ter eer van haar zoon, Albrecht van Voorne, nu deze burggraaf van Zeeland was geworden? De dichter zelf was er op de hoogte van dat er een exemplaar van zijn *Alexander* was besteld geweest aan het hof van de Heren van Voorne en dat Albrecht van Voorne de *Alexander* reeds had gelezen en genoten vóór hij zijn *Merlijn* schreef. De klerk van de Heren van Roden maakte zich in de proloog aan Albrecht bekend en schrijft :

Jacob de coster van Merlant
 Dien ghi tevoren hebt bekant
 In des conincs Alexanders geesten.

Te voren hebt bekend, t.t.z. gij kent mij reeds omdat gij de *Alexander*, die ik heb gedicht, hebt gelezen.

Albrecht van Voorne was een zeer invloedrijk man en een der voornaamste edelen aan het hof van graaf Floris. Hij speelde een leidende rol in de regentschapsraad gedurende de minderjarigheid van de graaf. In 1266 aanvaardde Floris officieel de regering « bi rade des heren van Voorne... ende sommige ander heren vanden lande ».

En juillet 1231, Jean, de l'aveu de son fils aîné, promettait d'indemniser Robert, qui s'était rendu caution envers Henri de Vorne, chevalier, pour le mariage de sa fille avec le dit Henri (Chambre des Comptes de Lille, Inventaire Godefroy n° 543).

Nu Jacob van Maerlant was doorgedrongen tot in het hof van de heren van Voorne leveren de bestellingen van de andere twee werken geen moeilijkheden meer op. Zijn naam was gemaakt. De *Alexander* en de *Merlijn* hadden de aandacht van het hof op de dichter gevestigd. De weg voor nieuwe bestellingen was gebaad.

De ridder Jan II van Gistel heeft waarschijnlijk het *Leven van de H. Clara* bij Jacob van Maerlant besteld⁵². Zijn zoon, Jan III was gehuwd met Margareta van Durbuy, de zuster van de vrouw van Albrecht van Voorne, Catharina van Durbuy. Beide gezusters hadden hun aandeel in de tol te Damme, waar de dichter woonde. Catharina van Durbuy was, op zijn zachtst uitgedrukt, de vriendin van Floris V. Deze graaf was gehuwd met een dochter van Gwijde van Dampierre en kwam meer dan eens langs Damme naar Brugge, waar Floris de beroemde dichter kon vinden. Contactpunten zijn er genoeg. Het moet ons niet verwonderen dat Jacob de bestelling kreeg van de graaf van Holland.

«Der Naturen Bloeme» werd besteld door Nicolaas van Cats. Hij was de zoon van Gerolf van Cats, van wie het geweten is dat hij rechten bezat in de tol te Damme.

Nicolaas van Cats, was heer van Noord-Beveland, speelde een belangrijke rol in het leven van graaf Floris V. In 1278 was hij de voornaamste raadgever van de graaf.

Tot wie konden Nicolaas Van Cats en Floris V zich beter wenden dan tot de alom beroemde dichter van Damme. Zijn naam alleen stond borg voor de degelijkheid van zijn werk. De dichter hoefde zich niet naar Zeeland of Holland te begeven om daar een opdrachtgever te zoeken en in het gevele te komen van Zeeuwse of Hollandse ridders. Zij zelf kwamen naar Vlaanderen, naar Brugge en naar Damme. En daarmee valt ook het laatste bezwaar dat tegen de stelling van het Brugse Maerlant werd ingebracht. De drie bestellingen van de Hollandse opdrachtgevers verklaren zich ongedwongen zonder een verblijf van de dichter op Voorne.

V

MAERLANT BIJ DEN BRIEL of MAERLANT TE HOUTAVE?

Wij staan voor twee hypothesen : Jacob van Maerlant betekent : Jacob, koster te Maerlant, ofwel Jacob die heet de Coster, geboren te Maerlant. Er is geen enkel reden die dwingt de eerste hypo-

(52) J. Noterdaeme, *Jacob van Maerlant en het «Leven van de H. Clara»* in *Handelingen voor Geschiedenis (Emulatie)*, Brugge, 1958, blz. 97-114).

these te volgen, en geen enkel bezwaar tegen de tweede hypothese houdt stand. Het is logisch slechts dan het Brugse Maerlant af te schrijven, als het niet meer te verdedigen is. Er zijn bovendien nog andere uitzichten die er ons toe brengen de tweede veronderstelling te volgen. Zij brengt immers de oplossing van een reeks vragen die in het Maerlant-probleem waren opgerezen en waarop de eerste hypothese geen antwoord heeft gevonden.

Waarom denkt de dichter in zijn *Alexander* in de lof der vaderlandsliefde in de eerste plaats aan Brabant? Waarom stelt hij Brabant bovenaan? — Hij vermeldt eerst Brabant: *Die Brabantsoen prijst Brabant* — omdat zijn Heren doorgingen voor Brabantse ridders. Het land van Roden heette vroeger Brabantum. Gerardus van Roden en Hildegarde, zijn vrouw, schonken in 1214 vrijheid van tol aan de abdij van Sint-Baafs te Gent voor haar vier hofsteden in *Brabantia sitas, in terra nostra*, die lagen in Brabant, in onze heerlijkheid, in het land van Roden, te Houtem, Vlinderzele, Sualme en Gizenzele⁵³. Van Mierlo schrijft: De ridders van Roden zouden toch geen eigenlijke Brabanders zijn geweest en zo klopt de beschouwing van E.H. Noterdaeme niet juist⁵⁴. De ridders van Roden beschouwden zich in de dertiende eeuw (zie de oorkonde bovenaan) als Brabantse ridders. Het bezwaar van J. Van Mierlo heeft dan ook geen waarde.

Hoe komt het dat de dichter in zijn *Alexander* zijn eigen landgenoten, de Vlamingen, die het kasteel van Rupelmonde bezet hielden, uitscheldt voor rovers? Het antwoord ligt voor de hand. De ridders van Roden beschikten over de tol aan de Brabantbrugge te Gent en te Schelderode⁵⁵. Zij hadden er belang bij dat de vrije doorvaart op de Schelde niet werd verhinderd. Heila van Roden, die de *Alexander* bestelde, woonde te Schelderoden. De dichter verdedigt haar belangen. Wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

Waarom verwijt de dichter aan de hertog van Brabant dat hij niet kordaat optreedt te Rupelmonde, en waarom vernoemt hij nergens de gravin van Vlaanderen, die nochtans verantwoordelijk is voor de houding van de bezetting van het kasteel te Rupelmonde? De oude hypothese geeft op deze vraag geen antwoord. In de nieuwe hypothese ligt het antwoord voor de hand: de heren van Roden maakten deel uit van het hofpersoneel van de gravin. De dichter kon zijn heren bij haar niet in het gedrang brengen.

(53) Serrure, *Cartulaire de Saint-Bavon*, nr. 108, p. 88.

(54) *Verslagen en Mededelingen, a.w.*, blz. 55.

(55) A. Van Lokeren, *Chartes et Documents de l'abbaye de Saint-Pierre*, nr 460, p. 24.

De Torec werd, volgens de oude hypothese, te Maerlant bij Den Briel gedicht, dus na de Alexander. J. Van Mierlo schrijft echter : « *Om strijd werd van dit gedicht gezegd dat het Maerlant's zwakste werk is. Ik wil de echtheid nog niet loochenen op één voorwaarde dat de Torec zijn eerste werk is geweest* ». Zijn eerste werk? Dus gedicht vóór de Alexander, die zonder twijfel in Vlaanderen is ontstaan. Hoe kan de Torec dan te Maerlant bij Den Briel zijn gedicht? Hier staat men in de eerste hypothese voor een onoverkomelijke moeilijkheid. In de tweede voorstelling zijn er geen moeilijkheden : de Torec werd, volgens de nieuwe volgorde van de werken van de dichter, vóór de Alexander, dus in Vlaanderen, gedicht.

In Dander Martijn schrijft de dichter : Zo helpe mi Sinte Bave. Waarom neemt de dichter hier zijn toevlucht tot deze heilige? In de oude hypothese blijft men het antwoord schuldig. Het ligt nochtans voor de hand. De H. Bavo was in de dertiende eeuw en zelfs vroeger vóór deze eeuw, de patroonheilige van Houtave, de parochie waar Jacob de Coster geboren werd.

Hoe komt het dat de dichter een bestelling krijgt van de Heer van Voorne? Omdat hij te Maerlant bij Den Briel woonde, wordt er in de oude voorstelling geantwoord. Maar juist dat moet worden bewezen. Waarom is hij uitgeweken naar Voorne? Zal men nog beweren dat het was om politieke redenen? Waarom is hij na vijf of zes jaren teruggekeerd naar Vlaanderen? De familiebanden tussen de Van Rodens en de Van Voornes geven in de nieuwe hypothese een zeer aanvaardbare en ongedwongen uitleg voor de bestelling. De vrouw van Gerardus van Roden, Katarina van Gysoing was de zuster van de vrouw van Hendrik van Voorne⁵⁶. Katarina heeft de Alexander, waarin de dichter partij kiest voor het Zeelandse standpunt, aan haar zuster doorgegeven. De aandacht van de Heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, werd aldus getrokken op de klerk van de Heren van Roden, en hieruit volgde de bestelling van een werk « *Te eren den heer Aalabrechte, den heer van Vorne* ».

J. Van Mierlo schrijft : *Hoe jammer ook voor de theorie, dat onze dichter zich nergens eens ondubbelzinnig Jacob de Coster noemt, wat men toch zou mogen verwachten indien hij werkelijk zo heette ; maar ofwel eenvoudig Jacob en zo gewoonlijk ofwel soms Jacob van Maerlant, een enkel maal Jacob die coster van Merlant*⁵⁷. Zou dat argument niet soms een zwaard zijn dat langs twee zijden snijdt? Hoe jammer voor de oude theorie dat de dichter

(56) Zie boven.

(57) J. Van Mierlo, *Jacob die coster van Maerlant*, in *Wet. Tijd.*, 1955, 537.

zich geen enkel maal met zijn toenaam bekend maakt? Hij heette niet Van Maerlant. Welk was zijn eerste toenaam? In de nieuwe theorie heeft hij zich toch eenmaal met zijn toenaam bekend gemaakt — de eerste maal dat hij schreef voor een vreemde besteller. Het is te begrijpen dat hij het toen deed. In de oude theorie heeft hij nooit en nergens zijn toenaam vermeld.

Van Maerlant was Jacobs dichtersnaam. Normaal moeten wij in die naam de geboorteplaats van de dichter terugvinden. Indien hij de Coster heette, en geboren was in het Brugs Ambacht, te Malant of Marlant in Houtave, zijn er geen moeilijkheden. Jacob van Maerlant was niet geboren te Maerlant bij Den Briel. De voorstanders van het Brielse Maerlant voelen zich dan ook in het nauw gedreven, wanneer zij die naam moeten rechtvaardigen. Zij hebben er geen ander uitleg op gevonden, dan dat de dichter die naam heeft aangenomen omdat hij in het Brielse Maerlant roem had verworven. Nu het echter vaststaat dat hij daar bitter weinig kan hebben geschreven, valt ook deze verklaring weg.

Er is nog iets dat pleit tegen de veronderstelling dat de dichtersnaam aan het Brielse Maerlant zou zijn ontleend. Men heeft zich er reeds over verwonderd dat de dichter zich zijn gehele leven zou hebben genoemd naar een plaats waar hij slechts gedurende betrekkelijk korte tijd gewoond zou hebben⁵⁸. Deze verwondering kan nu alleen groter worden, wanneer men bedenkt dat de dichter op Voorne, waar hij blijkbaar relaties onder de hoogste standen had, dan ook onvermijdelijk het riddergeslacht Van Maerlant zou hebben leren kennen. Het is onaanvaardbaar dat de vreemdeling die slechts koster was, het zou hebben bestaan de eenmaal gebruikte ondubbelzinnige aanduiding de coster van merlant te laten vallen, om de naam van de ridders Van Maerlant aan te nemen. In het Brugs Ambacht daarentegen was er niets van deze aard dat hem in de weg stond zich Van Maerlant te noemen.

Deze verwondering kan slechts groter worden wanneer men bedenkt hoe weinig waarschijnlijk het is dat Jacob zich aan de Heer van Voorne zou hebben voorgesteld als koster van Maerlant. Wij kunnen aannemen dat de dichter zich zelf te Damme de naam Van Maerlant zou hebben gegeven, omdat hij te Maerlant roem zou hebben verworven. Wij kunnen echter niet aannemen dat hij tegenover de Heer van Voorne, in een werk door deze laatste besteld, zich zou hebben beroemd dat hij koster was te Maerlant. De machtige Heer van Voorne zou hem op een of andere wijze naar Voorne hebben laten komen, na het lezen van de Alexander,

(58) J. Van Mierlo, *Jacob, die coster van Maerlant*, in Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1952, 65.

waarin de dichter het standpunt van de Zeeuwen verdedigt, en deze machtige Heer zou hem niets anders hebben kunnen aanbieden dan het kosterschap in het kerkje Maerlant. Hem daaraan te herinneren zou als een kaakslag zijn geweest in het aangezicht van de burggraaf van Zeeland.

In zijn eerste werken noemt de dichter zich slechts Jacob. Onder die naam was hij in Vlaanderen genoeg bekend. Hij hoefde er zijn toenaam niet aan toe te voegen. Het is opvallend dat de dichter juist dan eerst zijn naam voluit schrijft, wanneer hij een vreemde opdrachtgever krijgt. Hij dringt nu in een veel breder lezerskring door. Hij duidt ook zijn toenaam en zijn geboorteplaats aan: *Ic Jacob de coster van Maerlant*. Doch zelfs dat zegt de Heer van Voorne niet genoeg. De dichter wil zich nog beter bekend maken. Hij zal er op wijzen dat hij de schrijver is van de Alexander. Hij weet dat Albrecht van Voorne de Alexander ter lezing heeft gekregen en hij schrijft hem: Gij kent mij reeds door de Alexander die ik heb gedicht:

« *dien gij tevoren hebt bekend in Alexanders geesten* ».

Indien hij koster te Maerlant was, was hij als dusdanig genoeg aan de Heren van Voorne bekend.

Er is dan nog ten slotte het onopgehelderd mysterie van de uitwijking van de dichter naar Voorne. Waarom heeft de dichter het Brugs Ambacht verlaten en is hij zo plots, na een verblijf van ten hoogste vijf à zes jaren in het Brielse Maerlant, naar zijn geboortestreek teruggekeerd? Een voldoende antwoord werd daarop nooit gegeven. Niemand zal thans nog beweren dat hij werd gedwongen Vlaanderen te verlaten, dat hij uit het land werd verbannen om politieke redenen, omdat hij partijganger was van de d'Avesnes. Hij deed het ook niet uit eigen vrije beweging. In de Alexander had hij de lof gezongen van zijn geboortestreek en bekend: *dat bi noit en vant also goet lant alse Bruxambocht*. Hij zou dan onmiddellijk na dat hij iemand die in de vreemde verblijft vergeleken had met een vogel die gevangen zit in een mute, in een vogelkooi, zich zelf hebben verloochend en zijn vaderland hebben verlaten om elders het zeker bescheiden ambt van koster uit te oefenen? Heeft Albrecht van Voorne hem hiertoe uitgenodigd? ook dat is niet waarschijnlijk. Albrecht had de Alexander gelezen en wist dus hoezeer de dichter van zijn geboortestreek hield. Zou hij hem dan naar Voorne hebben geroepen in het stadje Maerlant waar hij hem niets meer kon aanbieden dan het kosterschap, op gevaar af dat de dichter heimwee zou gevoelen naar zijn geboortestreek en zich te Maerlant niet zou gewennen? Albrecht van Voorne wist immers dat de dichter had geschreven:

Also mint die voghel dwout,
 Daer hi in hevet grote ghewout ;
 Al dademene in ene warme mute,
 Mach hi, hi vlieghet ute.

Is het uitwijken naar het Brielse Maerlant een mysterie gebleven, het terugkeren naar het Brugs Ambacht, en waarom juist naar Damme, is het eveneens. J. Van Mierlo voelde zich genoodzaakt te veronderstellen dat de dichter in het Brielse Maerlant in een ziekelijke toestand verkeerde, dat hij er leed aan een slepende ziekte, en dat daar de reden lag waarom hij Voorne vaarwel zegde. Er moest toch iets op worden gevonden. Hoe komt het dan dat de dichter juist te Maerlant een verbazende aktiviteit aan de dag legde? Zijn literaire bedrijvigheid was er ontzettend. In een zeer korte tijdspanne zou hij er een groot aantal werken hebben geschreven. Hij was er bovendien koster en leermeester van de jonge graaf. En dat alles in een ziekelijke toestand?

Al deze moeilijkheden vallen weg in de veronderstelling dat de dichter nooit het Brugs Ambacht heeft verlaten. De nieuwe theorie geeft ook een voldoende uitleg voor het feit dat de dichter zich te Damme heeft gevestigd⁵⁹. Ze stelt geen problemen. Is ze dan niet de meest logische?

In Wetensch. Tijdingen heeft zich een lang debat ontsponnen nopens de vraag of Jacob de Coster van Maerlant te vereenzelvigen is met Jacobus Custos uit het obituarium van Snellegem. Wij geven hier duidelijkheidshalve de volledige tekst van het obiit : Obiit Dominus geerardus Myles et Margareta uxor eius qui contulit pbro ij S. par. Custodi Xij d. par. sup. mansionem Jacobi Custodi(s) infra atrium. De ridder Gerardus van Roden en zijn vrouw Margareta van de Woestine hebben dus een jaargetijde gesticht, waarmede het huis belast werd waarin Jacobus Custos woonde. Dit huis stond binnen het atrium of kerkplein van Snellegem. De woorden Jacobus Custos kunnen worden vertaald door Jacob, de koster van de kerk, of ook nog door Jacob die heet de koster. Deze laatste vertaling zou ons brengen tot Jacob de Coster van Maerlant, zoals onze dichter zich noemt in de Merlijn.

Heel het debat stond los van de nieuwe theorie of wending van het Maerlant probleem. Deze stelt voorop dat de dichter behoorde tot de familie van Weitkinus de Coster, die in de eerste helft van de dertiende eeuw, in de noordhoek van Houtave woonde en een leenman was van Gerardus van Roden. Zij is niet vastgekoppeld

(59) J. Noterdaeme, *Bij het Maerlant-probleem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1958, blz. 52-59.

aan Jacobus Custos van het obituarium. Zij staat of valt niet met Jacobus Custos. Zij is er onafhankelijk van. Heel de discussie in Wet. Tijd. was dus van ondergeschikt belang voor wat betreft het Maerlant-probleem. Ze heeft zeer nuttige reacties verwekt, doch heeft de vraag niet opgelost: Was Jacobus custos koster of heette hij de coster? Woonde hij ja dan neen, op de 158 roeden ten oosten van de kerk waarop het huis stond, waarin lang vóór 1619 de kapelaan van de kerk woonde? Op deze twee vragen kon niet met zekerheid worden geantwoord. Zelfs het bestaan van een kapellanie in 1246 kon niet met zekerheid worden bewezen⁶⁰.

Kan er dan geen besluit worden getrokken uit de tekst van het obiit? Een feit staat vast: Jacobus custos woonde binnen het atrium. Hij behoorde dus tot de geestelijke stand. Een tweede vaststaand feit is dat er toen reeds een pastoor was te Snellegem. Het kan echter niet worden uitgemaakt of deze nog op de 158 roeden of reeds buiten het atrium woonde, op de plaats waar in 1478 de nieuwe pastorie stond en nog staat.

J. Van Cleemput heeft met een overvloedig materiaal de betekenis van het woordje *presbiter* in de dertiende eeuw uitgestippeld. Tegenover J. Van Mierlo heeft hij bewezen dat *presbiter* in het vermaarde obiit van het obituarium van Snellegem niet een willekeurig priester betekende, maar de pastoor van de parochie. Ieder, die met de 13de eeuwse diplomatische bronnen uit het graafschap Vlaanderen vertrouwd is, zal dit moeten beamen⁶¹. J. Van Mierlo kwam tot een verkeerde interpretatie, omdat hij vermoedde, dat er in de dertiende eeuw nog geen pastoor te Snellegem was. Hij schreef immers: *men kan geredelijk aannemen dat er zelfs reeds in 1246 een kapellanie te Snellegem was, maar zich tevens afvragen of het toen ook reeds een pastorie was.*, en verder: *waaruit ik eerder zou vermoeden dat Snellegem toen wel een kapellanie was, maar nog geen pastorie*⁶².

Nog geen pastorie? De kerk van Snellegem was een oude fiscuskerk, de moederkerk van vele kerken in het omliggende. Snellegem had reeds een pastoor in het Karolingisch tijdperk, en zelfs vroe-

(60) Het *registrum decimationis biennalis domino regi francorum concessa pro anno 1330-1331* geeft voor Snellegem een inkomen aan van 40 ponden. Dit was, zoals bij nader onderzoek is gebleken, het inkomen van de pastoor en niet dit van de kapelaan. Hieruit kan echter niet worden besloten dat er toen nog geen kapellanie bestond te Snellegem. Ook de koster van sommige parochies werden getaxeerd. Deze van Snellegem niet, omdat zijn inkomen te klein was. Om dezelfde reden viel de kapelaan van Snellegem wellicht buiten de taxatie. Wet. Tijd., J. Noterdaeme, *Jacob de Costere van Maerlant*, 1955, blz. 317.

(61) J. Van Cleemput, *Presbiter, Parochia, Parochus*, in Wet. Tijd., 1958, blz. 49-50.

(62) J. Van Mierlo, *Jacob die Coster van Maerlant*, in Wet. Tijd., 1955, blz. 355 en 356.

ger. Nog geen pastorie in de dertiende eeuw? Hier volgen de namen van enkele pastoors van Snellegem in deze eeuw.

In 1208 heette de pastoor van Snellegem : Lambertus. Er ontstond in dit jaar een geschil tussen de abdij van Sint-Andries en de pastoor van Snellegem. Beide maakten aanspraak op de tienden van de Bencebruch. De tienden werden toegewezen aan de abt van de abdij, omdat deze laatste sedert meer dan 40 jaar de H. Sacramenten aan de bewoners van de Bencebruch toediende ⁶³.

In 1221 heette de pastoor van Snellegem Robertus Herebrand. In 1221 tekent hij als getuige in een oorkonde : S. Roberti presbyteri de Snellegem ⁶⁴. In 1226 tekent hij : S. Roberti presbyteri de Snellegem ⁶⁵, en in 1229 : Hiis testibus... Sacerdote de Snellegem scil. Roberto Herebrando ⁶⁶.

In het dertiendeuws obituarium van de Sint-Salvatorskerk van Brugge komt het volgend obiit voor : Obiit Dnus Johes de Zerkeghem cur. de Snellegem qui contulit IV sol. ⁶⁷.

Het is meer dan een vermoeden dat, wanneer de ridders van Roden zich kwamen vestigen te Snellegem en het boerenhof, het Oosthof, omgevormd werd tot een ridderhof, de pastoor de oude gewis vervallen pastorie verlaten heeft en de ridders een nieuwe pastorie hebben gebouwd op dezelfde plaats waar ze in de vijftiende eeuw stond buiten het atrium onmiddellijk naast het ridderhof. De clericus Jacobus Custos kan in de oude pastorie binnen het atrium hebben gewoond. Deze zou dan de mansio zijn geweest binnen het kerkplein, waarop de last van de fondatie werd gelegd. Volstrekte zekerheid hierover is er echter niet.

Het is ook meer dan een vermoeden dat de clericus Jacobus die binnen het atrium woonde, *de coster* heette, des te meer daar iemand met die naam daar niet komt uit de lucht gevallen. Hij komt daar niet als een indringer. Hij is daar op zijn plaats. Hij is daar als verwacht. Hij past er wondergoed in het kader van Weitkinus de coster (van Maerlant), leenman van de ridder Gerardus van Roden, de Heer van Snellegem. Niemand zal beweren dat de interpretatie : Gerardus custos = Gerardus de coster, geforceerd is. Ze is ongedwongen en ze dringt zich bovenal op omdat ze ons een Jacob de coster van Maerlant geeft, waarin wij onze dichter kunnen terugvinden, een interpretatie die een oplossing brengt

(63) J. Noterdaeme, *De fiscus Snellegem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1957, blz. 82 en 83.

(64) R.A.Brugge, oork. nr 7073, bl.

(65) R.A.Brugge, oork. nr 7381, bl.

(66) Arch. Sint-Janshospitaal, Brugge, oork. nr 5 (4-1).

(67) R.A.Brugge, *Obituarium van de Sint-Salvatorskerk van circa 1260*, op 10 januari. *Découvertes*, nr 104.

voor een aantal duistere plaatsen in het Maerlant-probleem, die nooit werden opgehelderd.

Het vermoeden van J. Van Mierlo was dus niet gegrond en J. Van Cleemputte had gelijk toen hij beweerde dat presbiter in het obiit van Gerardus van Roden en van zijn vrouw Margareta van de Woestine door het woord pastoor moest worden vertaald.

J. Van Cleemputte had nogmaals gelijk toen hij in verband met hetzelfde obiit en de tekst « *super mansionem jacobī custodīs* » beweerde : dat men normaliter zou moeten verwachten : *supra mansionem Jacobi Custodīs hujus ecclesie*, indien met het woord *custos* de koster van de Snellegemse kerk zelf bedoeld was ⁶⁸.

In het obituarium van Snellegem komen de volgende teksten voor : Obiit Dns Zuenkins Dns de Zerkeghem *condam curatus istius ecclesie* — Obiit Dns Johis Slusius *pbri condam curati istius ecclesie* — Obiit Dns Walterus *curatus hujus ecclesie* a.o.d. MIIIC XXXIII — Obiit Theodoricus *Custos dti loci et ogeva... uxor qui contulit...*

Wanneer in het obituarium van Snellegem een eigenaam wordt vermeld gevolgd door *curatus* of *custos*, dan wordt daar altijd aan toegevoegd : *istius*, *hujus ecclesie* of *dicti loci*. Deze laatste twee woorden ontbreken in het obiit van Gerardus van Roden. Het is niet aan te nemen dat slechts deze tekst een uitzondering zou maken op de in het obituarium algemeen gevolgde regel. Normaliter moeten wij in de tekst lezen : op het huis van Jacob de coster en niet op het huis van Jacob die koster is. Het is aan de tegenpartij te bewijzen dat *custos* hier bij uitzondering de betekenis zou hebben van koster van de kerk. Dit normaliter wordt nog meer kracht bijgezet wanneer wij bedenken dat het er om gaat in het obiit het huis aan te duiden waarop de last van de fondatie wordt gelegd. Indien dit huis de kosterie was, dan kon dit huis ondubbelzinnig worden aangeduid door de woorden : *supra mansionem custodīs infra atrium*. Er is ten slotte nog het feit dat de koster van de kerk van Snellegem in 1478 buiten het atrium woonde. Het is aan de tegenpartij te bewijzen dat hij in de dertiende eeuw niet buiten maar binnen het atrium verbleef. Zolang dit bewijs niet is geleverd, is het normaal dat wij in de tekst lezen : op het huis waar Jacob, die heet de coster, woont.

Wij komen dan tot het volgend besluit : *Jacobus custos* woonde op het atrium, hij was een clericus en heette de coster. Er is geen

(68) J. Van Cleemput, *Jacobus Custos*, in *Wet. Tijd.*, 1955, blz. 414. Kerkarchief. Snellegem, *Obituarium*, folio 1 r - 11 v. - 6 r. - 7 r. Een zeer uitvoerige uiteenzetting van dit probleem en een beschrijving van het atrium te Snellegem verscheen in het *Heemkundig Tijdschrift : Het Brugs Ommeland*, 1961, nr 4.

enkele reden waarom wij hem niet zouden identificeren met onze dichter Jacob van Maerlant.

Wij willen er echter nogmaals op wijzen: de nieuwe voorstelling van het Maerlant-probleem ligt niet vastgebonden aan de Jacobus custos van het obituarium. Ze staat er volledig los van. J. Van Mierlo heeft niet ingezien dat ze stand houdt, zelfs als Jacob de coster van het obiit van Snellegem volledig uitgeschakeld wordt. Indien deze Jacobus niet onze Nederlandse dichter was, en niet tot de familie van Weitkinus de Coster behoorde, dan komt deze eer aan een ander clericus Jacobus de Coster van Maerlant toe. Nu wij echter een Jacobus de coster hebben ontdekt, en dat in de eerste helft van de dertiende eeuw, in een parochie die paalt aan Houtave, en dan nog op het ridderhof van de heren van Roden, is het meer dan logisch dat wij in deze clericus onze grote Middelnederlandse dichter begroeten.

De Franse Revolutie en de Bollandisten

door

E. PERSOONS

Tijdens de Franse Revolutie heeft men enkele malen gepoogd de *Acta Sanctorum* verder te doen verschijnen¹. In de Archives Nationales te Parijs vonden we in dit verband enkele documenten die hier in bijlage uitgegeven worden.

Toen het gerucht de ronde deed dat de kloosters in de vroegere Oostenrijkse Nederlanden zouden afgeschaft worden, richtten Leplat² en Lambrechts³ de aandacht van Bouteville⁴ op het belang van het werk van de Bollandisten⁵. Blijkbaar zonder veel gevolg. Ongeveer terzelfder tijd deed Abbé Gaspard-Michel Le Blond, die goed bekend was met de bibliotheken in de Nederlanden⁶, hetzelfde in een verslag voor het Institut de France. Hierdoor kreeg H. Grégoire belangstelling voor de zaak en op 30 thermidor an IV (7 aug. 1796) schrijft hij in dit verband aan de minister van binnenlandse zaken Bénézech⁷. Hij dringt erop aan dat de minister

(1) Zie hierover het meest recente werk: P. Peeters, *L'œuvre des Bollandistes*, 2e uitg., (Kon. Acad. v. België. Klasse der Letteren en der Morele en Staatkundige Wetenschappen. Verhandelingen, dl LIV, afl. 5), Brussel, 1961, p. 68-70. Hierin niet vermeld, maar nog steeds nuttig, is: P. Verhaegen, *Les Bollandistes en l'an IV de l'an République (1796)*, in *Precis historique*, 1892, p. 420-424.

(2) Josse Leplat (1732-1810), oud-professor in de rechten van de universiteit te Leuven, hevig voorstander van het Jozefisme. In 1796 verbleef hij te Brussel. Zie: Ch. Piot, Art. *Leplat (Josse)*, in *Biographie Nationale*, dl XI, 1890-1891; A. Verhaegen, *Les cinquante dernières années de l'université de Louvain*, Gent en Luik, 1884, p. 268.

(3) Charles Lambrechts (1753-1823), doctor in de rechten van de universiteit van Leuven, later daar rector. Toekomstig minister van justitie, senator en keizerlijk graaf. In 1796 was hij president van het centraal bestuur van het Dijle-departement. Dateert zijn vriendschap met Grégoire uit die jaren? A. Le Roy, Art. *Lambrechts (Charel-Joseph-Mathieu)*, in *Biographie Nationale*, dl XI, 1890-1891, kol. 210-216; J. Robinet, *Dictionnaire historique et biographique de la Révolution et de l'Empire (1789-1815)*, Parijs, s.d. (1898), dl II, p. 307-308.

(4) Louis-Ghislain Bouteville (1756-1821). Hij was van 21 dec. 1795 tot 15 febr. 1797 algemeen commissaris in de Verenigde Departementen. J. Robinet, *o.c.*, dl I, p. 263; E. Hubert, *Correspondance de Bouteville*, (Kon. Komm. voor Gesch. Reeks in-4°, dl 46), 2 dln, Brussel, 1929-1934.

(5) Orig. Brussel, Alg. Rijksarch., *Correspondentie Bouteville*, kart. 7.

(6) Hij was één van de vier commissarissen gezonden door de Commissie voor Openbaar Onderwijs om in de veroverde gebieden alle voorwerpen van kunsten en wetenschappen te gaan bijeenzoeken. J. Robinet, *o.c.*, dl II, p. 358.

(7) Over H. Grégoire (1750-1831), constitutioneel bisschop van Blois en één van de veelzijdigste figuren uit die tijd: J. Robinet, *o.c.*, dl II, p. 97-99; P. Pisani, Art. *Grégoire Henri*, in *Dictionnaire de théologie catholique*, dl XVI, 1920, kol.

maatregelen zou nemen om de handschriften van te Bollandisten te bewaren⁸. Welke de reactie van de minister is geweest, weten we niet.

Op 1 en 3 sept. 1796 werden de kloosters afgeschaft. Ook de bewoners van de abdij van Tongerlo, waar de Bollandisten sinds 1789 werkten, moesten het klooster verlaten. Op 25 fructidor an IV (11 sept. 1796) richt Grégoire zich tot Bouteville en hij vraagt hem ervoor te zorgen, dat de handschriften van de Bollandisten zouden bewaard blijven⁹. Enkele dagen later, op 2e jour complémentaire an IV (18 sept. 1796), schrijft Bouteville aan Debue « continueur des Bollandistes »¹⁰. Hij verzoekt de Jezuïet op 3 of 4 vendémiaire a.s. (24 of 25 sept. 1796) naar Brussel te komen om met hem de mogelijkheden van een voortzetting van het werk te bespreken¹¹. Waarschijnlijk bleef dit verzoek zonder gevolg.

Enkele maanden later meldt Grégoire aan de minister van binnenlandse zaken, dat de handschriften van de Bollandisten in 1794 bij de inval van de Fransen, gedeeltelijk overgebracht zijn naar Rotterdam en gedeeltelijk naar Amsterdam. Toen de Fransen de Verenigde Provinciën veroverden, meende men dat de kisten koopwaren bevatten en men had ze weggenomen. Men wist niet waar ze zich bevonden¹². De minister verzoekt dan Noël, gevlucht minister bij de Bataafse Republiek¹³, ter plaatse een onderzoek te willen instellen om de handschriften terug te vinden¹⁴. Deze antwoordt op 8 prairial an V (27 mei 1797), dat zijn opzoekingen naar de handschriften vruchteloos zijn gebleken. Wel is hij door Jeronimo de Bosch¹⁵ te weten gekomen dat het werk lang nog niet af was. De laatste medewerkers, Corn. Bye¹⁶, Jacp. Bye

1854-1863. Bénézech van 3 nov. 1795 tot 31 juli 1797 minister van binnenlandse zaken : R. D'Amat, Art. *Bénézech Pierre*, in *Dictionnaire de biographie Française*, dl. V, 1951, kol. 1407-1409.

(8) Cfr. Bijlage I.

(9) Orig. Brussel, Alg. Rijksarch., *Correspondentie Bouteville*, bundel 41; uitg.: E. Hubert, o.c., dl I, p. 506.

(10) J. De Bue (1728-Halle 1803), cfr. P. Peeters, o.c., p. 66-68; C. Sommervogel, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus*, dl. II, Parijs en Brussel, 1891, ko. 336.

(11) Kopie : Brussel, Alg. Rijksarch., *Korrespondentie Bouteville*, reg. CLXXX, fol. 228-229; uitgaven : P. Verhaegen, o.c., p. 422-423 en E. Hubert, o.c., p. 505-506.

(12) Cfr. Bijlage II.

(13) J. Baptiste Noël (1756-1841) : J. Robinet, o.c., p. 614.

(14) Cfr. Bijlage III.

(15) Jeronimo de Bosch (1740-1811), cfr. E. Zuidema, Art. *Bosch (J. de)*, in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, dl IV, 1918, kol. 235-239. Het vernoemde werk van de Bosch is : *Anthologie Graeca, cum versione latina H. Grotti*, 5 dln, 1795-1813 (laatste dl uitgeg. door D.J. Van Lennep).

(16) Corn. de Bye (1727-Weerde 1801) : P. Peeters, o.c., p. 57-61; C. Sommervogel, o.c., dl II, kol. 476-477.

en Jean Ghesquieri¹⁷ moeten nog in Brabant verblijven¹⁸.

Verdere gevens over deze eerste poging ontbreken. In 1801-1803 probeerde men het een tweede keer, maar met even weinig succes¹⁹.

BIJLAGEN

I

Parijs, 30 thermidor an IV (17 aug. 1796). Abbé Grégoire aan Bénézech, minister van binnenlandse zaken.

Permettez que j'appelle votre sollicitude sur les monumens des arts et les bibliothèques des monastères de la cy-devant Belgique et surtout sur la bibliothèque de Tongerlo²⁰, que je crois du département de la Dyle. C'est dans cette abbaye qu'ont été transportés tous les manuscrits destinés à compléter la collection des Bollandistes. Il ne faut pas considérer ce recueil comme uniquement ascétique, car il contient une imensité de pièces de l'histoire du moyen âge. J'ai ouï dire que la cy-devant Académie des Inscriptions avoit eu le projet d'extraire de cette collection ce qui étoit relatif à l'histoire de France et dernièrement dans une séance de l'Institut National, le cit. Le Blond dans un rapport appuya spécialement sur l'importance du recueil des Bollandistes. Je crois qu'il est très important de prendre des mesures pour assurer la conservation de ces manuscrits et ce soin est digne d'un minister qui s'intéresse au progrès des connaissances humaines.

Salut et fraternité,
Grégoire.

ORIGINEEL : Parijs, Arch. Nat., F¹⁷ 1276, doss. 13 (414).

(17) Jozef Ghesquière (1731-Essen 1802) : P. Peeters, *o.c.*, p. 51-58 ; C. Sommervogel, *o.c.*, dl III, 1892, kol. 1368-1377.

(18) Cfr. Bijlage IV.

(19) P. Peeters, *o.c.*, p. 69-70 ; A. Camus, *Voyage fait dans les départemens nouvellement réunis*, dl II, an XI (1803), p. 50-59 ; hiervan bestaat er nog een andere uitgave in één deel in-4°, onder de titel : *Rapport à l'Institut National, Classe de Littérature et Beaux-Arts, d'un voyage fait à la fin de l'an X, dans les départemens du Bas-Rhin, de la rive gauche de ce fleuve, de la Belgique, du Nord, du Pas-de-Calais, et de la Somme*, Parijs, Baudouin, pluviôse an XII (jan.-febr. 1803), p. 56-61.

(20) Nadat de Jezuïeten in 1773 afgeschaft waren, werkten de Bollandisten enkele jaren in het klooster Coudenberg te Brussel, dan in het Oud-Jezuïetenklooster in dezelfde stad en van 1789 tot 1796 in Tongerlo : P. Peeters, *o.c.*, p. 43-68.

II

Het schrijven van Grégoire is niet bewaard. We kennen de inhoud ervan door het rapport dat erover is gemaakt in het ministerie en dat hier volgt. In de rand is bijgevoegd : « Cette note est du représentant Grégoire, on peut écrire en conséquence une lettre du ministre au cit. Noël, auquel Grégoire doit avoir écrit ».

La collection des Bollandistes ne doit pas être considérée seulement comme un ouvrage ascétique, mais encore comme s'enfermant une très grande partie de l'histoire du 18e siècle et surtout du moyen âge. L'Académie des Inscriptions avoit eu le projet d'en extraire ce qui concerne l'histoire de France. Après la suppression des Jésuites, l'immense dépôt de manuscrits, destinés à ce grand ouvrage, avoit été transporté à l'abbaye de Tongerloos près Bruxelles. Tout ce qui devoit compléter le travail depuis octobre jusqu'à la fin de décembre étoit en ordre. A l'approche des Français en 1794, les manuscrits ont été envoyés dans des caisses partie à Rotterdam, partie à Amsterdam. Quand nos troupes ont occupé ce pays, on s'est imaginé que les caisses renfermoient des marchandises et elles ont été enlevés, sans qu'on sait jusqu'à présent ce qu'elles sont devenues. La perte est irréparable.

ORIGINEEL : Ibid., F¹⁷ 1276, doss. 13 (415).

III

Parijs, 29 floréal an V (19 mei 1797). De minister van binnenlandse zaken aan Noël.

Le cit. Grégoire, représentant du peuple, appelle, cit. ministre, ma sollicitude sur les manuscrits destinés à compléter la collection des Bollandistes. Il ne faut pas, selon lui, considérer ce recueil comme uniquement ascétique. Il contient une immensité de pièces relatives à l'histoire du 18e siècle et surtout du moyen âge. La cydevant Académie des Inscriptions avoit eu le projet d'en extraire ce qui étoit relatif à l'histoire de France.

Après la suppression des Jésuites le dépôt de ces manuscrits avoit été transporté à Tongerloos près Bruxelles ; A l'approches des Français en 1794 (V.S.), les manuscrits ont été envoyés dans des caisses partie à Rotterdam, partie à Amsterdam. Quand nos troupes ont occupés ces pays, on s'est imaginé que ces caisses renfermoient des marchandises et elles ont été enlevées.

Comme on ne sait par que cet enlèvement a été fait, et qu'il seroit néanmoins très important de connaître ce que sont devenus des matériaux précieux pour l'histoire, je vous invite, cit. ministre, à prendre sur les lieux tous les renseignemens propres à les faire retrouver. Une perte, comme l'observe le cit. Grégoire, qui vous en a écrit, n'intéresse pas seulement la France, mais tout le monde savant.

MINUUT : *Ibid.*, F¹⁷ 1276, doss. 3 (413).

IV

Den Haag, 8 prairial an V (27 mei 1797). Noël aan de minister.

Sur la demande du cit. Grégoire j'ai déjà commencé mes recherches concernant la collection des Bollandistes. Elles ont jusqu'à présent été infructueuses. Je n'ai trouvé personne à Rotterdam, qui pût ou voulût s'en occuper. Un savant distingué d'Amsterdam, Jérôme de Bosch, qui vient de donner une édition fort belle de l'anthologie avec la version inédite de Grotius, a eu la complaisance d'entrer dans mes vues et voici tous les renseignemens qu'il a obtenu jusqu'à présent. Le hasard lui a fait rencontrer un ancien Jésuite, qui a demeuré dans le monastère de Tongerlo. Il a su de lui que l'édition de ce volumineux ouvrage étoit très éloignée d'être en ordre et qu'il y manquait encore plusieurs tomes. Les derniers collaborateurs, qui s'y fussent livrés, étoient Corn. Bye, Jacq. Bye, et Jean Ghesquieri, qui demeurent encore dans le Brabant.

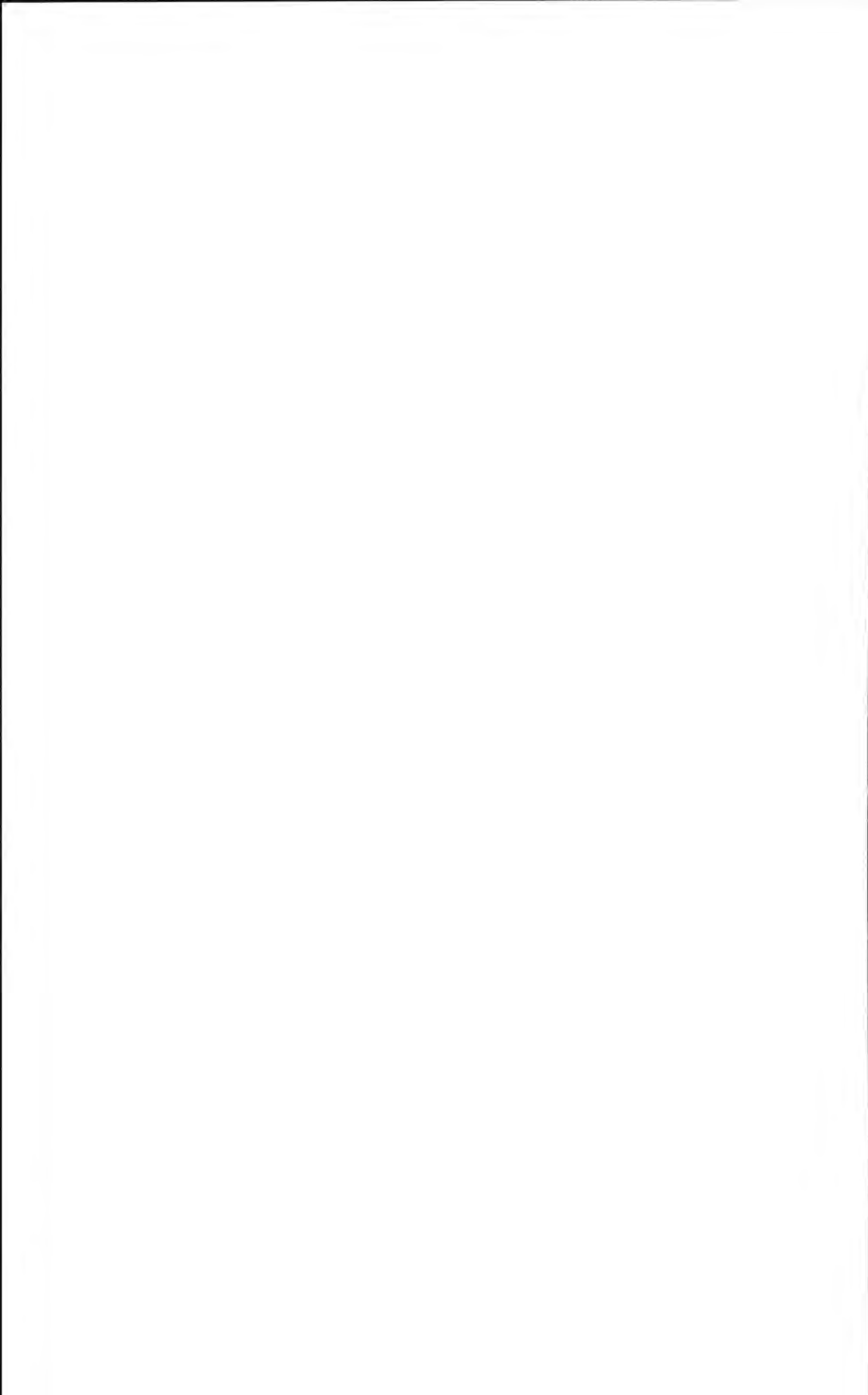
Le rapport paraît exact. Le catalogue du duc de la Vallière, t. 3, p. 90 cite les mêmes personnes, comme chargés de la rédaction du mois d'octobre²¹. Il semble donc qu'on pourrait chercher ces laborieux écrivains et les engager à continuer leurs veilles.

Quant à l'enlèvement des caisses, je n'ai pu me procurer encore aucun éclaircissement sur leur sort. Les premiers agens français qui sont venus ici, lors de l'entrée des troupes, tels que le commissaire-ordonnateur Boursier et l'agent de la marine seraient peut-être dans le cas d'en donner quelques indications. Je continuerai mes recherches et j'aurai l'honneur de vous en transmettre le résultat.

Salut et fraternité,
Noël.

ORIGINEEL : *Ibid.*, F¹⁷ 1276, doss. 3 (411).

(21) Bedoeld is *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le duc de la Vallière*, door G. De Bure, dl III, Parijs, 1783, p. 90.

Repertoriumvernieuwing bij de Antwerpse liefhebberskringen omstreeks 1900

door

Drs. C. TINDEMANS

Bij het onderzoek naar de evolutie van het theater gaat men doorgaans uit van het beroepstoneel, en iedereen begrijpt best waarom dat ook zo hoort. In Zuid-Nederland werd er totnogtoe op het gebied van de theatergeschiedenis der 19e eeuw enkel door H. Coopman Thzn en L. Monteyne iets gepresteerd maar deze twee bijdragen glijden nog te zeer af in het anecdotische en vermijden opvallend de systematische ordening van gegevens zodat ze beslist niet als wetenschappelijke-definitief kunnen worden beschouwd. Wie dan toch op de theatergeschiedenis wenst in te gaan, ontdekt werkprogrammatisch dat hij netjes van voorafaan beginnen mag en heeft ten tweede methodologisch uit te maken of er in het Zuidnederlandse beroepstoneel een evolutie, en uiteraard een andere dan alleen maar die der generaties, terug te vinden is. Als we de in kwantiteit overvloedige maar in kwaliteit schaarse tijdsdocumenten oppervlakkig bekijken, stellen we dadelijk vast dat het amateurstoneel een zeer grote bedrijvigheid kent. En de taak die ik me hier heb voorgenomen bestaat er dan ook uit deze oppervlakkigheid even te doorgronden waaruit dan zal kunnen blijken dat bepaalde factoren in het liefhebberstoneel op zijn minst een gelijkwaardige belangstelling verdienen als het beroepstoneel. Want alleen het professionele aspect van de gesubsidieerde Nederlandse Schouwburg van Antwerpen als scheidingsfactor erkennen, is het probleem verschuiven naar de commerciële verantwoording. En in 1895 is de toestand te Antwerpen zo dat er een theaterpolitiek wordt gevoerd door de bejaarde Sus van Doeselaer die op de massale toeloop is afgestemd, overigens verstaanbaar in een periode waarin een directeur, zij het met een steeds maar klimmende stadstoelage, toch nog steeds op eigen financieel risico speelt. Daarentegen blijven de interessante toneelkringen (en uiteraard wil ik het hier alleen over die maatschappijen hebben, die een vast publiek, een min of meer behoorlijke schouwburg en een, hoe vaag ook, herkenbare speelrichting aanwijzen) gevrijwaard van al te zakelijke bekommernissen, en vallen er dus wel algemene besluiten uit te trekken, waarvan de essentie, naast die van het beroepsto-

neel, stof oplevert voor de eigenlijke Zuidnederlandse theatergeschiedenis.

Vooropgesteld zij dat het verschil tussen het beroepstoneel en de amateursverenigingen gering is. Qua opleiding beschikken we in 1895 in Zuid-Nederland nog niet over een toneelschool. Wel is er vanaf 1870 (oprichting van het «Nederlandsch Tooneelverbond», met Max Roosees als lid van de raad van beheer), sprake van een toneelschool voor beide Nederlanden, maar als deze er dan in november 1874 komt, weigert men bij ons zijn talenten te laten «verhollandsen», mede door het feit dat na Roosees' ontslag J. de Geyter de vacante plaats niet heeft veroverd, waardoor het bilaterale enthousiasme merkkelijk verkoelt. Vanaf maart 1896 (stichting te Antwerpen van de «Zuid-Nederlandsche Tooneelbond») hangt er opnieuw een toneelschool in de lucht, dit keer uitsluitend voor Zuid-Nederland, maar ook dan leiden deze plannen tot niets. We moeten wachten tot het privé-initiatief van J.O. de Gruyter en Gust van Hecke te Gent («Gentsche Vereniging voor Tooneel- en Voordrachtkunst»), waaruit in 1911 de Gentse gemeenteraad een vaste school laat groeien. Wie voordien aan het toneel wou, moest terecht bij de declamatieleergangen aan de muziekconservatoria, waar het accent op het dilettaantisme bleef zonder aan een beroepsscholing te denken.

Als een leerling met succes deze declamatieklassen had doorlopen, bestond er uiterst zelden gelegenheid bij het beroepstoneel geëngageerd te raken. De aanvullingen en vernieuwingen der beroepsgezelschappen gebeurden meestal volgens een uitwisselingssysteem van stad tot stad. Het vaste emplooiinstelsel zorgde er bovendien voor dat er maar weinig nieuwe betrekkingen vrij kwamen. Indien dan toch, dan was het — belangrijk voor onze overeenkomst — doorgaans een door zijn optreden bij de liefhebberskringen reeds befaamd acteur die de voorrang kreeg op de piepjonge aspiranten. Binnen de eigenlijke liefhebberskringen bestond er trouwens nog een soort van hiërarchie, waar vooral de dames hun voordeel bij hadden. Wie zich door haar talent op de voorgrond had gespeeld, werd door de belangrijkste kringen, niet alleen van de stad zelf maar van zowat het hele Vlaamse land, aangeworven en zo evolueerde de bewuste dame van lokale ster tot full-time-beroepsamatrice. De steramateurs van het mannelijk geslacht reizen niet zo lustig over en weer, vooral omdat het aanbod groter is, maar ook zij treden heel vaak in verschillende kringen op, wat hun faam verhoogt en de kans op een later contract verstevtigt.

De homogeniteit inzake spelopvatting, regie (indien!) en ensemble komt daarbij natuurlijk in het gedrang. Maar eerder om psychologische redenen dan om primair-artistieke. De gelijkschakeling

qua opleiding is volledig, hoogstens is er een verschil vast te stellen in routine en ervaring. Men zou kunnen denken dat de beroeps-acteur door zijn vertrouwdheid met een scène van grotere afmetingen stijlesthethisch voorop lag. Toch is hiertegen in te brengen dat de grotere kringen ofwel de « Nederlandsche Schouwburg » huren op de vrije dagen ofwel over de El Bardo, Thalia of Alhambra-schouwburgen beschikken, waarvan de afmetingen wel kleiner, maar zeker fatsoenlijk zijn. Ook in de toneelpraktijk vallen vele eventuele verschillen weg. De handboeken voor de toneelspeelkunst (L. Krinkels, 1893, 1910², P.J. D'Hoedt, 1912) verklappen ons eveneens dat voor lichaamshoudingen, drapering, decorbouw en schermen enerzijds, grime, coiffure en kostumering anderzijds de liefhebbers gedrild worden uit buitenlandse handboeken voor het beroepstoneel.

Dus volkomen gelijkwaardig? Dat is ondanks het voorgaande niet te zeggen. De ongelijke krachtenverdeling bij vele kringen laat vermoeden dat het met de homogeniteit nog maar zozo is. Maar behalve gissingen kan ik op dit punt alleen maar de bijzonder grove fouten aanhalen die door een verslaggever, over wiens autoriteit we al evenmin iets naders weten, langs summiere verslagen in dag- en weekbladen worden vermeld. Het toneel is immers morsdood na elke opvoering. We beschikken nog niet over de moderne audio-visuele middelen, die latere vorsers moeten toelaten iets minder fantasierijk te oordelen.

Maar wel kennen we het repertorium. De dag- en weekbladen kondigen vaak ellenlange kolommen vertoningen aan en de grotere gezelschappen stichten alle vroeg of laat een ledenblad, waarin de superlatieven zich opstapelen. Al blijven deze bronnen uiteraard zeer onvolledig zowel als verdacht om de hele activiteit netjes te catalogeren, dan beschikken we toch wel over voldoende gegevens om ons in staat te stellen uitvoeriger op dit onderdeel in te gaan.

Behalve van het spelerspotentieel en de toestand der kassa, is de samenstelling van het amateursrepertorium hoofdzakelijk afhankelijk van twee factoren: het door een bepaald toneelstuk op het beroepstoneel behaalde succes of de premiezucht bij een première van een lokaal of bevriend auteur. Het eerste punt is verantwoordelijk voor de programmering van spektakelstukken, romantische melodrama's, volksdrama's al of niet bewerkt naar lokale omstandigheden met daarnaast af en toe eens een voornamelijk Duitse posse of saloncomédie. Deze reeks start bij Een beroemd proces, De twee wezen, Korporaal Simons, De kruiwagen van vader Martin, De bultenaar, De kleine Lord, De schoone buffetjuffer,

De laatste rid van een oudpostiljon, De man met het ijzeren masker en De zwarte dokter, met als leveranciers d'Ennery, Bourgeois, Féval en Dumanoir, en eindigt bij Het kosthuis Schöller, De dochters van Hasemann, Dr. Klaus, Ongeloovige Thomas, Köpnickersstraat, Mijn papa 't kamerlid, Groote stadslucht, De goudboer en De gevolgen van een leugen, waarvoor Ch. Birch-Pfeiffer, R. Kneisel, J. Rosen, Blumenthal en Kadelburg en/of von Schönthan, von Moser, L'Arronge en C. Laufs instaan.

De autochtone productie brengt meestal eenbedrijvige kluchten of blijspelen, die dan nog doorgaans als programma-aanvullende verstrooiingen worden geserveerd. Toch dringen omstreeks 1895 de de Tièrestukken ook op het amateursprogramma door. Maar het hoofdaccent ligt toch steeds op de luimigheid en het kolderachtige anecdotje, dat geen intellectuele inspanning van de toeschouwer en evenmin van de schrijver vergt.

Het gaat er nu precies om dat omstreeks 1895 de eerste tekens beginnen op te duiken dat een aantal toneelliefhebbers niet langer vrede nemen met deze gang der zaken. Voor Antwerpen is deze pioniershouding het luidruchtigst waar te nemen en het doordrijvendst vast te stellen bij « De Violier ». Sedert 1 nov. 1894 bezit deze toneelmaatschappij, waardige voortzetting van de oude rederijderskamer, een eigen maandblad, waarin hoofdredacteur A.D. Musschoot allereerst, M. Rudelsheim vervolgens er zich voor inzetten de leden naar een artistieker bedrijvigheid te manœuvreren. En wel met een dergelijke hardnekkigheid dat op nauwelijks drie seizoenen tijd de eerste tekens van radikale vernieuwing van het repertorium zijn vast te stellen, een tendens die zich vanaf 1898-1899 als kenmerk doorzet.

PROGRAMMA DE VIOLIER 1894-95

- N. Destanberg. Elena
- A. Slimbroeck-De Peuter. Het blinde kind
- A. Hendrixx. Achter 't slot
- F. Van Geert. De dochter van den muzikant
- N. De Tière. Elza
- H. Melis. Fredegonda
- F. van Westervoort. De brandwacht en zijn liefde
- + eenakters van A.D. Musschoot, J. Ducaju, H. Van Peene en P. van Langendonck

PROGRAMMA DE VIOLIER 1895-96

- P. Geiregat. Het strijkijzer
- N. de Tière. Liefdedruft
- H. Van Peene. Siska van Roozemaël
- De twee blinden

De koopman van Antwerpen

+ eenakters van P. van Langendonck, P. de Cort, A. Hendriks,
J. Bruylants. T. Dewit en F.J. Van den Branden

PROGRAMMA DE VIOLIER 1896-97

L. Lievevrouw-Coopman. Meisjesgrillen

A. Dandois. Arme Bertha

J. Bruylants sr. Fridolien

H. Daniels. Te vroeg gestorven

F. van Geert. De dochter van den muzikant

De kruiwagen van vader Martin

Kleine Jacques

De familie Rantzau

+ eenakters van Jac de Vos, H. Van Peene en F.J. Van den Branden

PROGRAMMA DE VIOLIER 1897-98

A. Daudet. Sapho

R. Vosz. Schuldig

N. de Tière. Vorstenplicht

N. de Tière. Elza

H. Van Peene. De violier

G. de Mey. Clown Kikajo

Robert en Bertrand.

In het nummer van 20 juli 1898 trekt M. Rudelsheim van leer tegen het gangbare repertorium. Deze man is voldoende belezen in de vreemde dramaturgie om met kracht van gezag te spreken. zij het dan nog binnen beperkte kring, en hij verwijst naar wat er sedert een 10tal jaren in het buitenland omgaat in het Théâtre libre, de Freie Bühne en de Independant Theatre Society, terwijl hij artistieke feuilletons brengt over zijn Meiningerverering. Hij betreurt dat van deze vernieuwers bij ons nog geen invloed te bespeuren valt. En stelt de vraag: « De oorzaak van dat alles? Gebrek aan kunstenaarsziel, diep doorzicht, liefde voor de taak, vereischte studie en wetenschap ». Natuurlijk is dit in de eerste plaats tegen het beroepstoneel gericht, maar het is kenschetsend dat enkele anonieme durvers in het nummer van 20 augustus de handschoen opnemen en kranig protesteren tegen het laatste programma van het seizoen, Robert en Bertrand. De kring verontschuldigt zich om financiële redenen en drukt op 5 oktober inderdaad een nieuwe koers. « De schouwburg en bijzonder groote toneelgezelschappen die de eerste konden en moesten zijn om aan de nieuwe moderne werken ingang te verschaffen, komen haast zonder uitzondering, meestal voor den dag met overbekende stukken, meer hun bijval bij een weinig-of-niet-nadenkende groote menigte

in 't oog houdend dan hunne verplichting tot medewerking van het in stand houden der voortbrengende krachten. Reeds meermaals wezen zij in « De Violier » op dit betreurenswaardig feit, en na langdurige onderhandelingen konden wij onze tooneelafdeeling overhalen een nieuwen weg te doen opgaan (...). De vruchten der kennismaking zullen zeker niet uitblijven, wellicht zal het een prikkel zijn, ook bij vele volkskringen, om voortaan af te zien van het opvoeren der draken ».

Het resultaat?

PROGRAMMA DE VIOLIER 1898-99

- N. de Tière. Liefdedrift
- L. Fulda. Het verloren paradijs
- G. Janssens. Boer Stansen
- G. Delattin. Zijne eer
- J. Echegaray. El Galeotto
- J. Roeland. Een liedje van moeder

PROGRAMMA DE VIOLIER 1899-1900

- L. Fulda. Het verloren paradijs
- H. Sudermann. Het ouderlijk huis
- A. Hennequin. De drie hoeden
- G. Delattin. Eene kokette
- J. Echegaray. El Galeotto
- + eenakters van I. Zonlicht, F. van Westervoort, L. Lievevrouw-Coopman en Jac de Vos

PROGRAMMA DE VIOLIER 1900-1901

- L. Tolstoj. De macht der duisternis
- G. de Mey. Veva
- L. Fulda. Het verloren paradijs
- W.G. Van Nouhuys. Eerloos
- G. Hauptmann. Eenzame menschen
- + een eenakter van Jac de Vos, regisseur Nederlandsche Schouwburg en sedert juli 1899 regisseur bij « De Violier »

PROGRAMMA DE VIOLIER 1901-02

- H. Heyermans. Op Hoop van Zegen
- H. Heyermans. Het zevende gebod
- C.A.J. Koos. Meineedig
- von Moser. Eindelijk

PROGRAMMA DE VIOLIER 1902-03

- J. Echegaray. El Galeotto
- P. Brooshooft. Zijn meisje komt uit
- F. Coppée. De viool van Cremona

- E. Pohl. De schoolrijdster
 L. Fulda. Het verloren paradijs
 E. Verhaeren. Het klooster

PROGRAMMA DE VIOLIER 1903-04

- J. van den Arend. De kerk aan zee
 F. Coppée. De viool van Cremona
 H. Heyermans. Ora et labora

PROGRAMMA DE VIOLIER 1904-04

- H. Sudermann. Sodoma's ondergang
 A. Daudet. Sapho.

Helemaal verrassend kan men deze koerswisseling niet noemen. De dingen hingen sedert jaren in de lucht. Maar het is de verdienste van « De Violier » de eerste stoot of toch de definitieve te hebben gegeven. De oorzaak lijkt me een combinatie te zijn van een heleboel factoren: de Shakespearetraditie die stilaan te Antwerpen was ontstaan, de gastbeurten van vreemde troepen, de actie van de « Zuidnederlandsche Tooneelbond », literaire verlangens van maand- of weekbladen en van individuele leden die iets te vertellen hadden in de programmatie, en de stimulans die sedert 1890 uitging van de Lyrische Schouwburg, onder de leiding van Edward Keurvels.

De Shakespearetraditie ontstond te Antwerpen, als we afzien van een eerste gastbeurt van Ernesto Rossi in 1876, op 24 september 1884 toen Josephine de Groot en Jan Dilis voor diens benefiet « Romeo en Julia » opvoerden. In 1886 volgde « Hamlet », in 1887 « De koopman van Venetië », in mei 1888 was er een volle maand Meininger Hoftheater, in 1891 « Othello », in mei 1891 een nieuwe toernee van Ernesto Rossi, en tussenin geregelde gastbeurten van de beide Coquelins, Mounet-Sully en Henry Krauss. Al kunnen we moeilijk beweren dat deze opvoeringen de hoogtepunten der seizoenen uitmaakten, dan was het toch telkens een extrabeurt waarvoor de toneelblaadjes een bijzondere aandacht vroegen.

Vóór 1895 zijn de vreemde troepen nog niet zo vaak te gast.

- 1894 Théâtre de l'Œuvre (Lugné-Poë). H. Ibsen. Un ennemi du peuple
 1896 Théâtre Antoine. G. Hauptmann. Les tisserands
 1897 Nederlandsche Toneelvereniging. H. Ibsen. J.G. Borkmann
 1893 Tivoli, Rotterdam: Van Nouhuys. Het goudvischje
 Théâtre Antoine, met een serie naturalistische schetsen
 1898 Nederlandsche Tooneelisten van Gent. E. Zola. Thérèse Raquin

Dit dateert dus van vóór de gewichtige stap van « De Violier ». Maar na 1898 gaat deze stroom van vertoningen in sterkere regelmaat door, waardoor niet alleen de verdere werking van « De Violier » maar ook van een serie andere kringen wordt beïnvloed.

- 1899 Krefelder Stadttheater. H. Sudermann. Glück im Winkel
Nederlandsche Toneelvereniging. H. Heyermans. Ghetto
- 1900 Krefelder Stadttheater. M. Halbe. Jugend
Dr. Heine-Ensemble, Leipzig. H. Ibsen. Wenn wir Toten erwachen
Tournée Jossot. H. Becque. La Parisienne
Agnes Sorma. G. Hauptmann. Die versunkene Glocke
- 1901 Tournée Baret. H. Ibsen. Les revenants
Krefelder Stadttheater. O. Ernst. Flachsmann als Erzieher
Krefelder Stadttheater. B. Björnson. Über unsere Kraft
Les étoiles parisiennes. A. Capus. La veine
Dr. Heine-Ensemble, Leipzig. H. Ibsen. Gespenster
Van Eysden, Rotterdam, B. Björnson. Svava.
- 1902 Théâtre du Parc, Brussel. E. Brioux. Les avariés
Fritz Bouwmeester. Perez Galdoz. Electra
Dr. Heine-Ensemble. O.E. Hartleben. Die sittliche Forderung
Dr. Heine-Ensemble. H. Sudermann. Es lebe dat Leben
Tournée Buisson. E. Brioux. Les avariés
- 1903 Ibsentheater Berlin (G. Lindemann). d'Annunzio. Die tote Stadt
Ibsentheater Berlin. M. Dreyer. Winterschlaf
Troep Simon (Minard, Gent). E. Brioux. L'école des belles-mères
Troep Simon. E. Brioux. Blanchette
Fritz Bouwmeester. Ph. Langmann. Bartold Turaser
Fritz Bouwmeester. H. Sudermann. Magda
- 1904 Kölner Stadttheater. O. Wilde. Salome
Comédie française. P. Hervieu. Dédale.
Théâtre Molière. Brussel. G. Ancey. Ces Messieurs
Comédie française. E. Brioux. La robe rouge
Comédie française. O. Mirbeau. Les affaires sont les affaires
Tournée Daman. E. Brioux. Maternité
Henri de Vries. H. Heyermans. Brand in de Jonge Jan
Comédie française. M. Donnay. Le retour de Jérusalem
Tournée Birnbaum. H. Heyermans. Ghetto
Tournée Doria. G. Ancey. Ces Messieurs
- 1905 Elberfelder Stadttheater. M. Halbe. Der Strom
Théâtre Molière, Brussel. Perez Galdoz. Electra
Meininger Hoftheater. H. Ibsen. Gespenster

De « Zuid-Nederlandsche Tooneelbond » stelt zich sedert maart 1896 tot doel het Antwerps publiek hoger toneelpeil te bezorgen. Aanvankelijk moeten ze daartoe hun toevlucht nemen tot vreemde

troepen, maar ze slagen er daarna toch ook in de Nederlandsche Schouwburg tot een extraïnspanning te dwingen, tot in 1902 de actie begint te verflauwen.

- 1897 Nederlandsche Tooneelvereniging. H. Ibsen. John Gabriel Borkmann
Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen. H. Ibsen. Nora
- 1898 Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen. H. Melis. Koning Hagen
- 1899 Nederlandsche Tooneelvereniging. H. Heyermans. Ghetto
Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen. H. Sudermann. De eer
- 1901 Van Eysden, Rotterdam. Reuling. Wat boven alles gaat
Van Eysden. B. Björnson. Svava of een handschoen
- 1902 Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen. H. Heyermans. Op hoop van zegen.

In de meest diverse maandbladen («Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle», «De Vlaamsche School», «De Toekomst») verschijnen sedert 1890 geregeld recensies of uitvoerige besprekingen van buitenlandse moderne toneelliteratuur van de hand van zo uiteenlopende temperamenten als Pol de Mont, F. Van Cuyck, Julius Pee en Pieter Tack waarvan de voornaamste poging toch ligt in een modernistisch blad, «Ons Tooneel», (1890), onder redactie van het zo heterogene trio A. Vermeylen, E. de Bom en L. Krinkels, dat echter slechts 19 nummers kent. De echo's hiervan vinden we in het Violierblad terug in de bijdragen van A. Cornette, A.D. Musschoot, M. Rudelsheim, P. Tack en J. Bruylants jr.

Bovendien is er de invloed van sommige spelende leden. Bij «De Violier» treden de Nederlandse inwijkelingen J. Schimmel, M. Liket, I. Zonlicht en H. Daniels op, die allen instaan voor een aantal pennevruchten. Van hen lijkt me Herman Daniels de belangrijkste. Als secretaris van de «Nederlandsche Schouwburg» ondervindt hij dagelijks de slopende invloed van het geijkte repertorium, maakt hij kennis met de nieuwe brochures, merkt hij het vernederend peil der Zuidnederlandse schrijvers. Hij heeft bovendien het contact met Noord-Nederland, waar men een stuk verder staat, nooit verloren, gezien zijn bijdragen in het orgaan van het «Nederlandsch Tooneelverbond». Als toneelschrijver («Door de Joodsche wet») manifesteert hij verder duidelijk invloed zowel van Ibsen als van Heyermans.

Van «De Violier» stamt dus het initiatief, maar vele kringen nemen het nieuwe credo over en het aantal premières van buitenlandse stukken, en andere dan de traditionele draken, melodrama's of kasstukken, staft de drukke bedrijvigheid.

- 1897 De Violier. A. Daudet. Sapho
 1898 De Violier. L. Fulda. Het verloren paradijs
 1899 De Violier. J. Echegaray. El Galeotto
 De Violier. H. Sudermann. Magda
 1900 De Violier. L. Tolstoj. De macht der duisternis
 Verbroedering. E. Zola. Thérèse Raquin
 Verbroedering. H. Ibsen. Een volksvijand
 De Klauwaerts. H. Ibsen. Klein-Eyolf
 1901 De Violier. Van Nouhuys. Eerloos
 De Violier. G. Hauptmann. Eenzame mensen
 De Violier. H. Heyermans. Op hoop van zegen
 1902 Hoop en Liefde. H. Heyermans. Ghetto
 De Violier. H. Heyermans. Ghetto
 Hoop en Liefde. T. Naeff. Aan flarden
 1903 Oudleerlingen staatsmiddelbare school. L. Fulda. Jongmansbond
 De Violier. E. Verhaeren. Het klooster
 Hoop en Liefde. Van Nouhuys. Het goudvischje
 De Violier. H. Heyermans. Ora et labora
 De Klauwaerts. E. Zola. De kroeg
 1904 W. Ogiers. O. Mirbeau. Slechte herders
 De Morgenstar. G. Hauptmann. Voerman Henschel
 De Violier. H. Sudermann. Sodoma's ondergang
 Hoop en Liefde. H. Heyermans. Het kamerschut
 Antwerpsche Diamantbewerkerbond. O. Ernst. De grootste zonde
 1905 Club Fraternel. M. Halbe. De stroom
 Hoop en Liefde. M. Dreyer. Winterslaap
 W. Ogiers. E. Brieux. Rechters eerezucht
 De Violier. H. Heyermans. Allerzielen
 Hoop en Liefde. H. Sudermann. De eer
 Antwerpsche Diamantbewerkerbond. A. Ohorn. De broeders
 van St Bernardus.

Deze premiëretabel verklapt vanzelfsprekend weinig over de frequentie waarmee deze stukken werden geënceneerd. Sommige werken behalen niet meer dan één vertoning, terwijl andere betrekkelijk dikwijls worden opgevoerd. Men moet immers in aanmerking nemen dat een amateursseizoen doorgaans bestaat uit 6 toneelavonden, waarbij zelden een tweede opvoering van eenzelfde stuk wordt voorzien. Indien er dan toch meerdere opvoeringen te vermelden vallen, zit daar beslist een bewijs in voor het feit dat het insloeg, waarbij natuurlijk nog niet is uitgemaakt of dit gebeurde om de kwaliteit van de vertolking dan om de waarde van de vertoonde thematiek. Ik heb dus uit het grote aantal namen die auteurs losgemaakt die een grotere verspreiding kennen, waarop ik dan even nader wil ingaan om eventueel de reden daarvan te achterhalen.

Het valt dan al dadelijk op dat onder de geliefde buitenlandse stukken de Nederlanders stevig vertegenwoordigd zijn met W.G.

Van Nouhuys, T. Naeff en H. Heyermans. Van Nouhuys (« Eerloos », « Het Goudvischje ») behandelt problemen rond de eer, algemeen gehouden maatschappelijke geschilpunten en standsconflicten, en ontdekt de persoonlijkheid der vrouw als dankbaar motief. De burgerlijk-liberale oriëntering van zijn thema's vormt geen aanstoot bij de massa der toeschouwers, levert integendeel uitstekende overgangsproblematiek, vermits enig revolutionair geschreeuw afwijzig blijft in de rustig bedwongen dramatiek waar toch telkens een of ander intellectueel vraagteken aan de basis ligt. Anderzijds biedt hij nog steeds voldoende gelegenheid voor declamatorische soli der sterspelers, al zijn de traditionele mateloze gevoelsuitbarstingen getemperd. Hij vraagt dus twee uiterst belangrijke (met het oog op de ontwikkeling van de spelstijl) premissen: beheerstheid bij de vertolking en intellectuele benadering van het thema.

Dat vraagt ook Top Naeff. Wellicht heeft zij al iets meer ibseniaans bloed in haar motieven, is ook de probleemstelling centraler geworden, en scherpt de conflictsituatie door haar speciale belangstelling voor de vrouwelijke psyche zich toe, en dus worden « Aan flarden » en (elders) « De genadeslag » bijzonder gegeerd. Toch verlengt ze eerder de Van Nouhuys-era, want al brengt ze wel een beheerst realisme, toch zijn de romantische gevoelens nog welig aanwezig. En haar populariteit lijkt ze dus eerder aan haar verwantschap met Van Nouhuys te danken, dan aan haar specifieke eigen dramatiek.

Dat is zeker niet het geval bij Heyermans. Zijn eenakter « Het kamerschut » wordt om ouderwetse motieven opgevoerd, nog steeds als lever-de-rideau, al moeten enkele morele bezwaren overwonnen om de ondeugende grap aanvaardbaar te maken. « Het pantser » (bv. te Gent en te Leuven vertoond) is een privilege der socialistische kringen, die het gretig opnemen in hun antimilitaristische actie en hun verzet tegen het lotingssysteem. Van zijn 5 grotere werken (« Op hoop van zegen », « Ghetto », « Het zevende gebod », « Ora et labora » en « Allerzielen ») is het beslist merkwaardig « Ghetto » en « Ora et labora » bij ons aan te treffen.

« Ghetto » dat een uitgesproken joodskleurige problematiek bevat, vraagt immers een meer dan gewoon inzicht en vertrouwdheid van het publiek, en we mogen toch rustig onderstellen dat zelfs bij het actieve kransje intellectuelen te Antwerpen een duidelijke voorstelling van dit probleem afwezig is geweest. Toch wijzen de echo's op de vertoningen erop dat het stuk telkens militant-religieus werd geënceneerd en geïnterpreteerd, waarbij de agressiviteit tegen de verstarde geloofsconventies, zij het dan Joodse, dankbaar werd aangegrepen door de in hoofdzaak vrijzinnige kringen. Toch

duiken telkens ook bezwaren op tegen de Jiddische terminologie en de Amsterdamse taal. Ook bij « Ora et labora » hinderen de Friese omgeving en het al te grauwpauperistische element. Maar men toont een ijverig begrip voor het antimilitaristische accent en voor de naturalistische belangstelling voor de Untermensch. In een periode waarin eerst en vooral de thematiek wordt gewaardeerd en minder direkt de intrinsieke dramatische betekenis, krijgen deze twee stukken dus terecht een kans.

« Allerzielen » bezat een Zuidnederlandse voorgeschiedenis. In 1904 was er te Antwerpen reeds een boel herrie ontstaan naar aanleiding van de première van Jan Bruylants' jr « Een herder », waarin ook de lotgevallen van een ongewoon priester werden uitgebeeld. Er kwam zelfs in sommige steden een verbod van opvoering. Toch werd het nog bijzonder druk opgevoerd, wat m.i. weer te wijten is aan de thematiek vermits de dramatische verdiensten opmerkelijk zwak zijn. Vandaar dat « Allerzielen », waarrond in Nederland immers ook schandalen en heibel ontstonden, op ons beroepstoneel niet de minste kans maakte, en deze taak door de amateurs geestdriftig werd opgenomen. Al hinderden de symbolische elementen vele kroniekers, dan ruimen de stoute dialogen vele bezwaren uit de weg en groeide elke vertoning uit tot een soort van demonstratie van vrijgevochtenheid en modernisme.

De socialiserende tendens, de contrasttechniek en de onbetwist melodramatische restantjes maakten « Op hoop van zegen » tot een groot succes, terwijl « Het zevende gebod », hoewel het de steracteurs minder speelkansen bood, door het aantasten van de traditionele moraal een gelijkaardige populariteit verwierf, waarbij ook bij ons zoals in Nederland vaak werd gesproken over de daarin vervatte verheerlijking der vrije liefde.

De Fransen zijn ongelijk vertegenwoordigd. « De kroeg » van E. Zola werd niet boven Felix Vandesandes « Jenever » geplaatst, en men nam preutse aanstoot aan de al te realistische dronkemanscènes. Ook « Thérèse Raquin » kende een beperkt onthaal, waarvan men de schuld op W. Busnach, de toneelbewerker, schoof.

Naast hem zijn O. Mirbeau en E. Brieux het meest gespeeld. Mirbeau's « Zaken zijn zaken » waaide van het beroepstoneel over. En al kan men rustig onderstrepen dat een gezonde kennis van het grootfinanciële milieu ontbrak, dan bezat men voldoende proletenbewustzijn om de mentaliteit te verfoeien. Zijn « Slechte herders » bracht, naast vele frasen en bravourdeclamatie, een arbeidsconflict dat, omdat het nog in paternalistische zin werd opgelost, vooral van socialistische zijde op veel kritiek stuitte.

Dat E. Brieux' « Blanchette » slechts schaarse opvoeringen kende, mag, gezien de onbekendheid met dit typisch Franse onderwijs-

en prostitutieprobleem, als normaal gelden. Maar « Rechters eerzucht » (of « Het roode kleed », of « De roode toga »), die ongelijkwaardige mengeling van lange monologen, klassebewuste boutades, primair-democratische conflicten en scherp gecontrasteerde parvenupersonages, formuleert het geprononceerde onrecht tegenover de gewone man en ieder vereenzelvigd zich met de schuldige onschuld van de heldin. De dramaturgie is primitief maar de gloeiende verontwaardiging ruimt alles uit de weg. Eens te meer priemeert de thematiek.

De Duitsers zijn schuchter begonnen met Richard Vosz' « Schuldig », een voorzichtig realistisch drama met romantische onder-tonen. Maar de tenoren uit deze periode, H. Sudermann, G. Hauptmann, L. Fulda, M. Halbe. M. Dreyer en O Ernst brengen allen zonder uitzondering sociale dramatiek, al bewijzen enkele niet herhaalde opvoeringen dat men nog onduidelijk rondtast en bewust inzicht en keuze nog afwezig zijn.

« Voerman Henschel », van G. Hauptmann, is immers een sterstuk én een succes op het beroepstoneel. Ondanks de rauwe passages is de melodramatiek nooit uit de lucht. Nochtans is ook « Professor Crampton » een sterstuk maar ondanks Arie Van den Heuvels benefiet te Gent raakt het stuk nooit in de gunst. Dat « Eenzame mensen » een eerste opvoering niet overleeft, verwondert niet gezien de reeds merkbare symbolistische inslag, zodat ook « Vrede op aarde » (ook te Gent vertoond) zich geen plaatsje verovert.

« Magda » en « De eer » van H. Sudermann hebben een indrukwekkende lijst van vertoningen. Deze concrete illustraties van Ibsengetinte abstracte problemen leggen immers een grotere klemtoon op de situaties dan op de psychologie en dat kunnen onze mensen aan. Het sterkere « Sodoma's ondergang » werd dan ook maar matig op prijs gesteld. Eenzelfde voorkeur voor nog aanwezige romantiserende elementen brengen ook M. Halbe (« De Stroom »), M. Dreyer (« Winterslaap ») en O. Ernst (« De grootste zonde »), met de eigenschap dat ze telkens ook maatschappelijke conflicten, zij het in familieverband, zij het in gemeenschapsverhouding, behandelen.

De aanstichter van deze thematiek, maar dan in zuiverder vorm, is H. Ibsen en ook hem schuwen de kringen niet. Zelfs « Klein-Eyolf », dat aartsmoeilijke stuk, werd vertoond, zij het ook maar een enkele keer. Maar « Een volksvijand » en « Nora » kennen een betrekkelijk grote curve, omdat ze vertegenwoordigen wat zowat de essentie van dit nieuwe repertorium mag genoemd worden: de individualistische levensinrichting en het verzet tegen de geldende normen.

Samenvattend is het opvallend dat er weinig arbeidsnemer-arbeidsgeverthematiek aan de orde is, en de verantwoordelijkheid voor deze thematisch dus enigszins eenzijdige programmering ligt bij de grote hoeveelheid overwegend liberale kringen die tijdens deze periode actief zijn. Op de voorgrond staan die stukken die vrijzinnigheid, anticonventie, belangstelling voor het veranderende maatschappelijk bestel en het innerlijk leven van de mens behandelen. Het is kenmerkend dat deze thema's practisch afwezig zijn in de toenmalige Vlaamse toneelletterkunde en dat deze buitenlandse dramatiek zo bedrijvig beoefend wordt is op deze gronden terug te voeren.

Bij de opvoerende kringen zijn geen katholieke betrokken. Bij hen heeft de vrouw nog geen vaste plaats op het toneel veroverd zodat de meeste drama's buiten hun mogelijkheden vallen. De socialistische kringen grijpen vanzelfsprekend naar de motieven van de vierde stand, waarbij arbeidsconflicten en antimilitaristische propaganda doorwegen. De liberale kringen verkiezen antigeloofsproblematiek, progressiviteit op divers terrein en een geproclameerde positivistische levensbeschouwing. Zo neemt « De Violier » in zijn nummer van 1 november 1894 als statutair punt op dat de taak van deze toneelkring onder meer zal bestaan uit « (het) verspreiden (van) de liberale vooruitstrevende democratische grondbeginselen en (het) uitoefenen (van) een zedelijke invloed om uitsluitelijk de heerschappij van het burgerlijk gezag, gesteund op de wetten der natuur en der wetenschap, te bekomen ».

Welke zijn nu de resultaten van deze intensieve inzet voor een vernieuwd repertorium? Ten eerste valt er een evolutie in de speelstijl vast te stellen. Het is duidelijk dat het verdwijnen, dan toch zeker omstreeks 1905, van het melodrama samen met het doorzetten van een naturalistische techniek en het aanvaarden door de amateurs van de ijzeren hand der beroepsregisseurs (met meer autoriteit in de kringen dan op het beroepstoneel) onder de invloed van dit repertorium hebben plaats gevonden. Ten tweede heeft het beroepsspeelplan zich verplicht gezien zich aan te passen aan de amateuristische normen, wel niet in die mate dat het alles avantgarde is wat de klok slaat, maar in ieder geval op een veel ruimere schaal dan voorheen. Het komt zelfs zo ver dat nieuwe directeurskandidaturen dit voornemen extra vermelden, ook al wordt het dan later onder Delattin en Van Laer niet zo fris als ze wel beloofd hadden. Maar er is niettemin een nieuw publiek gevormd, dat een iets hoger gelegen peil durft te verwachten en daarin schuilt een beloftevol element voor de toekomst. Ten derde zet

zich langzamerhand een zekere afwijzing door van de traditionele Vlaamse letterkunde voor het toneel. Het is opvallend dat vele drama's die vanaf 1900 geschreven worden meer en meer sociale thematiek gaan bevatten. De oorzaak daarvan zie ik niet uitsluitend in het feit dat de geest van de tijd en het evoluerende sociale klimaat deze problemen aan de orde stellen; hier is beslist invloed terug te vinden van het veranderde repertorium dat zijn grote kans zag bij de liefhebberskringen.

Bovendien is er ten vierde de continuïteit in het repertorium ook na 1905. De reeds gespeelde auteurs blijven onverzwakt voorkomen op de programma's, en de vele provinciestadjes gaan op hun beurt kennis maken met deze thematiek. De Violierinvloed wordt telkens ingeroepen als ergens een kring met de oude sleur afbreekt en uptodate gaat doen. In de grote kringen te Antwerpen zelf ziet het er van 1905 tot 1907, om me tot die twee jaren te beperken, als volgt uit :

- 1905 Antwerpsche Diamantbewerdersbond. G. Hauptmann. De wevers
Club Fraternel. Van Nouhuys. In kleinen kring
Antwerpsche Diamantbewerdersbond. E. Brieux. Moederschap
- 1906 Hoop en Liefde. M. Dreyer. Op de proef
W. Ogiers. H. Ibsen. Nora
Antwerpsche Diamantbewerdersbond. H. Heyermans. Schakels
Club Fraternel. L. Fulda. Hun eerste bal
- 1907 Antwerpsche Diamantbewerdersbond. E. Pregzang. Getrapten
De Violier. M. Nordau. Het recht om lief te hebben
W. Ogiers. H. Sudermann. Steen onder de steenen
De Violier. F. Philippi. Weldoeners der menschheid.
W. Ogiers. M. Emants. Onder ons.

Behalve om het zuiver materiële onderzoek van deze periode, lijkt me dit repertorium belangrijk om twee redenen. Het is volstrekt uitgesloten dat bij een organische behandeling van onze theatergeschiedenis de eigen rol van de liefhebbersverenigingen genegeerd zou kunnen worden. Zij hebben zonder twijfel van het beroepstoneel vele prikkels ontvangen, maar zij hebben er tevens talrijke uitgedeeld. Zij maken zich zelfstandig en onafhankelijk van het in officiële kringen geaccepteerde repertorium en precies door deze rebellie, om andere redenen dan louter dramaturgische of artistieke, beïnvloeden zij de toekomst van onze beroepsschouwburg. Wie iets vermoedt van het repertorium onder het directoraat Anton Van der Horst/Louis Bertrijn (1912-1914) stelt vast dat het hoofdzakelijk geïntereerd is op die thematiek die tijdens onze periode taai veroverd is. Dat dit repertorium één decennium later alweer verouderd aandoet, doet niets af van de waarheid over 1895-1905.

En ten tweede heeft deze programmering een weerslag op de eigen toneelletterkunde. Vele motieven die in de vreemde dramatiek stout en boud geafficheerd worden, komen ook bij ons aanbod, en het doet weinig terzake, althans thematisch niet, of deze echo's in mineur of in majeur worden behandeld. In ieder geval wil men het heden uitbeelden. En dat verlangden ook de buitenlanders. Bij de historiografie van ons theater zowel als van ons toneel lijkt me dan ook een herziening der periodisering noodzakelijk. Er is tijdens deze periode nauwelijks van enig esthetiserend vermoeden sprake, maar wel beoordeelt men de dramaturgie naar de thematische inhoud. Bij een wetenschappelijke toneelgeschiedenis lijkt het me voortaan nodig deze motievenvariatie als nieuwe basis te nemen.

Het Gotisch. Ontdekking van de Codex Argenteus en eerste belangstelling

DOOR

R. VAN DE VELDE

De ontdekking van de Codex Argenteus en de studie van het Gotisch zijn in hoofdzaak de vrucht van een vernieuwde belangstelling voor de bijbel. In het licht van de hervorming dienden alle godsdienstige theorieën ge vulgariseerd en moest er geijverd worden voor een bijbelvertaling in de landstaal. Dergelijke opvattingen waren van aard om in het verleden allerlei argumenten te gaan zoeken die het bestaan van een lekenbijbel konden rechtvaardigen. De bijbelvertaling van Wulfila, die door de berichten van Sozomenos, Sokrates en Theodoretos bekendheid verwierf, was in dit opzicht het ideale voorbeeld van een volksbijbel uit de vroegchristelijke tijd. In vooruitstrevende theologische kringen verwees men er met nadruk naar, maar een juiste voorstelling van de Germaanse volks- en taaleenheid was aan dit streven nog vreemd¹.

Daarbij kwam ook dat de belangstelling voor het eigen verleden en de nationale trots in de periode van het humanisme gingen herleven. De studie van Tacitus vestigde de aandacht op de Germaanse oudheid en weldra werden Oudengelse, Oudsaksische, Oudhoogduitse en andere handschriften opgediept, die nieuwe wegen voor het taalonderzoek zouden openen.

In de Nederlanden en Westfalen, meer bepaald binnen de invloedssfeer van de universiteiten Leuven, Leiden en Keulen, is met de ontdekking van een tweetal Vlaamse geleerden het zaad ontkiemd voor de latere studie van het Gotisch. Aan de correspondentie van een aantal humanisten tussen 1550 en 1565 is men de eerste gegevens over de ontdekking van de vermaarde Codex Argenteus verschuldigd.

De brief van 9 oktober 1562, die de befaamde polyhistor, geneesheer en linguïst Conrad Gesener aan de Bruggeling Georg Cassander schreef, zal in de annalen van de Germaanse filologie steeds als een zeer interessant document vermeld blijven. De

(1) Konrad BURDACH, *Die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der germanischen Philologie*. Halle (Saale), Max Niemeyer, 1924, p. 14-80.

sluier, die eeuwenlang over de taal der Goten hing, werd hier weliswaar slechts even opgelicht, maar voortaan zouden de verdienstelijke ontdekker en de Gotische bijbelcodex zelf niet langer onbekend zijn :

« Nuper autem ex doctissimi viri D. Ge. Aemylii² ad me litteris intellexi », schrijft Gessner, « habere te quaedam rara de vetere Gothica aut Germanica lingua, nempe alphabetum suis characteribus, orationem dominicam et alia quaedam : quorum ut me participem facias, etiam atque etiam enixe te rogo: et si quid aliud huius argumenti, ut meo in Mithridate tua quoque liberalitas locum habeat³ ».

Toen hij zowel van Cassander als van Johann Wilhelm Reiffenstein de tekstfragmenten ontving, schreef hij op 22 april 1563 aan de Augsburgse geneesheer Pirminius Gassar het belangrijke bericht, dat voortaan geen twijfel meer zou openlaten :

« Idem Alphabetum Gothicum misit et quaedam eius linguae (quae et ipsa Germanica est) specimina, sicut et Georgius Cassander vir doctissimus e Colonia⁴ ».

Vier maanden later, de 11e augustus 1563, vroeg hij aan Gassar :

Mitte quaeso etiam Goticos characteres, ut conferam cum meis: et quidquid aliud occurret, quod Mithridatem nostrum circa quamcunque linguam orbis terrarum imprimis vero veterem Germanicam illustrare possit⁵ ».

Dit zijn de eerste brieffragmenten, die aan de ontdekking van Wouters en Cassander ruchtbaarheid hebben gegeven. Onze landgenoten hadden eigenlijk reeds heel wat vroeger de Codex Argenteus ontdekt. Een bewijs daarvoor vindt men in de ongedrukt gebleven brief die de keizerlijke raadsheer Caspar von Niedbruck op 6 juni 1554 aan beide geleerden zond en waarin de centrale zin luidt :

« Nihil de vobis pollicitus sum, quod non sciam vos praestare posse, alphabetum gothicum sua clem, desyderat habere cum oratione dominica eadem lingua. Recte meo iudicio si exemplar epistolae De priscis Fran-

(2) Georg Cassander had zijn ontdekking aan Reiffenstein meegedeeld, deze op zijn beurt aan zijn vriend Aemylius, die het bericht aan Gessner overmaakte.

(3) J.W. SCHULTE, *Gothica Minora*, Zeitschrift für deutsches Alterthum. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1879, Bd. XXIII, p. 55.

(4) J.W. SCHULTE, *ibidem*, p. 52.

(5) J.W. SCHULTE, *ibidem*, p. 52.

corum sedibus et alia eiusdem generis transmiseritis, quae omnia vestro iudicio relinquo : ... ⁶ »

Deze brief werpt niet alleen een interessant licht op hun literaire relaties, maar draagt onderaan zelfs de opmerking: « *habet* (Georgius Cassander) *testamentum gothica lingua* » ⁷.

Hiermee wordt meteen bewezen dat Cassander en Wouters reeds vóór 1554 enkele gedeelten van de Codex Argenteus gekopieerd hadden.

Een woordje meer nu over deze twee geleerden en hun opzienbarende ontdekking. Georgius Cassander of Kadzander (Pittem 24 augustus 1513 — Keulen 3 februari 1566) ⁸ was in de eerste plaats een godgeleerde, die zich wegens zijn irenische houding in de niet geringe achting van Maximiliaan en prins Willem I mocht verheugen. Na zijn studiën in de klassieke talen te Leuven doceerde hij theologie, kerkelijk recht, Latijn en Grieks te Gent en te Brugge.

In de laatste stad leerde hij de Gentse patriciërszoon Cornelius Wouters (Gualterus † 1582) kennen, die toen kanunnik in de St. Donaatskerk was ⁹. Gelet op hun reformatorische gezindheid, achtten beide geleerden het raadzaam het land te verlaten. Zij reisden door Italië en Frankrijk en vestigden zich ten slotte te Keulen.

Tijdens een van hun speurtochten in de streek ontdekten zij de vermaarde Codex Argenteus in de Benediktijnerabdij te Werden aan de Ruhr. Dat zij inzagen met Wulfila's Gotische bijbelvertaling te doen te hebben, pleit voor hun scherpzinnige speurzinn. Met betrekking tot de Gotische taalresten waren in de literatuur der humanisten immers allerlei fantasieën gangbaar : wat taalkundig als onbekend voorkwam, werd maar al te vaak als Gotisch bestempeld. De Vlaming Bonaventura Vulcanius aarzelde zelfs niet de vier runenalfabetten en de runeninscripties van de « Tryggevælde-sten » en de « Jelling-sten 1-2 », die hij in zijn inhoudrijk werkje opnam, voor authentiek Gotisch te houden ¹⁰.

Met hun ontdekking en hun afschriften vonden Cassander en Wouters vooral in de Nederlanden veel belangstelling. Antonius

(6) J.W. SCHULTE, *ibidem*, p. 58.

(7) J.W. SCHULTE, *ibidem*, p. 59.

(8) Aug. VANDER MERSCH, *Biographie nationale*, Bruxelles 1870, T. III, p. 363.

(9) Jan Frans FOPPENS, *Bibliotheca Belgica sive virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura continens scriptôres a clariss. viris Valerio Andrea, Auberto Miraeo, Francisco Sweertio aliisque recensitos, usque ad annum 1680*. Brussel per Petrum Foppens typographum et bibliopolam 1793, T. I, p. 202.

(10) *De Literis et Lingua Getarum sive Gothorum*. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium 1597, p. 43-47.

Morillon, Becanus, Arnold Mercator, Gruterus en Vulcanius volgden weldra hun voetsporen, daar zij voor het eerst aan de hand van enkele tekstfragmenten de aandacht der filologen op de taal zelf wilden vestigen.

Maar ook in de bekendmaking van het bestaan der Gotische evangeliën hebben onze humanisten een ruim aandeel.

Zo vermeldt de Fries Sibrandus Lubertus (1556-1625), hoogleraar in de theologie te Franeker, in zijn *De Principiis Christianorum libri VII ad Jo : Jac: Grynaeum theol. et philosophum*¹¹, dat Philips Marnix van St.-Aldegonde (1540-1598) in het huis van de Duitse graaf Hermann von Neuenaar een zeer oud handschrift van het Nieuw Testament gezien had, dat blijkbaar de CA is geweest :

« In Bibliotheca D. Hermanni Comitis de Newenar solet extare liber vetustissimus aureis argenteisque characteribus in papyro exaratus, continens universum Novum Testamentum Lingua antiqua Frisionum, ut idem Aldegundius me docuit. Ex hoc libro idem Aldegundius dicit se habere descriptam orationem Dominicam Frisico vel Saxonico antiquo caractere, qui non multum a Muscouitico caractere differre et ad Graecum accedere videtur. Eius initium est : Atta unsar thu in himina, waikmi namo thein etc.¹² ».

De ouderdom van het handschrift en de zilveren en gouden letters, waarover Marnix het had, zijn volkomen toepasselijk op de Codex Argenteus. Daarenboven wijst de beschrijving der karakters : « *qui non multum a Muscouitico caractere differre et ad Graecum accedere videtur* » ontgensprekelijk op een unciaalschrift. De vergelijking met het Cyrillisch en het Grieks alfabet mag in dit opzicht zelfs geslaagd heten¹³ hoewel de opvatting, dat de taal Oudfries of Oudsaksisch zou zijn, onjuist is.

Deze aanduidingen lossen evenwel niet alles op. Het vermoeden van bisschop Ussher — want van hem komt deze inlichting¹⁴ — en later ook van Massmann¹⁵, dat in het Rijnland een tweede Gotisch handschrift zou bestaan hebben, gaat dan ook in hoofdzaak op dergelijke berichten terug.

Met het oog op Marnix' mededeling is hun hypothese echter weinig waarschijnlijk, tenzij men het bestaan van het Derrer-

(11) Editio II, Hanoviae 1605, apud Guil. Antonium.

(12) Ibidem, Liber III, cap. 7, p. 224.

(13) Vgl. Hans JENSEN, *Geschichte der Schrift*, Hannover 1925, Orient-Buchhandlung, Heinz Lafaire, p. 190-191.

(14) In zijn brief aan Junius, *Gothicum Glossarium* (1665), p. 14-17.

(15) *Gothica Minora*, ZfdA, Bd. I, 1841, p. 306-344.

afschrift¹⁶ voor die tijd reeds wil aanvaarden. Immers, laat men de opmerking « *continens universum Novum Testamentum* »¹⁷ in het midden, dan wijst de naam van graaf Hermann von Neuenar regelrecht in de richting van de twee ontdekkers. Cassander en Wouters woonden sedert 1544 een tijdlang in zijn huis en bleven ook later in nauw contact met de graaf¹⁸, zodat de mogelijkheid bestaat, dat Neuenar de CA voor korte tijd had geleend en Marnix bij hem het Onze Vader kopieerde.

Daarnaast is er ook het bericht van Suffridus Petri in zijn *De Scriptoribus Frisiae Decades xvj. et semis*¹⁹, dat de Boergondische humanist Matalius Metellus, die tot de Keulse kring behoorde, met het Gotisch Nieuw Testament bekend was :

« Et nobis etiam hic coram testatus est clariss : V.I.C. Matalius Metellus Sequanus ad suas manus aliquando pervenisse Novum Testamentum lingua Gothica characteribus Graecis scriptum²⁰ ».

Na korte tijd bibliothekaris te zijn geweest van Kardinaal Granvelle, was Suffridus Petri sedert 1577 kanunnik van de Apostelkerk te Keulen, waar hij het bericht naar alle waarschijnlijkheid van Metellus zelf vernomen heeft. Dat ook deze humanist de CA op het oog had, lijdt wegens zijn vriendschappelijke betrekkingen met de beide ontdekkers geen twijfel²¹.

Vanzelfsprekend mogen de ontdekking van de CA en de berichtgeving van onze taalgenoten een eerste verdienstelijke stap voor de studie van het Bijbelgotisch heten. Van meer belang voor de ontwikkeling van de taalwetenschap waren de eerste publicaties van tekstfragmenten zelf tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw. In die periode waren de Nederlanden, inzonderheid de universiteiten van Leiden (sedert 1575) en Leuven het brandpunt van een weergalozes wetenschappelijke bedrijvigheid. De filologische studie had hierin het grootste aandeel en beperkte zich niet

(16) Het staat vrijwel vast, dat een verder onbekende kopiist Derrer een afschrift van de Codex Argenteus gemaakt heeft, waarover Franciscus Junius bij de voorbereiding van zijn bijbeluitgave beschikte. Doch deze Derrerkopie zal waarschijnlijk niet met zilveren letters geschreven zijn, zodat Marnix' bericht op de CA betrekking heeft.

(17) Massmanns hypothese : « dass 1569 und 1599 der silberne codex noch mehr enthalten haben müsse, als uns 1665 (durch Franz Junius) zu theil wird » is minder waarschijnlijk. Ibidem, p. 294.

(18) Vgl. Schulte, ZfdA, Bd. XXIII, p. 322.

(19) Coloniae Agrippinae 1593, apud Henricum Falckenburgh.

(20) Praefatio, p. XIII.

(21) Schulte heeft op de relaties van Metellus en andere Keulse theologen met de beide Vlaamse geleerden gewezen in *Gothica Minora*, ZfdA, Bd. XXIII, p. 328-336, waarbij hij besluit, dat wij hier te doen hebben met de Codex Argenteus van Wouters en Cassander.

langer tot de klassieke talen, maar richtte zich, naast ijverige navorsingen in de orientalistiek, meer en meer op de moedertaal en haar verwanten. Dit universeel-filologisch streven, ontkiemd uit een nationale trots (Becanus, Milius), leidde de eerste schreden der humanisten op het terrein der vergelijkende Germaanse taalkunde, waarin Franciscus Junius een kleine eeuw later het eerste verdienstelijk werk zou leveren ²².

De Kempense geneesheer-filoloog Joannes Goropius Becanus ²³ kan eigenlijk reeds als een eerste geleerde beschouwd worden, die een ruime belangstelling opbracht voor de germanistiek en de vergelijkende taalwetenschap.

Op 23 juli 1518 te Hilvarenbeek, in Noord-Brabant geboren, bezocht hij op vrij jeugdige leeftijd de Leuvense universiteit, om er onder leiding van de befaamde Reinier Gemma Frisius in de wijsbegeerte te studeren.

Hij promoveerde er in 1539, maar wijdde zich weldra aan de studie van de geneeskunde, de geschiedenis en de wiskunde. Ook de taalstudie had zijn belangstelling. Romulus Amazeus werd zijn leermeester in het Latijn en het Grieks. Na een verblijf in Frankrijk, Italië en Spanje vestigde hij zich als medicus te Antwerpen en werd er een van Plantijns vennoten ²⁴. Op 28 augustus 1573 stierf hij te Maastricht, na de uitgave van zijn geschriften aan Laevinus Torrentius te hebben toevertrouwd. Plantijn vreesde echter een financieel fiasco, zodat de *Opera Inedita* pas na herhaald aandringen van Torrentius in 1580 werden uitgegeven.

In de Nederlanden is Becanus de eerste geweest, die de Germaanse filologie beoefende, al was het dan ook op een wijze, die naar onze criteria onwetenschappelijk moet heten. Parallel met de nationale strekking, die ook in andere talen vertegenwoordigers vond, betoogde hij, dat het Nederlands de oertaal van de mensheid was en dat onze voorouders in het aards paradijs « Vlaams » sprac-

(22) Vgl. HERMANN Paul, *Geschichte der germanischen Philologie, Grundriss der germanischen Philologie, Strassburg 1901*², I, p. 16 en vlg.

(23) Varianten van zijn naam zijn: Jan Van Gorp, Gorop van der Beke, Becan. Over Becanus zijn ons geen werken bekend. De enige bronnen, die wij konden raadplegen, waren:

— Alphonse Le Roy, *Biographie nationale*, I. VIII, p. 121.

— Isaac Bullart, *Academie des Sciences et des Arts*, Paris 1682, T. II, p. 177

— A.F. C. van Schevensteen, *Levensschets van Goropius Becanus, geneesheer-filoloog*, in *Vlaamsch geneeskundig Tijdschrift*, nr 14, 1936.

(24) Voor de correspondentie van Becanus met Plantijn verwijzen wij naar *Correspondance de Christophe Plantin*, publiée par Max Rooses et J. Dénucé, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 's-Gravenhage, Martinus Nyhoff, 1883-1918, Dln I-IX.

ken²⁵. Zijn tijdgenoten Josephus Justus Scaliger, Justus Lipsius en later Camden hebben zijn etymologiseren dan ook streng bekritiseerd, al deden zij het vaak niet veel beter.

Ondanks al het lachwekkende, het verbeeldingrijke en het pseudo-wetenschappelijke van zijn monumentale werken komt Becanus de eer toe, het eerst belangstelling te hebben getoond voor de oudere stadia van de Germaanse talen. De Gotische tekstexcerpten, die door zijn *Origines Antwerpianae* voor het eerst verspreid werden, waren reeds een schuchtere aanloop in deze richting. De titel van dit lijvig werk, dat aan Philips II werd opgedragen, luidt :

« Ioan. Goropii Becani Origines Antwerpianae, sive Cimmeriorum Becceselana novem Libros complexa. Atuatica, Gigantomachia, Niloscopium, Cronia, Indoscythica, Saxsonica, Gotodanica, Amazonica, Venetica et Hyperborea. Antverpia, ex officina Christophori Plantini 1569 ».

Zoals hij zelf mededeelt²⁶, had Maximilianus Morillon (Brussel 1516 of 1517-1586) hem deze afschriften uit de nalatenschap van zijn broer Antonius Morillon ter hand gesteld. Ook de plaats van herkomst was voor Becanus niet onbekend : « *Nunc igitur* », schrijft hij, na eerst het Zweedse Onze Vader onderzocht te hebben,

« ad alteram linguam, quae Gotica doctissimi cuiusque apud Colonienses iudicio habetur, veniamus : & eandem orationem Dominicam ea descriptam, in antiquissimo codice monasterij Werdeni, in regione Bergensi, quatuor paulo plus minus a Colonia milliaribus distantis, examinemus : quam reuerendus & eruditissimus vir Maximilianus Morillonus, de Antonij fratris sui, pia memoriae, schedis mihi benigne communicavit,..... »²⁷.

Antonius Morillon (Leuven 1520-1556), de zoon van Guido Morillon, professor in het Grieks aan de universiteit te Leuven, legde zich onder leiding van zijn vader vooral op de studie van de klassieke auteurs toe en vatte erin een uitgesproken voorliefde op voor de archeologie.

Op 7 september 1553 verbleef hij voor zijn archeologische opgravingen nog in Italië, zoals uit een schepenakte blijkt, en de terugreis doorheen het Rijnland bracht hem vermoedelijk in contact met de beide ontdekkers van de CA of een van hun vrienden. Hoe dan ook, Morillon kreeg te Werden of in de omgeving enkele Gotische tekstfragmenten in zijn bezit. Kort

(25) *Origines Antwerpianae*, p. 534 en p. 629.

Hermathena, p. 27 en p. 204.

(26) *Origines Antwerpianae*, *Gotodanica*, Liber VII, p. 739.

(27) *Ibidem*, p. 739.

daarop vinden wij hem in zijn vaderstad terug, waar de dood (1556) hem belette de vruchten van zijn onderzoek te publiceren²⁸.

Goropius Becanus werd ongetwijfeld dadelijk over de inhoud van Morillons geschriften ingelicht en oordeelde, dat de Gotische fragmenten in zijn *Gotodanica* niet mochten ontbreken :

« Quo vero magis appareat eorum vanitas », schrijft hij, « qui aliam priscam linguam Gothicam », quam Germanicam inferiorem siue Cimbricam somniarunt, adducendae mihi sunt duae linguae, plurimum inter se differentes: quarum utraq; suos habet patronos, ad Gotismi antiquitatem sibi vindicandam²⁹ ».

Met dit citaat en de voorafgaande opmerkingen heeft hij zijn stelling duidelijk geformuleerd : het Gotisch, of liever de taalresten, die men in Keulen voor Gotisch houdt, en het Zweeds vertonen helemaal geen verwantschap en zijn van jongere datum dan het Nederduits (Nederlands) of het « Kimbrisch ». Beide talen zal hij dan ook met elkaar confronteren :

« Inter has prior est Suedanica, quae eadem est cum ea, qua in peninsula illa huius temporis Gotis loquuntur; in qua Munsterus orationem Domini-cam legendam dedit, quam & ipse adscribam:³⁰ »

Hierop volgt dan het Zweedse Onze Vader met de woorduitleg en enkele lexicologische vergelijkingen. Als tegenhanger geeft Becanus het « Gotisch » Onze Vader in Latijnse transcriptie, dat wij wegens de zeldzaamheid van dit werk en met het oog op onze bespreking onveranderd overnemen :

« Atta unsar thu in himmina, wihnai namo thein, uimai thiudinassus theins. Werthe wilga theins, sue in himmina gah ana arte. Li laef unsarana thana senteinan þik unss himmadaga. Gah aflet uns thatei sculanssigaima sua sue gah weis afletam thaim skulam unsarem, gah ni brigges uns in fraestub. Ak lausei uns af thamma ublin, unte thein ist thindangardi, gah mach, gah wulthus, in aenins. Amen »³¹. (Mt. VI 9-13)

Hieraan wijdt hij een bespreking van een tiental foliobladzijden. Tot slot van al zijn verzinsels volgen nog enkele zinnen uit het Marcusevangelie : « *God mein, God meins duque mis bilest?* » (Mk. XV 34) en naar aanleiding van *gamelit* : « *sue gamelit ist*

(28) Ed. VAN EVEN, *Biographie nationale*, Bruxelles 1899, T. XV, p. 263.

(29) Ibidem, p. 738.

(30) Ibidem, p. 738.

(31) Ibidem, p. 740.

in Esaiu prauphetau : id est, sicut proditum est in Esaiâ propheta.
(Mk. 1 2)³²

Het laatste zinnetje Mk. 1 7) luidt :

« Gah merga uithans uinmith suinθοza missa a far mis thizei ik ni im waerts ananei wands andbindan scaudaraip scohe is, id est, Et praedicabat dicens : Veniet fortior me post me, cuius ego non sum dignus procunbendo soluere corrigiam calciamenti eius »³³.

Deze slordige weergave van de Gotische fragmenten zou uit tekstkritisch oogpunt tot uitvoerige beschouwingen kunnen leiden. Bepierking is echter noodzakelijk, zodat alleen het essentiële zal aangesneden worden.

Morillons afschrift was in Gotische letters weergegeven. Opvallend is nu in de eerste plaats, hoe Becanus over de transcriptie van enkele consonanten gestruikeld is³⁴. Zo wordt thyth niet alleen door de geaspireerde stemloze *th* weergegeven, wat bij Mercator, Vulcanius en zelfs bij ten Kate en tot in het begin van de twintigste eeuw voorkomt, maar in *arte* (Mt. VI 10, voor *airþai*) *gamelit* (Mk. 1 2, voor *gameliþ*) en *waeris* (Mk. 1 7, voor *wairþs*) zelfs door *t*. Ook met uuaer, uinne, querta en uraz wist Becanus geen raad: voor uuaer en quertra waarmee zelfs ten Kate nog op een dwaalspoor geraakte, is dit enigszins begrijpelijk. Het eerste letterteken wordt door *qu* (*duque* voor *dube*), het tweede als *u* weergegeven (*uimai*, *uithans uinmith* voor *qimai*, *qipans* en *qimip*). Doch hiermee wordt de verwarring nog groter en gaat de Latijnse *u* een drietal Gotische letters aanduiden, namelijk uinne (*sue*, *sua sue*, *suinθοza*) quertra en uraz (*uns wulthus*, *skulam* enz.).

Fe wordt door *þh* (*prauphetau*) en *chozma* soms door *k*, meestal echter door *c* voorgesteld (*sculanssigaima*, *scaudaraip*, *scohe*).

De identificatie van geua en gaar blijkt uit de voorbeelden: *gab*, *sculanssigaima*, *wilga*, waar gaar voorkomt als *g* en uit de juiste weergave van geua in *briggēs*, *gik*, *daga*, *thindangardi* en *God*.

Ook met deze verwarring staat Becanus niet alleen. Vulcanius, (1597) Mercator (± 1573) en Jacobus Eyndius (1634) hebben het in dit opzicht niet veel beter gedaan.

(32) Ibidem, p. 750.

(33) Ibidem, p. 750-751.

(34) Gelet op de onoverkomelijke moeilijkheden bij het drukken der Gotische lettertekens, zullen in de bespreking de letters telkens met de benaming aangeduid worden. Ter verklaring hiervan zij verwezen naar Max Hermann Jellinek, *Geschichte der gotischen Sprache*, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co, 1926, p. 22.

Met de transcriptie der vocalen heeft Becanus blijkbaar niet zoveel last gehad. Afgezien van de foutieve *i* voor *ei* in *wibnai*, kunnen wij onze opmerkingen tot de weergave van de letterverbinding *aza* + *iiz* beperken. Over de monoftongische of diftongische uitspraak hiervan verkeerde hij nog in twijfel, zodat enerzijds in *werthe* (*wairpai*) *arte* (*airpai*) *unsarem* (*unsaraim*) *briggas* (*briggais*) en *bilest* (*bilaist*) de monoftong *e*, en anderzijds in *Li laef* (*blaiſ*) *fraestub* (*fraistubnjai*) *aenins* (*arwins*) en *waerts* (*wairps*) de diftong *ae* de Gotische monoftong *ai* voorstelt³⁵.

Ook bij het aaneenschrijven en scheiden der woorden heeft de kopiist of Becanus zich enkele keren vergist, o.a. in *sculanssigaima* voor *skulans sijaima*, *himmadaga* voor *himma daga*, en *missa a far* voor *mis sa afar*.

Voor het overige zijn de tekstkritische tekorten aan overhaasting of gebrek aan acribie of zelfs aan onkunde toe te schrijven. Tot deze rubriek behoren: *senteinan* (*sinteinan*), *ublin* (*ubilin*) *thindangardi* (*piudangardi*) *uinmith* (*qimip*) *himmina* (*himina*, Mt. VI 10), *God* (*gub*), *Esaiu* (*Essain*)³⁶ en *unss* voor *uns*, dat in Mt. VI 12 nochtans juist gelezen werd. Beslist onjuiste lezingen zijn: *Li laef* (*blaiſ*), *fraestub* (*fraistubnjai*) *ananei wands* (*anabneiwands*). Anderzijds verraden lezingen als *thein* voor *peina*, *himmina* (Mt. VI 9) voor *himinam*, *mach* voor (*mahts*)³⁷, *merga* voor *merida* en *mein* voor *meins* Becanus' geringe vertrouwdheid met het Gotisch.

Bij deze eerste Gotische tekstfragmenten rijzen voor de tekstkritiek problemen, die voor het merendeel onopgelost moeten blijven.

In de eerste plaats leidt de vraag naar de authenticiteit van deze passussen tot de volgende probleemstelling: staan wij hier werkelijk voor een getrouwe weergave van Morillons afschrift, of heeft Becanus deze Gothica opzettelijk vervormd?

Ook is de vraag gewettigd of Morillon zelf een afschrift van het archetype te Werden maakte, of een later afschrift van een der ontdekkers gebruikte. Alleen een of ander bericht van hem zelf zou hierop het antwoord kunnen brengen. Het onderzoek

(35) Wij delen in dit probleem het standpunt van F. Mossé, *Manuel de la langue Gotique*, Paris, 1956², p. 56-58, H. HIRT, *Handbuch des Urgermanischen*, Heidelberg, 1931, I. Teil, p. 39 en E. PROKOSCH, *A comparative Germanic Grammar*, Philadelphia, 1939, p. 105-106, die een monoftongische uitspraak aanbevelen.

(36) Dit woord is onleesbaar in de *Codex Argenteus Upsaliensis, Jussu Senatus Universitatis Phototypice Editus Officina Almqvist et Wicksell*, Upsaliae 1928, p. 275 en *275, v. 3.

(37) CA Ups., p. 9 en *9 v. 11.

naar zijn reisjournaal in het Rijksarchief te Bergen en in de bibliotheek van de Kapittelkerk te Doornik³⁸ bracht evenwel geen tastbare resultaten, zodat de rest van ons onderzoek noodgedwongen tot Becanus' uitvoerige interpretaties zal beperkt worden.

Vooraleer aan de eigenlijke tekstinterpretatie te beginnen, werpt Becanus de niet onbelangrijke vraag op, welke taal wij in deze tekstfragmenten hebben. Zijn antwoord is maar al te vlug gereed en luidt :

« Facile hic est mox in ipso limine videre, non Geticam hanc, sed peregrinorum esse, qui in Getiam ex aliis regionibus commigrarunt³⁹ ».

Uit enkele verzen van Ovidius⁴⁰ meent hij immers te mogen aannemen, dat er ten tijde van keizer Augustus in de « kustgebieden van Skytië » een mengtaal bestaan heeft, die zonder de minste twijfel met het « Getisch » moet geïdentificeerd worden. Ook het taalkundig materiaal zal hij ten gunste van zijn opvattingen weten te plooiën :

Credo itaque », redeneert hij, « hanc linguam, qua oratio haec scripta est ex euismodi Graecis colonis extitisse; praesertim quod in ea *misthon* pro mercede inueniam, & oratio à voce Graecis vsitata (namelijk *atta*) exordium sumat : praeterea quòd articulos habeat, *thana*, *thatei*, *thaim*, *thamma*; qui omnes à *ta* Graecorum variis modis in vsum videntur venisse. Quod verò & Latinas voces habeat, vt Ouidius cecinit, uimai pro veniat, videtur subindicare.⁴¹ »

Het « Getisch » — want de opvatting, dat die taal Gotisch is, laat Becanus liever op rekening van Cassander of een der Keulse theologen⁴² — zou dan een mengtaal zijn, die ingevolge de kolonisatie vele Griekse en Latijnse elementen bevatte. Doch al deze geleerdheid is eigenlijk nog maar de aanloop tot een lange excursie in het rijk van de filologische verbeelding.

Met het oog op de Romeinse bezetting van Moesië en Thrakië lag het voor de hand vooral aan een Latijnse taalbeïnvloeding

(38) Dit aantekenboekje bevond zich tot in 1642 in de biblioteek van de Kapittelkerk te Doornik. Een oprecht dankwoord voor de bereidwillige hulp richten wij hier tot de Heer Louant, Conservator te Bergen, en Abbé A. Pasture, bibliothecaris van de Kapittelkerk te Doornik.

(39) Ibidem, p. 740.

(40) Ibidem, p. 740.

(41) Ibidem, p. 740.

(42) « ...quae Gotica doctissimi cuiusque apud Colonienses iudicio habetur... », ibidem, p. 739.

te denken, die de « Getische » onderlaag zodanig veranderde, dat het overlevende « Getisch » enkel nog een flauwe afspiegeling kon zijn van de ongerepte prekoloniale taaleenheid ⁴³.

De evolutie van het Vulgairlatijn in de verschillende Romaanse talen bood hem niet alleen een voortreffelijke parallel, maar gaf meteen aanleiding tot het onjuiste besluit, dat wij ter illustratie even aanhalen :

« Et quemadmodum Hispanica, Italica, Gallica & Romana apud Leodios & Brabantos diuersae linguae sunt, & ab una Latina omnes enatae; ita multas quoq; credo loquelas è corrupto Getico sermone extitisse; nec magis hae Geticae, quam illae Latinae sunt nominandae ⁴⁴ ».

Na alles op de kop te hebben gezet, komt Becanus ten slotte op zijn oud stokpaardje terug, als hij het probleem wil onderzoeken : « *quatenus conueniat haec Dominica oratio cum Cimbrica, è qua Getica, & Saxsonica, & ceterae Germanicae omnes descenderunt* ⁴⁵ ».

Een detailbespreking van al zijn verzinsels zou ons te ver voeren. Over *atta* alleen weet hij een vijftal dikbedrukte folio-bladzijden te schrijven, die ten slotte, zoals elders, zijn premisse bevestigen :

« Quamuis ergo apud vetustissimos Graecos huius Atta usus sit, verisimile tamen est à Cimmeriis hanc vocem emanasse, cùm hactenus apud eos, qui purè Cimbrum sermonem sonant, At vel Aet pro Atta dicant infantes; ⁴⁶ ».

Het vermoeden is dan ook gewettigd, dat Becanus de Gotische tekst met het oog op zijn lexicale en etymologische verklaringen opzettelijk gewijzigd heeft : *arte* voor *airpai*, waarbij hij opmerkt : *Arte, nos Art, ert, & erde & arde dicimus* ⁴⁷ », verder *werthe* voor *wairpai* en de verklaring van *Li laef* ⁴⁸ wijzen ontgensprekelijk in die richting.

Typisch is ook, dat hij bij *sculanssigaima* een verklaring geeft, die later door Mercator zal overgenomen worden :

« Uns tatheï sculanssigaima, nostra debita. Hic Tathei articulus tà, Schulanssigaima, pro debitis nostris: Nos schulden, pro debitis agnoscimus, cau-

(43) « Vti igitur lingua Italica cum prisca, & germana Latinitate conuenit; ita haec quoque cum Getica sincera concordat ». Ibidem, p. 740.

(44) Ibidem, p. 740.

(45) Ibidem, p. 740.

(46) Ibidem, p. 742.

(47) Ibidem, p. 749.

(48) Ibidem, p. 749.

dam non intelligimus, nisi sit contractio ex integris Schula unsigaima; atque unsigaima idem sit quod unsarem ⁴⁹ ».

Men kan zich het resultaat van dit taalvergelijkend onderzoek voorstellen ! Als besluit aarzelt hij niet, onbewimpeld te verklaren :

« Clarum igitur & hinc est, hunc sermonem non esse illorum Gotorum, qui in Italiam phrases suas & non paucas voces inuexerunt ⁵⁰ ».

Hiermee acht hij de opvatting der Keulse geleerden volkomen weerlegd. Ten slotte blijkt uit de tekstverklaring nog, dat hij niet al de Gotische fragmenten opgenomen heeft, die in zijn bezit waren : *mizdon* (Mt. VI 16), *sue gamelit ist in Esaiu* (Mk. 1 2), *God mein.....* (Mk. XV 34) en *Gab merga uithans uin-mith suinthoza missa.....* (Mk. 1 7) komen ongetwijfeld uit tekstgedeelten, die Becanus, zoniet in hun geheel, dan toch in grotere omvang gekend heeft.

Volledigheidshalve zij hier ook de onomastische verklaring van « *Goti* » vermeld :

« Nam pro Massagoeten, Goeten eos nominarunt, prioribus syllabis adeptis. Goeten autem, quod nos per mediam litteram Goeden dicimus, illi nobis sunt, quos Latini generosos, siue bonis parentibus ortos vocant. E Goeten igitur Graeci priorem diphtongi partem, Latini posteriorem ademerunt, ita ut ab his Goti, ab illis Getae nominentur ⁵¹ ».

Niet alleen de foutieve identificatie met de Geten uit de klassieke oudheid is kenschetsend, maar tevens is het merkwaardig, dat deze incorrecte etymologie door Schrieckius (1614) ⁵², Grotius (1655) ⁵³ en tal van latere historici ongewijzigd werd overgenomen.

Aan polyglottische geleerdheid ⁵⁴ is het werk van onze eerste

(49) *Ibidem*, p. 749. Arnold Mercator geeft dezelfde verklaring in het vermaard verzamelwerk van Janus Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius Orbis Romani*, Amstelodami, Franciscus Halma, 1707³, p. 147. Vermoedelijk heeft een zekere gelijkheid met de akkusatief plur. van het Oudhoogduitse pronomen personale van de eerste persoon *unsib* hem tot dit vermoeden geleid.

(50) *Ibidem*, p. 750.

(51) *Ibidem*, p. 684. Dezelfde onjuiste verklaring wordt ook op p. 667 gegeven.

(52) *Adriani Schriecki Rodorni Originum Rerumq. Celticarum Belgicarum Libri XXIII*, Ieper, François Bellet, 1614, p. 342.

(53) *Historia Gothorum, Vandalorum, & Langobardorum: ab Hugone Grotia partim versa, partim in ordinem digesta*. Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirum, 1655, P. 591.

(54) Hierin volgde Becanus de mode van de tijd: Conrad Gessner was hem met zijn *Mithridates* (1555) reeds voor geweest en in Jeronimus Megiser (1592) en Jean Grammont (1612) zou hij waardige navolgers vinden.

« germanist » rijk genoeg. Grammaticale, lexicologische of etymologische inzichten in het Gotisch komen er nog niet bij te pas. Treft men tussen de fantasieën soms juistheden aan, dan is het louter toeval.

Tot daar de eerste taalkundige belangstelling voor het Gotisch. In de loop van de zestiende eeuw zou de studie van deze taal uitsluitend het werk van Nederlanders blijven. Arnold Mercator, de zoon van Gerard Mercator, leverde reeds een grondiger bijdrage in Janus Gruterus' *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*⁵⁵. Zijn taalkundig inzicht is reeds dieper en zijn methode geeft blijk van een zekere wetenschappelijke nauwgezetheid.

Bonaventura Vulcanius ten slotte publiceerde het uitvoerigste materiaal van alles wat tot dan toe over het Gotisch verschenen was in zijn *De literis et lingua Getarum siue Gothorum*⁵⁶. In hem mogen we tot op zekere hoogte een voorloper zien van Franciscus Junius, de eerste filoloog, die met de publicatie van de *Codex Argenteus* (1665) aan de germanistische traditie ten onzent nieuw leven zou schenken.

(55) Mercators belangstelling en studie van het Gotisch dient ca. 1573 gesitueerd te worden.

(56) Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1597. Een uitvoerige bespreking van Mercators en Vulcanius' bijdragen kan hier wegens typografische moeilijkheden niet gegeven worden.

Werkzaamheden van de maatschappij

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 19 maart 1961 en op zondag 15 oktober 1961 in de lokalen van de Universitaire Stichting, Egmontstraat, 11, te Brussel.

Vergadering van 19 maart 1961.

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd door de dd. voorzitter, Dr. A. Cosemans, te 10h30 geopend. Veertien leden waren aanwezig.

Dr. M. de Vroede handelde over « De Vlaamse democratische pers uit de jaren 1830 en 1840 ». Verspreid over Brussel, Leuven, Boom, Antwerpen, Gent, Oudenaarde, Geraardsbergen, Brugge, Kortrijk en Tielt was zij vóór 1848 sterker dan men tot heden heeft gemeend.

Dr. H. Joosen sprak over « De arbeidsvertegenwoordiging in de Mechelse stadsraad in de Middeleeuwen ». Na een ontleding van de eerste ambachtskeur van 1254, 1270, 1295, 1302 en 1305, wijdt hij uitvoerig uit over de Mechelse stadsrekeningen, die in 1311 een aanvang nemen. Hieruit blijkt dat van de 13de eeuw af de arbeidersgemeenschap in het stadsbestuur aanwezig was, dus reeds vóór 1302. Met de oprichting van de Mechelse « gemeente » in 1305, werd de definitieve democratisering van het stadsbestuur vastgelegd.

Dr. J. Behets had het over « De denkbeelden van E.M. Arndt en hun invloed op de houding van onze Oosterburen ten opzichte van de beginnende Vlaamse Beweging ». E.M. Arndt (1769-1861) streefde naar de eenmaking van alle Duitse vorstendommen op grond van de taal. De gelijkenis van het Nederlands met het Nederduits bracht hem ertoe het eerste als een Duitse streektaal aan te zien. Hij deed voorstellen om de Nederlanden in die Duitse eenheid op te nemen. Hij mislukte maar zijn opvattingen vonden navolging.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door : Dr. A. Cosemans, Prof. Dr. Theo Luykx, Dr. H. Joosen, Dr. M. de Vroede, Maurits de Meyer en Prof. Dr. M. Dierickx. — Wegens het gevorderd uur werd de voordracht van Dr. J. Weyns naar de oktobervergadering **verschoven**.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — Te 10 h 45 begonnen de werkzaamheden, die volledig gewijd waren aan de uiteenzetting van Prof. Dr. C. van Deyck over: «De stand der studie van het Middeleeuws Latijn». Spreker vatte zijn lezing als volgt samen: «De studie van het Middeleeuws Latijn wordt veelal, ten onrechte, beschouwd als een eenvoudige nevenwetenschap van de geschiedenis. Ook op filologisch gebied werd zij tot op heden nog maar weinig systematisch doorgevoerd.. Dit Latijn, de sleutel van het Middeleeuws geestesleven, in alle aandacht van filologen en historici waard. De eerste behoefte waarin moet voorzien worden is die van wetenschappelijke moderne woordenboeken. In sommige landen bestaan ze of zijn in bewerking voor het nationaal gebied. In België werd het nodige materiaal verzameld en wacht op bewerking. Op internationaal vlak beantwoordt het «Novum glossarium mediae latinitatis» van de «Union académique internationale» aan een zelfde behoefte».

3. **Taalkunde.** — Voorzitter, Prof. Dr. L.J. Pauwels, opende de vergadering te 10 h 30. 11 leden waren aanwezig.

Dr. M. Gysseling vatte zijn lezing over «De Germaanse *e2*» aldus samen: «Onder de benaming *e2* vat men een aantal vocalen samen van zeer heterogene herkomst doch met, in elke Germaanse taal apart, vrijwel convergente evolutie.

De voornaamste reeksen zijn: 1e Romaanse leenwoorden met *ie* uit open *e*. — 2e Romaanse leenwoorden met gesloten *e*. — 3e Indo-Europese *ei* — 4e *i*. — 5e contractie bij reduplicerende werkwoorden.

Daar de reeksen 1e en 5e diftongisch waren, en in de reeksen 2e tot 4e evolutie tot *e2* vooral optreedt vóór of na *r*, mag denklijk ook hier diftongische uitspraak (*e* met naslag) aangenomen worden.

Dr. R. van Passen handelde over «Bos en Hout»: «Het gebied ten zuiden van Antwerpen, tussen Rupel en Schelde, moet eenmaal met uitgestrekte bossen bedekt zijn geweest. De eerste betrouwbare statistieken betreffende de oppervlakte van bossen, weiden en akkerland, die uit 1683-84 dateren, geven nog slechts een flauw beeld van het bosrijke uitzicht van deze streek in de middeleeuwen. De toponiemen met elementen als *rode*, *brand*, *laar*, *lo*, *hage*, *bos* enz. geven ons een veel betere kijk op de verdwenen foreesten en bossen, en ook de *heide*- en *aard*-toponiemen zijn wellicht relictten van de ontbossing.

Aan de hand van een tiental 15de-eeuwse contracten van «bosbouw», opgetekend uit de Antwerpse schepenregisters, kan men zich een idee vormen van het intense bosbedrijf uit de late middel-

eeuwen, zowel wat de weidegerechtigheid als de eekschilbedrijvigheid en de eigenlijke bosbouwactiviteit betreft.

Prof. Dr. G. de Smet bracht de laatste mededeling : « Duitse invloed op onze 16de- eeuwse lexicografie », invloed die niet mag onderschat worden. De vergelijkende studie, aldus spreker, van de Duitse en Nederlandse lexicografie zal nieuw licht laten vallen op een verwaarloosd terrein van de Neerlandistiek en op de geschiedenis van het Nederlands humanisme.

Aan de besprekingen namen deel : Prof. Dr. J.L. Pauwels, Prof. Dr. F. van Coetsem, Prof. Dr. A.E. Meeussen, Dr. J. Helsen en Prof. Dr. G. de Smet.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Te 10 h 30 opende de voorzitter, Prof. Dr. E. Rombauts, de vergadering. Veertien leden waren aanwezig.

Lic. F. van Vinckenroye handelde over « Wisselend beeld in de Houwaert-waardering » : J.B. Houwaert werd in de loop der eeuwen beurtelings « gelooft en verafschuwd » ; volgens bepaalde recente studies blijkt hij een belangrijke schakel te zijn tussen de rederijkers en de Gouden Eeuw.

Vervolgens sprak E.H. J. Noterdaeme over « Het Van Maerlant-probleem ». De tekst van deze lezing verschijnt in deze bundel.

Dr. A. Keersmaekers had het over « Toneelleven te Antwerpen in Rubens' tijd », waarin hij waardevolle gegevens naar voren bracht op grond van de rekeningen van de twee Antwerpse Kamers : *De Violiere* en *De Olyftak*, nl. in verband met de toneelschrijvers, de spelers, het repertorium, het speelseizoen, het lokaal en de opvoeringen in Rubens' tijd.

Dr. A. Ampe S.J. bracht tenslotte « Losse aantekeningen bij de passietonelen uit Frans Vervoorts « Woestijne des Heeren », waarin hij voornamelijk trachtte Fr. Vervoort de hem eigen plaats in de geschiedenis van onze letterkunde en vroomheid aan te wijzen.

Namen aan de besprekingen deel : Prof. Dr. E. Rombauts, Drs. J. Notermans, Prof. Dr. R. Foncke, Dr. A. Keersmaekers, Drs. J. Deschamps en Lic. F. van Vinckenroye.

PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15 h 20 gepoend door de Voorzitter, Prof. Dr. R. Foncke.

29 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Dr. C. De Baere, E.Br. Dr. Peene, Prof. J. Muls, Dr. R. Henrard, Dr. J. Goosenaerts, Dr. P. Noyen, Dr. O. van der Hallen, Dr. H. van Crom-

bruggen, Prof. Dr. E. Polomé, E.P. Dr. V. Verstegen O.F.M., Prof. Dr. H. Uyttersprot, Mevr. Fr. Geys-Walschaerts, Prof. K.C. Peeters, Prof. Dr. E. Blancquaert, André Demedts, Dr. H. Gijssels, E.P. Stephanus S. Axters O.P., Prof. A. Stefens, Prof. H. van Werveke, E.H. Al. de Maeyer, Prof. Dr. W. Asselbergs, E.P. Em. De Strycker S.J., Dr. R. Lievens, E.P. Andriessen S.J., Dr. V.F. Vanacker, Dr. H. Van Looy.

Agenda.

1. Toespraak door de Voorzitter, waarin hij de figuur oproept van onze overleden Erevoorzitter, Prof. Dr. A. Carnoy, welke laatste bovendien jarenlang ondervoorzitter en vervolgens voorzitter van ons Genootschap is geweest, en het altijd een bijzondere genegenheid heeft toegedragen. De tekst van deze toespraak verschijnt in « Handelingen 1961 ».

2. De notulen van de vergadering van 8 oktober 1960 worden goedgekeurd.

3. Een mededeling van de Secretaris: deze wijst erop dat het Ministerie van Openbaar Onderwijs voor 1960 een toelage van 10.000 F aan de Zuidnederlandse heeft toegekend.

4. Penningmeester Dr. R. Sterkens geeft een overzicht van de financiële toestand van onze Vereniging, waaruit blijkt dat wij, na betaling van al onze onkosten, toch nog een batig saldo overhouden.

5. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door de Hr. J. Deschamps (Moderne Filologie en Literatuur); de H. Stevens (Taalkunde); de Hr. F. Stacino (Kl. Fil. en Gesch.); Prof. Th. Luykx (Alg. Gesch.).

6. Als nieuwe leden worden voorgesteld en aanvaard: Lic. G. Dogaer, Lic. E. Persoons, Lic. J. Michiels, Dr. E. Verhofstadt, Prof. W. de Pauw, de Hr. en Mevr. Roels-Lelièvre, Dr. H. Roosens, Lic. A. Derolez, de Hr. J. Baarts, Dr. V. Janssens, Prof. C.B. van Haerlingen.

7. Monseigneur Mag. J. Coppens houdt een voordracht over « De spiritualisatie van de eredienst in het licht van Paulus' Brieven en van de documenten der Dode Zee » waarvan de tekst in « Handelingen 1961 » verschijnt.

8. Bij de Laatste Rondvraag wordt door Prof. Dierickx S.J. de wens uitgedrukt, dat niet meer dan drie sprekers in elke sectie zouden worden ingeschreven opdat de agenda gemakkelijk en volledig zou kunnen afgehandeld worden, waarmee de vergadering instemt.

Vergadering van 15 oktober 1961

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — Prof. Dr. H. van Werveke, voorzitter, opende de vergadering to 10 h 30. Er waren 10 leden aanwezig.

Dr. J. Weyns handelde over « Volkshuisraad in Vlaanderen ». D.i. een tak van onze stoffelijke volkskunde, die nog niet tot zijn recht is gekomen in de wetenschappelijke volkskunde. Spr. werkt aan een grondig algemeen overzicht van het huisraad. Als proeve van bewerking heeft hij het over het haardgerei, het strijkijzer, de eetvork en het spingerei.

Vervolgens sprak Drs. A. Derolez over « De Bibliotheek van het Kapittel van Sint-Donatiaan te Brugge in de Middeleeuwen ». Deze tekst wordt in « Handelingen 1961 » opgenomen.

Tenslotte hield Dr. M. Luwel een lezing over : « Sir Francis de Winton, de eerste administrateur-generaal van Kongo (1884-86) ». Een jarenlange administratieve activiteit in Canada en Gibraltar had de Winton reeds voor een bestuurlijke rol voorbereid. Hij voerde in Kongo een steviger organisatie in. Overeenkomstig de wens van Leopold II trad Sir Francis op als de hardnekkige verdediger van de belangen van de Association Internationale du Congo. Tegenover Portugal en Frankrijk was hij krachtdadig doch diplomatisch toen deze zich in Kongolese aangelegenheden wilden mengen.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — Prof. Dr. E. de Strycker S.J., voorzitter, opende te 10 h 45 de vergadering.

Drs. G. Sanders behandelde het onderwerp : « Welke criteria kan men aanwenden om uit te maken of men in Latijnse grafcarmina met literaire clichés of met een werkelijk geloof in het hierna maals te doen heeft ». Graftschriften worden, in hun metrische Hades-details, niet of zelden als geloofsuiting beschouwd : een betrouwbaarheids criterium lijkt hiervoor te ontbreken. Dit kan misschien benaderd in volgende elementen : 1) dood als eigen ervaring ; 2) overwegende aanwezigheid van jonge doden in Hadesgrafverzen suggereert voor parallelle pagane *loci* eveneens reële waarde : hieraan kan elders de enkelvoudige Hades-vermelding participeren.

Lic. F. Stacino vatte zijn lezing « Commentaar bij Sallustius, De Catilinae coniuratione II 3-6 » aldus samen : « In het geheel van Sallustius' voorrede op zijn De Catilinae coniuratione vormen II

3-6 een kleine eenheid op zichzelf, duidelijk afgescheiden van de vorige en de volgende paragrafen door een persoonlijker toon. Er kunnen trouwens geen Griekse modellen of inspiratiebronnen voor aangewezen worden. Een nauwkeurig onderzoek van de politieke opvattingen van Sallustius zoals ze blijken uit zijn « archeologie » in De Catilinae coniuratione VI sq. (o.m. zijn afkeer voor iedere vorm van monarchie) en een vergelijking met de ideeën en de termen van de twee Epistulae ad Caesarem, die als authentieke werken van Sallustius moeten beschouwd worden, bewijzen dat Sallustius geen onvoorwaardelijke aanbieder van Caesar is geweest : in dit licht moeten De Catilinae coniuratione II 3-6 geïnterpreteerd worden als een uiting van de teleurstelling die de dictatuur van Caesar voor Sallustius is geweest ».

Wegens het gevorderde uur werd de lezing van Prof. Dr. E. de Strycker S.J. over « De grote christelijke papyrus van de collectie-Bodmer te Cologny-Genève », na een korte inleiding evenwel, tot de herfstvergadering uitgesteld.

3. Taalkunde. — Het voorzitterschap werd hier achtereenvolgens waargenomen door Prof. Van Loey, Prof. Derolez en Prof. Meeussen.

Prof. J.L. Pauwels hield de eerste lezing, nl. over « De verbuiging van het adjectief in het moderne Nederlands ». Spr. wijst erop dat met de term « modern Nederlands » geschreven Nederlands van het jaar 1950 wordt bedoeld. Met « adjectief » wordt alleen het bijvoeglijk naamwoord aangeduid. Het onderzoek berust op een vrij groot aantal excerpten uit vijftien Noordnederlandse en vijftien Zuidnederlandse auteurs. Uit zijn uiteenzetting blijkt voornamelijk dat slechts bij mannelijke en onzijdige substantieven de twee vormen met -e of zonder -e kunnen voorkomen. Eufonie kan wel een rol spelen bij het gebruik van die vormen.

Dr. W.A.F. Janssen sprak vervolgens over « De plaatsnaam Vaals », waaruit blijkt dat de naamafleiding van *Vaals* in het Z.O. van Nederlands Limburg belangwekkend is omdat er problemen van Romaanse invloed in Germaanse gebied mee samenhangen. Dit referaat verschijnt in het maandblad « De Bronk » (adres der administratie : Leneulenstraat, 33, Maastricht).

Dr. V. Verstegen O.F.M. besloot de reeks met het referaat : « Sterke werkwoorden en tonologie in het dialect van Mechelen-aan-de-Maas » — « Volgens een systematisch onderzoek van de sterke werkwoorden blijken die zeer sterk te staan tegenover de klasse van de zwakke. Dit om de verschillende vormen die de vocalen in de verschillende personen en tijden kunnen vertonen. Daarbij komt nog de intonatie. Ieder persoon en elke vorm wordt met een

eigen toon, sleep- of stoottoon gesproken. Dit kan de klank nog veranderen. In die intonatie schijnt een vast systeem ontstaan te zijn : eenlettergrepige vormen worden met stoottoon, meerlettergrepige gewoonlijk met sleeptoon gesproken ».

Aan de besprekingen namen deel: Prof. Meeussen, Prof. Derolez, Drs. Notermans en Dr. Janssen.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Prof. Dr. A. Bolckmans, voorzitter, opende de vergadering te 10 h 45. Hij hield zelf de eerste lezing, nl. over : « Literaire theorie in Scandinavië ». Aan de hand van twee recente werken van de Deense hoogleraar Sven Möller Kristensen analyseerde hij diens theorie, die op twee grondprincipes is opgebouwd : de eenheid van het literair kunstwerk en de scheppende activiteit. Hij besprak de praktische conclusie daaruit in verband met literaire waardenormen, die M. Kristensen heeft uiteengezet.

Dr. O. van der Hallen handelde daarna over : « De uitbeelding van de duivelsfiguur in de hedendaagse romen ». Het is opvallend hoe in onze tijd, vele romanschrijvers behorende tot uiteenlopende confessies en geestesrichtingen, belangstelling koesteren voor de duivel en hem een rol toekennen in het menselijk bedrijf.

Voor de enen is hij een persoonlijkheid die niet zelden de gedaante van een mens aanneemt ; voor de anderen is hij het principe van het kwaad dat, nu meer dan vroeger, onze samenleving schijnt te beheersen.

Naast Thomas Mann en Elisabeth Langgässer, zijn het vooral de Amerikaanse en de Franse auteurs die in hun verbeeldingswerk naar de duivel verwijzen zodra ze een verklaring zoeken voor wat mag genoemd worden : de demonisering van de hedendaagse maatschappij ».

Het derde referaat werd door Drs. C. Tindemans gehouden : « Repertoriumvernieuwing bij de liefhebberstoneelverenigingen omstreeks 1900 ». Het verschijnt in deze « Handelingen ».

Aan de besprekingen namen deel : Dr. Verhofstadt, Drs. Tindemans, de Hr. Hoffman en Prof. Bolckmans.

PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15 h 30 geopend door de voorzitter, Prof. Dr. R. Foncke.

26 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Dr. R. Sterkens, Prof. E. Blancquaert, Dr. Ern. Claes, Dr. G. Thiry, Prof. C.B. van

Haeringen, E.P. Dr. S.H. Scholl, Prof. A. Weynen, Prof. M. Die-
rickx S.J., Dr. A.C.F. Koch, Dr. Gabriele Schieb, Mevr. Fr. Geys-
Walschaerts, Prof. J.M.A.F. Smits van Waesberghe, Dr. J. Goos-
senaerts, de Hr. A. Demedts, E.H. R. van de Moortel, Dr. R. Lie-
vens, Dr. Jan Lindemans, Dr. F. van den Brempt, E.P. Em. Janssen
S.J., Prof. G. de Smet, Prof. en Mevr. Th. Luykx-Foncke, Dr. J.
Persijn, Prof. W. Thys, Dom Eligius Dekkers, Dr. H. Gijssels,
Prof. A. Stefens, Dr. M. Kemp, E.P. Dr. Andriessen S.J., E.P. K.
Heireman S.J., Dr. H. Wouters, Mr. Ch. Thewissen, P.G.H. Smeets.

Agenda.

1. De Voorzitter wijdt een treffend In Memoriam aan oud-secre-
taris Dr. Cyriel de Baere, die de avond vóór onze vergadering
plotseling was overleden. Hij herdenkt onze andere afgestorven
leden : Prof. Dr. J. Muls en Dr. J. Soete.

2. In zijn toespraak verwelkomt hij de leden en inzonderheid
Mevr. St. Claes-Vetter en oud-voorzitter Prof. Dr. H. van Wer-
veke. Hij wijst op de groei van ons genootschap wat ledental be-
treft ; hij stipt hierbij het voorstel aan van Dr. R. Lievens bij onze
werking ook meer letterkundigen, essayisten en critici te betrek-
ken ; hij legt de nadruk op de eveneens stijgende bekendheid van
de Zuidnederlandse, niet het minst door de degelijke « Handelin-
gen ». Hij looft de bedrijvigheid van vele leden op onderschei-
dene gebieden van het geestesleven.

3. De notulen van de vergadering van 19 maart 1961 worden
goedgekeurd.

4. Mededeling van de Secretaris : op 8 september 1961 werd een
telegram met gelukwensen gestuurd aan de Hr. A. Moortgat, bij
gelegenheid van diens tachtigste verjaardag en van diens meer dan
vijftigjarig trouw lidmaatschap van de Zuidnederlandse. Hij wijst
op de steun die onze Maatschappij vanwege de Kredietbank en de
Kultuurraad voor Vlaanderen mag ondervinden.

5. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door
Prof. Dr. A. Bolckmans i.p.v. Mej. H. Van Assche, secretaresse,
die afwezig was (Moderne Filologie en Literatuur); Dr. F.V. Van-
acker (Taalkunde); Lic. F. Stacino (Klass. Filologie en Geschie-
denis); Lic. E. Persoons (Algemene Geschiedenis).

6. Na een korte toelichting van Prof. Dr. A.E. Meeussen bij
zijn en Prof. A. Burssens' voorstel tot oprichting van een nieuwe
sectie, nl. van Afrikanistiek, wordt dit aanvaard.

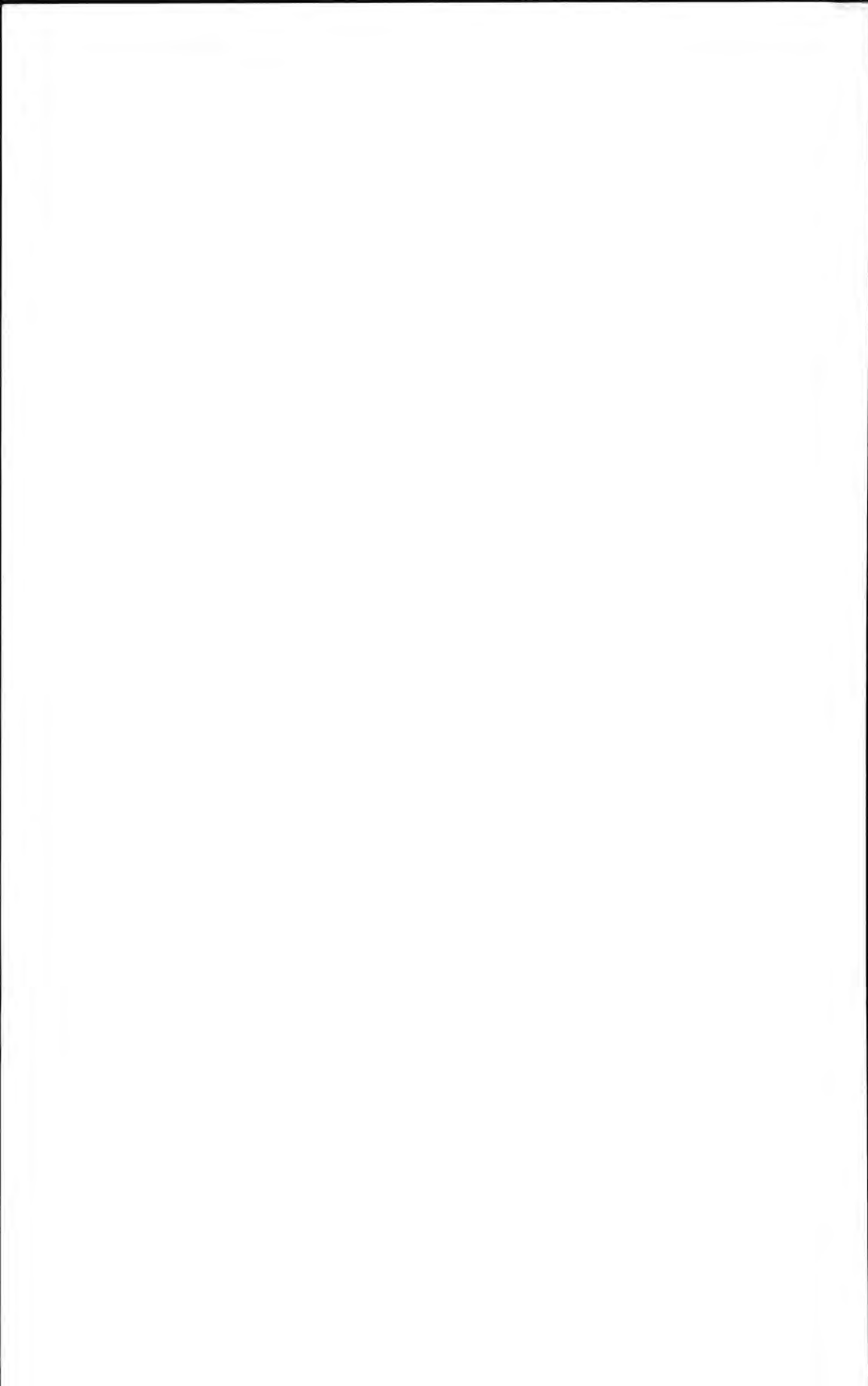
7. Als nieuwe leden worden voorgesteld en aanvaard : Lic. R.
van de Velde, Lic. L. Simons, Lic. E. Vermeersch, Lic. L. van
Acker, Lic. R. Galderoux, Mevr. Lic. L. de Pauw-de Veen, E.P.
Dr. J. Boets, Prof. Dr. J. Larochette ; Prof. Dr. J. Jacobs, Dr. J.

Knappert, Mej. Lic. A. Deprez, Prof. Dr. J. Weisgerber, Mej. Lic. L. Herdendal, Dr. E. van Autenboer, de Hr. R. Peeters, Dr. J.J.A. van Bakel, Prof. Dr. T. Weevers, Prof. Dr. P. Brachin, Prof. Dr. W.Gs Hellinga, Dr. J.M. Jalink, Mej. Dra. G. van Woudenberg, Dr. V. Claes, Drs. K. Maddens, Dr. J. Goossens, Lic. L. Preneel, E.P. G. Achten S.J., Dr. B.A. Vermaseren, Prof. Dr. K. Meeuwesse, Prof. Dr. W.A.P. Smit, Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Dr. R. Jans, Mevr. Dra. H.P. Meeuwesse-Dullemond, E.H. J. de Brouwer, Lic. J. de Deurwaerder, Dr. R. van Uytven.

8. Het bestuur van 1961-1963 wordt als volgt samengesteld : Voorzitter : Prof. Dr. E. de Strycker S.J., Ondervoorzitters : Dr. A. Cosemans, Prof. Dr. R. Derolez en Prof. Dr. A. Gerlo ; Secretaris : Dr. G. Degroote ; Penningmeester : Dr. R. Sterkens.

9. Lezing door Dr. H. Roosens : Een vroeg-neolithische nederzetting te Rosmeer — De oudste sedentaire bewoning van ons land (4000 v.C.) — met lichtbeelden.

Na een dankwoord van de Voorzitter tot de spreker voor diens heldere en interessante uiteenzetting en tot de aanwezigen voor hun medewerking, spreekt hij zijn vertrouwen uit in de verdere bloei van de Maatschappij. Hij draagt daarna het voorzitterschap over aan Prof. Dr. E. de Strycker S.J.

Ledenlijst 1961

- E.P. G. ACHTEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A.J. AERNOUTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 75, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Tiensesteenweg 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prof. Dr. W. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M.A. BAARTS, Scharnerweg 113 a, Maastricht.
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 6, Tongeren.
Dr. J. BEHETS, Grondwetlaan 66, St.-Amandsberg-Gent.
M.L.M. BEQUART, Guido Gezellelaan 47, Brugge.
Dr. G. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse straat 30, Mariakerke (O.VI.).
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen).
E.P. Dr. J. BOETS a.a., Veldenstraat 11, Kapelle-op-den-Bos.
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 41, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel 2.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J.G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsstraat 69, Antwerpen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 57, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. J.L. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Prof. Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 4, Mariakerke (O.-VI.).
G. BURSSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Dr. V. CLAES, Spannlandsgaten 8, Göteborg - Zweden.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nerviërslaan 63, Brussel 4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michiëlslaan 24, Brussel 4.
Mgr. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Evêque, Liège.
Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Dr. J. CRAEYBECKX, Domeinlaan 169, Brussel 19.
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel 5.
Lic. L. DANHIEUX, Marie-Josélaan 14, Blankenberge.
Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriekklaan 60, Berchem-Antwerpen.
E. DE BOCK, Kraaijenest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.

Men gelieve het secretariaat van elke eventuele onnauwkeurigheid op de hoogte te brengen.

- Mevr. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
 Lic. Fr. DE BRABANDERE, Doornikse Wijk 119, Kortrijk.
 E.H. J. DE BROUWER, Impe (O.-VI.).
 Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. C.C. DE BRUIN, De Laet de Kanterstraat 43, Leiden.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.
 Lic. J. DE DEURWAERDER, Heilig Hartplein 28, Zottegem.
 Lic. W. DE GEEST, Patijntjestraat 142, Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 12, Gent.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., Sint-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 E.H. O. DE LANDTSHEER, Sint-Aloysiuscollege, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Oudergemelaan 57 E/5 A, Brussel 4.
 Dr. L. DEMAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wommel.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Mevr. L. DE PAUW-DEVEEN, Karmelietenstraat 2 A, Brussel 1.
 Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).
 Dr. F. DE RAEVE, O.-L.-Vrouwstraat 34, Alseberg.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amansberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkstersteenweg 98, Hasselt.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 24, Nijmegen.
 E.P. Prof. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 E.H. A. DE SWAEF, Jitemstraat 12, Lotenhulle (O.-VI.).
 Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Brussel 5.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Dr. A. DE WAELE, Abdisstraat 6, Gent.
 Drs. A. DEWITTE, Gistelsteenweg 142, St.-Andries-Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 E.P. Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 Dr. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Brussel 18.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Jozef DROGMANS, St.-Lambrechts-Herk (bij Hasselt).
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amansberg-Gent.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Prof. J. FLORQUIN, « Wildenhoge », Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel 2.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
 Prof. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel 5.
 E.H. J.M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 174, Wilrijk.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Solvijnsstraat 23, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, Brussel 15.
 Mevr. Fr. GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel 8.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amansberg-Gent.
 Dr. P. GORISSEN, B.P. 8150, Léopoldville, Congo.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amansberg-Gent.

- Dr. H. GIJSSELS, Lambeaulaan 90, Brussel 15.
 Drs. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Dr. W.E. HEGMAN, « Olympia », Verpleegsterstraat 2, Gent.
 Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat, Lanklaar.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Prof. Dr. W.Gs. HELLINGA, O.Z. Achterburgwal 213, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Brussel 7.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Dr. M. HOEBEKE, Gaspard Heuvickstraat 4, Oudenaarde.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Mej. Dra. Elly INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Prof. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Prof. Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Dr. J.M. JALINK, Jacob Cabeliaustraart 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 31, Mechelen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 E.P. E. JANSSEN Csr, Wittem (Ned.).
 Dr. W.A.F. JANSSEN, Bergweg 6, Maastricht.
 Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
 Prof. Dr. G. JANSSENS, Kapelse Steenweg 326, Brasschaat.
 Prof. Dr. W. JAPPE ALBERTS, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.
 Magister K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A. KEERSMAEKERS, Turnhoutse Steenweg 54, Beerse.
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Dr. H. KNIPPENBERG, Mierloseweg 4, Helmond.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A.C.F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 E.P. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
 Prof. Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel 3.
 Prof. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel 4.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel 2.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ned.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel 2.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel 18.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel 2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel 2.
 Dr. L. Th. MAES, Ridder-Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Drs. K. MADDENS, Wervikstraat 26, Geluwe.
 Dr. J.J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.

- Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
 Prof. Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H.P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
 Lic. J. MICHIELS, Steenweg 88, Mazenzele-Asse.
 Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
 Lic. C. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
 E.H. J. NOTERDAEME, Pastoor, Snellegem (W.-VI.).
 Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
 Dr. P.C. PAARDEKOOPER, Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ned.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Brussel 17.
 E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
 Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
 Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, Neerstraat 3, Tessenderlo.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel 2.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Lic. L. PRENEEL, Overwiningsstraat 4, Kessel-Lo.
 Drs. W. PREVENIER, Markt 10, Zelzate.
 E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, Halle.
 Prof. Dr. L. ROCHER, Kapelstraat 45, Schelle.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel 5.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
 Dr. H. ROSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Prof. Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Drs. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Drs. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfastraat 19, Maastricht.
 E.H. Prof. Dr. G. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomstraat 51, Leuven.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasse 1, Leipzig C1.
 Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 E.P. Dr. H.J. SCHOLL O.Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Prof. Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 109, Gentbrugge.
 Prof. Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel 9.
 Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
 Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 Mr. Stan SMEETS, Wilhelminasingel 47, Weert (Ned.).
 P.G.H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. W.A.P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Prof. Dr. J.M.A.F. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel 4.
 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.

- E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
 Prof. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Mej. Lic. J. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREËCKEN, Rijsschenbergstraat 89, Gent.
 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 73, Antwerpen 2.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Drs. C. TINDEMANS, Arm. Segerslei 40, Mortsel-Antwerpen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
 Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voetbalstraat 9, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Dr. F.V. VANACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Lic. L. VAN ACKER, Eeklostraat 79, Mariakerke (O.-VI.).
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, de Fierlantstraat 129, Brussel 6.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J.J.A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. VAN BERGEN, Prinsenlaan 43, Oostende.
 Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel 4.
 Prof. Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-VI.).
 Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
 Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 56, St.-Niklaas-Waas.
 E.H. R. VAN DE MOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel 2.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
 Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr. Flor. VAN DER MUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Lic. R. VAN DE VELDE, Moleken 36, Wichelen (O.-VI.).
 Prof. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Ed. van Evenstraat 10, Leuven.
 Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem-Antwerpen.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutsesteenweg 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselsesteenweg 10, Londerzeel.
 Prof. Dr. C.B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Schepterstraat 45, Brussel 5.
 Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
 Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel 16.
 Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Dr. R. VANNESTE, B.P. 701, Elisabethville, Congo.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Prof. Dr. L. VAN POTTEMBERGH, V. Braeckmanlaan 71, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Brussel 18.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Prof. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouletlaan 20, Heverlee-Leuven.

- Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Lic. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Lic. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Anderlecht.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 2, Oudenaarde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Bromeliastraat 49, Sint-Amandsberg.
 Dr. A. VERHULST, Victor Braeckmanlaan 41, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. J.Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel 4.
 Dr. B.A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
 Lic. E. VERMEERSCH, Dorpstraat 18, St.-Michiels.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEM O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Dra. I. VERTESEN, Isabellalei 95, Antwerpen.
 Prof. Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel 6.
 Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
 Dr. M.H.J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Prof. Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 30, Bokrijk-Genk.
 E.P. Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
 Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. L. WILS, Hof-ter-Schrieklaan 62, Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.

BESTUUR

1961 - 1963

Voorzitter : Prof. Dr. E. DE STRYCKER S.J.,

Ondervoorzitters : Dr. A. COSEMANS, Prof. Dr. R. DEROLEZ,
 Prof. Dr. A. GERLO,

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.

